ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ МИНИСТРЛІГІ
МӘДЕНИЕТ КОМИТЕТІ
«ЕСІК» МЕМЛЕКЕТТІК ТАРИХИ-МӘДЕНИ МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫ

III ЕСІК ОҚУЛАРЫ
«Орталық Азияның жазба ескерткіштері
(аударма және интерпретациялау мәселелері)» **тақырыбындағы**
Халықаралықғылыми-тәжірибелік онлайн-конференциясының
материалдар жинағы

22 қараша 2022 ж.

III ЕСИКСКИЕ ЧТЕНИЯ
Сборник материалов
Международной научно-практической онлайн-конференции
на тему: «Письменные памятники Центральный Азии (проблемыперевода и интерпретации)»

22 ноября 2022 г.

III ESIK READINGS
The Written Monuments of Central Asia
(The Challenges of Translationand Interpretation)
The International Scientific and Practical Conference
collection of articles

22 November 2022

ӘОЖ 930.27(5)
КБЖ 63.2
Ү 99

Жауапты редактор:
тарих ғылымдарының кандидаты ***Г. Р. Мухтарова***

Редакциялық алқа:
Д. Қ. Зікірия, Б. А. Железняков, З. К. Сураганова, Х. А. Айтқұл, Т. Ж. Тулегенов

Құрастырушылар:

А. Ж. Амаргазиева, Д. Ж. Байдаралы, Г. Жумай, Ж. Құрбанәлі

III Есік оқулары. «Орталық Азияның жазба ескерткіштері (аударма және интерпретациялау мәселелері)» тақырыбындағы Халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференциясының материалдар жинағы (Есік қ., 22 қараша 2022 ж.) / Жауапты редактор: Г. Р. Мухтарова. – Алматы, 2022. – 254 б.
ISBN 978-601-08-2987-9

III Есік оқулары. «Орталық Азияның жазба ескерткіштері (аударма және интерпретациялау мәселелері)» тақырыбындағы Халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференция 2022 жылдың 22 қарашасында Есік қаласында өтті. Пленарлық және секциялық отырыс барысында Орталық Азиядағы жазба ескерткіштерін зерттеу, сақтау, пайдалану және аудару мен интерпретациялау мәселелері қаралды.

Материалдар жинағын тарихшылар, педагогтар, музей қызметкерлері және өлкетанушылар пайдалана алады.

III Есикские чтения. Сборник материалов Международной научно-практической онлайн-конференции: «Письменные памятники Центральный Азии (проблемы перевода и интерпретации)» (Есик, 22 ноября 2022 года) / отв.ред. Г. Р. Мухтарова. – Алматы, 2022. – 254 с.
ISBN 978-601-08-2987-9

В сборнике представлены материалы Международной научно-практической онлайн-конференции III Есикские чтения: «Письменные памятники Центральный Азии (проблемы перевода и интерпретации)». Мероприятие состоялось в г. Есик 22 ноября 2022 г. В рамках пленарного и секционного заседании обсуждались вопросы исследования, сохранения, использования, а также перевода и толкования письменных памятников Центральной Азии.

Материалы конференции будут полезны для историков, педагогов, музейных работников и краеведов.

ISBN 978-601-08-2987-9

© «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, 2022

КІРІСПЕ СӨЗ

Құрметті ғалымдар мен зиялы қауым өкілдері!

Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы атынан баршаңызды «Орталық Азияның жазба ескерткіштері (аударма және интерпретациялау мәселелері)» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция жұмысының басталуымен құттықтаймын!

Ғылымсыз қоғам қараңғы тұңғиықтан ешқашан шықпақ емес. Сол шамшырақты жағатын адамдар қоғамның ағарту саласындағы қозғаушы күші – ғалымдар екені баршамызға аян. Біздің де тарихи тамырымыз сонау көне замандардан бастау алады. Ол туралы әдебиеттанушы, этнограф, тарихшы, археолог ғалымдарымыз сүйекті зерттеулер жүргізіп еңбектерінің нәтижелерін дүниежүзінің ғалымдарына таныстыруда. Осылайша бұрындары дүниежүзіне белгісіз болып келген мәдениетіміз бен тарихымыз енді әлемдік аренаға шықты. Бұрындары дүниежүзі танитын ғалымдарымыз жоққа тән болса бүгінде тәуелсіздік арқасында олардың қатары молайып отыр. Осы жылдары біздің еліміз әлемдік деңгейдегі ғалымдарды қалыптастыра алды.

Ол ғалымдарымыз ғылымның түрлі салаларында еңбек етіп, арттарынан желкілдеп өсіп келе жатқан құрақтай жас ғалымдардың бірнеше буынын дайындап та үлгерді. Бұл сабақтастық жібі жалғаса бермек.

Мемлекетіміз ғылым мен мәдениетіміздің дамуына барынша жағдай жасауға тырысып отыр. «Есік» музей-қорығы 2020 жылдан бастап «Есік оқулары» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция өткізуді қолға алды.

Биылғы «Орталық Азияның жазба ескерткіштері (аударма және интерпретациялау мәселелері)» атты конференция жұмыстарына еліміздің айтулы ғалымдарынан басқа Түркия, Ресей, Моңғолия, Бельгия, Қырғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан Республикасынан ғалымдар қатысуда. Демек, «Есік оқулары» халықаралық ғылыми-конференциясына қатысушылардың географиясы кеңейіп келеді деген сөз. «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы атынан конференция қатысушыларын тағы да құттықтай отырып, жұмыстарыңызға сәттілік тілеймін. Бұл конференция жұмыстарының қорытындысы еліміздің ғылым саласына қосылатын жаңалықтарға толы болады деп сенемін!

Мухтарова Г.Р.,
«Есік» мемлекеттік тарихи- мәдени
музей-қорығының директоры, т. ғ. к.

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС БАЯНДАМАЛАРЫ

ДОКЛАДЫ ПЛЕНАРНОГО ЗАСЕДАНИЯ

КАНГЮЙСКАЯ ПИСЬМЕННОСТЬ: АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ В КОНТЕКСТЕ ОБНАРУЖЕНИЯ НОВЫХ ЭПИГРАФИЧЕСКИХ АРТЕФАКТОВ НА ГОРОДИЩЕ КУЛЬТОБЕ АРЫССКОЕ I-IV ВВ.

Подушкин А. Н.
Центр археологии Южно-Казахстанского государственного
педагогического университета,
г. Шымкент, Казахстан
e-mail: *p_a_n_alex@mail.ru*

ҚАҢЛЫ ЖАЗУЫ: КҮЛТӨБЕ АРЫСЫНДАҒЫ ЖАҢА ЭПИГРАФИЯЛЫҚ ЖӘДІГЕРЛЕРДІ АШУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІ I-IV ҒҒ.

Подушкин А. Н.
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің археология орталығы
Шымкент қ., Қазақстан

Түйіндеме. Мақала Оңтүстік Қазақстан Арыс археологиялық мәдениетінің этолоны – Күлтөбе Арыс қаласынан табылған керамикалық кірпіш үстелдердегі б.з.д. IV ғ. – б.з. VI ғ. тиесілі бірегей қаңлы жазуының жаңа олжасының ашылуы мен зерттелуінің археологиялық аспектісіне арналған. Бұл ескерткіш ғылымға көптеген жаңа жәдігерлер мен б.з.д. II ғ. – б.з. IV ғ. Қаңлы мемлекеті туралы құнды мәліметтер берді. Сонымен қатар, мақалада ғылыми, әлеуметтік және мемлекеттік контексте қаңлы жазуына баса назар аударыла отырып, жалпы тарихи мәселелер ашылып, Күлтөбе Арыс қалашығының археологиялық кешеніне қысқаша сипаттама беріліп, қаңлы жазуының барлық фрагменттері мен мәтіндерінің ашылу тарихына тоқталып, жазу хронологиясының мәселелері қозғалды.
Түйін сөздер: Оңтүстік Қазақстан, қаңлы, эпиграфиялық жәдігерлер, жазу.

KANGUY WRITING: ARCHAEOLOGICAL ASPECT IN THE CONTEXT OF THE DISCOVERY OF NEW EPIGRAPHIC ARTIFACTS AT THE KULTOBE ARYS I-IV

Podushkin A. N.
Center of Archeology, South Kazakhstan State Pedagogical University
Shymkent, Kazakhstan

Abstract. The article is devoted to the archaeological aspect of the discovery and study of new finds of the unique Kangyui script on ceramic brick-tables, which was found at the Kultobe Arys site of ancient settlement – the reference object of the Arys archaeological culture of South Kazakhstan of the 4th century BC. BC e. – VI century. n. e., the monuments of which gave science a lot of new artifacts and valuable information about the state of Kangju (Kangyu) of the 2nd century BC. BC e. – IV century. n. e.

General historical questions are revealed, the archaeological complex of the Kultobe Arys settlement is briefly characterized, the history of the discovery of all fragments and texts of the Kangyu script is highlighted, the problems of the chronology of writing are touched upon, the great importance of the discovery of the Kangyu script in scientific, social and state contexts is emphasized.
Keywords: Southern Kazakhstan, Kangyui, epigraphic artifacts, writing.

Преамбула. Письменность – величайшее достижение цивилизации. Своей способностью фиксировать информацию социального, экономического, культурного, бытового содержания, и передавать её из поколения в поколение, она обусловила стремительное поступательное развитие человечества, сделав его действительно «венцом» природы. Возникнув более пяти тысяч лет назад, письменность в разных вариантах исполнения и на различных носителях (папирус, кожа, керамика, бумага) практиковалась в выдающихся центрах цивилизации нашей планеты – древнем Египте, Двуречье (Ур, Угарит, Шумер, Вавилон), Малой Азии (Хеттское царство, Ассирия, Ахеменидский Иран), Пакистане (культура Мохенджо-Даро) и Китае (до династическая Поднебесная).

Учёными археологами, культурологами, палеолингвистами отмечена закономерность: письменность зарождается и используется длительное время только в тех государственных объединениях, где имеются основополагающие предпосылки к этому явлению в виде стационарных социальных, экономических и культурных достижений. То есть необходим основательный базис, на фоне которого возникает, а затем используется письменность.

По этой причине письменность развивалась далеко не везде на планете Земля, а количество стран, имеющих традицию письменной культуры с глубокой древности, крайне ограничено. Тем более знаменателен факт обнаружения в Казахстане на городище Культобе арысское уникальной древней письменности на керамических кирпичах-таблицах периода государства Кангюй (II в. до – IV в. н.э.), аналогов которой на просторах срединной Евразии и СНГ нет.

Краткая информация о государстве Кангюй.

«Канцзюй-го» – таково оригинальное чтение древней китайской иероглифики, что означает «государство Канцзюй» (Кангюй). Впервые Канцзюй (Кангюй) появляется на страницах китайских династических официальных летописей Старшего Дома Хань (Цяньханьшу), Младшего Дома Хань (Хоуханьшу) и «Исторических записок» (Шицзы) Сыма Цяня в качестве сильного государства, контактирующего с соседями (усунь, Давань, сюнну), а также – с Поднебесной во II веке до н.э. (миссия князя Чжан Цяня, 138-125 гг. до н.э.). Затем Кангюй упоминается в связи с ханьско-даваньской войной 104-102 гг. до н. э. Возникнув из-за знаменитых даваньских «потокровных коней» (аргамаков), на владение которыми претендовал китайский император, она после серьёзной военной кампании и осады столицы Давань города Эршы закончилась в пользу ханьцев. Китайцы удовлетворились получением ферганских аргамаков и наказанием правителя города Ю (ему отрубили голову), по инициативе которого было уничтожено китайское посольство в 104 г. до н.э., что фактически послужило поводом к войне. В этом эпизоде кангюйские войска выступили в роли сдерживающего фактора, причём непосредственного участия в сражениях они не принимали: «…кангюйские объездные отряды обозревали китайскую армию; и как она была ещё многочисленна, то не смели приблизиться» (Шицзы, «Повествование о Давань») [1. С.166-172; 190-192].

Кангюйцы были причастны также и к Таласскому уничтожению в союзе с китайцами северно-сюннуского Чжичжи-шаньюя в 36 г. до н.э., с которым до этого они находились в союзнических отношениях, подкреплёнными династическим браком и предоставлением земель. Как известно, «истребление» закончилось полным поражением Чжичжи: в ходе осады союзническими ханьско-кангюйскими войсками пала новая, хорошо укреплённая столица северных сюнну на реке Талас; сам шаньюй попал в плен и был казнён вместе с более чем полутора тысячами ближайших родственников [2. С. 121-124]. В 80-е годы первого века н.э. Кангюй упоминается в связи с кампанией ханьцев под предводительством наместника Западного Края Бань-Чао в Восточном Туркестане по подавлению непокорных правителей в Кашгарии. В этом историческом эпизоде кангюйцы вначале выступили как союзники ханьцев, однако затем они решили поддержать правителя города Сулэ (г. Кашгар), но в конечном итоге были вынуждены вывести свои войска из Восточного Туркестана [6. С. 113].

В более позднее время, в III-IV н.э. в письменных источниках сведений о Кангюй как о сильном централизованном государственном объединении почти нет – судя по всему, период расцвета Кангюй миновал. Об этом косвенно свидетельствует появление на страницах китайских хроник сразу нескольких локальных владений (государств, союзов племён), связанных с Кангюй территориально, исторически и династически. Так, например, в «Бэйши» («История Северных Дворов», глава 97) в «Повествовании о Западном Крае» упоминаются следующие владения с весьма характерными определениями: «Кан. Владетельный Дом Кан есть отрасль кангюйского Дома»; «Ми. Это древняя кангюйская земля»; «Шы. Это прежняя кангюйская земля»; «Цао. Это древняя кангюйская земля»; «Хэ. Это древняя кангюйская земля». Завершает ряд «древних, прежних» земель Кангюй сообщение в Суйшу («История

династии Суй») о государстве Кан, где о его владетеле пишется, что он «…есть потомок кангюйского Дома» [1. С. 280-281; 284-285; 291].

Перечисленным и ограничиваются достаточно скупые сведения о государстве Канцзюй (Кангюй) – добавим только, что оно перестало существовать в IV в. н.э., не выдержав военного натиска племенного союза эфталитов (белые сюнну).

Если в целом резюмировать сведения китайских письменных источников, можно заключить, что Кангюй как государственное объединение (Канцзюй-го) имело свою территорию (страна Лоюени), главный административный центр-ставку правителя (город Битянь) и пять локальных владений, возглавляемых удельными князьями с резиденциями в городах (Сусе, Фуму, Юни, Ги и Юегань). Последние входили в состав Кангюй на правах административно-территориальных образований, которые составляли ядро (коренные земли) Кангюй, постоянно контролируемое политической властью владетеля.

Известно также, что Кангюй представлял собой конфедерацию кочевых и оседло-земледельческих племён, при этом кочевники определяли политическую власть, а земледельческие центры – экономическую силу государства, и что он играл важную геополитическую роль на северной ветке Великого Шёлкового пути, выступая в качестве связующего форпоста между Поднебесной (ханьский Китай) и государствами древней Центральной Азии (Бактрия, Парфия, Великое Кушанское царство, Согд, Хорезм, Чач).

1. Царский курган Майтобе. 2. Могильник Кылышжар. 3. Могильник Культобе. 4. Городище Культобе. 5. Могильник Сарытобе. 6. Поселение Торткультобе. 7. Могильник Торткультобе 1. 7а. Могильник Торткультобе 2. 8. Могильник безымянный. 9. Городище Жуантобе. 10. Могильник Боржарский. 11.Курган Карауптобе. 12. Царские курганы Теспе. 13. Поселение Токболаттобе. 14. Могильник безымянный. 15. Могильник Тулебайтобе 2. 16. Городище Тулебайтобе. 17. Костобе Южное. 18. Костобе Северное. 19. Городище Караспантобе. 20. Поселение Караспантобе. 21. Могильник Караспанский. 22. Курган одиночный. 23. Могильник Жантактобе 3. 24. Могильник Жантактобе 2. 25. Могильник Жантактобе 1. 25а. Могильник Жантактобе Восточный. 26. Поселение Жантактобе. 27. Костобе Южное арысское. 28. Костобе Северное арысское. 29. Городище Сарытобе. 30. Могильник Тулебайтобе 1. 31. Фортификационное сооружение - длинная стена. 32. Могильник Культобе 2

Рисунок 1 *– Археологическая картография арысско-бадамского укреплённого района.*

В этническом плане о Кангюй можно говорить как о поли-этничном объединении, в котором присутствовали саки, азиатские сарматы, сюнну и, возможно, да-юэчжи и аланы. Социальный строй Кангюй трактуется как родоплеменной, где были сильны патриархальные

традиции; антропологический облик кангюйцев был преимущественно европеоидный (большая европеоидная раса, степной вариант). Современные учёные, опираясь на археологические и исторические данные, локализуют Кангюй в Южном Казахстане, на территории средней Сырдарьи, включающей пойму реки Арысь, горы Каратау и Каржантау.

Одним из выдающихся цивилизационных достижений государства Кангюй было использование в нём письменности. Этот факт отмечен и в письменных источниках ханьского происхождения, о чём сообщают древние хроники: «…кангюйский царь имел писаный кодекс (законов) и хранит (его) в своей ставке» [3. С. 55]. Наконец, версию использования письменности в государстве Кангюй подтверждают находки уникального письма на керамических кирпичах-таблицах, которое обнаружено на городище Культобе арысское – эталонном объекте арысской археологической культуры Южного Казахстана, памятники которой дали науке массу новых артефактов и ценной информации о государстве Кангюй II в. до н.э. – IV в. н.э. [4. С. 87-107].

Несмотря на то, что первичная информация о культобинской (прото-согдийской, кангюйской) письменности опубликована [4. С. 160-161; 5. С. 133-139; 7. С. 95-111; 153-171], к этому памятнику по-прежнему приковано внимание мировой и республиканской археологической и палеолингвистической общественности в силу большой научной и социальной важности этого объекта для истории региона Центральной (Средней) Азии и Казахстана.

Городище Культобе арысское – место находки кангюйского письма.

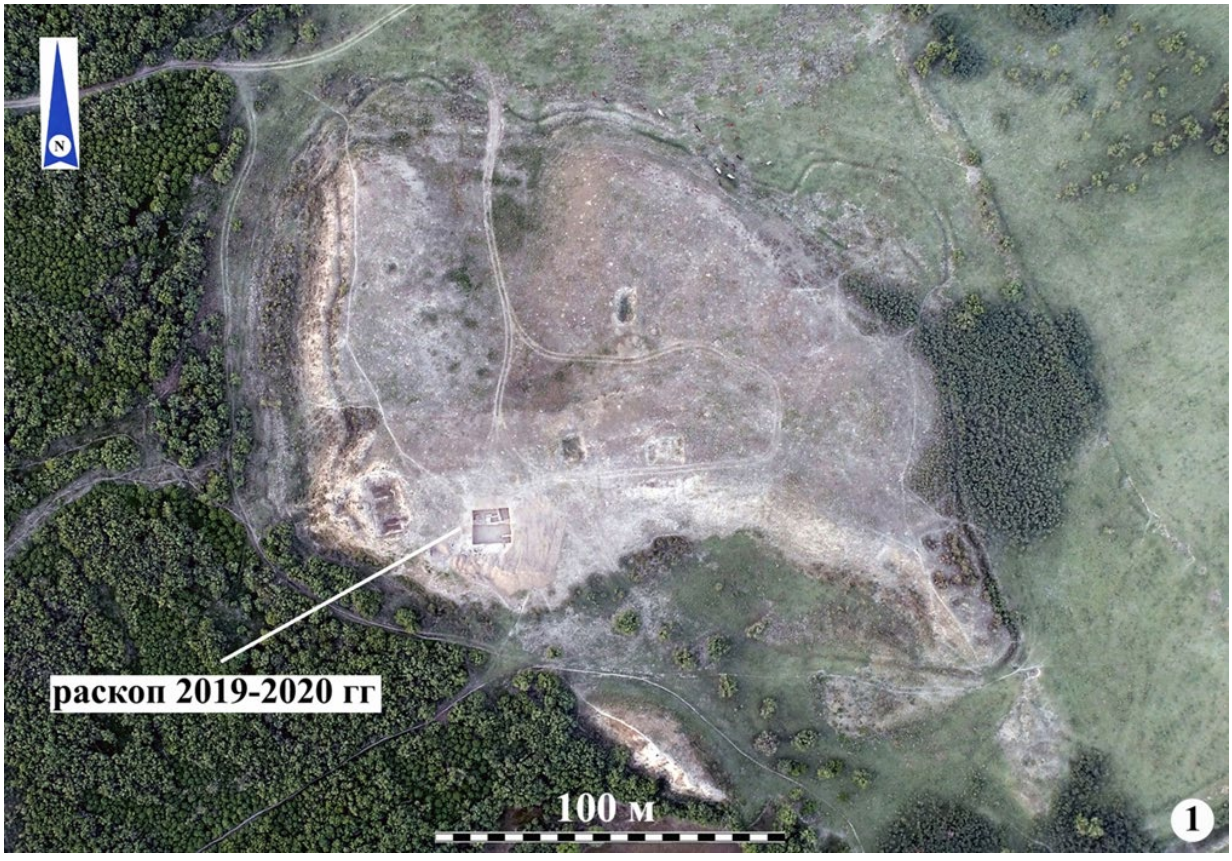

Рисунок 2. 2.1 *– Городище Культобе арысское. Планиграфия памятника (вид сверху).*

Географически Культобе располагается в Южном Казахстане (средняя Сырдарья и бассейн р. Арысь), и входит в группу памятников арысско-бадамского укреплённого района, включающего несколько крупных археологических объектов, ограниченных так называемой «длинной стеной» и руслами рек Арысь и Бадам (рис. 1: 4). Памятник находится на территории Ордабасинского района Туркестанской области, в 4 км к северо-западу от посёлка Сарыарык,

в пойме реки Арысь, на её левом берегу, вблизи старого русла. Типологически объект представляет собой вариант двухчастного городища с так называемым аморфным рабадом (рис. 2: 1-2).

Рисунок 2.2 *– городище Культобе арысское. Внешний вид рабада*

Цитадель памятника практически уничтожена паводковыми водами реки Арысь. Оставшаяся часть представляет собой сегмент высотой 10 м площадью около 150 кв. м. с обрывистым юго-западным склоном. В разрезе склона отмечены строительные конструкции из пахсы, трапециевидного кирпича-сырца размерами 46х24х15 см (части кладки крепостной стены).

Рисунок 3. 3.1 *– Внешний вид раскопа, жилые комплексы на рабаде городища Культобе.*

Рабад городища Культобе имеет неправильную трапециевидную планировку с размерами сторон около 210х150х100х180 м. Наиболее крутые склоны – в южной и западной части памятника; в центральной и северной частях рабада фиксируется понижение, которое придает рабаду «П»-образный вид. В южной части рабада отмечены округлые возвышения – судя по

всему, это остатки оборонительных башен; кроме всего, рабад окружён по периметру пахсовой крепостной стеной.

Средняя высота рабада Культобе 5-6 м, между цитаделью и рабадом отмечена площадка-понижение 40 на 30 м и ров шириной 20 м; в северо-восточной части рабада фиксируются также остатки рва около 3 м шириной.

Рисунок 3.2 *– Раскоп в западной части рабада городища Культобе арысское*

На цитадели Культобе ввиду ограниченности сохранившейся площади памятника и крутизны его склонов работ не проводилось. В пределах рабада стационарными раскопками вскрыты жилые комплексы, включающие квадратно-прямоугольные в плане помещения, стены которых выполнены из кирпича-сырца и пахсы (рис. 3: 1-2; рис. 4: 1). Археологический комплекс городища Культобе арысское включает керамику (сосуды различного функционального назначения), изделия и орудия труда из камня, кости, металла (рис. 4: 2; рис. 5: 1).

Рисунок 4. 4.1 *– Жилые помещения и развал керамики на рабаде Культобе. Вид сверху.*

Рисунок 4.2 *– Археологический комплекс городища Культобе арысское*

Рисунок 5. 5.1 – Керамика в угловой части жилого помещения на рабаде городища Культобе. Внешний вид.

Археологический контекст и история обнаружения кангюйской письменности.

В 1992 году на территории, прилегающей к городищу Культобе, на берегу старого русла реки Арысь, удалось открыть верхнюю часть углового соединения двух пахсовых стен: непосредственно в одной из стен был обнаружен первый фрагмент письменности. Это часть крупного разбитого в древности жжёного кирпича-таблицы с одной сохранившейся гранью;

Рисунок 5.2 – Фрагмент 4 кангюйского письма в раскопе

артефакт покрыт светло-коричневым ангобом. На лицевой поверхности зафиксировано 26 полностью и частично прорисованных знака, которые объединены в 6 строк: знаки нанесены техникой вдавливания по сырой глине

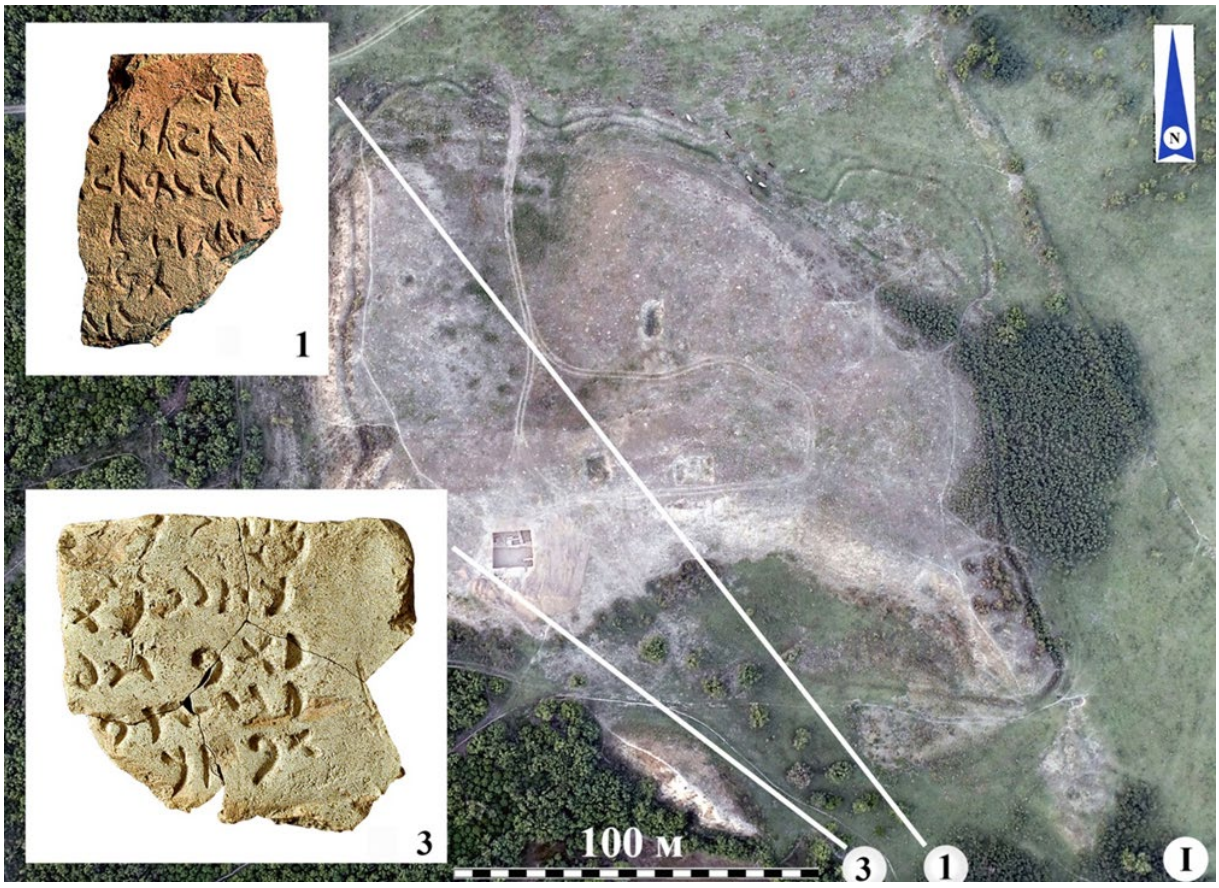

Рисунок 6. 6.I.1 – Фиксация места обнаружения фрагментов кангюйской письменности 1 и 3

(рис. 6.I: 1). Гораздо ранее, в 70-е годы XX в, вблизи поселения Костобе 1 арысское (условия находки неизвестны) местными школьниками был найден фрагмент 2, представляющий собой почти полностью законченный текст на большом прямоугольном кирпиче-таблице. Кирпич качественного обжига, покрыт ангобом светло-коричневого цвета; на его лицевой стороне методом вдавливания по сырой глине нанесено 32 крупных знака, расположенных в 4 строки (рис. 6: II, текст 2).

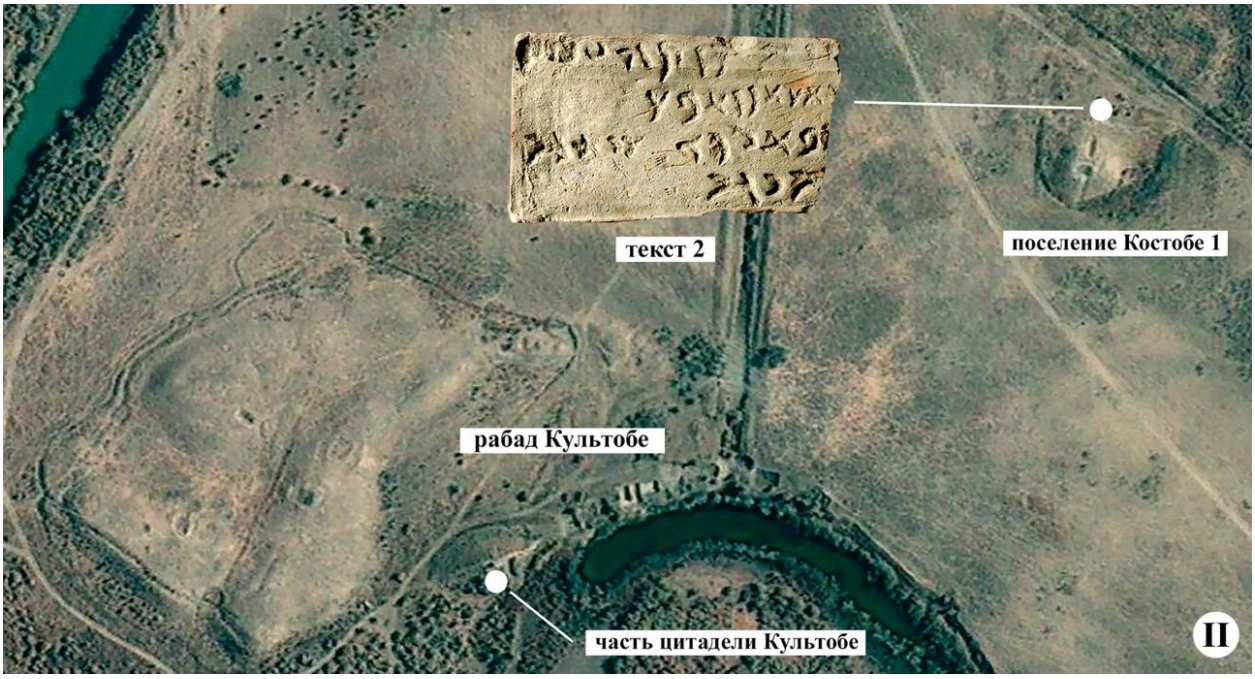

Рисунок 6.II.2 – Фиксация места обнаружения текста 2 кангюйской письменности

В 2002 году на периферии Культобе, вблизи дренажного канала, среди плохо сохранившихся остатков пахсовых конструкций, были найдены 5 частей разбитого в древности жжёного кирпича-таблицы. После реконструкции артефакта стало возможным увидеть все знаки фрагмента 3: всего отмечено 28 частично и полностью прорисованных знака, объединённых в 5 строк. Отметим существенное обстоятельство: фрагмент 3 сохранил две нетронутые грани, одна из них отчётливо разрезает знаки (свидетельство того, что фрагмент являлся частью объёмного текста, разделённого по сырой глине на несколько таблиц для удобства обжига и последующего его собирания в единое целое (рис. 6. I: 3).

В 2005 году к югу от оставшейся части цитадели, на склоне берега старицы реки Арысь и вблизи дренажного канала, в намывных песчано-лёссовых слоях был найден фрагмент 4 кангюйского письма. Он имеет вид почти целой керамической таблицы-кирпича, одна сторона которого слегка отбита. На его лицевой поверхности имеются продольные пальцевые борозды, на них техникой вдавливания по сырой глине в семь строк нанесены около 140 хорошо читаемых знака. Судя по всему, в данном варианте мы имеем дело с почти законченным текстом (рис. 7. I: 4).

В этом же году, у самой кромки берега старого русла Арыси, были найдены одновременно следующие фрагменты кангюйского письма, представляющие собой небольшие части разбитых в древности кирпичей-таблиц с нанесёнными по сырой глине знаками:

- фрагмент 5, покрытый белесым ангобом (один читаемый и два не читаемых знака; рис. 7. II: 5).
- фрагмент 6, лицевая сторона покрыта светло-коричневым ангобом (отмечены 15 знаков, оформленных в 4 «строки»; рис. 7. II: 6).
- фрагмент 7, лицевая сторона покрыта коричневым ангобом (отмечены 5 знаков, оформленных в 3 «строки»; рис. 7. II: 7).

Рисунок 7. 7.I.4 – Место обнаружения почти полного текста кангюйской письменности 4

В 2006 году, опять же на территории, прилегающей к рабаду городища, были обнаружены ещё несколько фрагментов кангюйского письма:

- фрагмент 8 покрыт красно-коричневым ангобом (отмечены 6 знаков, оформленных в 2 «строки»; рис. 7. II: 8).
- фрагмент 9, покрытый светло-коричневым ангобом (6 читаемых читаемых знака, оформленных в 2 «строки»; рис. 8. I: 9). Этот фрагмент носит следы вторичного использования мастером-гончаром в качестве лощила.
- фрагмент 10, лицевая сторона покрыта тёмно-коричневым и пятнами чёрного ангобов (отмечены 44 знака, оформленных в 6 «строк»; (рис. 8. I: 10).

В 2007 году в зоне у цитадели городища Культобе арысское обнаружен один фрагмент 11, лицевая поверхность которого покрыта светло-коричневым ангобом и нанесены 3 знака, оформленных в 2 «строки»; (рис. 8. I: 11).

В последующие 2008-2019 годы, как зоне у цитадели городища Культобе арысское, так и в раскопах на западной части рабада городища, были найдены следующие эпиграфические артефакты в виде кангюйского письма:

- фрагмент 12, лицевая сторона покрыта светло-коричневым ангобом (зафиксированы 16 знаков, оформленных в 4 «строки»; (рис. 8. I: 12).

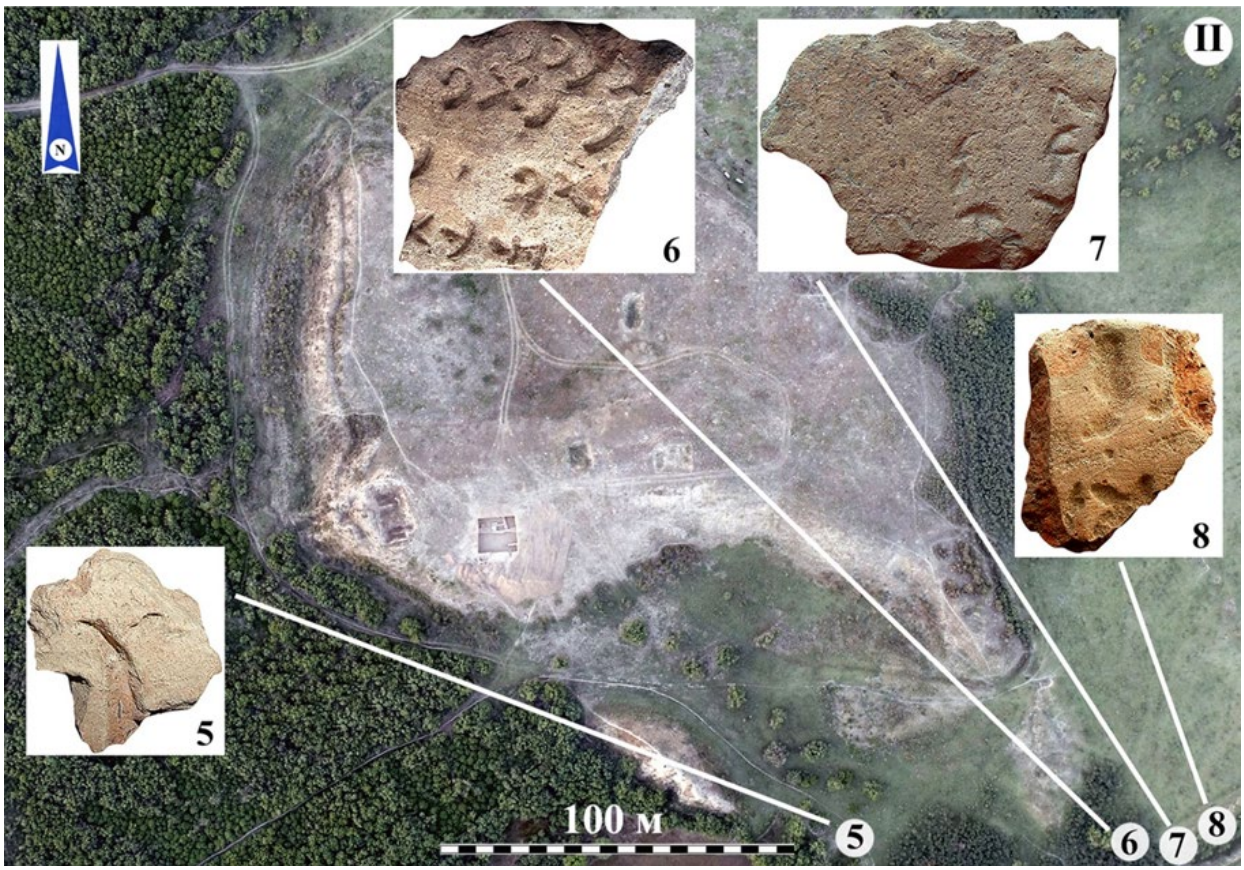

Рисунок 7.II.5-8 – Фиксация места обнаружения фрагментов кангюйской письменности 5, 6, 7 и 8

В раскопе на рабаде городища Культобе 2009 года, на уровне пола одного из жилых помещений, вблизи дверного проёма был обнаружен 13 фрагмент кангюйского письма, представляющий практически половину керамического кирпича-таблицы. Это крупная часть керамической таблицы-кирпича на лицевой поверхности которого по сырой глине прорезной техникой нанесены знаки. Таблица-кирпич формовалась на песчаной подсыпке в специальной прямоугольной форме (песок отмечен на всех, за исключением лицевой, поверхностях), сверху покрыт красно-коричневым ангобом. Кроме того, в правом нижнем углу таблицы-кирпича зафиксирован паз-углубление, оставленное после выемки сырого кирпича из прямоугольной формы. Всего зафиксировано около 80 полностью и частично прочерченных знаков, оформленных в 6 «строк» (рис. 8. II: 13).

- фрагмент 14, лицевая сторона покрыта светло-коричневым ангобом (зафиксированы 16 знаков, оформленных в 4 «строки»; (рис. 8. II: 14).
- фрагмент 15, лицевая сторона покрыта светло-коричневым ангобом (отмечены 5 знаков, оформленных в 2 «строки»; (рис. 8. II: 15; рис. 9: 15).
- Дальнейшие археологические изыскания на рабаде городища Культобе арысское позволили открыть целую группу почти законченных текстов и фрагментов кангюйского (прото-согдийского) письма на керамических кирпичах-таблицах:
- фрагмент 16, лицевая сторона покрыта белесым ангобом (отмечены 16 знаков, оформленных в 4 «строки»; (рис. 9: 15).

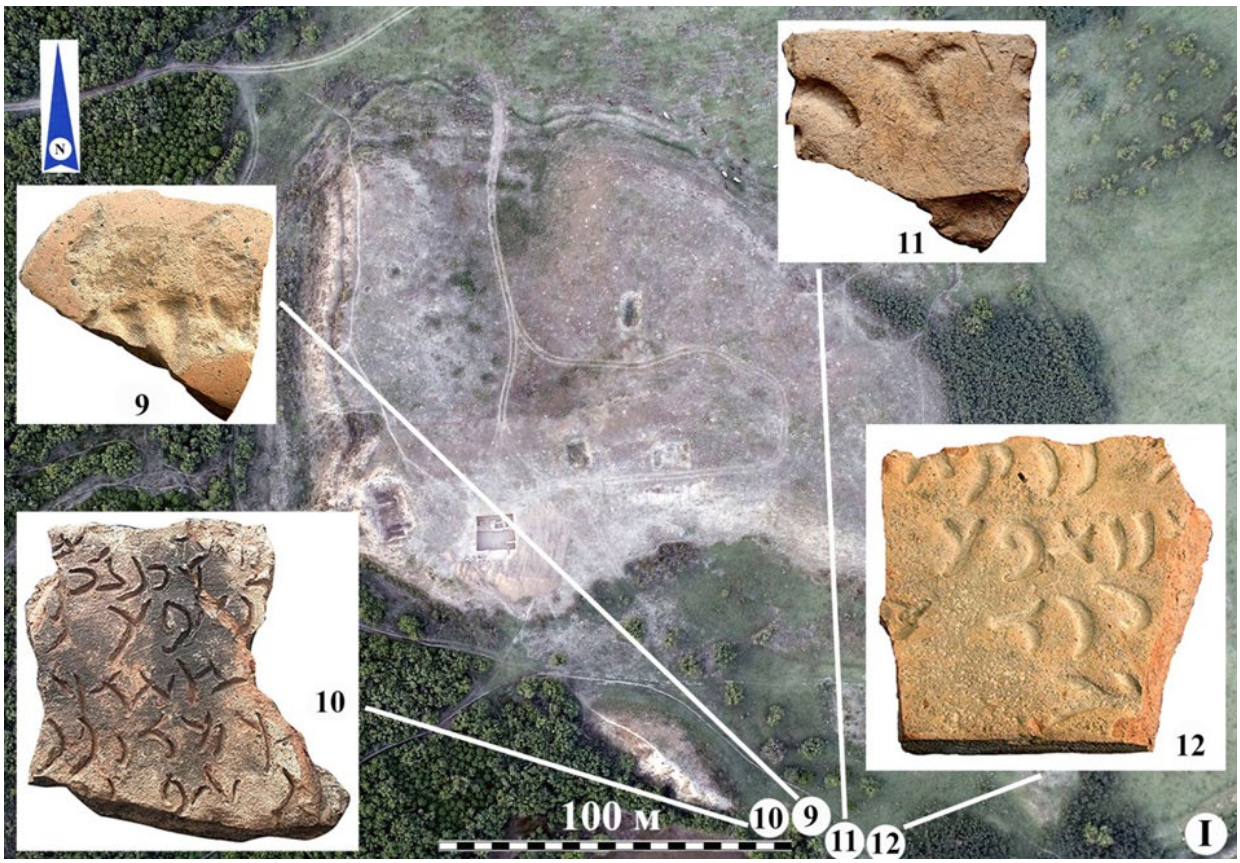

Рисунок 8. 8.I.9 – Местонахождение фрагмента кангюйского письма 9, 10,11 и 12

- фрагмент 17, лицевая сторона покрыта серым ангобом (зафиксированы 4 знака, оформленных в 1 «строку»; (рис. 9: 17). Отличительной особенностью этого фрагмента кангюйской письменности было то, что информация в виде текста заключалась в специально обозначенную по сырой глине прямоугольную рамку, которая значительно отстояла от края кирпича-таблицы.
- фрагмент 18 представлял собой малую часть необожжённого кирпича-таблицы, на внешней поверхности которого отмечен всего 1 знак (рис. 9: 18).
- В 2020 году, в центре раскопа в западной части рабада городища Культобе арысское, были открыты части пахсовых стен жилого помещения квадратно-прямоугольной планировки (рис. 10: 1), на уровне пола которого, в углу (рис. 10: 2), был обнаружен самый большой в контексте палеолингвистического материала керамический кирпич-таблица 19 с кангюйским письмом (рис. 9: 19; рис. 10: 19). Он был разбит в древности, и состоял из трёх фрагментов, представляющих собой абсолютно полный текст, обнаруженный впервые за более чем два десятка лет археологических изысканий на этом объекте (рис. 9: 19; рис. 10: 19). Размеры эпиграфического артефакта: 48 на 15 на 13 см, толщина 5 см, на его лицевой поверхности, покрытой светло-коричневым и белесым ангобом, по сырой глине нанесены 217 знаков, оформленных в 7 «строк».

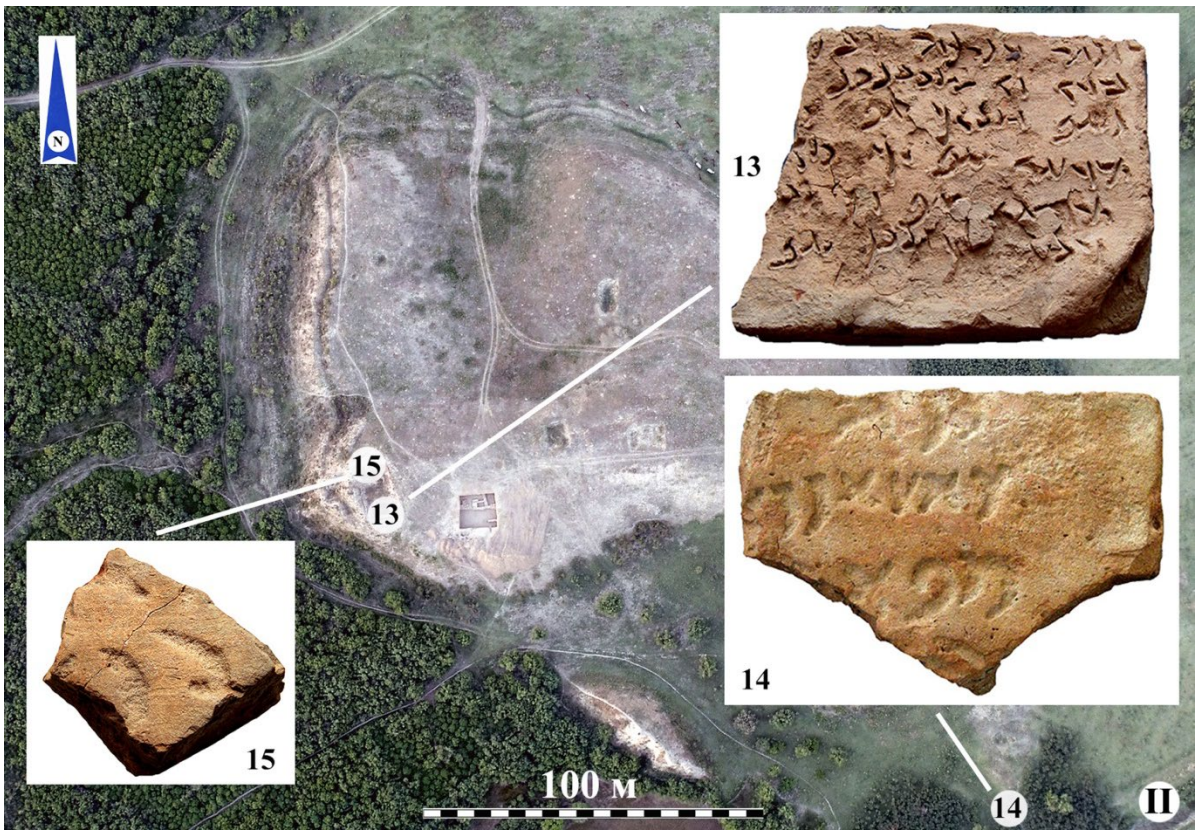

Рисунок 8.II.13-15 – Местонахождение фрагментов кангюйской письменности 13, 14 и 15

В этом же году, в другой части раскопа, в кангюйских культурных слоях был найден небольшой фрагмент 20, включающий 2 знака (рис. 9: 20; рис. 10: 20).

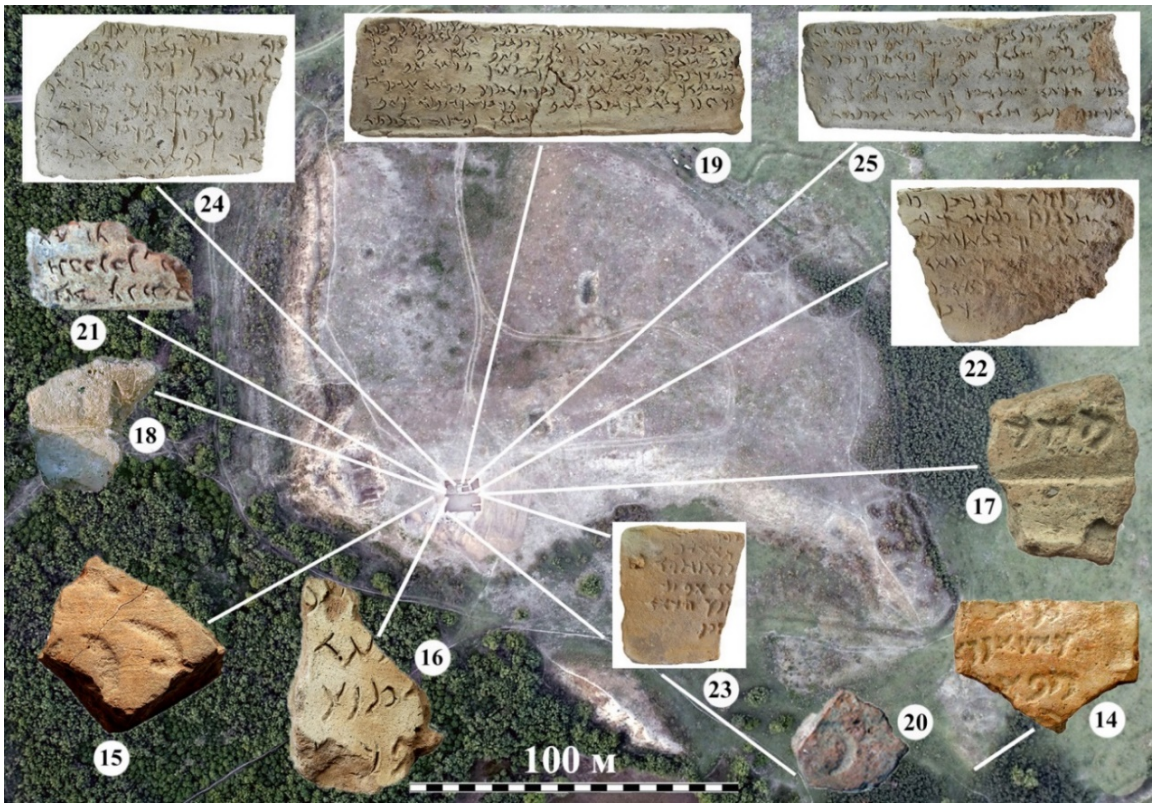

Рисунок 9 – Фиксация места обнаружения фрагментов кангюйской письменности 16 – 25

Исключительно позитивным в плане обнаружения фрагментов и текстов кангюйской письменности на городище Культобк арысское оказался 2021 год (раскопки на рабаде памятника). В одном из помещений, стены которого сложены из пахсы и кирпича-сырца, на уровне строительного и культурного горизонта кангюйского времени (глубина от дневной поверхности 1,9-2,1 м), на глиняном полу была обнаружена выкладка одновременно из нескольких кирпичей с нанесёнными на них знаками (рис. 11: I).

Всего зафиксировано 5 эпиграфических артефактов с кангюйским письмом, в числе которых:

- фрагмент 21, лицевая сторона покрыта светло-коричневым ангобом (нанесены 22 знака, оформленных в 3 «строки»; рис. 9: 21; рис. 11. II: 21).
- фрагмент 22, представляющий почти половину кирпича-таблицы; его лицевая поверхность покрыта светло-серым ангобом (зафиксированы 51 знака, оформленных в 6 «строк»; рис. 11. II: 22).
- фрагмент 23, представляющий одну треть кирпича-таблицы; его лицевая поверхность покрыта красно-коричневым ангобом (нанесены 34 знака, оформленных в 6 «строк»; рис. 11. II: 23).
- фрагмент 24, представляет собой почти две трети кирпича-таблицы; его лицевая поверхность покрыта белесым светлым ангобом (отмечены 109 знаков, оформленных в 7 «строк»; рис. 11. II: 24).
- фрагмент 25, представляющий почти полный текст, лицевая поверхность которого покрыта светло-серым ангобом (зафиксированы 137 знаков, оформленных в 6 «строк»; рис. 11. II: 25).

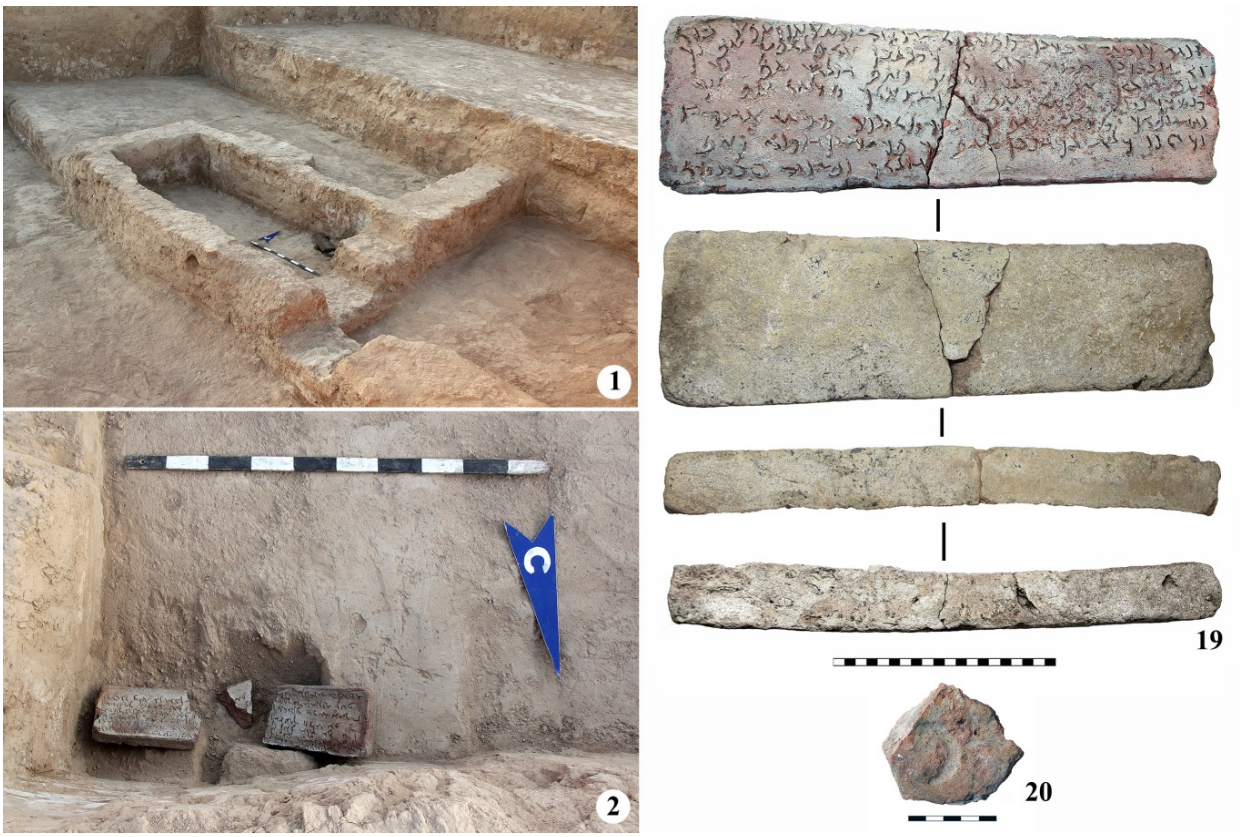

Рисунок 10. 10.1 – Внешний вид жилого комплекса, места находки полного текста 19; 10.2 – текст 19 во фрагментах in situ

Наконец, в 2022 году в раскопе на рабаде городища Культобе арысского, в культурных слоях кангюйского времени, были найдены ещё 2 фрагмента:

- фрагмент 26 представляет часть кирпича-таблицы, лицевая поверхность которой покрыта красно-коричневым ангобом (центральное пространство таблицы) и светло-серым ангобом (широкий пояс по периметру кирпича). Всего нанесено 32 знака, оформленных в 6 «строк» (рис. 12: 26).
- фрагмент 27, представляет часть сильно разрушенной кирпича-таблицы, на которой по сохранившейся поверхности у края эпиграфического артефакта зафиксированы 28 знаков, оформленных в 2 «строки» (рис. 12: 27).

Таким образом, в ходе археологических работ по изучению территории, прилегающей к городищу Культобе, на берегу старого русла реки Арысь и на рабаде памятника, в течение длительного времени 1992-2022 годов, обнаружены один абсолютно законченный текст, пять почти полных текста и 22 фрагмента общим количеством более 1050 полностью и частично прорисованных знаков, которые оформлены в 108 «строк», что представляет собой внушительный материал, позволяющий аргументированно обратиться к лингвистическим и историко-культурным исследованиям.

Отметим, что как по технике выполнения письма, так и по палеографии все эпиграфические артефакты городища Культобе аналогичны друг другу. То есть речь идёт об одном и том же виде древнего письма, несмотря на различные параметры керамических кирпичей-таблиц, размеры знаков и индивидуального «почерка».

Рисунок 11. 11.I – Выкладка кирпичами и кирпичами-таблицами с кангюйской письменностью в раскопе (внешний вид).

В качестве выводов по археологическому изучению письменности Культобе отметим следующее:

- письмо выполнено на керамических кирпичах-таблицах неправильной прямоугольной (трапециевидной) формы. Отдельные таблицы формовались на песчаной подсыпке. Качество обжига во всех случаях высокое, тесто почти без примесей (иногда в составе имеется мелкий шамот и растительность). Знаки наносились по сырой глине до обжига путём прочерчивания (иногда выдавливания, и даже прорезывания), затем кирпичи-таблицы слегка подсушивались. Лицевая поверхность керамических кирпичей-таблиц до обжига линовалась пальцевыми продольными бороздами и покрывалась светлыми (белесыми) ангобами. В качестве инструмента для нанесения знаков использовались приспособления в виде палочек из дерева (кости) с острым концевым завершением различного диаметра и вплоть до пальцевой фиксации знаков на поверхность.

Рисунок 11.II.21-25 – Фрагменты и тексты кангюйского письма 21, 22, 23, 24 и 25

- знаки располагались построчно справа-налево и сверху-вниз. Фиксируются как строки, так и строчные «разрывы», разделяющие группы знаков. Характер нанесения знаков уверенной рукой, различные «почерка» и размеры знаков, количественный состав палеолингвистического материала свидетельствуют о том, что данное письмо составлялось профессионалами и могло практиковаться длительное время. Зафиксированный факт разрезания (разделения) большого по объёму подготовленного для обжига лингвистического материала на несколько меньших по размеру кирпичей-таблиц с целью их последующего (после обжига) «собирания» свидетельствует о том, что культобинские эпиграфические артефакты были достаточно существенны по объёму и могли включать большое количество знаковой информации.

Дешифровка кангюйского письма, палеолингвистическая и историко-культурная информация.

После многих лет и усилий по дешифровке кангюйского письма (присутствовали древнетюркская, семитская версии прочтения; слайды 38-39), благодаря учёным Франции (профессор археологии Франс Грене) и Великобритании (академик и профессор лингвистики

Николас Симс-Вильямс), культобинское письмо «заговорило» на языке одного из вариантов древнего восточно-иранского диалекта. Письмо определено как алфавитное, строчное, которое включает также неизвестные идеограммы. Отметим также, что в таком варианте исполнения (на керамических кирпичах-таблицах арамейским алфавитом) для указанного выше времени в регионе Центральной Азии и Казахстана, письмо пока аналогов не имеет.

Ниже предлагаю прочтение почти полного текста культобинского письма № 4 в версии академика лингвистики Николаса Симс-Вильямса (русский вариант).

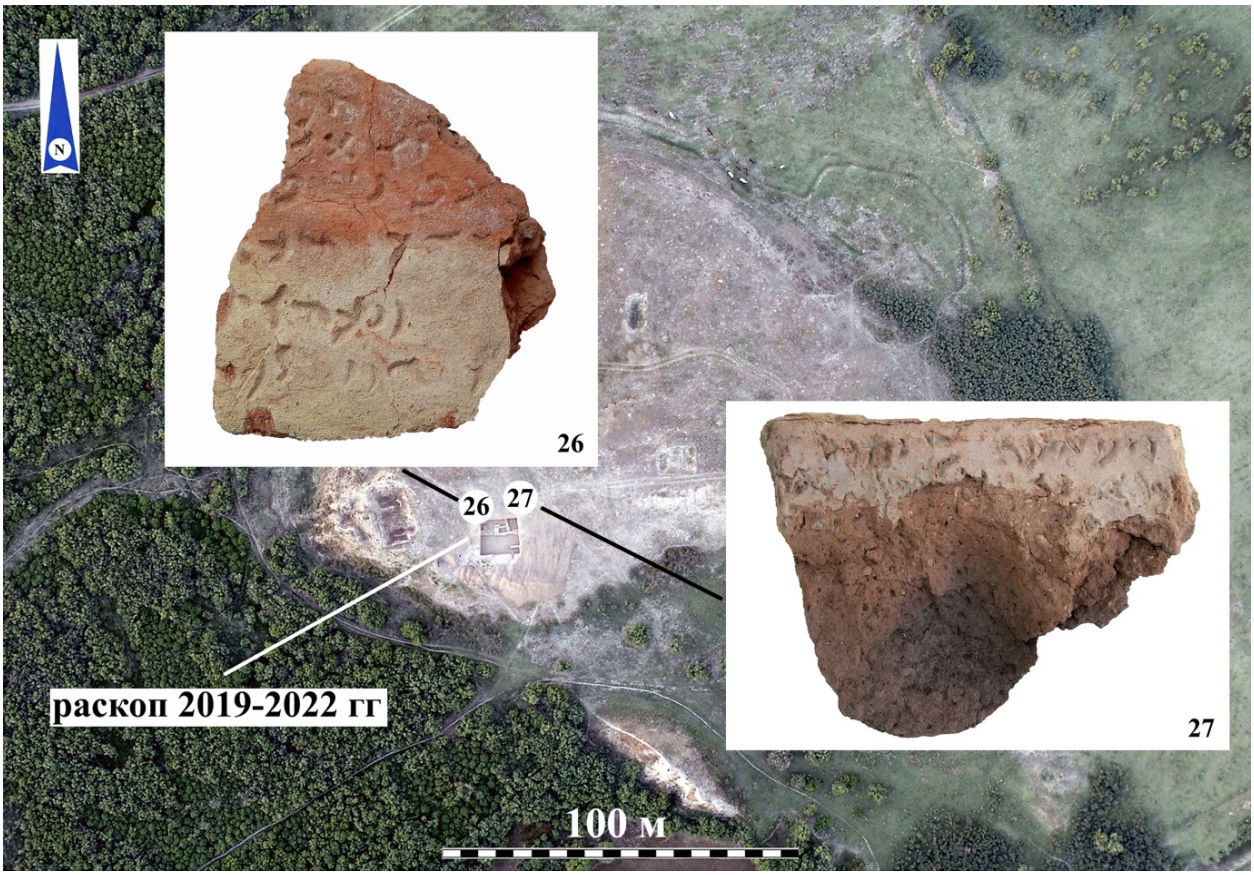

Рисунок 12 – Местонахождение фрагментов кангюйской письменности 26 и 27

Текст 4.

«*Этот город был построен предводителем армии (или: Спадане) Шат […] сыном* […]. *Он пришёл (?) сюда с тем, чтобы (?) и (земля), принадлежа-щая (нашим) людям, (или: народу bqt, от бак «сад») и (земля, принадлежащая) людям шатров (номадам-кочевникам) (могла быть, и) государь Самарканда и (государь) К(еша, и) (государь) Нахшаба и (государь) Навакме(тана) согласились (?); и он (?) забрал все сокровища, и (и теперь эта) (земля) принадлежит (лично ему) или: его горлу-душе*».

Из результатов прочтения видно, что культобинские тексты включают важную информацию политического, социального и историко-культурного характера, касающуюся большого региона Центральная Азия и Казахстан первых веков нашей эры. Этим они отличаются от синхронных по времени хорезмийских письменных памятников (где фигурируют преимущественно т. н. «списки домов», фактически – перечни фамилий и имён владельцев) и парфянского письма (где в основном содержится информация хозяйственно-бытового характера). В частности, в культобинских текстах имеются: названия древних государств, крупных городских центров (владений) Средней (Центральной) Азии первых веков н. э.: Нахшеб, Самарканд, Кеш, Чач, Бухара – Навакметан (причём некоторые из них для этого времени упоминаются впервые); имена личные, титулы (в том числе военные: «командующий») древних правителей. Присутствуют также социальные термины («люди

шатров» – номады); государственные термины («драгоценности» – казна), «общественные работы» – строительство (основание) города; термины династические и родства («сын»); служебные слова; фиксация исторических событий регионального масштаба и локальных действий местных правителей (по основанию городских центров) и другое.

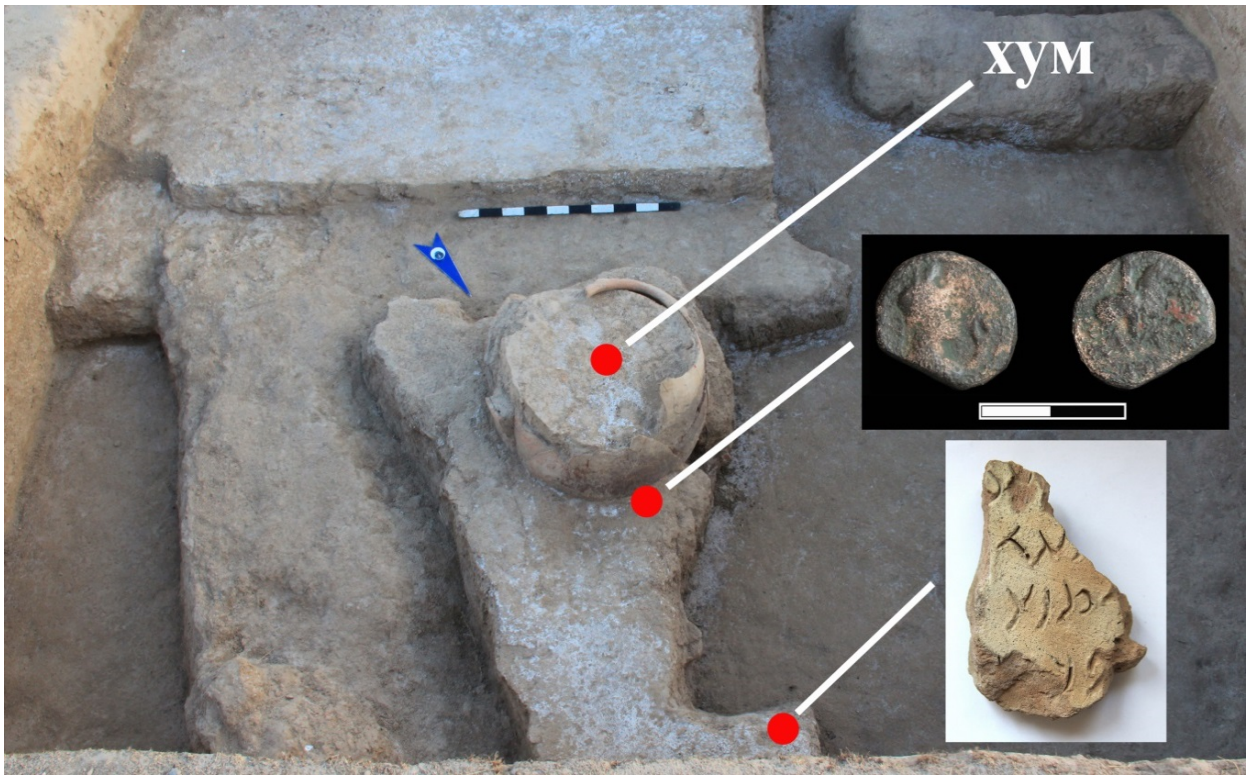

Рисунок 13 – Рабад городища Культобе. Раскоп 2017 года, 16-ый фрагмент кангюйского письма, кушанская медная монета правителя Вима I Такто и тамго-образный знак на хуме

Вопросы хронологии и датировки кангюйской письменности городища Культобе арысское.

Сейчас установлено, что кангюйское (прото-согдийское, культобинское) письмо самое раннее из пока известных науке текстов, написанных арамейской эпиграфикой на древне-согдийском (или архаическом согдийском) языке в регионе Центральной Азии. По мнению исследователей (оно базируется на палеографическом и лингвистическом анализах), это письмо можно датировать II – началом (первыми десятилетиями) III века н.э., т.е. оно более чем на век древнее так называемых «Старых писем» (313-314 гг. н.э.). Отметим также, что в таком варианте исполнения (на керамических кирпичах-таблицах) для указанного выше времени письмо не имеет аналогов в регионе Центральной Азии и Казахстана.

Между тем хронологическую аргументацию палеолингвистов существенно дополняют и уточняют археологические источники, поскольку письмо найдено в культурных слоях кангюйского времени вместе с археологическими материалами каратобинского этапа арысской культуры Южного Казахстана, хорошо датируемого многими артефактами из погребальных катакомбных комплексов I в. до н.э. – IV в. н.э., которые хорошо синхронизируются с материалами городища Культобе арысское (могильники Культобе, Кылышжар).

Наконец, существенный вклад в определение возраста кангюйского письма внесла нумизматическая находка. Так, при раскопках на рабаде городища в 2017 году, наряду с фрагментом 16 кангюйского письма, сарматским тамго-образным знаком на хуме, в одном культурном слое, была обнаружена медная монета второго кушанского правителя, сына

основателя империи Великих Кушан Куджулы Кадфиса, Вима I Такто (даты его правления определяются первой половиной – серединой I века н.э.; рис. 13). Этот факт даёт основание с высокой степенью аргументации определить хронологические рамки кангюйской письменности, найденной на городище Культобе арысском, в пределах первой половины – середины I века н.э.

Научное, социальное значение кангюйской письменности.

Нет необходимости говорить, насколько ценна информация культобин-ских текстов для историков, этнологов, лингвистов, археологов, культурологов Средней Азии и Казахстана, занимающихся исследованием наименее изученного периода истории данных регионов первых веков до – первых веков нашей эры. По сути, речь идёт о введении в научный оборот принципиально нового письменного источника, который по своей информативности, достоверности и главное – автохтонности происхождения, приоритетно выделяется на фоне крайне скудных китайских источников. По предварительным выводам, прочитанные тексты Культобе помогут расширить, углубить или уточнить некоторые страницы истории регионов и древних государств Средней Азии и Казахстана времени первых веков н. э. (Канцзюй-Кангюй, Чач, Согд, Хорезм, Кушанское царство).

Отметим, что в палеолингвистическом изучении этих эпиграфических артефактов остаются проблемы. Одна из них связана с лингвистической трактовкой культобинского письма, названного авторами его дешифровки вначале «древне согдийским», затем «прото-согдийским» письмом. Основным аргументом такой трактовки послужил факт использования подобного (близкого культобинскому) письма в древнем Согде, население которого на рубеже н.э. говорило на одном из диалектов восточно-иранского языка и знало арамейскую письменность. Между тем имеются веские основания связывать культобинскую письменность с государственным объединением Канцзюй (Кангюй) II в. до н.э. – IV в. н.э., центр которого располагался в Южном Казахстане: здесь в указанное время также жило ираноязычное население, знавшее, судя по находкам на Культобе, арамейский алфавит и письмо, которое реально практиковало его для своих нужд.

Возможно, найденные тексты представляют собой новый вид региональной письменности, которая приспособлена для иного восточно-иранского диалекта языка, условно названного кангюйским и имеющим прямое отношение к древнему государству Кангха-Канцзюй-Кангюй. На это косвенно указывают несколько существенных обстоятельств, выделяющих кангюйское письмо на фоне согдийского: наличие архаических, неизвестных ранее науке, древних арамейских идеограмм (часть которых пока не прочитана, что затрудняет полную дешифровку); выраженная древность самого культобинского письма, которое датировано началом первого века нашей эры, что гораздо древнее всех известных согдийских лингвистических материалов; находка керамических кирпичей-таблиц в «сердце» государства Кангюй – бассейне реки Арысь, где располагался арысско-бадамский укреплённый район, включающий самое большое городище Караспантобе (идентифицировано мною как Битянь – столица государства Кангюй).

Кроме всего, не совсем понятно назначение керамических кирпичей-таблиц с кангюйским письмом. Все тексты (и фрагменты) этого письма в целом повествуют об одном знаковом событии регионального масштаба рубежа – первого века нашей эры в Кангюй, с незначительным изменением смысла (закладка строительства города, присутствие при этом владетелей крупных государств и городов древней Центральной Азии). То есть они являются репликой одной и той же информации, которая, судя по всему, выполнена несколькими мастерами: об этом свидетельствуют различные размеры кирпичей-таблиц и букв, а также количество знаков и строк в каждой таблице. Первоначальная версия, что перед нами – архив государства Кангюй, не подтвердилась. Можно предположить, что таковые кирпичи-таблицы могли играть роль так называемых «лекальных» кирпичей, которые вставлялись в арки дверных (и иных) проёмов (ворот) или крепостную стену как информационно-декоративные артефакты; они также могли выступать в роли «закладных» кирпичей как свидетельство о

начале строительства города (последнее обстоятельство подтверждается дешифровкой больших текстов культобинского письма).

Сейчас усилия по обнаружению и начальному исследованию культобинского письма в крупных научных центрах Великобритании, Франции и России воспринимаются как важное открытие мирового уровня, которое по своей историко-культурной и социальной значимости далеко выходит за рамки Казахстана и Центральной Азии, а специалистам в области палеолингвистики даёт информацию к размышлению на годы вперёд, поскольку эпиграфические памятники такого уровня исследуются длительное время. Исследование городища Культобе арысского и близлежащих могильников в Южном Казахстане продолжается в рамках реализации научно-исследовательской программы «Археологические и письменные памятники государства Кангюй II в. до н. э. – IV в. н.э.», основным исполнителем которой является Центр археологии Южно-Казахстанского государственного педагогического университета и Центральный государственный музей Республики Казахстан.

Оценивая исключительно важное социальное значение кангюйского письма на керамических кирпичах-таблицах, роль письменности как индикатора высокой цивилизации и атрибута государственности, можно позиционировать это уникальное письмо как один из брендов Республики Казахстан.

Литература

1. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том II. Издательство АН СССР, Москва-Ленинград, 1950 – 382 с.
2. Зуев Ю.А. К вопросу о взаимоотношениях усуней и Канцзюй с гуннами и Китаем во II половине I в. до н.э. (поход гуннского шаньюя Чжи-Чжи на Запад) // ИАН Каз ССР, серия общ. наук, вып. 2 (5), Алма-Ата, 1957. С. 62-72.
3. История Казахской ССР с древнейших времён до наших дней (под редакцией М. Абдыкалыкова и А. Панкратовой). Издательство: Каз.ОГИЗ, Алма-Ата, 1943 – 670 с.
4. Подушкин А.Н. 2000. Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н. э. – VI в. н. э. Издательский центр МКТУ, Туркестан – 201 с.
5. Подушкин А.Н. 2005. Новые памятники письменной культуры Южного Казахстана // «SHYGYS», № 2, Алматы, с. 133-139.
6. Ставиский Б.Я. О северных границах Кушанского государства // ВДИ, № 1. Москва, 1961. С. 108 – 114.
7. Sims-Williams N., Grenet F. 2006. The Sogdian Inscription of Kultobe // «SHYGYS», № 1, Алматы, с. 95-111.
8. Nicholas Sims-Williams. 2009. The sogdian inscriptions of Kultobe: text, translation and linguistic commentary // Труды Центрального Музея, том II, Алматы. С. 153-171.

«БАБЫРНАМА» ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРКІ ТАРИХЫНЫҢ ЖАЗБА ДЕРЕГІ

Жеменей И. А.
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Тұран-Иран»,
ғылыми-зерттеу орталығы. Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: jemeneyislam@yahoo.com

«BABYRNAMA» WRITTEN SOURCE OF KAZAKH AND TURKISH HISTORY

Jemenei I.A.
Al-Farabi Kazakh National University, «Turan-Iran» research center,
Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article considers that the "Babyrnama" of Zahireddin Muhammad Babyr is a common historical and cultural value of Kazakhstan and Central Asia. "Babyrnama" as a historiography of Turkic history, written in Turkic, is a linguistic treasure of modern Turkic peoples and a very valuable tool and source for research work on Turkic languages. "Babyrnama" is a voluminous work covering history, language, literature, traditions, ethnicity, geography and other areas. Its main advantage is that it is a unique work written in the form of a chronicle of historical events of the Middle Ages. Baburnama, translated into dozens of languages of the world as a historical document, provides an excellent opportunity to study the etymology of the Turkic language and the use of modern medieval Turkic words among the Turkic peoples.
Keywords: Babur, Baburnama, Taraz, Tarikh-i Rashidi, Chingis Khan, Turkish, Kazakh, Kazakh.

«БАБЫРНАМА» ПИСЬМЕННЫЙ ИСТОЧНИК КАЗАХСКОЙ И ТУРЕЦКОЙ ИСТОРИИ

Жеменей И. А.
«Туран-Иран» исследовательский центр Казахского национального
университета имени аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается сочинение «Бабырнама» Захиреддина Мухаммада Бабыра, представляющее общую историко-культурную ценность как для Казахстана, так и для всей Центральной Азии. «Бабырнама» как историография тюркской истории, написанная на тюрки, является лингвистическим сокровищем современных тюркских народов и очень ценным инструментом и источником для исследовательской работы по тюркским народам и языкам. «Бабырнама» объемный труд, охватывающий историю, язык, литературу, традиции, этнос, географию и другие области. Его главное достоинство в том, что это уникальное произведение, написанное в форме хроники исторических событий средневековья. Бабырнама, переведенная на десятки языков мира как исторический документ, дает прекрасную возможность изучить генезис и развитие тюркского языка в динамике от средневековья до современности.
Ключевые слова: Бабур, Бабурнама, Тараз, Тарих-и Рашиди, Чингисхан, тюрк, казах.

Шыңғыс хан мен оның ұрпақтары және моңғолдар, түркілер туралы парсы, араб, түркі тілінде көптеген тарихнамалар жазылған. Соның ішінде ең маңызды жазба деректер бар. Олар: 1. Әта Мәлік Жовейнидің «Әлемді жаулаушы тарихы» кітабы. Бұл еңбек 1258-1260 жылдар аралығында парсы тілінде жазылған тұңғыш шығарма. 2. Моңғол мен түркі тарихын парсыша қаламға алған кітап Рашиддин Фазылолланың (1247-1318) «Жамеһ-әт-тауарих» 1300-1310 жылдарында жазыла басталып, аяқталды. 3. Шарафеддин Абдолла Ширази (1264-1327) Шираз қаласында дүниеге келген әдебиетші-тарихшы ғалым. Ол әкесі Фазлолла сияқты Фарс өлкесіне билік еткен Шыңғыс ханның ұрпақтары «Елхан» хандық сарайында қызмет атқарған. Парсы және араб тілдерінде шығармалары бар. Тарихшы ретінде Әта Мәлік Жовейнидің «Әлемді жаулаушының тарихы» шығармасының ізімен моңғолдар тарихын Шарафеддин Абдолла Ширази (1263-1328) 1309-1328 жылдары «Вассаф тарихы» (تجزیه الامصار و تجزیه الاعصار)

«Қалалардың жайылуы мен ғасырлардың бөлінуі», – атты еңбегін жазды. Оның тарихнамасы құнды деректер қатарында өзінен кейінгі тарихшылардың кәдесіне жараған. Ол Әта Мәлік Жовейнидың «Әлемді жаулаушы тарих» кітабын басшылыққа алып пайдаланғаны үшін моңғол мен түркілер тарихын зерттеуде қажетті дүние болып саналады. Олардың түпнұсқаларын пайдаланып, айналымға салған жағдайда адам, жер-су аттарының түрленіп жазылғанына тереңірек зер салуға мүмкіндік туады. Сондай-ақ «Алтын Орда» тарихын ауқымды түрде сезе алуға септігі тиеді. Вассаф тарихы 656-728 (1258-1328) аралықтағы Иран, Алтын Ордада Шыңғыс хан ұрпағы құрған патшалықтарының тарихын баяндаған құнды жазба деректер қатарына жатады. Сондай-ақ Алтын орда тарихына құнды жазба деректің бірі – Сириялық тарихшы Ибн Фазлолла Орами (1301-1341) жиырма жеті томнан тұратын «Жолдар мен елдер» (المسالک و الممالک) атты кітабы өзінен кейінгі тарихшылар пайдаланған маңызды шығарма қатарына жатады. Сонымен бірге араб тілінде жазылған Ahмет Қайырлық Кәлқәшәди (1353-1418) мысырлық тарихшының (صبح الاعشی) «Күңгірт тартқан таң» атты еңбегін айта аламыз. 4. Шарафеддин Әлі Йәздидің «Зафарнама» кітабы туралы жоғарыда айтып өттік. 5. Мырза Қайдар Мұхаммед Дұғлат (1499-1551) өзінің 1542-1546 жылдары Кашмирде парсы тілінде жазған «Тарих-и-Рашиди» кітабына а) өзінің жақыннан көріп куә болған оқиғалар; ә) сенімді қариялардан естіген әңгімелер; б) Әта Мәлік Жовейнидің «Жahангошай тарихы» (Әлемді жаулаушының тарихы), Рашидеддин Фазылолланың «Жамеһ-әт-тауарих», Шарафеддин Әлі Йәздидің «Зафарнама» шығармаларын негізге алған шығарма өткен тарихнамаларды түгендейді. Өйткені «Алтын Орда» хандығының соңғы ірі саяси тұлғасы Тоқтамыс хан 1395 жылғы Терек шайқасында Әмір Темірден жеңіліп, тарихтың саяси сахнасынан бір жолата кетіп, 1406 жылы Сібірдің Түмен қаласында қайтқан Тоқтамыс «Алтын Орданың» империялық қуатының соңғы қоңырауы болды. Оның дерегі «Зафарнама» Жеңісті Әмір Темірдің атына жазып тарихта қалдырды. Біз осы мақаланы аталған ортағасырлық еңбектерді негізге алып Шыңғыс ханның шығу тегі, тайпасы, саяси тарихының бастапқы кезеңі, оның отбасылық ахуалы мен әлемге танылған төрт ұлының жалпы саяси сипатын аңғара алғандай болдық. Осы бағытта кейін аталған барлық тарихнамаларды түпнұсқадан қазақ тіліне аударсақ өзіміздің тарихымызға өз көзімізбен, өз санамызбен назар аудара аламыз. Шыңғыс ханның ұрпағынан болған Жошы әулеттері «Алтын Орда» хандығын қалай құрғанын және «Қазақ хандығына» қалай ұласа алғанының саяси-қоғамдық тарихи кеңістігін көре аламыз. 6. Зәһиреддин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» атты кітабы да қазақ және түркілер үшін өте маңызды түркі тілінде жазылған жазба дерек.

Қорытып айтқанда түркі және Алтын Орда һәм қазақ тарихына парсы, араб және түркі тілдеріндегі жазба деректерді қазақ тіліне тікелей түпнұсқадан қазақшаға аудармай біз өткен тарихымызға өз көзімізбен қарамасақ, өз шындығымызға қарай алмаймыз. Өйткені тарих шындығына жазба дерек, археология және фольклор саласындағы зерттеу қортындыларын ұштастырып, салыстырып зерттеп-зерделемей оған бір табан жақындау мүмкін болмайтыны анық. Қазақ ғалымдары араб, парсы, түркі, қытай тағы басқа түпнұқадан жазба деректерге сүйеніп жазбаған жағдайда өз тарихымызға өз көзімізбен қарау мүмкін болмайды. Оған айғақ болар үш мысал келтіреміз. 1. Тараз қаласының 2000 жылдық тарихын негізге алып, мерейтойын өткізерде ұйымдастыру комитеті оған дәйек болып, сүйенер бірде-бір дерекке қол жеткізе алған жоқ. Ал біздің ғалымдар Василий Владемирұлы Бартольд (1869-1930) және Радлов Василийұлы (1837-1918) екеуін шығыстану әсіресе түркітану әрі Түркістан өлкесін тануда пір тұтып келді. Ол рас. Аталмыш екі шығыстанушы ғалым түркі тарихы мен Түркістан жайлы араб, парсы, түркі жазба деректерді ауқымды түрде, терең біледі. Және кез-келген ізденушілерге өнеге бола алады. Бірақ олардың шығысты зерттеуде өзіндік мақсаты болды. Сол үшін Тараздың 2000 жылдық мерейтойында олардың зерттеу жұмыстарынан Тараз қаласы туралы мардымды дерек таба алмады. Содан амалсыз тәуелсіз еліміздің мамандарына жүгінді. Соның арқасында: а) Тараз – парсы ақындарының жыр шумақтарында ә) Көне Тараз атты екі деректік туынды дүниеге келді. 2. Қазақ хандығының құрылуына қатысты деректің негізгі көзі парсы тілінде болса да, ұдайы орыс тілінде шығатын өзге ғалымдардың қортынды сөздерін негізге алып, көлеңкесі іспетті қайталап келік. Өйткені түпнұсқалық нұсқасына қолымыз

жетпей жүрді. Еліміздің тәуелсіздігінің арқасында қазақ хандығының 1465 жылы құрығанын жазған Мырза Мұхаммед Айдар Дұғлаттың «Тарих-и-Рашиди» еңбегін парсышадан қазақшаға аудару нәсіп болып, оның аудармасын үш рет түпнұсқадан жасап ақыры үшінші академиялық аудармасын толықтай, оның тарихи, әдеби, мәдени, тілдік мән-жайына тараулар арнап түсндіріп, жарық көруін қамтамасыз еттік. Осы соңғы аудармадан қазақ тарихы мен мәдениетіне қаншалықты жақындай түскенімізді сезу қиын болмайды. 3. Араб жазба деректерінің түпнұсқасынан Алтын Орда – Мәмлүк патшалығы арасындағы қарым-қатынастарын зерттеп, зерделеген Бақытты Батыршаұлының «Сұлтан Бейбарыс мемлекетінің Қыпшақ даласымен байланыстары», – атты еңбегі тың мәліметтері және пайымдары тәуелсіз Еліміздің тарихын тәуелсіз тарихи санаға жетелеу үшін тарихымызға қатысты жазба деректерді түпнұсқадан қазақ тіліне ауқымды және жүйелі түрде аударма мәселесін қолға алуымыз тиімді екендігінің айқын айғақтары іспеттес. Мен шығыстанушы зерттеуші ретінде «Бабырнама» еңбегін қазақ тіліне түпнұсқалық түркі тілінен аударып, баспаға дайындадым.

Көрнекті мемлекет қайраткері, ғалым, ақын Заһиреддин Мұхаммед Бабырдың (1483-1530) «Бабырнама», «Диуан», «Аруз рисаласы», «Мүбаиын» атты ханәфи фиқһы негізінде жазған мәснәуии және Қожа Аһмет Аһрардың «Рисалейе Вәлидие» атты еңбегін парсышадан түркі тіліне тәржімалап, мұраға қалдырған аса құнды шығармалары бар [4]. «Бабырнама» тарих, әдебиет, салт-дәстүр, этностар, жағрафия, тіл тағы басқа салаларды қамтыған еңбек ретінде ерекшеленіп тұр. Оның басты артықшылығы: біріншіден – ортағасырда түркі тілінде жазылған бірегей тарихнама, екіншіден – 1494-1529 жылдар аралығындағы тарихи оқиғаларды жылнама сипатында естелік етіп жазған. Бірақ 1510, 1511, 1512, 1513, 1514, 1515, 1516, 1517 және 1521, 1522, 1523, 1524 жылдарғы жазбалары қазірге дейін айналымда жоқ. Неге? Ол жылдар оқиғалары жазылмаған ба? Әлде жазылып, жоғалып кеткен бе? Деген сұрақтар жауапсыз қалып келе жатыр. Аталған жылдары 1494-1503 Фарғана, 1503-1520 Кабул, 1520-1529 жылдар аралығында Үндістан тарихын баяндаған. Үшіншіден – түркі тілінде жазылған болса да, тарихи дерек ретінде ондаған өзге тілге аударылған. Төртіншіден – түркі тілінің этимологиясын, ортадағы қолданысын және қазіргі кездегі ортағасырлық түркі сөздерін түркі қауымдары арасында қандай қолданыста екенін зерттеп, зерделеуге мол мүмкіндік береді. Сондай-ақ қазақ пен қазақы сөздерінің түп төркінін ұға алуымызға септігін тигізеді.

Бабыр мен Бабыр ұрпақтары Үндістанда 1525-1862 жылдары бабыр империясын құрып, билік жүргізген жалғыз түркі нәсілі. Оның Үндістан жорығына көптеген түркі және өзге тайпалар қатысқан. Солардың қатарында қазақ сардарларының орны айрықша.

Бабыр шығармасының «Кабул оқиғалары» атты тарауларына көптеген тайпалардың аты аталады.

Енді Бабыр заманындағы Кабул уәлаятындағы сан-алуан ру-тайпалардың есімдерін атап көрелік: Түріктер (اتراک), аймақ (ایماق), арабтар (اعراب), дәри тілділер (دری زبانان), пәрашы (پراچی), бәрки (برکی) , некдери (نکدری), пәшаи (پشایی), өзбектер (اوزبکان), ұғлағшы (اوغلاغچی), ұйғыр (اویغور), емектас (ایمکداش), барин (بارین), бәдахшандық (بدخشانیان), барластар (برلاسها), бәлучтер (بلوچان), бәнгеш (بنگش), баһарлу (بهارلو), бекжек (بیکجیک), бек тархандар (بیک ترخانان), бегиалдар (بگیال ها), тәрхандар (ترخانیان), түрік (ترک), түрікмен (ترکمان), түркмен қарақойлы (ترکمان قراقویونلو), тоқшы (توقچی), түмен сағәриші (تومن ساغریچی), түмен моғол (تومان مغول) , жет (جت), жуд (جود), жынжуһа (جنجوهه), жарас (چراس), шеркеш (چرکس), шағатай (چغتای), шекрек (چرکس), шударлықтар (چودریها), сәрсенбілік (چهارشنبهی), хорасандық (خراسانی), хәрылшы қызыр хейіл (خرلچی خضر خیل), хатаи (خطای), хугиани (خوگیانی), дұғлат (دوغلات), термез сейіттері (سیدان ترمذ), сығаншы (سیقانچی), шыму хейіл (شمو خیل), иса хейіл (عیسی خیل), ғәлші (غلچی), ғури (غوری), фәрмел (فرمل), қыпшақ (قپچاق), қарақойлы (قراقویونلو), қазақ (قزاق), қалмақ (قلماق), қошын (قوچین), һазара қауымы (قوم هزاره), қызылбас (قیزیل باش), қызылбастар (قیزیلباشیان), кабулдықтар (کابلیان), көре кетри (کوره کتری), Көкілтас (کوکلداش), гушыран (گوچوران), лұлиан (لولین), материдтіктер (ماتریدیه), моғол (مغول), моғолдар (مغولان), маңғыт (منغت), мәһменд (مهمند), мыңдық (میگلیغ), нарын (نارین), некөз (نکوز), нуһани (نوحانی), ниязи (نیازی), никдари (نیکدری), нилабтықтар (نیلابیان), һазара (هزاره), түрікмен һазаралары (هزاره های ترکمان), сұлтан мәсд һазаралары (هزارهٔ سلطان مسعودی). Бабыр жоғарыда бір қауым немесе тайпа аты ретінде жазыпты. Анығы «қазақ» қауымы ұлттық-этникалық,

қоғамдық, мәдени, саяси, экономикалық сатыларды өткізіп, ұлт қауымдастыққа айналды. Қауымдардың саяси-экономикалық қуаты жеткіліксіз болған жағдайда ұлтқа айналуы екіталай.

Сурет 1 – Заһиреддин Мұхаммед Бабыр

ЗӘҺИРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР
(1483-1530)

↓

Нәсіреддин Һомаион
(1508-1556)

↓

Жалаледдин Мұхаммед Акбар
(1542 – 1605)

↓

Нұреддин Мұхаммед Жаһангир
(1569 – 1627)

↓

Шаһабеддин Мұхаммед Шаһжаһан
(1592 – 1666)

↓

Мүһиеддин Аурангзиб (Аләмгир)
(1618-1707)

↓

Баһадұршаһ II
(1776 – 1862)

Қазақ және қазақы һәм алаш сөздері Бабырнамада

Бабырнама еңбегі «алаш» сөзінің қайдан шыққанын жазған. Алаш сөзі Сұлтан Әбусаид мырза әулеттерінің бірі Сұлтан Маһмұд туралы жазғанда тілге тиек болады. Онда: (سلطان محمود خان دین کیچیک سلطان احمد خان ایدی کیم آلجه خانغه مشهور دور الچه نینگ وجه تسمیه سی مونی دیرلر کیم قلماق و مغول تیلی بیله اولتور گوچی نی الاجی دیرلار. قلماق نی نیچه قاتلا باسیب قالین کیشی سین قیرغان اوچون الاچی دیدی. کثرت استعمال بیله الچه بولوبتور. بو تاریخ ده خان لارنینگ ذکری مکررا تقریب بیله کیلگوسیدور وقایع و حالات لاری اندا لار دا مذکور بولغوسیدور) «Сұлтан Маһмұд ханнан кіші баласы Сұлтан Аһмет хан еді, ол Алшы ханға мәшһүр-дүр». Алшы аталу себебі жайлы: «Қалмақ пен моғол тілдерінде өлтіргішті Алашы деген. Қалмақты неше қайта басып, қалың жұртын қырғаны үшін Алашы депті, көп қолданыла келе Алшы болып тұр» [5] деген. Алаш атауын осы себепке байланысты болжаған Бабыр – «алаш» сөзінің шығу түбірін алғаш зерделеген ғалым. Осы жайды Абай «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы» атты жазбасында: «Ахмет хан қалмақты көп шауыпты, көп қырыпты. Қалмақ рахымсыздығына қарай «Мынау бір алашы болдығой» депті, жан алушы болды дегеннің орнына. Сондықтан ол кісі Алаша хан атаныпты. «Бабыр нәмада» солай жазылған. Сонан соң хан бұл атты қалмақ қорыққаннан қойды ғой, енді сіздер шапқан уақытта «алашы-алашы» деп ұран-сүрен салыңыз деп бұйырып, бұларға айғай салғанда көп жанның айғайымен «алаш-алаш» деп кетіпті. Сондықтан «алаш-алаш» болғанда, Алаша хан болғанда, қалмаққа не қылмап едік деп, алаш ұранды қазақ атанған себебі сол екен» [11. 157 б.].

2-сурет – Әндижан-Бабыр бағы

Бабыр Қазақ хандары Әдік сұлтан мен Қасым ханды былай еске алады: «Өзгеден кіші, тағы бір қыздан үлкен Сұлтан Нигар ханым еді. Оны Сұлтан Mahмұд мырзаға ұзатқан-ды. Мырзадан Сұлтан Уайыс атты бір ұлы болды. Оның әңгімесі осы тарихта келтіріледі. Сұлтан Mahмұд мырза өлгеннен кейін Нигар ханым ұлын алып, ешкімге хабар қылмай Ташкентке, ағаларына барып еді. Шейбани хан Ташкент пен Шahрохие қалаларын басып алғанда Нигар ханым он-он екі моғол нөкерімен қашып Әдік сұлтанға барды. Бірнеше жылдан соң Әдік сұлтанға тиді. Ол Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы нәсілінен, қазақ сұлтандарының бірі болған. Әдік сұлтаннан екі қызы болды. Біріні Шейбан сұлтанларына және біріні Сұлтан Саид ханның ұлы Рашид сұлтанға берді. Әдік сұлтаннан соң Қазақ ұлысының ханы Қасым хан болды. Әңгімелерге қарағанда, Қазақ хандары мен сұлтандарының арасында ешкім ол ұлысты Қасым хандай берік қолға алып билеген емес. Ерікті әскері үш жүз мыңға жуық болған. Қасым хан өлген соң Нигар ханым Қашғарға, Сұлтан Саид хан қасына келді». Бабырдың Қазақ хандығы жайын жақсы білгенін жоғарыдағы әңгімеден байқауға болады.

3-сурет. Әндижан-Бабыр бағындағы Бабыр музейі

Біз осы басылымда «Бабырнама» кітабының түпнұсқалық түркі тіліндегі мәтіні мен сөйлем құрылымын қаз-қалпында беруге тырыстық. Шындығына келгенде, мәтіннің санаулы сөзін қазақшаға бейімдеп аударғанда бәрі түсінікті болады. Бабыр тілін бүгінгі заманда бізге жатсындырған екі себеп бар: біріншісі – арадан ғасырлар өткендігі, екіншісі – осы уақыт аралықта екі түрлі графикамен таңбаланып кеткендігі болып тұр.

Бабыр Қазақ хандығын жақсы білген. Оған Қасым ханға берген бағасы дәлел. Бабырдың Қасым ханға ондай баға беруі – аса маңызды һәм шындықтың тарихи мәйегі. Өйткені, біріншіден, Бабыр патша – Қасым ханның замандасы, екіншіден, Бабыр негізін қалаған тарихта теңдесі жоқ ұлы империясы жүздеген жылға жалғасып, адамзат мәдениеті мен руханиятына баға жетпес жәдігерлер қалдырған тұлға ретінде Қасым ханға берген бағасының айрықша мәні бар. Сол себептен Қасым ханның Қазақ хандығындағы ерекше орнына тереңірек көңіл бөліп, зерделеуге тиіспіз. Оның бір айғағы Қасым хан қыпшақ даласын түгелдей Қазақ хандығының иелік етуіне жол ашты.

Бабыр аталған кітабында «қазақ» сөзін түрлендіріп, әртүрлі мағынада қолданған. Мәселен: *«еркіндіксүйгіш», «халықшыл»* сынды ұғымдарға сыйдырып пайдаланған. Солардың бірсыпырасы мынадай:

«ایکینچی قیزمینیگ والدم قتلق نگار خانیم ایدی. اکثر قزاق لیق لار دا و فترت لارده مینینگ بیلان بیله ایدی لار»

«Екінші қыз менің анам Құтлық Нигар ханым еді. Көбінесе қазақлықтарда таққа таласып бүлік шыққанда менімен бірге еді» [2; 3].

Бұл сөйлемде анасы Құтлық Нигар ханымның автормен *қазақлықтарда* бірге болғанын ескерсек, Бабыр анасын қарақшылық пен барымта жасауға өзімен бірге алып жүрмесі анық. Сондықтан «қазақ+лық» аталған мәтінде орталық биліктен шеттеп, еркін жүрісті меңзейді. Бұл жайт үш себепті орын алуы мүмкін: бірі – таққа таласқан қарсыластың қуатты болуынан даланы пана тұтып, қашқын күйде жүруі. Екіншісі – орталық билікке бағынғысы келмейтіндер далада аң аулап, сәтті уақытын күтіп тіршілік ете тұруы. Үшіншісі – болмыс-табиғаты қалалық тіршілікті сүймейтін жандар, қазақылық өмір салтын ұстанады. Олар – даладағы еркін өмірді қалайтын адамдар. Мұндай жайттар «Тарих-и Рашиди» кітабында да жазылған [5-9].

Бабыр тағы да әкесінің әмірлерін таныстырып баға берген тұсында «қазақ» сөзінің тіркесін былай қолданған: «...Тағы бірі Қасымбек еді. Қаушын (ру) еді. Бұрынғы Әндіжан қосынының бектерінің бірі еді. Асанбектен соң менің жанымда билік иесі болды. Өмірінің соңғы кездерінде билігі мен беделі артты және өксімеді. Мәрт кісі еді. Бір мәрте Касан өңірін шапқан өзбектің артынан барып жайпап тастаған. Омар Шейх мырза қасында қылыш сермеп жүрген-ді. Иасы кешіті (өткелі) ұрысында да жақсы шабысты. Қазақлықтарда Мәсша тауынан Сұлтан Mahмұд ханның қасына бармақ ниетін қылғанда Қасымбек айырылып, Хұсрау shah қасына кетті. Бұл мәтінде «қазақ+лық» сөз тіркесі «еркін өмір салтындағы далалық» деген ұғымды білдіреді. Бұл адамдар өмірден шаршап-шалдыққанда жайлауға барып демалып, бой жазған жағдайды меңзейді. Екінші жағынан түркілер қаншалықты қалада тұрса да далаға, оның еркін өміріне сағынышы жоғалмаған. Сондықтан «Бабырнама» кітабын өзге тілдерге аударма жасаған аудармашылар «қазақлық» сөзін «барымта» деп бір сарында аудара берген. Бұл – бір сөздің түрленіп, бірнеше мағынада қолданғанына көңіл бөлмегеннен туындап отырған жайт. Өйткені «қазақлық» тіркесін барлық жерде «барымта» деп тәржімаласақ, Бабыр патша барымтаға барып жүрген болса, оның есімі ұлы патша қатарында ұлы барымташы деген атпен де танылар еді. Барымта жасау – Бабыр табиғатына жат қылық.

«Қазақылық» тіркесін Бабырдың мына сөйлемінен қарайық. Онда: «...Тағы бірі Уәйіс Лағәри еді. Самарқандтық Тоқшы елінен еді. Омар Шейх мырза қасында соңғы кездерде өте жақын жүрген еді. Менімен бірге қазақлықтарда жүретін. Ақыл-парасаты жақсы еді. Біршама бүлікшіл еді», – деп жазған [3]. Бұл мәтінде де «қазақлық» барымташылық мағынадан алыс тұр. Себебі олжасы жоқ бұл қандай барымташылық? Бабыр барымтаға шыққан болса қай жерге барымта жасап, қандай мал-мүлікті олжалағанын бір рет болса да айтар еді.

Бабыр Сұлтан Ахмет балаларының жайын жазғанда «қазақлық» сөзін тағы да қолданады. Онда: «...Үшінші қызы Айша Сұлтан бегім еді. Бес жасында Самарқандқа келгенде маған атастырған еді. Соңыра жорықтарда Хожәндқа келді, алып едім (үйленген едім). Самарқандты екінші рет алғанда біргәне қызы болып еді, неше күн соң тәңірі рақметіне барды. Ташкенттің бүлігінен бұрынырақ әпкесінің түрткісімен менен шықты (ажырасты)». Бұл мәтінде «қазақ+лық» сөзі «жорықтар» дегенді меңзейді. Бәлкім, партизандық тұтқиылдан жасалатын жорықтар болып тұрған. Бабыр осында Айшаның жалғыз қызы болғанын «біргәне қыз» деп береді.

Бабыр Сұлтан Әбу Саид мырзаның балалары жайын айтқанда:

«اوچونچی قزاق بیگیم ایدی»

«Үшінші Қазақ бегім еді», – деп жазды.

Бабыр кітабының тағы бір тұсында «Қыпшақ» деген жазылады. Онда:

«خسرو شاه ایدی ترکستان لیق قپچاق دین دور»

«Хұсрау shah еді, ол түркістандық қыпшақтан дүр», – делінген [3].

Осы Қыпшақ тайпасы кейінгі тарихта қазақ халқының құрамындағы бір ру болып аталады. Сол кезде қазақ халқынан бөлек тарихнамаларда аты аталып жүрген ру-тайпалар кейін қазақ құрамына енгенін көреміз. Бұл жайтты дерекпен зерделесек, «қазақ» сөзінің этимологиясын анықтауға септігін тигізеді. Ал Түркістан түркі тайпаларының біртұтас ел болғандығының атауы еді. Өйткені тарихшылар Түркістан атауын тілге тиек еткенде түркі елін меңзейді. Сондықтан Қазақ елі тарихи Түркістан кеңістігінің бір бұтағы болып, жаңаша атаумен тарихи арнасында өз Елдігін атажұртында жалғастырып келеді.

Бабыр еңбегінде 1496 жылғы оқиғаларды баяндағанда «қазақ жігіттер» деген тіркесті қолданған:

«تولون خواجه مغول نی ایکی اوچ یوز قزاق ییگیت لار بیله ایلغار ییاردوک»

«Төлен қожа моғолды екі-үш жүз қазақ жігіттермен жорыққа аттандырдық» [3].

Бұл мәтіндегі «қазақ жігіттер» сөз тіркесіне зер салғанда «қазақ» сөзі «партизандық іс-қимылға шыңдалған ерікті жауынгер» дегенге саяды. Бабыр «қазақ» сөзін осы мағынада қолданғанын кітаптың тағы бір тұсында көреміз:

«تولون خواجه آتلیق بارین نینگ مردانه و سرآمد و قزاق ییگیت لار یدین ایدی. آتام غمر شیخ میرزا رعایت قیلیب ایدی و هنوز رعایت قیلماق ته ایدی. مین خود تربیت قیلیب بیگ قیلیب ایدیم. عجب مردانه و قزاق ییگیت ایدی. رعایت ارزنده سی ایدی»

«Төлен қожа атты барынның ер, бетке ұстары қазақ жігіттерден еді. Әкем Омар Шейх мырза жанашырлық қылып еді, қазір де жанашыр болып жүр. Мен өзім тәрбиелеп, бек қылып едім. Ғажап ер және қазақ жігіт еді. Жанашырлыққа лайықты еді» [3].

Бабыр біз негізге алған түркі тілінде жазылған «Бабырнама» кітабының 86- және 88-беттерінде де «қазақ+лық» тіркесті қолданған. Сонымен бірге моғол ұлысы туралы өз көзқарасын білдірген. Онда:

«مینینگ آنم قاشیدا مینگ بیش یوز ایکی مینگ گا یاووق مغول اولوسی دین بار ایدی. ینه حصاردین حمزه سلطان و مهدی سلطان و محمد دوغلت الار بیله اوهمونچه چاغلیق مغول کیلیب ایدی: همیشه یمانلیق و بوزوقچی لیق مغول اولوسی دین بولاکیلگاندور»

– «Менің анамның қасында мың бес жүз, екі мыңға жуық моғол ұлысынан бар еді. Тағы hисардан Әмзе сұлтан, Мehди сұлтан және Мұхаммед дұғлат. Олармен бірге де соншалық моғол келіп еді. Қашанда жамандық пен бұзақылық моғол ұлысынан болатұғын», – делінген [3].

Осы тұста моғол ұлысына қатысты Бабырдың берген бағасына тоқтаған себебіміз: ол моғол, қазақ, тағы басқа ұлыстарды бір-бірінен ажыратып, оларға өз көзқарасын анық білдіріп отырған. Мұнда Бабыр өзінің моғол еместігін нақтылап тұрса да, еуропалық ғалымдар оның Үндістанда құрған империясын Моғол империясы деп атағанының жөні жоқ екенін көрсетеді. Оларға Бабыр империясын Моғол империясы деудің не қажеті болған? Екінші мәселе – парсы және түркі тарихшылары Шыңғыс хан мен оның ұрпақтарын «моғол» деп жазады. Ал қазақ ғалымдары оны моғол, моңғол, монғұл, моңғұл, тағы басқа түрлендіріп жазып жатады. Оны қалай түсінеміз? Тарихта бір шындық бар. Ол жаулаушы ел ұдайы жаулап алған жергілікті күшті елдің құрамына еніп, ассимиляцияға ұшырап, сол елдің болмысының бір бөлшегіне айналып отырған. Еуропалықтар, арабтар, парсылар hәм түркілер осындай тарихи процестерді басынан өткізіп, талай рет өзге ұлыстарды өз құрамына енгізіп, бойына сіңіріп отырды. Сондай заңдылық негізінде Түмен Балтабасұлы (1884–1957): «Бұл жерден кімдер кетіп, кім қалмаған?! Қара жер қаза жетсе кімді алмаған?! Қызылбас, Қытай, Қыпшақ, Қырым, Қырғыз, Айладыр алтау болса, Қалмақ жетеу – Ерлерден ертедегі қалынған жер», – деп жырлағандай, қазақ халқы да жеті жұртты өз бойына сіңіріп келді.

Бабыр тағы бір әңгімесінде:

«اندجان دا قیشلاماق دین غنیم کیشی سی گا هیچ ضرر و آسیبی ییتماس بلکه اوغورلیق و قزاق لیق بیله کوچلاتماکی نینگ احتمالی باردور»

«Әндіжанда қыстаудан жаудың кісісіне еш зарары мен зияны тимес, бәлкім, ұрлық пен қазақылықпен бірге күшейіп кетулерінің ықтималы бар», – деген еді. Сондай-ақ:

«اوشبو قیشلاق ته ایکاندا خدای بیردی توغچی کیم یانگی رعایت قیلیب بیگ قیلیب ایدیم. ایکی اوچ قاتلا توشوب تنبل نینگ قراغینی باسیب باشلار کیسیب کیلتوردی. اندجان و اوش نواحی سیدین هم قزاق ییگیت لار : عیارلیق بیله تینمای باریب ایلقی لارین سوروب کیشی لارین اولتوروب بسیار عاجز قیلدیلار»

«Сол қыстауда болғанда Құдайберді Тоқшыға мейір-шапағат көрсетіп, бек қылып едім. Ол екі-үш рет қайта барып Тәнбәлдің қарсылығын басып, басын кесіп алып келген. Әндіжан мен Ош өңірінде де қазақ жігіттер әииарлықпен тынбай шабуылдап, жылқыларын айдап, кісілерін өлтіріп, қатты әлсіреткен болатын» [3]. Бабыр жоғарыдағы үзінділерде «қазақты», «әииар» сөзімен балама сөз етіп қолданған. «Әииар» сөзіне парсы түсіндірме сөздіктерінде былай анықтама берілген: «әииар – шапшаң, батыр, зерек, епті, жасампаз және сиқыршы адам. IX ғасырда керуен жолын кесіп, алған олжаларын халық игілігіне жаратып жүретін мәрт,

жауанмәрт, жауынгер, батыр». Жақып ибн Лейс Саффар есімді әииар 868–878 жылдары әииарлар топтарының қолдауымен Бағдаттағы халифаға қарсы шығып, Иран мен Ауғанстан аймақтарындағы Кабыл, Герат, Керман және Фарс территориясын халифатқа бағынбайтын дербес, өз билігіндегі ел деп жариялады. Сөйтіп Ираннның шығыс өңірінде орналасқан Систанда Зәрәнж қаласын астана етіп, алғаш рет халифаттан тәуелсіз саффари үкіметін құрды.

4-сурет – Ақсикент археологтардың зерттеуінде

5-сурет – Ақсикент қаласының орны

Бабыр өз шығармасында «қазақ» сөзін молынан қолданып, лексикалық мағынасын зерттеп-зерделеуге зор мүмкіндік береді. Оның еңбегінде кездесетін «қазақ» сөзінің тізімі әрі қарай жалғаса береді. Тек қана осы тұста Бабырдың айтқан ойынан ой туып, бір ұрымтал сөздің реті келіп тұр. Бабыр Үндістан елін жаулап алғандығы туралы айтқанда, ол елдің өткеніне біраз көз жүгіртіп, кітабында былай жазған:

«حضرت رسالت زمانیدین بو تاریخ قه چه اول یوز پادشاه لاری دین اوچ کیشی هندوستان ولایتیغه مسلط بولوب: سلطنت قیلیب تورلار. بیر سلطان محمود غازی و اولادی هندوستان مملکتی دا مدت مدید سلطنت تختی غه اولتوروب تولار ایکینچی سلطان شهاب الدین غوری و قول لاری و توابعی کوب ییل لار بو ممالک دا پادشاه لیق سوروبتورلار. اوجونچی مین دورمین»

«Әзіреті Рәсул заманынан бұл тарихқа дейін жүздеген патшадан үш кісі Үндістан уәлаятын жаулап, салтанат құрған. Бірі – Сұлтан Маһмұд Ғазналық және әулеттері Үндістан мемлекетінде ұзақ уақыт патша тағында отырған. Екіншісі – Сұлтан Шаһабеддин ғури мен айналасындағылар көп жыл бұл мемлекетте патшалық құрды. Үшіншісі мен дүрмін» [3]. Бабыр осы мәліметті бере тұрып, Үндістан тарихына шолу жасап, пікір білдіреді. Онда ол:

«ولی مینینگ ایشیم اول پادشاه لارنینگ کا اوخشلماس: نی اوچون کیم سلطان محمود هندوستان نی کیم مسخر قیلدی: خراسان تختی انینگ تحت ضبطی دا ایدی و خوارزم و دارالمرز سلاطینی انگا مطیع و منقاد ایدی. سمرقند پادشاهی انینگ زیر دستی ایدی: چریکی ایکی لک بولماسا خود بیر لک ته نی سوز ایدی. ینه غنیم لاری راجه لار ایدی. تمام هندوستان بیر پادشاه دا ایملس ایدی. هر راجه بیر ولایت ته اوزباشی چه پادشاه لیق قیلور ایدی»

«Бірақ менің ісім ол патшалардікіне ұқсамайтын, не үшін десек Сұлтан Маһмұд Үндістанды жаулап алды, Хорасан тағы оның билігінде еді және Харезм шекаралас сұлтандар оған бағынышты болған. Самарқанд патшалығы оның қол астында еді. Ерікті әскері екі жүз мың болмаса да өзі бір жүз мыңды құрайтын. Әрі жаулары ражалар еді. Бүкіл Үндістан бір патшалық емес-ті. Әрбір ража бір уәлаятта өз басына патшалық құрған еді» [2].

Бабырдың әңгімесіне мұқият зер салғанда бүгінгі біртұтас Үндістан атты ірі мемлекеттің түркі патшаларының сол елге жасаған жорықтары әрі өктем саяси билігінің арқасында ражаларын біріктіріп құрған бір ел екендігін байқаймыз.

Дәл осылай Қытай, Ресей, Мысыр және мұсылман Таяу Шығыс, Еуропа елдерінің біртұтас ел болып бірігуіне түркі билеушілері әсер етті. Бабыр түркімін деген сыңай танытып түркі әдебиетінің теориялық еңбегін жазды, түркі тілін дамытып, сол тілде прозалық, поэзиялық

шығармалар жазды. Сол себепті оның өмірлік жетістіктері мен шығармалары барлық түркітектес халықтың ортақ қазынасы іспеттес. «Түркілік» ұғым барлық түркітектес халық үшін тарихи-саяси һәм рухани-мәдени тұрғыдан маңызы зор.

Біз «қазақ» сөзінің шығу тегіне зер салып, зерттегенде Абай Құнанбайұлының пікірін де ескергеніміз жөн болар. Абай: «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы» әңгімесінде көп жайтты айтқан. «Есте жоқ ескі мезгілде, маңғұлдан бір татар аталған халық бөлінген екен. Қытайлар «татан» деп жазды. Асыл түбі қазақтың – сол татар. Осы күнде де қазақтың төре нәсілдері өзін-өзі біз татармыз деп айтысады. Онысы біз келімсек емес, түпсіз емес, таза тұқымбыз деген орынға айтылады, татардың кім екенін білгендігімен айтқаны емес», – деген пікіріне қарағанда [11] Абай Нәдір шаһ Афшар (1100–1160 һижри қәмәри, 1688–1748 милади) заманында өмір сүрген тарихшы Әбуасан ибн Мұхаммед Әмин Гүлістане жазған «Можмәл-от-Тәуарих» атты кітабын оқығанға ұқсайды.

6-сурет – Ақсикент Жібек жолының бойында

7-сурет – Касансай қаласының орны

Өйткені Абай алыстан сермеп, «қазақ» сөзінің тарихын VII–VIII ғасырларда Ислам дінінің түркі даласына келуімен ұштастырып, маңғұлдан шыққандығына тоқтаған.

8-сурет – Акра қаласы – Тәж-Махал

«Бабырнамадағы» түркі сөздер термині жайында: «Бабырнама» сөз–дігін жасап жатырмын. Оны жасауда сөздерін этимологиялық тұрғыдан әуелі төрт топқа бөлдім. Онда: 1. Түркі 2. Парсы, 3. Араб, 4. Үнді, моңғол және өзге тілдердегі сөздер.

Ал түркі сөздерді де төрт топқа бөліп қараған жөн деп санадым. Онда:

Түркінің ескі сөздері:

1. Шапқын/218/ (چاپقون),
2. Қасқа атты/141/ (قاشقه آتلیق). “қасқа атты” дегеніне қарағанда қазақ тіліндеі «қасқа: шекесінің таңбасы бар мал» деген мағынаны білдіреді. Көбірек мәлімет үшін: Берік Жүсіп, Қасқа Қасқыр-қасқалар,
3. Сүрен салып /141/ (سوران سالیب): ұрандатып шапқан мағынада қолдынылған,
4. Шылау /137/ (جیلاو).
5. Жүлде /17/ (جلدو)
6. Қатты /220/ (قاتله)
7. Шабу /220/ (چاپماق)

8. Қор /220/ (قور)
9. Қалың /221/ (قالين).

Қолданыстағы ортақ түркі сөздер:

1. Қорық /211/ (قوروق),
2. Жауу /220/ (ياغقو),
3. Түйе /221/ (تيوه)
4. Жігіт /221/ (ييگيت)
5. Қар /221/ (قاز)
6. Кешкі /222/ (كيچه)/

Түркіленіп кеткен парсы-араб сөздері:

«Бабырнамада»: «Байсұңқар мырза», -деп жазған. Бұл жерде «мырза» тегі парсы сөзі яғни әмірден туған. Осы орайда айтатұғын нәрсе парсы тіліне де көптеген түркі сөзі еніп, парсыланып кеткен. Мәселен: парсылар «мырзаның» орнына түркінің «аға» (آقا) сөзін және әйелге түркінің «ханым» (خانم) сөзін қолданады:

Меруерт -п /59/ (مروارید),

1. Мерез -а /216/ (مرض),
2. Рәсім-а /216/ (رسم) ,
3. Аза–а /216/ (عزا),
4. Сапар– а /216/ (سفر) ,
5. Ажал –а /216/ (اجل)
6. Қатым –а /216/ (ختم)
7. Дұға –а /216/ (دعا)
8. Ғимарат –а /220/ (عمارت).

9-сурет – Кабыл, Бабыр бағы. Бабырдың жерленген мекені

Қосалқы сөздер:

1. Кем, кем+деу, аз+дау /59/ (كمراق)-п+т-: «Бабырнамада»: «кем+ірек» бірақ қазақ тілінде «кем» сөзі жеке түрде көбірек қолданылады. «Шерхан Мұртаза: Бір кем дүние». Қосалқы түрде азырақ қолданылады,
2. Тәрік, тәрік+қылмас-п+т /33/ (ترک قیلماس),
3. Нәзік+рек –п+т /65/ (نازک راک) ,
4. Мүләйім+рақ –п+т /157/ (ملایم+راق).
5. Тынышсыздық п+а+т /223/ (بیحضورلیق)

Әдебиеттер

1. Бабыр Заһиреддин Мұхаммед. Бабырнама, баспаға дайындаған: Һедаятолла Һедаят, Ауғанстан. Мазар Шәріп: «Ұлықбек мәдени қоры» баспасы, 1387 (2008). 550 б.

Ауғанстанның Мазар Шәріп қаласында «Ұлықбек» баспасынан Һедайәтолла Һедайәт дайындаған түпнұсқалық қолжазбасын қазақ тіліне аудардым.

Бұл басылымның айрықша ерекшелігі – бағалы туындының тікелей түпнұсқадан қазақ тілінде тұңғыш аударылып жариялануында және түсініктер, адам, жер-су аттарының көрсеткіштерімен оқырманға қолайлы болып берілуі болып есептеледі.

Кітап тарихшы, әдебиетшы, тіл ғалымдары, географтар, қоғамдық психология мамандары мен жалпы білім сүйер қауымға арналған.

2. Бабыр Заһиреддин Мұхаммед. Бабырнама, орыс және өзбек тілдеріндегі аударма бойынша қысқартылған аудармасын қазақ тіліне жасаған: Байұзақ Қожабекұлы. Алматы: «Атабек» баспасы, 1993. 447 б.
3. Бабыр Заһиреддин Мұхаммед. Бабырнама, түпнұсқалық түркі тілінен аударған және алғы сөз, түсініктемелер жазған: Ислам Жеменей. Алматы, 2022, 382 б.
4. Бабыр Заһиреддин Мұхаммед энциклопеясы. Ташкент, 2017. 687 б.
5. Мырза Мұхаммед Қайдар Дұғлат. Тарих-и-Рашиди / текстологиясын жасаған, түсіндірмесін жазған: Ислам Жеменей. Тараз: «Сенім» баспасы Тараз Мемлекеттік университеті. 2014, 660 б.
6. Мырза Мұхаммед Қайдар Дұғлат. Тарих-и-Рашиди / текстологиясын жасаған, түсіндірмесін жазған: Ислам Жеменей. Тehран: «Оғыз хан» баспасы, 2020, 1 кітап. 230 б.
7. Мырза Мұхаммед Қайдар Дұғлат. Тарих-и-Рашиди / текстологиясын жасаған, түсіндірмесін жазған: Ислам Жеменей. Тehран: «Оғыз хан» баспасы, 2020. 2 кітап. 655 б. 660 б.
8. Мырза Мұхаммед Қайдар Дұғлат. Тарих-и-Рашиди / текстологиясын жасаған, түсіндірмесін жазған: Ислам Жеменей. Тehран: «Оғыз хан» баспасы, 2020. 781 б.
9. Мырза Мұхаммед Қайдар Дұғлат. Тарих-и-Рашиди / парсы тілінен қазақ тіліне аударған, түсініктеме жазған: Ислам Жеменей. Алматы: «Қазақ университеті» баспасы, 2020. 1-кітап 367 б. 2-кітап. 450 б.
10. Тарих-и-Рашиди әдеби әлемі. Алматы, 2009, 200 б.
11. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 2004. Т. 2: Өлеңдер мен аудармалар. 336 б.

«ЗОЛОТОЙ ЧЕЛОВЕК» И ХУННО-ТЮРКСКИЕ СИМВОЛЫ

Абсеметов М. О.
Центр тюркологии и алтаистики
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
г. Астана, Казахстан
e-mail: m.absemetov@gmail.com

«АЛТЫН АДАМ» ЖӘНЕ ҒҰН-ТҮРКІ СИМВОЛДАРЫ

Әбсеметов М. О.
Түркология және алтаистика орталығы,
Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., Қазақстан

Түйіндеме. Археолог Кемал Ақышев бастаған бір топ ғалымдардың Алматыдан шығысқа қарай 50 шақырым жердегі Есік қаласының маңынан бірегей Есік қорымының табылғанына жарты ғасырдан астам уақыт өтті. Бүгінгі күнге дейін «Алтын адамның» киімі таң қалдырады, археологиялық олжаның әрбір детальдары қасиетті мағынаға толы. Нысан ұзақ уақыт бойы зерттеліп келеді. Дегенмен де әрбір жаңа ұрпақ қазақ археология мектебінің дәстүрін бұзбай, өз жаңалықтарын ұсынуда.
Түйін сөздер: Есік қорымы, сақ-үйсін, «Алтын адам» атрибуттары.

«GOLDEN MAN» AND HUNNO-TURKIC SYMBOLS

Absemetov M. O.
Center of Turkology and Altaistics of L. N. Gumilyov Eurasia National University,
Astana, Kazakhstan

Abstract. More than half a century has passed since a group of scientists led by archaeologist Kemal Akishev discovered a unique Issyk burial ground near the city of Issyk, 50 kilometers east of Almaty. To this day, the attire of the “Golden Man” amazes, every detail of the archaeological find is filled with sacred meaning. Despite the fact that the object has been studied for a long time, each new generation gives its own reading, without violating the traditions of the Kazakh archaeological school.
Keywords: Issyk burial ground, saki-usune, attributes of the «Golden Man».

Известные казахстанские ученые-археологи А. Маргулан, К. Акишев, В. Зайберт, а также З. Самашев, А. Толеубаев прославили Казахстан своими археологическими находками. Несмотря на то, что археологические объекты хорошо изучены и изданы огромными тиражами, каждое новое поколение дает свое прочтение, не нарушая традиции казахстанской археологической школы.

Более полувека прошло, как в 1969 году группой учёных под руководством археолога Кемаля Акишева был обнаружен уникальный иссыкский могильник рядом с городом Иссык, в 50-ти километрах восточнее г. Алматы. И по сей день поражает одеяние «Золотого человека», каждая деталь археологической находки наполняется сакральным смыслом [1. С. 10].

Особое внимание привлекает головной убор «Золотого человека». Он представляет собой высокий конусообразный колпак. Если делать аналоги, то она похожа на высокий войлочный колпак кочевников или казахский национальный женский головной убор саукеле, который по высоте иногда доходит до метра.

К. А. Акишев и Г. А. Кушаев своем исследовании о саках и усунях Илийского края из-за их этнически близости обозначали одним термином сако-усуньские племена. [2. С. 4]. В 1939 году во время археологических раскопок в урочище Мын-Ошакты Каргалинского ущелья Алма-Атинской области был найден богатый золотой клад древних усуней. В ней находилась золотая диадема, с изображениями всадников с конусообразным колпаком. Ученый А. Н. Бернштам увидел во всадниках изображения кочевников в островерхих шапках – башлыках [3. С. 23-31].

Головной убор «Золотого человека» кроме высокой формы имеет свои сакральные символы. На самом верху головного убора закреплен архар – горный баран. В хунно-тюркской традиции архар был в особом почете. Архар – по древнетюркскому мировоззрению означал – символ власти и мощи, символ свободы и независимости. По поверью он олицетворял мужское начало, жизненную силу и созидательную энергию, связан с богом Неба – Кок Тенгри. На древнетюркском памятнике Куль-тегину изображен архар, как царский знак тюркских каганов. Боевой клич «Архар» сохранился у казахских торе, потомков Чингисхана. Последний казахский хан Кенесары сражался под древним боевым кличем своих предков «Архар!». И поэтому архар на наверший головного убора «Золотого человека» для казахов имеет сакральное значение [4. С. 72].

Значимым символом шапки «Золотого человека» являются перья или крылья птицы. С древних пор казахские рыцари и поэты на головных уборах закрепляли перья совы, горного орла и других, эта традиция сохранилась до настоящего времени. При жизни древние кочевники Великой степи носили шапки с перьями птиц, при уходе из жизни на головном уборе умершего ставились крылья птицы (құсқанат), «шапка птицы», что по древнему обычаю тенгрианства значило, что при помощи крыльев душа усопшего уходила на небеса [5. С. 374].

Древние кочевники относились к птице как олицетворению силы и мужества, символу ветра. На короне древнетюркского кагана Куль-тегина изображен орел, означающий апофеоз, величие, царственное происхождение, власть и силу. На государственном знамени Казахстана парит орел с расправленными крыльями. Птицы, похожие на священную казахскую птицу улар, мы увидим и на головном уборе «Золотого человека» [6. С. 28-62].

Одним из главных элементов головного убора «Золотого человека» являются стрелы. Стрелы у тюркских народов являются символом власти и атрибутом кары небесного бога Тенгри. Наряду с перьями стрелы прикреплялись к шапке кочевника или висели на почетном месте.

Известно, в эпоху древних тюрков Западно-Тюркский каганат носил название племен «десяти стрел» (он ок будун) и представлял угрозу Танской империи.

Четыре стрелы на шапке иссыкского воина, по нашему мнению, означают четыре племени, которые в тот период населяли Илийскую долину – саков, юэжчи, усуней и кангюй. В истории древних кочевников известна легенда о «свистящих» стрелах хуннского шаньюя Моде, правителя первой кочевой империи Евразии. У древних номадов стрела олицетворяло оружие победы, считалась символом воинской и государственной власти [7. С. 21-23].

Советник хана Аблая Бухар жырау любил повторять древнюю казахскую поговорку: «Әкесі бар баланың жебесі тастан өтеді» (стрела, у имеющего отца, пробивает камень) или «елім – садақ болғанда, мен жебемін» в переводе «если мой народ лук, то я стрела». Стрелы обладали особой священностью и поэтому в казахском народе закрепились такие понятия как стрела Байгозы батыра, стрела Махамбета. Возможно, «Золотой человек» считал себя «стрелой своего народа».

Особое внимание привлекает золотое ожерелье, серебряная чаша с руническими надписями и бронзовое китайское зеркало.

Золотое ожерелье «Золотого человека» идентично с золотым ожерельем шаньюя хуннов, который хранится в единственном мире хуннском музее в Ордосе (Китай).

За последние годы накопилось много проблем в решениях вопросов древней истории Казахстана. Здесь важен каждый факт, каждый исторический источник и археологический артефакт.

В свое время первооткрыватель «Золотого человека» Кималь Акишев отмечал: «По антропологическому определению О.И. Исмагулова захороненный в кургане Иссык имеет характерный для семиреченских саков европеоидный облик с примесью монголоидных черт» [1. С. 57].

Исследуя иссыкский могильник, Кималь Акишевич писал: «Письменных источников, свидетельствующих о племенах и народностях, населявших территорию современного Казахстана, чрезвычайно мало, а имеющиеся отрывочны и нередко противоречивы… Одна из них – документальные надписи иранского царя Дария I, высеченные на скалах в ущельях Накши-Рустем и Бехистун на древнеперсидском языке. Другая группа источников – это

извлечения из сочинений греческих и римских историков: Геродота (V в. до н.э.), Ксенофонта (?-I? вв. до н. э.), Полибия (II в. до н. э.), Страбона (I в. н. э.) и Птолемея (II в. н. э.)». [1.С. 56].

К сожалению, уважаемый ученый не нашел других источников, кроме общеизвестных европейских сведений о саках. В свою очередь, ученые-иранисты В. В. Струве [8, 237-244], И. В. Пьянков [9. С. 122-123], А. С. Балахванцев [10. С. 260-262], М. А. Дандамаев [11. С. 53-54], А. В. Гусаков [12. С. 14], утверждают, что саки-тиграхауда ахеменидских надписей тождественны массагетам античных авторов, и, соответственно, не могли занимать Притяньшанье, а расселялись в степных и полупустынных пространствах Арало-Каспийского региона – именно здесь достаточно уверенно локализуется этнополитическое объединение сакских племен. Основным аргументом данной версии было то, что поскольку последний, трагический поход 530/529 г. до н.э. основателя государства Ахеменидов – Кира II – был направлен против массагетов и саков, то первая же военная кампания Дария I (519 г. до н.э.) после подавления мятежей покоренных областей и народов 522-521 гг. до н.э. имела своей целью завершить дело, начатое его политическим предшественником, т.е. нанести поражение сакам, восстановив тем самым престиж Ахеменидов в Средней Азии и за ее пределами. [13. С. 117].

На заре независимости Казахстана, неполная картина по сакам Жетысу, можно сказать, европоцентризм, где за основу брались только древнегреческие и иранские источники, побудили директора Института истории, археологии и этнологии имени Ч. Ч. Валиханова АН КазССР М. К. Козыбаева обратить внимание на данную проблему.

8 июля 1991 года, под научным руководством М. К. Козыбаева была защищена диссертация ученого-китаеведа, уроженца Синьцзян-Уйгурского района Китая, этнического казаха Оразбая Мухтархана на тему: «Проблемы этнополитической истории Казахстана в V в. до н.э. – V в. н.э. (саки, юэжчи, гунны, усуни, кангюи по древнекитайским источникам) [14. С. 18].

Актуальность этого исследования заключалось в том, что диссертант впервые ввел в научный оборот конкретные китайские источники по сакам Жетысу. Оразбай Мухтархан, опираясь на исторические сведения Сыма Цяня, Бань Гу, в частности, на хроники «Ши цзи», «Хань шу» и «Бейши» (История северной династии), отмечает, что саки «между VIII-IV вв. до н.э. кочевали от северных отрогов Куньлуня до современной провинции Ганьсу. Впоследствии (ок. IV в. до н.э.), сакские племена под давлением племен юэжчи сдвинулись на запад в районы современного Жетысу… Тем не менее, племена основного сакского массива во II в.до н.э. под давлением юежчи стали передвигаться на юг и, перейдя Памир, переселились в Бактрию. Остальные же, разбежавшись, вошли в состав других народов… Исход саков из Жетысу произошел между 176 и 160 гг. до н.э.» [14. С. 4-5].

Далее, О. Мухтархан подчеркивает, что «в китайских источниках неоднократно отмечается языковое, культурное родство семиреченских саков с гуннами, юежчи, усунями, а также кангюй. Приводимые в «Ши цзи» и «Хань шу» сведения об антропологическом типе, этнических особенностях, обрядах саков в связи с этим имеют первостепенное значение для изучения этногенеза не только вышеуказанных этносов, но и поздних народов, в том числе казахов» [14. С. 5].

Большой интерес вызывает чаша с надписями, которая в могильнике оказалась неслучайно и имеет свое сакральное значение. В Истории Геродота приводится информация о наличии семи различных языков в Скифии. [15. С. 24].

Иссыкскую надпись перевели на современный язык иранские и тюркские исследователи. Иссыкская надпись состоит из 25 знаков, иранский специалист Я. Харматта при транскрипции записал ее 67 буквами в латинской графике, тем самым добавил 42 новые буквы к тексту надписи. В случае с тюркским переводом причиной могло явиться прочтение исключительно на базе правил орхоно-енисейского и таласского письма, а также тюркского языка периода средневековья, в то время как Иссыкская надпись представляет собой образец языка намного более раннего периода.

2015 году Институт Востоковедения Российской Академии наук опубликовал научные результаты исследования скифолога З. Г. Гасанова «Иссыкская посвятительная надпись» [16. С. 34-59]. Остановимся только на исторической основе Иссыкской надписи, где автор проводит параллели между скифами, хуннами и тюрками:

1) В Иссыкской надписи племена, окружающие царя, представлены числом 4 (племена четырех углов). В мифе царских скифов «о происхождении от Таргытая» приводится информация о делении племенного союза первоскифов на 4 племени.

2) В Иссыкской надписи страна Сынглы представлена в виде четырех углов. В своей работе Геродот описывает Скифию в виде четырехугольника. Погребальная яма скифского царя также имеет четырехугольную форму.

3) В Иссыкской надписи представители племенного союза делятся на «три сотни». У Геродота в мифах «о происхождении от Таргытая» и «от Геракла» первоскифы представлены тремя братьями.

4) В Иссыкской надписи три сотни оплакивают Сынглы. У Геродота детально описывается процесс оплакивания скифского царя всеми племенами Скифии.

5) В кургане Иссык вместе с серебряной чашей была найдена серебрянная ложка. Во время клятвенного обряда хунны использовали ложку для смешивания крови коня с вином.

6) Имя (титул) царевича из Иссыкского кургана, одетого в золотой костюм – Сынглы. Значение этого имени в тюркских языках восходит к оружейной семантике. В китайских источниках говорится о золотом воине, боге хуннов и его клинке Чинг-лу.

7) В Иссыкской надписи сказано, что оплакивающие Сынглы «пьют клятву». Скифы пьют клятву, опустив в чашу меч, стрелы, секиру и копье. В китайских источниках хунны «пьют клятву», опустив в чашку клинок золотого небесного воина Чинг-лу» [16. С. 57].

В 2014 году в г. Дохе (Катар) 33 объекта Великого Шелкового пути (5 тыс. км) от древней столицы Китая г. Чанъянь до озера Балхаш, получивший название Чанъянь – Тянь-Шаньский коридор Великого Шелкового пути – внесены в список Всемирного наследия ЮНЕСКО. В этом списке всего лишь три государства Китай (22 объекта), Казахстан (8 объектов) и Кыргызстан (3 объекта).

В этой связи для исследователей открывается широкий простор деятельности, чтобы выяснить откуда шли саки, усуни, хунны, юежчи и кангюи и их золотые изделия в Великую степь.

Литература

1. Акишев К. А. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. М.: «Искусство», 1978. 141 с.
2. Акишев К. А, Кушаев Г. А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1963. 320 с.
3. Бернштам А. Н. Золотая диадема из шаманского погребения на р. Карагалинке // КСИИМК. Вып. 5, 1940.
4. Құрбанғали Х. Таурих хамса: (Бес тарих). Қазан, «Өрнек» баспасы, 1910. Алматы: Қазақстан, 1992. 304 б.
5. Безертинов Р. Н. Тенгрианство – религия тюрков и моноголов: Научно-популярное издан., 2-е изд., доп. Казань, 2004. 448 с.
6. Каиржанов А. К. Древнетюркские памятники письменности: открытия и исследования // Введение в тюркологию. Астана: ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, 2013.
7. Худяков Ю. С. Копье и стрела как символы воинской и государственной власти у древних и средневековых номадов Центральной Азии. Вестник БГУ, №7, 2012.
8. Струве В. В. Поход Дария I на саков-массагетов. ИАН, СИФ, 1946, № 3.
12. Пьянков И.В. К вопросу о маршруте похода Кира на массагетов // Вестник древней истории. 1964. № 3.
10. Балахванцев А. С. Массагеты Геродота и саки тиграхауда ахеменидских надписей: соотношение и локализация. Древности Восточной Европы, Центральной Азии и Южной Сибири в контексте связей и взаимодействии в евразийском культурном пространстве (новые данные и концепции). Материалы Международной конференции, 18-22 ноября 2019 г., Санкт-Петербург, 2019.
11. Дандамаев М. А. Политическая история Ахеменидской державы. М.: Наука, 1985.
12. Гусаков В. В. Сако-массагеты, и их соседи и современники в среднеазиатской политики державы Ахеменидов. Вопросы истории. № 1, 2010.
13. Иванов С. С. К вопросу об этнической индентификации древних кочевников Притяньшанья в сакский период. Международная конференция, посвященная 110-летию со дня рождения выдающегося ученого-этнолога С. М. Абрамзона. Бишкек, 2015.
14. Мухтархан О. Проблемы этнополитической истории Казахстана в V в. до н.э. -V в. н.э. (саки, юэжчи, гунны, усуни, кангюи по древнекитайским источникам): автореф. дис. на соиск. учен. ст. канд. ист. наук. Алма-Ата, 1991. 18 с.
15. Геродот. История / Пер. и прим. Г.А. Стратановский. Л.: Наука, 1972. IV, 24.
16. Гасанов З.Г. Иссыкская посвятительная надпись. Эпигрифика Востока. М.: Институт Востоковедения РАН, 2015. – Выпуск 31. – 352 с.

ЕЖЕЛГІ ТҮРКІ ӘЛІППЕСІ

Жәкей Ғ. Ә.
Ұлы Дала Республикалық қоғамдық бірлестігі,
Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: batyr.adilbek_8@icloud.com

ANCIENT TURKIC ALPHABET

Jackey G. A.
Republican Public Association «Uly Dala»,
Almaty, Kazakhstan
e-mail: batyr.adilbek_8@icloud.com

Abstract. In the presented article, the author shows the relevance of studying and reading the ancient Turkic runic monuments recently discovered in Kazakhstan, as well as their scientific significance. In addition, considering scientific transcripts from a comparative point of view, he gave examples of the fact that the source of the modern Kazakh alphabet is the ancient Turkic alphabet.
Keywords: rune, writing, Turks, Talas.

ДРЕВНИЙ ТЮРКСКИЙ АЛФАВИТ

Жакей Г. А.
Республиканское общественное объединение «Ұлы дала»
г. Алматы, Казахстан

Аннотация. В представленной статье автор показывает актуальность изучения и прочтения недавно обнаруженных в Казахстане древнетюркских рунических памятников, а также их научную значимость. Кроме того, рассматривая научные расшифровки со сравнительной точки зрения, привел примеры того, что источником современного казахского алфавита является древнетюркский алфавит.
Ключевые слова: руна, письменность, тюрки, Талас.

1940 жылы қабылданған қазіргі қазақ алфавиті орыс графикасына негізделіп жасалды. Осы күнгі алфавитіміз қазіргі қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктерін толық қамтитын графикалық жүйе болып қалыптасты.

Тарихқа, бағы заманның деректеріне жіті көз тіксек, өзге түркі халықтары сияқты қазақтың да жазу тарихы әріден басталатынын, жазудың алуан түрлерін басынан кешкендігін көреміз. Сурет жазуды алғашқы қауымдық дәуірде пайда болып, сол заманның бейнелеу өнерімен түп тамыры бір бұтақта міуеледі.

Қазіргі Қазақстан мен Орта Азия территориясында ертедегі тайпалар өмірін бейнелейтін, тасқа қашап жазған мұндай жазулар жиі кездеседі. Бұл сияқты тастарға қашалған жабайы аңдар, хайуанаттар, адам бейнелері, аңшылық , садақ тарту, желекті найза ұстау, жыртқыштан қорғану, ертедегі адамдардың киелі түсініктері , ғұрыптары мен би алуандас көріністері аң аулап , мал баққан ертедегі тайпалардың тұңғыш жазуы болып табылады. Тіл білімінің терминімен айтсақ – бұл ертедегі сурет жазуы немесе пиктографиялық жазу.

Дүниеге келген әрбір жаңалық сол күйінде қатып қалмайтынын ойға алсақ , ертедегі сурет жазуы да сол пайда болған күйінде қалып қойған жоқ, ол өмірге иемденіп өзгеріп өрістей түсті, өрістей түсті.

Әр қилы сурет, белгі, таңбамен келген идеографиялық жазудағы ой мен ұғымның жұмбағын шешу дәл бүгінгі таңда біз үшін оңай болмағанымен, оның сол кездегі қауымдық құрылыспен бағы замандағы адамдардың өмір тіршілігінің дамуына лайық екенін көреміз.

Бұл жазу түрінің Қазақстан жеріндегі ұзақ сақталып, оның символдық көрініс нұсқаулары келе-келе қазақтың рулық ен-таңбаларына да айналып, тіпті кейіннен меншікті көрсетерлік белгі болып кеткендігін де байқай аламыз.

Алтай мен Тарбағатай жоталары, Сарыарқаның дарқан өңірі мен Алатау шатқалдарында қазірде бізге мәлім болған осындай жазулар үлгілері бар.

Түбегейлі келгенде түркі тайпалары арасында соншама кең тараған идеографиялық жазулар түркі тайпаларының «руникалық» тұңғыш әріптік жазуының (алфавитінің) шағуына да белгілі мөлшерде етіп , әсерін тигізеді.

Атақты орыс ғалымы Н. М. Ядринцев 1889 жылы Моңғолиядағы Орхон өзенінің құйылысынан ерекше үлкен төрт қырлы, биіктігі үш метрдей екі құлпысын тас тапты. Бұл ескерткіштері үш қырына қашалған жазу таңбаларын түп-нұсқа жағынан осыдан әлде қайда бұрын, XVII ғасырдан Енисей өзені бойынан табылған құпия жазуларға , сыры жұмбақ болып келген таңба алуандас жазуларға ұқсас болып шықты.

Орыс ғалымдары В. В. Радловтың жетекшілігімен бұл құпия жазуды зерттеу бағытындағы жұмысты тоқтатпастан арнаулы ғылыми экспедициялар ұйымдастырды.

Руникалық жұмбақ жазуларды шешуге бағытталған орыс ғалымдарының зерттелуіне көз сала келіп, дат ғалымы профессор Вильгельм Томсен оны шешудің кілт жөніндегі өзінің қисындары мен жорамалын 1893 жылдың декабрьінде атақты тюрколог В. В. Радловқа жолданды. В. В. Радлов бұған дейінгі зерттнулерін және замандас ғалымдарының жорамал қисындарын ой таразысына салып , ұзақ ізденудің нәтижесінде 1894 жылдың январында көне түркі тілінде жазылған Күлтегін ескерткішіндегі руникалық жазудың тұңғыш аудармасын берді. Сөйтіп Н. М. Ядринцев тапқан жоғарыдағы екі ескерткіштің біреуі – Білге қағанға (735 жыл), екіншісі оның інісі Күлтегінге (732 жылы) қойылған мағлұм болып , мазмұны толық анықталады.

Мұнан кейін XIX ғасырдың соңғы жылдарынан күні бүгінге дейін руникалық жазуы бар басқада тастар Моңғолияның Онгин, Селенгі өзендерінің алқабында, Сібірдегі Енисей, Лена өзендерінің бойында, Орта Азиядағы Талас өзенінің бойында т.б. жерлерде табылды.

1964 жылы Алматы облысы Іле өзенінің бойындағы Кетпен тау жотасының теріскей баурайында тасқа қашалған таңбалар, аңшы, хайуанаттардың толып жатқан кескінді бейнелермен қатар, руникалық жазу нұсқаларын үш жерден кездестірдік. Бұларға қоса, 1976 жылы Жамбыл облысында Талас өзені бойынан тасқа ойылған руникалық үш жазудың табылғанына куә болдық. Ал, Талас руникалық жазулары, негізінен, іргелес Қырғыстан жерінен табылғанды.

Тасқа қашалған мәңгі руникалық көне түркі жазу ескерткіштері, олардың зерттелу тарихы мен табылған аймақтары. Орхон жазу ескерткіштері (VIII ғ.). Енисей жазу ескерткіштері (V-XI ғғ. шамасы). Талас жазу ескерткіштері (V-XI ғғ. шамасы). Руникалық жазулар тастан басқа заттарға да ойылып жазылатыны (алтын, күміс, қола, сүйек, ағаш, саз балшықтан жасалған бұйымдарда).

Қазақстан жерінен соңғы кезде табылған руникалық көне түркі ескерткіштері, оларлың зерттелуі мен оқылуы, ғылымдық маңызы. Ертіс жазу ескерткіштері. Іле жазу ескерткіштері. Талас жазу ескерткіштері. Сырдария ескерткіштері.

Руникалық және түркі алфавитінің құрамы. Бұл алфавиттің қалыптасқан графикалық жүйе болып табылуын және көне түркі тілінің фонетикалық жүйесімен негізінен үйлес келуі. Дауысты дыбысытардың таңбалануы. Сегіз дауысты фонеманың (а мен ә, ы мен і, о мен у, ө мен ү) төрт қана полифонцы әріппен белгіленуі. Дауыссыз дыбыстардың таңбалануы. Он алты дауыссыз фонеманың (және фонема варианттарының) отыз бір әріппен белгіленуі. Он бір дауыссыз фонеманың (б, д, г-ғ, и, к-қ, л, н, р, с, ш, т) өзінің жуан, жіңішке варианттары таңбасымен ажыратылуы. Кейде жіңішке әріптің жуан әріп орынына қолданылуы. Бұдан тыс бес фонеманың (ч, м, ң, п, в) дара таңбамен ғана белгіленуі. Екі дауыссыз дыбыс тіркесі жалғаныс таңбамен берілуі (лт, нт, нч, рт).

Руникалық көне түркі алфавитінің шағу тегі жөніндегі болжамдар мен деректер. В. Томсен, О. Доннер, Н.А. Аристов, А. Дж. Эмре, Ф. Альтхайым, Дж. Клосон т.б. зерттеуші ғалымдардың пікірлері. Бұл пікірлерінде кездесетін қайшылықтары, нақты дәлелдердің жетімсіздігі. Бұл проблемалық мәселені дұрыс шешу – тюркологының алдында тұрған үлкен міндет екендігі.

Руникалық көне түркі ескерткіштерінің тіліне қысқаша шолу. Оның қазіргі түркі тілдеріне қатысы жөнінде зерттеушілердің пікіріне тоқталу.

Орта Азия, Қазақстан, Шығыс Түркістан жерін мекендеген көне түркі тайпаларының арасында манихей, согды және ұйғыр алфавиттік жазу түрлерінің кеңінен етек алуы. Көне түркі тіліне санскитрит тексттері аударылып, «орахми» деп аталатын буын жазуы және оның өзгерген түрі – тибет жазуының түркілер ішіне біраз тарағаны (VIII-X ғғ.).

Манихей жазуындағы көне түркі текстері. Бұл қолжазбалардың көбіне согды (орта парсы) тілінен аударылып, Жетісудан Шығыс Түркістанға қарай жайылуы. «Хуастуанифт» жазба ескерткіші жөнінде мағұлмат. Әл-Фараби атындағы мемлекеттік университетінің атақты ғалым тюрколог Алтай Аманжолов дәріс берді. 1990-1993 жылдары жазғы практикада Алматы облысы Ұзынқара, Кетпен тауларына саяхат жасадық. Негізгі балбал тастардың құрылған жолы Алматы облысынан Шығыс Түркістанға қарай бағытталған.

Әдебиеттер

1. Айдаров Ғ. Тоньюгук ескерткіштері қазақ тіліне қатысқан материалдар.
2. Айдаров Ғ., Құрғышжанов Ә., Томанов М. Көне жазба деректерінің ескерткіштерінің тілі. – Алматы, 1971.
3. Амирова Т. А. К истории и теории графемики. М., 1977.
4. Аханов К. Тіл білімінің негіздірі. Алматы 1973.
5. Аманжолов С. Емле, әліппені өзгерту, дұрыстау жөніндегі жазба // Бюллентень гостерминологической комиссии при НКП Каз.ССР. 1935.
6. Аманжолов А.С. Қазақстан жеріндегі көне жазушылар жазбасы. Алматы, 1966.
7. Балақаев М., Жанпейсов Е., Томанов М. Қазақ әдеби тілінің мәселелер. Алматы, 1961.
8. Баскаков Н.А. О проекте единой фонетической транскрипция для тюркских языков. Алма-Ата, 1961.

РУНА ПІШІГІ – ҰЛТТЫҚ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІМІЗДІҢ ҚАЙНАР КӨЗІ

Мектеп-тегі А. Қ.
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: amankos_54@mail.ru

CUNEIFORM IS THE SOURCE OF OUR NATIONAL SPIRITUAL CULTURE

Mektep-tegi A. K.
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan
e-mail: amankos_54@mail.ru

Abstract. The research work is devoted to topical problems of domestic runology. Runology is the foundation of Turkological [torukological] science. However, this scientific area is in a deplorable state. Because it is absolutely impossible to achieve the desired result without the formation of a culture of thinking from the point of view of purely national interests, it is impossible to change the influence of official science, saturated with the Soviet era, on the methodology and orientation of modern Turkological [torukological] studies. And in this sense, the content-information context of the positive initiative, ignoring the scientific specifics of the graphic language, its ideographic meaning, cast doubt on the comprehensive disclosure, definition of the very essence and relevance of Turkology [torukology], its novelty and terminological foundations.

Keywords: Turkology, rune, writing, Tengri, cuneiform.

РУНОПИСЬ – ИСТОЧНИК НАШЕЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ

Мектеп-тегі А. К.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

Аннотация. Исследовательская работа посвящена актуальным проблемам отечественной рунологии. Рунология – фундаментальная основа тюркологической науки, находящаяся в настоящее время в плачевном положении. Оно вызвано продолжающимся влиянием советской научной доктрины, по-прежнему определяющей методику и ориентацию современных тюркологических исследований. Игнорирование научной специфики графического языка, ее идеографического смысла, ставят под сомнение актуальность тюркологии, всестороннее и выявление, а также определение ее самой сущности, новых открытий в терминологических исследованиях. Сегодня для достижения в тюркологии ощутимых результатов необходимо содействовать формированию новой культуры мышления, опирающейся на национальные интересы, что позволит изменить как формат, так и глубину тюрклогических исследований.

Ключевые слова: тюркология, руна, письмо, Тенгри, клинопись.

Қазақ, яки төрүк руханиятының алтын тамыры – руна пішігі. Руна пішігі [жазуы] – ғылыми жүйеге құрылған тұжырымдалған ілім. Қазақ, яки төрүк өркениетінің қарыштап даму үдерісін түбегейлі жоюды көздеген жат жұрттық бақталас империялар этникалық рухани өзегі руна пішігі мен Тәңірлік наным-сенімінің күш-қуатында деп ұқты. Мәселен, қытай ресми жазу дәстүрі қаншалықты күрделі әрі қиын бола тұра, сол үлгіден айырылмауға тырысу себебі, күллі көп ұлтты ұйыстырып, біріктіріп тұрған ортақ жазу үлгісінен айырылу – олар үшін мемлекеттің ыдырау үдерісімен пара-пар зор қауіп. Міне, қаны да, жаны да бір төрүк ұлыстарының басы қосылмай бөлшектенуі – рухани біріктіретін төлтума руна пішігінен көз жазған дәуірден бастап ортақ идеологиялық, тілдік ара-жігі ажырап, оқшауланuына әкеліп соқты.

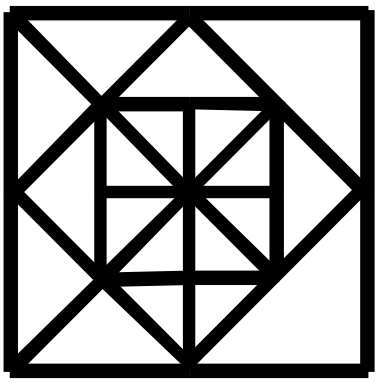
Руна пішігі – ұлттық менімізді айқындайтын рәміздік мәні бар.

Руна пішігі – иісі төрүктің рухани әлемі.

Руна пішігі – ұлттық генетикалық код пен рухани жаңғырудың кілті.

Енді *ру* сөзінің түп-төркіні нені білдіреді, соған тоқталып өтелік. Қазақтың көшпелі тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрып, салт-санасын көзі көріп өскен академик-жазушымыз Сәбит Мұқанов «ұрығтан» – «ұрық», одан «ру» келіп шыққан сияқты» [1. 15 б.] десе, тіл білімпазы Құдайберген Жұбанұлы «ру сөзі ұру-ұрық-ұрығ-ұру» [2. 124 б.] болып өзгергенін дәйектейді. Байырғы қабыр басына қойылған эпитафиялық құлыптастардағы әр заманның табы қалған емлелік жазу заңдылығына сәйкес «ру» лексемасының «ұрығ-ұру» пішінінде тұлғаланғаны әлгі пікірлерді құптайды. Яғни, *ру* сөзі *ұрығ [қ], тұқым, қан, ген* ұғымдарымен мәндес екен. Руды трайбалистік бағытта құбыжық қылып көрсету – қазақ, яки төрүк ұлттық конфедерациясын жоюды көздеген сыртқы жат күштердің саясаты.

Руна сөзінің түп-төркінін ғылыми пайымдаған әлемдік лингвистиканың ортақ тұжырымы Еуропаның ежелгі алман, кельт, гот, скандинав, саксон тілдеріндегі «құпия», «сыбыр» мағыналарын білдіретін ұғымдармен байланыстырғанын топшылауға саяды. Дүниежүзіндегі жазу үлгілерін жинақтап, шығу тарихын арнайы зерттеген көрнекті ғалымның іргелі еңбегінде: «Ежелгі скандинав пен ағылшын-*сақ*сондарының *рун* сөзі, бағзы исландтардың *рунар* мен немістің *руна* лексемасы байырғы германның *ру* түбірімен байланысты және готтың «құпия» деген мағынадағы *руна,* сондай-ақ, ежелгі немістің *рунер* мен кәзіргі тіліндегі *раунер* «құпия сыбырлау» дегенді білдіреді. Бұл қарастырып отырған жазулардың *руна* деп аталуының, ықтимал себебі, ежелгі германдардың барша алғашқы қауымның халықтарына тән магиялық күштің құпиясын қару-жарақ, бағалы әшекейлерге, қабыр үстіндегі тастарға және т.б. қашап, таңба белгілеріне көшіргені сияқты»[3. 579-580 бб.] – деген қорытындыға келеді. Бір ғажабы, рунологияның туған отаны неміс, өріс жайған мекені бағзы көшпелі төрүк елі болғаны соңғы жылдардағы ғылыми елеулі табыс, сенсациялық жаңалық. Бұл жөнінде

рунатанудың бірегей білгірі Тайжан Досанов: «Көк төрүк тілінде мағынасын іздесек, ол *ру+іні* біріккен сөзі деп білеміз. *Көк төрүктердің* тілінде *іні* сөзі руна құпиясына *төмен түсу,* яғни *терең ой* деген ұғымды береді. Ал, *Руна концепциясында* ой-сананың өте терең қабілеті арқылы *Графика Тілінде* кодталған, яки жасырынды бейнеленген әр графикалық композицияны *Рулық Таңба Іні* деп атауға әбден болады. Сонда *Руна* сөзі *Ру+Іні* сөзінің калькасы деп түсінген абзал» [4. 84 б.] – деп түйінді тұжырым жасайды. Сондай-ақ, қазақта *ұрын келді [барды]* дейтін этномәдени ұғым бар. Оның мәнісі: «Айттырған қыздың аулына жеңгелеріне сый-сияпат алып, *жасырын* келді» [5. 800 б.], – дегенді білдіреді. Ендеше, *рун[а]* атауы *ұрын,* яки *жасырын, құпия* мағынасын үстеу мүмкіндігі де бар.

Көшпелілер стихиясы тұрақты қалпынан айнымайтын, статикалық отырықшы елдермен салыстырғанда өмірдегі ризығын табуы үшін дамылсыз қозғалыс пен ізденіс үстінде қоршаған жабайы табиғаттың тылсым жұмбағын шешуге деген ерік-жігері мен табандылығын, қабілет қарымын оятты. Даланың ыстық-суығына шыңдалған дархан перзенттері жүрген ортасына шарапатын тигізіп, ізгіліктің нұрын құйды. Аттың жалы, түйенің қомында өскен жауынгер көшпелі төрүктер тұрмыс-тіршілігінің ыңғайы мен әдіс-тәсіліне орай, алдындағы айдаған мыңғырған малына жайылым жаңа қоныс іздеп, беймәлім кеңістікті шарлап, бағындыруға мүдделі еді. Қиырдан қиырға құйындай ұшқан көшпелілерден Еуропа халқы сескеніп, зәре-құты қалмай, кентавр деп аңызға айналдырғаны тарихтан белгілі. Сол салт атты «кентаврлар» жөңкілген ұлы көш тұсында өздері тұтынған руна жазуын Шығыстан Батысқа апарып таратқаны, дүниежүзін таңдай қақтырған мәдениеттің ошағы саналатын сұлу Еуропа құрлығының көшпелі төрүктер арқылы көзі ашылып, білімнің не екенін біле бастағаны көрген түстей тарихтың өткен бір парағы. Еуропаға руна жазуын біздің жыл санауымызға дейінгі бірінші ғасырда Каспий жағалауындағы ру көсемі бастап алып барғандығы туралы хроникалық деректің сақталғандығы да бұл тосындау көрінетін ойдың бекер еместігін мақұлдайды [6. 82-83 бб.]. Бұл үрдісті қазақы пайымдағанда «ат аунаған жерде түк қалады», яғни шынайы тарихымызды түгендеуге бет бұруға шын ниеттенсек, ата-бабамыздың ізі Еуропада да сайрапатыр екен. Сонымен алман, кельт, гот, скандинав, саксон, швед рунасының бастау бұлағы қазақтың ру [ұрұғ], яки генетикалық тұқым таңбаларымен, бағзы руна жазуымен тікелей байланысты. Орталық Еуропа ежелгі төрүк рунасы негізінде жасап алған жазу тәртібін ұзақ уақыт бойы тұтынып, мәдени дамуына серпіліс туғызғанын бұған дейінгі саяси-идеологиялық түрлі себептердің ғылыми айналымға түсуіне кедергі жасап, тұсау болғаны түсінікті жайт. Сол сияқты VII–VIII ғасырларда Еділ өзенінің төменгі ағысында өмір сүрген Қазар[*](*қазақ этнонимінің тарихи синонимі – А. Мек.*) қағанатының дыбыстық-таңбалық (буквенно-звуковое) руна жазуының іргелес Ресей мемлекетіне кең таралғандығын және орыс алфавитін түзуге әсер еткенін кеңестік қырағы цензураның сүзгісінен өткен В. А. Истриннің еңбегінде ашық мәлімдеген [7. 17 б.]. Бірінші Петрдің патшалық құрған дәуіріндегі түбегейлі реформалық өзгеріс тұсында руникалық белгілер түгел жойылып, мемлекеттік алфавит мүлдем басқа сипатқа көшті.

Педагогикада *А, Ә, Б, В, Г, Ғ,...* деп бүлдіршіндерге сауат ашуды әріп жаттау мен ежіктеп оқу арқылы үйрету әдісі – жетектеген тазы түлкі алмайды демекші, біреуден көмек күтуге бейім психологиялық сананы қалыптастырады.

Айталық ᚴ – *Құр,* ᛏ – *Көк,* ᛉ – *йеР,* ᛊ – *Шег,...* идеографиялық таңба кескінінің мән-мағынасын кеңістіктегі табиғи нысандармен шендестіріп, санаға сіңіру арқылы үйрету әдістемесі – баланың ойлау, қисындау қабілетін дамытып, көз алдына елестету, вертуалды түйсінуге, даналыққа тәрбиелеуге машықтандырады. Бір ғажабы, руна пішігінің екінші

[*] *Қазар* атауы өзге тілдік (араб) дыбыстық жүйесінің әсерімен ғылыми әдебиеттерде саналы түрде бұрмаланып *Хазар* лексикалық тұлғасында орныққан – *А. Мектеп–тегі.*

әдістегі идеографиялық мағынасын төрүктану ғылымында тұңғыш дәлелдеп, дүниенің төрт бұрышында тас дәуірінен сақталған вавилон аталған жұмбақ болып келген таблицаның сырын ашқан дизайнер, рунатанушы Тайжан Досановтың еңбегі [8. 50 б.]. Оның дәлелдеуі бойынша әлгі вавилондар графикалық бейнесызбаның Пішін таблицасы екенін анықтады. Пішін таблицасының құдіреті сонда – таблицаның сыртқы пішіні еш өзгерместен ішінен 52 таңбаның [оның 42-сі жер-суға, қалған 10-ы аспан әлеміне байланысты] семантикалық мән-мағынасымен анықталуы – адамзат өркениетіндегі ғылыми төңкеріс туғызатын жаңалық. Соншама таңбаның бір ұядан шығуы – бұл әшейін кездейсоқтық емес, ғылыми жүйеге түсірілгендігін, терең ойластырылған концепцияға негізделгендігін аңғартады. Осының өзі бағзы төрүк жазуының басқа жұрттан алынбай, тарихи бір мезгілде өз бетімен жаратылған, яки төлтума екендігіне бұлытартпас дәлел. Бұған қоса Пішіннен рулық таңбалардың да шығатындығын ескерсек, мұның астарында керемет ақыл-ойдың барлығын, жазу үлгісінің тек қана төрүк тіліне байлаулы екендігін айғақтай түседі. Ал шеңбер пішініндегі космологиялық күрделі ру таңбалары – тек қазақ ру таңбаларына ғана тән белгілер деуге әбден болады. Мысалы: Арғын, Ботбай, Сәмбет, Құралас, Табын, Шынқожа руларының таңбалары.

Феномендік таблицаның ғажаптығы сонда, одан байырғы төрүк алфавиті танылып қана қоймай, бабаларымыздың күллі дүниетанымы, философиясы, теософиясы, теологиясы, космологиясы, мифологиясы, ғылымның басқа да сан-саласы қамтылып, сондай-ақ, заманауи сандық технологияның прнциптері мен идеясы, жаратылыс тарихына байланысты этнонимдік этимологиясы, шежіресінің құпия сыры да шешіледі.

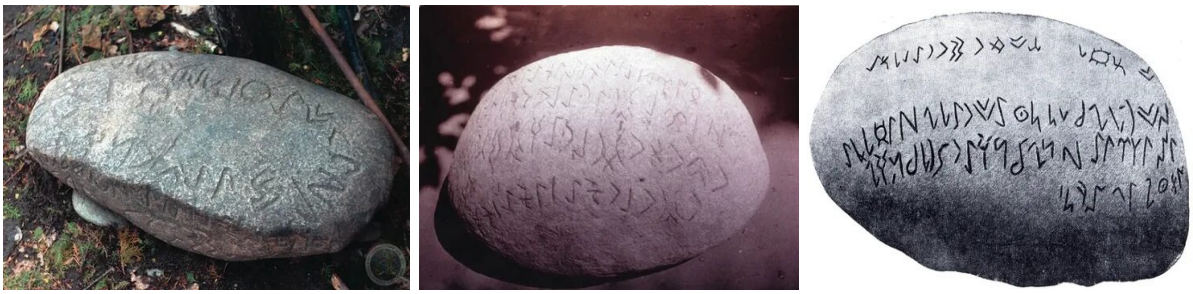
1-сурет – Руна жазуын үйрену

Пішіннің осыншама ақпараттық мүмкіндігі – ғылыми-техникалық прогресс қарыштап дамыған, кемелденген бүгінгі таңда да төбеден түскен жай оғындай тосын құбылыс. XI ғасырда өмір сүрген Махмұт Қашқаридің дерегі бойынша «...БІТІ: Көктен түсірілген кітәптардың бірі» [9. 297 б.], – деуі бәлкім, Пішін таблицасын, яки руна пішігімен тәпсірленген интеллектуалдық биік өре деңгейінде құлыпқа салынған бітікті меңзеп тұрған болар. Жалпы, Пішін базалық таблицасы – күллі төрүк ұлысының киелі бітігі. Бұл біздің мәдени ақпараттық кеңістігіміздегі Тәңірдің сыйы – ізашар тұңғыш бітік. Асылы, мұнан бірінші тіл – графикалық тіл, Тәңірдің өзі үшін жасаған, Өзінің тілі. Кейін жұмыр басты пенделерге жіберген деген қорытынды түйін шығады.

Атап өтерлік ақиқат, Пішін базалық таблицасының сыр-сипатын ашып, одан шығатын руна таңбасының идеографиялық мағынасын айқындап, сөйлету – рунатанушы Тайжан Досановтың еншісіне тиген төрүктану ғылымы саласындағы ұлы жаңалық. Жасыратыны жоқ, төрүктанушы ғалымдардың, ресми зерттеу институттардың бұл жаңалықты пайымдауға, тиісті әділ бағасын беруге зияткерлік өре деңгейі жетпеді. Керек десеңіз, оның мән-маңызы Египет иероглифінің құпиясын ашқан Жан Франсуа Шампольон, төрүк руна пішігінің жұмбағын шешкен Вильгельм Томсеннің ғылымдағы ерлігінен еш кем түспейді. Өйткені олар нақты жазу таңбаларының заңдылығын жан-жақты зерттеп, дешифровкасын жасады, ал Тайжан Досанов дүние жаратылғанда тау-тасқа бәдізделіп бүгінге жеткен Тәңірдің сыйы – геометриялық шаршыға кестеленген жүйеленген руна таңбасының идеографиялық мағынасын тауып, және соған таңылған құпия ілімді жіліктеп тарата, ғылыми уәжбен дәлелдеп берді. Демек, Тәңірлік ілімді пайғамбарша танып, төрүктану ғылымына айырықша жарық нұрын септі. Өкініштісі, жоқтан барды жасаған ізденімпаз, ғылыми атағы дардай оқымыстылардың

шайнап бергенді жұта алмаған өресіздігіне жаны күйініп, құсалықтан білімпаз тұлға өмірден ерте озуына себеп болды. Егер төрүк рунасының құпиясын ашқан Вильгельм Томсеннің орнында қазақ немесе төрүк ұлысының бір өкілі бола қалса, ол ғылыми ұлы жаңалықтың иесі ретінде қабылдамауы әбден мүмкін-ау деген ой ұдайы маза бермейді. Иә, ұлытымыз төлтума руна пішігінен ажыраған дәуірден бастап жат рухани ықпалдың жетегінде өзім дегенде өгіз қара күшімізден айырылып, сенімсіздікке бой алдырдық.

Тау басына түскен қалың қар қыстың қақаған суық аязымен қатып, мұзға [бұзға] айналады. Көктемдегі күннің жылуымен мұз еріп, тау басынан аққан сең жол-жөнекей үйдей-үйдей тастарды аударып-төңкеріп, адуынды қатты дүлей күш төмен лықсиды. Суға шыланып, лайсаң топыраққа оңды-солды үйкеліп-сүйкеліп, домалаған тастардың бет-жүзі айнадай болып табиғи өңделеді. Талас ескерткіштері – тас бітіктер дәл сондай өзен аңғарында шашылып жататын малта тастарға сағат тілінің бағытымен ұрпаққа өнеге, ғибрат мазмұндалған мәтін бәдізделген. Уақыт өте төрүктер шығармашылықпен тасты қамырша илеп, төзімділігі мен эстетикалық сұлулық талғамына қарай тақтайлап кесіп, қалаған пішінге түсіруге, жан-жануардың мүсінін сомдауды шеберлікпен игерді. Оның мысалы Орқұн, Енесай тас бітіктерін айтсақ болады. Тасқа мәтінді түсіруге дайындау барысында бетінің кедір-бұдырын жазу, яки иазып тегістеу үдерісінен тіліміздегі «жазу» [«иазу»] ұғымы қалыптасты. Тіліміздегі «Ж» дыбысы араб шапқыншылығынан соң, Х ғасырдан былай пайда болды. Арабтар үстемдігі тұсында қазақтарға, яки төрүктерге бағзы төл рухани терминін қолдануға шектеу жасауы *пішік/бічік* орнына *жазу [иазу]* атауын белсенді жұмсалуына мәжбүр етті. Иазудан орыс тіліндегі «язык» ұғымын көшіріп, яки графикалық тіл мағынасын иеленді. «Язык» лексикалық тұлғасы бірте-бірте *орыс тілі* деген ұғымның сөздік қорда тұрақтауына негіз болды. Егер тереңірек үңілетін болсақ, орыс тіліндегі *«печать»* сөзінің түп төркіні тіліміздегі *пішін* ұғымынан шығады. *Печать* сөзінің функциясы әуелі әріп кескінен тұратын мәтіннің баспа-таңбасын (оттискісін) пішіп алу, екінші кезекте сол баспа-таңбаны дайын қалыппен қалған данасын керегінше көбейтуді, соның технологиялық жетілген түрін білдіреді. Ал әріп таңбаларын пішіп, тасқа, қышқа, түсті металға, теріге, сүйекке түсіріп, белгілі мәтіннен тұратын ақпаратты тарату идеясы мен түрлері төрүк халықтарында біздің жыл санауымызға дейінгі мерзімде-ақ кең қанат жайған. Осыған орай төлтума ұлттық ақпараттың, яки әріп таңбаларының кескінін пішіп түрлі материалға бәдіздеу арқылы қоғамдық ойды білдірудің өзекті арнасы ежелден басталатыны даусыз.

2-сурет – Талас өзені бойынан табылған тас бітіктер

Зады, руна пішігінен, ұлттық ілім-біліміміздің ажырап қалған уақыт пен кеңістік арасында «ұшарымды жел біледі, қонарымды сай біледі» дегендей төрүк руханияты қаңбақтай күй кешті. Енді өткеннің тарихи сабағынан қорытынды шығарып, адастырмайтын жолға түсудің басты шарты ұлттық төлтума жазба дәстүрімізді мемлекеттік деңгейде көтеріп, жалпы білім беретін орта мектептен жоғары оқу орындарында міндетті пән ретінде оқытуды қолға алу тиіс. Онсыз ұлтымыздың болашағын дұрыс пайымдайтын саналы ұрпақ тәрбиелеу мүмкін емес.

Руна пішігі – қазақ, яки төрүк өркениетінің қайнар көзі.

Руна пішігі – төрүк руханиятының ұрығы.

Руна пішігі – алмас сияқты көп қырлы.

Рунатану – қазақтану, яки төрүктанудың іргетасы.

Руна Тұжырымдамасы [Концепциясы] – заманауи инновациялық жаңалықтың түп негізі.

Әдебиеттер

1. Мұқанов С. Халық мұрасы. Алматы, 1974, 15-б.
2. Жұбанұлы Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1999. 124 б.
3. Дирингер Д. Алфавит: Пер. с англ. / Изд. 2-е, стереотипное. М.: Едиториал УРСС, 2004. С. 579–580.
4. Тіл және қоғам. № 2, 2004, 8 б.
5. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том / Құраст.: М. Малмақов, Қ. Есенова, Б. Хинаят және т. б. Алматы, 2011. 800 б.
6. Холл М. П. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии. М.-СПб., 2003. С. 82-83
7. Медоуз К. Магия рун (тайные знания рун) / пер. с англ. Савельева. М.: Агентство «Фаир», 1997. 320 с.
8. Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Наука, 1988. 192 с.
9. Досанов Т. С. Письмо небесного гстя, или тайна древнетюркской руники... Алматы, 1997; Досанов Тайжан. Тайна руники: Графический дизайн в эзотерической рунной концепции бога Тенгри, сокрытой в знаках рунического письма, в родовых тамгах и в символах геометрического генеза. Алматы, 2009.
10. Қашқари М. Түрік [Төрүк] сөздігі. III т. Алматы, 1988. 297 б.

РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫЕ РУНОПОДОБНЫЕ ПАМЯТНИКИ ПИСЬМЕННОСТИ КЫРГЫЗСТАНА

Табалдыев К. Ш.[1], Абдиев Т. К.[2]
Кыргызско-Турецкий Университет «Манас»
г. Бишкек, Кыргызстан
e-mail: [1]kubatbek.tabaldiev@manas.edu.kg, [2]taalaykambar@gmail.com

ҚЫРҒЫЗСТАНДАҒЫ ЕРТЕ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ РУНА ТӘРІЗДЕС ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Табалдиев Қ. Ш., Әбдиев Т. Қ.
«Манас» Қырғыз-Түрік университеті
Бішкек қ., Қырғызстан

Түйіндеме. Мақалада I мыңжылдықтың ортасынан бастап Тәңір-Тоо мен Жетісудың таулары мен тау аралық аңғарлары, қоныстанған түркі көшпелі тайпаларының мәдениеті дамыған өлке болғанын көрсете отырып, қола дәуірінен ерте ортағасыр кезеңіне дейінгі жазба ескерткіштердің зерттелу мәселелері мен өзектілігі қарастырылады.
Түйін сөздер: руна, жазу, ескерткіштер, балбал, қыш, таңба, ерте ортағасыр.

EARLY MEDIEVAL RUNE-LIKE MONUMENTS OF WRITING IN KYRGYZSTAN

Tabaldiev K. Sh., Abdiev T. K.
Kyrgyz-Turkish University «Manas»
Bishkek, Kyrgyzstan

Abstract. The article discusses the issues and relevance of the study of written monuments from the Bronze Age to the early Middle Ages, showing that the culture of the Turkic nomadic tribes settled in the mountains and intermountain valleys of Tanyr-Too and Zhetysu from the middle of the 1st century BC. millennium BC.
Keywords: rune, writing, monuments, balbals, ceramics, symbol, early Middle Ages.

С середины I тыс. н.э. районом расселения тюркских кочевых племен стали горы и межгорные долины Тенир-Тоо, Семиречье. Это был регион где развивалась культура древних кочевников и полукочевников. В свое время, вернее в I тыс. до н.э. для их формирования

заметный след оставляли племена поздней бронзы, мигрировавшие из современной территории Монголии, Алтая и Южной Сибири. Они оказывали заметное влияние для формирования культуры ранних кочевников. Аналогичные процессы произошли в эпоху хуннов.

Очередная миграция тюркоязычных племен из востока сильно воздействовали к формированию новой культуры раннего средневековья. До этого времени для этого региона не были характерны такие памятники как захоронения человека с конем, установление каменных изваяний с оградками, тюркские руноподпобные надписи. Миграция тюркских племен из Алтая на запад и образование тюркских каганатов дали заметный импульс к распространению языка и культуры средневековых тюрков. Исследование этой культуры раннего средневековья является одним из важным и перспективным направлением, одной из которых связана с изучением памятников письменности.

Памятники письменности предоставляют важную информации для филологов, историков, археологов, культурологов и т.д. Поэтому не одно поколение исследователей обращается к ним, как к особому фонду культурного наследия. Камни с надписями являются не только носителями письменных традиций, но и сами по себе являются вещественными доказательствами духовных действий, соответственно, к ним необходимо относится как к источнику, представляющему разностороннюю информацию, в том числе, историческую.

С конца XIX века на территории Кыргызстана обнаружено более 50 памятников тюркской рунической письменности [12. С. 118-124, 166]. Основная их часть были обнаружены в Таласской долине. Позднее они пополнились новыми данными. В данное время в Таласской долине найдено 19 надписей. Из них 12 надписей на валунах, 4 надписи на скалах, 1 – на зернотерке, 1 – на деревянной палочке и 1 – надпись на маске. Недавно был обнаружен еще один памятник – балбал с надписью, об этом речь идет ниже.

К обнаружению тюркских руноподобных надписей в Кочкорской долине и в Прииссыккулье способствовали поиски наскальных рисунков.

1998 по 2010 гг. в юго-восточной части Кочкорской долины нами были обнаружены и исследованы комплекс средневековых тюркских рунических надписей и наскальных рисунков [13. С. 68-70; 3. С. 124-132]. Последняя надпись, вернее часть надписи обнаружен нами Т. Абдиевым в сентябре 2011 года при содействии местного жителя Болота Абдыкеева.

Исследование отмеченных наскальных рисунков, надписей, несмотря на их краткость и повторяемость, оказалось информативными. Тексты прочитаны переведены С. Г. Кляшторным [7. С. 73-75], А. С. Аманжоловым [3. С. 100), Р. Алимовым [2. С. 20], И. Л. Кызласовым [10. С. 54-65].

Удачным видится на наш взгляд является прочтение и привязка текста к историческим событиям начала VIII века. Получается, древним названием Кочкорской долины было «Йарыш». При этом следует отметить, что «Йарышская равнина» находилась на земле тюргешей. Используя результаты прочтения и исторической интерпретации С. Г. Кляшторного мы следующим образом можем обрисовать те события.

В 711 году восточные тюрки собрались в поход против союзников енисейских кыргызов – тюргешей. Они отправляют своих лазутчиков на землю тюргешей. Возвратившись, первые лазутчики доносят, что тюргешский каган дал команду собрать 10 тюменей войск, вторые лазутчики сообщают – уже 10 тюменей тюргешских войск собралось на равнине «Йарыш». Надпись в честь Тоньюкука гласит: (33) Пришли три лазутчика, слова их одинаковы: «Их каган с войском выступил в поход, войско (народа) «десять стрел» без остатка выступило в поход» говорит лазутчик). «Да соберемся мы в степи Ярышской», – сказал. Услышав эти слова, я послал эти слова кагану. Что делать?!; (36) Привели лазутчика, слово его таково: «В степи Ярышской собралось десять тюменов войска (100 тысяч)» – он говорит; (37) «Мы пришли, пройдя через Алтунскую чернь. Через реку Иртыш...; (38) Тенир (Небо), богиня Умай, священная Йер-Суб (Родина, Земля-вода) – вот они, надо думать, даровали (нам) победу.

Какую роль играл Ярыш для тюргешей? Опираясь на данные арабского историка ат-Табари, С. Г. Кляшторный считает, что Ярыш был одним из заповедников кагана.

Относительно других событий упоминается, что «у хакана были заповедные луг и гора, к которым никто не приближался и не охотился там, они оставались для войны. Протяжение луга – 3 дня и горы – 3 дня. Они снарядились, пустили скот на пастбище, выдубили кожи диких зверей и сделали из них бурдюки, изготовили луки и стрелы».

В 2018 году нам удалось обнаружить хум в селе Саргата Токтогульского района, на венчике которого были рунические знаки. Обнаружение керамического сосуда с руноподобной надписью – редкое явление. Они раньше встречались на валунах, на поверхности скальных плит. На наш взгляд его уникальность состоит в том, что сосуд был обнаружен на развалинах средневековой крепости и развивает мысль о создании и развитии тюркской письменной культуры в оседло-земледельческих поселениях Тянь-Шаня и Притяньшаня.

Хум был найден во время раскопок. Он находится в одном из домов села Саргата вышеуказанного района. Можно предполагать, что в данной местности в давние времена была мастерская гончаров, поскольку здесь часто обнаруживаются останки керамических посуд. Например, в 2016 году житель данного села Бараталы Султакеев во время постройки дома нашел три керамические посуды разного размера. По его словам, они были найдены примерно из 1-1,5 метровой глубины в разное время и один из низ представляет собой маленький кувшинчик, а остальные двое довольно большой хум, объемом 20 и 40 литров[1].

Следует отметить, что рунические надписи находили и раньше, начиная с конца XIX века в Таласской, Кочкорской долинах, на Иссык-Куле и в Баткенской области Кыргызстана. Но несмотря на то, что Кетмен-Тюбинская долина, где находится село Саргата, из-за благоприятных географических условий исторически всегда был населенным районом, здесь раньше не были обнаружены руноподобные письменные памятники. Таким образом, можно сказать, что это первый рунический памятник, найденный в этой долине.

Как отметили выше, надпись была сделана на венчике хума и состоит из 11 букв. Можно сказать, что руны были напечатаны путем надавливания на сырой хум еще до обжига. Как видно из рисунка, для коротких линий один, а для длинных линий два раза надавливали. Некоторые буквы написаны нанесением небольших углублений или отдельных черт. Таким образом, данная надпись по своей технике письма и нанесенного материала отличается от других памятников Кыргызстана, которые, как известно, в большинстве случаев были нанесены на камнях или на скалах путем выдалбливания и начертания.

В то же время следует отметить, что это не первая руническая надпись, сделанная на керамике. Такая надпись была найдена раньше в Баткене [4. С.19; 8. С. 31]. Кроме того, существует ряд экспонатов в разных музеях республики, которые доказывают, что гончарные мастера иногда оставляли свои своеобразные товарные знаки на керамические изделия.

В надписи сразу обращает на себя внимание буква похожая на латинскую N. Данная буква, встречающийся в двух местах. Рагнн она детально рассмотрена в работе Р. Алимова [1. С. 20].

[1] Фото — Житель Токтогула нашел в своем дворе старинные кувшины. URL: http://www.turmush.kg/ru/news:288910 17:10, 05.04.2016.

По его мнению, прототипы данной буквы встречаются на рунических памятниках Тувы (Е-69), Алтая (А-67, А-70) и юго-восточного Казахстана. Это дает нам основание предполагать, что начертание этой буквы, появляется на территории Алтая, а затем через юго-восточный Казахстан распространяется и на Тянь-Шань. Автор считает данную букву характерной чертой рунических памятников данного региона. До этого было высказано мнение о том, что данная буква появилось намного позже, если более точно, в X веке [9. С. 96].

В середине надписи имеется знак в виде треугольника, обозначающий звук ‘*к’* и по мнению, исследователей, обычно употребляется вместе с фонемой ‘*ы’*. Как видно из рисунка, данное мнение и здесь подтверждается.

Итак, надпись выглядит следующим образом:

Транслитерация

Й О Н Ы К К Ы Л Ы К Ы

Глагол *йон-* в те далекие времена, как и сейчас означал «строгать, тесать» и были такие залоговые формы как *йон-ул* (пассив) *йон-ун* (рефлексив), *йон-уш* (реципрок) [5. С. 272]. Конечно, со временем семантика расширилась. Например, в «Этимологическом словаре тюркских языков» указаны следующие значения:

1. строгать; обстругивать; скоблить;
2. тесать; обтесывать; резать; высекать; ваять; гранить; вытачивать;
3. очинить (дерево, камень); чинить (тростниковое перо);
4. содрать; вымогать; обирать; разорять [16. С. 221-222].

А словообразующий аффикс –ык вместе с основой обозначает результата или процесса действия [8 С. 89; 13. С. 90-91]. По нашему мнению, как и йаз- «грешить, заблуждаться» йаз+ык > йазык «грех, заблуждение», булга- «смешивать, мутить» булга+ык > булгак «смятение, возбуждение», арт- «увеличиваться, прибавляться» арт+ык > «излишек» [8. С. 89], слово *йоныk* здесь означает процесс или скорее всего результат действия.

Намного сложнее со словом *кылыкы*, составляющий вторую часть надписи. Нам кажется, его можно интерпретировать по разному. Если мы рассматриваем его как глагол *кыл* – с словообразующим аффиксом – *ык* и аффиксом принадлежности 3 лица – *ы*, оно в то время означал 1. поведение, характер, нрав; 2. основное свойство, сущность, природа [5. С. 210]. Данная семантика потом конечно, расширилась:

1. действие; дело; деятельность; деяние; поступок / поступки;

2. проступок; проделка;

3. характер поступков; образ действия; характер, нрав; черта, свойство характера; основное свойство, сущность, природа;

4. поведение; манеры; замашки; привычка; способ; обычай;

5. форма, образ, вид; внешний вид, внешность, облик [16. С. 213].

Таким образом, на основе вышесказанного можно предположить, что словосочетание *йоныk кылыкы* означает «способ обтесывания». Этому подталкивает и сам хум, сделанный не на чарыке, а путем обтесывания.

Следует отметить, что вышеуказанные слова до сих пор активно употребляется в кыргызском языке. Например, К. Юдахин в своем известном «Киргизско-русском словаре» указал следующее: «жон- обтесывать, обстругивать; кылык 1. действие, поступок; 2. проделка; 3. поведение; нрав, характер». Кстати, там есть слово *жонок*, которое видимо, встречается только в составе поговорки и составитель ограничивался только переводом: бүгүн конок, эртең жонок сегодня гость, а завтра – проваливай [17. С. 260]. Кажется, данное слово означает «оскребки, стружки», как и его предшественник *йонынды* [5. С. 272].

Слово *кылык* можно интерпретировать и по другому. В «Этимологическом словаре тюркских языков» есть одно слово, имеющий следующие фонетические варианты: *кылы, кылды, кылыш, хылга, куйлау* [16. С. 210-212]. Как отмечают составители, во всех вариантах представлено значение «дужка, ушко, ручка (котла, ведра и т. д.). Можно предполагать, что слово *кылык* тоже имеет отношение вышеуказанным словам, поскольку надпись сделана прямо на ушко хума. Следует отметить, что оно немного выступает и сделано путем обтесывания. Тогда йоныk кылыкы можно переводить как «ушко сделаннае путем обтесывания».

Таким образом, данная надпись по смыслу отличается от Баткенской. Как известно, ее читал в свое время И. А. Батманов следующим образом: «…аны ичи унун… «… его внутренность мукой… (по смыслу: заполняй его мукой. Хум для хранения муки)» [16. С. 20].

Надпись на балбале из Талды-Булак

Надпись расположена на шее балбала и состоит из пяти букв. Их можно назвать стандартными, поскольку все они встречаются во всех рунических памятниках. Можно сказать их начертили острым предметом, поскольку довольно мягкий известняк, из чего сделан данный балбал, это позволяет. Как видно из рисунки, ее обрамляют снизу линия костюма, сверху нижняя линия овального лица, что напоминает линии Орхонских памятников.

Что смущает, это буква, означающая гласный *а* или *е*, который стоит в начале слова. Как известно, данная буква, как правила, не пишется в начале и в начальном слоге слова. Можеть быть, это обусловлен тем, что данное слово написано на балбале и оно означает имя? А может оно написано наоборот? Но наши попытки читать слева направо не увенчались успехом.

Варианты буквы *ки* и *би* позволяет утверждать, что второй слог данного слова читается как *бек*. При чтении второй буквы были некоторые трудности, поскольку она не похоже на таласские. Оказалось, что это не одна буква, а две разные. Мы читали их как *нч*, они почти одинаковые с буквами с надписи на хуме, которая была найдена в 1961 году в городище Ак-Тепе Баткенского района [4. С.19].

Таким образом, нам кажется, данную надпись можно читать как *Энчибек* или *Анчыбек* (что менее предпочтителен, поскольку нарушается палатальный сингармонизм) и она означает имя человека, в честь которого был сделан данный балбал. Но что означает данное имя?

Нам кажется, данное слово состоит из двух компонентов. Как известно, *бек* является более поздним фонетическим вариантом *бег* [16. С. 97] и также означает титул. Следует отметить, что *бег* также встречается в таласских памятниках (Талас-3) [1. С. 85-86]. Как известно, позднее в некоторых тюркских языках он превратился в составную часть имени.

Итак, со вторым компонентом надписи более-менее понятно. Что касается первого, то в памятнике Моюн-чура есть такие строки: «Чик будунка тутук біртім ышбараш таркат анта анчуладым». С. Е. Малов перевел их следующим образом: «Народу чик я дал тутука (князька,

управителя), ышбаров и тарханов я тогда утвердил» [11. С. 48]. Таким образом, глагол анчула он перевел как «утвердить». Исходя из этого, можно предположить, что написанное на шее балбале слово Энчибек или Анчыбек означает «утвержденный бек».

А именная основа данного глагола имеет значение «преподношение, воздаяние, вознаграждение» [5. С. 44]. Интересно отметить, что семантические отголоски вышеуказанных *анчу* и *анчула-* ввиде *энчи* и *энчиле* сохранились в современном киргизском языке:

— «*энчи* 1. доля в наследстве или при разделе (напр. имущества разводящихся супругов) или при выделении сына; төрт энчи кылды он разделил на четыре доли; энчисин берүү керек 1) ему нужно дать его долю из наследства; 2) *перен*. ему нужно воздать по заслугам; 2. *перен*. доля, часть, переходящая в собственность; жер өкмөт энчисине өткөн земля перешла в собственность государства».

— «*энчиле-* 1. выделить для кого-л., предназначить; эркек болсо кулуну, энчилейин балама *фольк*. если жеребёнок будет мужского пола, я выделю его своему сыну; 2. владеть на правах наследования; эзелден кыргыз элимдин энчилеген жери экен (это) земля, которой мой киргизский народ по наследству владеет искони» [17. С. 455].

Исходя из этого, можно также предположить, что Энчибек может означать также «бек по наследству» или «бек-наследник».

Рисунок 1 – Балбал из Талды-Булак

Рисунок 2 – Надпись на шее балбала

Из накопленного опыта обнаружения памятников письменности можем сказать следующее. Для того чтобы определить возможные места обнаружения тюркских рунических надписей следует создать карту местонахождений тюркских памятников. В этом случае надежным маркером может служить каменные изваяния. Ведь курганы ранних кочевников и средневековых тюрков имеют много общего. Наш опыт исследований показали – наличие каменных изваяний предполагают наличие в ближайшей территории тюркских курганов. Соответственно, можно наметить перспективных мест поиска тюркских надписей. На целесообразности использования этого опыта показывают кёксайские надписи Кочкорской долины. В ближайшем месте есть каменные изваяния и курганы со следами грабительских раскопок. Если расширяя радиус поиска мы обнаружили более десятка каменных изваяний.

Вторым перспективным направлением следует считать мест нахождений наскальных рисунков. В тех местах где выявлены и выделены специфичные раннесредневековые наскальные рисунки перспективны для поисков надписей. Это доказано также на примере кёксайских надписей.

Также оказались полезными родовые тамги нанесенные на камни и скалы. Сейчас опубликованы монографии, есть немало статей где выделены тамги-знаки Евразии, в том числе и средневековые тюркские.

Конечно, опрос местного населения остается надежным методом полевых исследований. Следует посетить мест где указаны местонахождения надписей на камне какие бы они не были. Отзываться на каждое сообщение информаторов. Полагается всегда собой брать образцы различных алфавитов (рунических, арабографических, сиро-тюркских, согдийских). Иногда в одном и том же месте, где есть очень много плоскостей удобных для нанесении рисунков и для написания надписей. Обычно встречаются рунические, арабографические и поздние латинские и написанные тексты кириллицей.

Литература

1. Alimov R. Tanrı Dağı Yazıtları. Eski Türk Yazıtları Üzerine Bir İnceleme. Konya, 2014
2. Alimov, R., Kockor'daki Turges Yazitlari // "Istanbul Universitesi Sosyal Bilimler Dergisi", 2003/1.
3. Аманжолов А. К интерпретации Чуйских рунических надписей // Байыркы кыргыз тарыхынын актуалдуу проблемалары: Эл аралык илимий конгресстин билдиръълёрънън тезистери, 27-29 август,2001 – ж. – Бишкек.;КТМУ,2001.
4. Батманов И. А. Новые тексты // Новые эпиграфические находки в Киргизии. Фрунзе, 1962.
5. Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.
6. Жумагулов Ч. Эпиграфика Киргизии. выпуск I. Фрунзе, 1963.
7. Кляшторный С. Г. Новые открытия древнетюркских рунических надписей на Центральном Тянь-Шане// Известия Национальной Академии наук Кыргызской Республики. №1-2. – Бишкек, 2001.
8. Кононов А. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Ленинград, 1980.
9. Кормушин И. В. К палеографическим особенностям Таласских надписей // Байыркы кыргыз тарыхынын актуалдуу проблемалары. Бишкек, 2001, стр. 94-96.
10. Кызласов И. Л. Прочтение наскальных рунических надписей Кыргызстана // Материалы и исследования по археологии Кыргызстана. Вып. 1. – Бишкек: Илим, 2005.
11. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва., Ленинград. 1959.
12. Табалдиев К. Ш., Кайрат Белек. Памятники письменности на камне Кыргызстана (свод памятников письменности на камне). Бишкек: «Учкун», 2008.
13. Табалдиев К.Ш., Солтобаев О.А. Рунические надписи Кочкорской долины // Известия Национальной Академии наук Кыргызской Республики. № 1-2. Бишкек, 2001.
14. Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri. İstanbul, 2003.
15. Худяков Ю.С., Табалдиев К.Ш., Солтобаев О.А. Комплекс памятников с руническими надписями в местности Кок-Сай в Кочкорской долине на Тянь-Шане // Археология, этнография и антропология Евразии. Новосибирск. Номер 3 (11) 2002.
16. Этимологический словарь тюркских языков. Москва, 1989.
17. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. Москва, 1965.

I-СЕКЦИЯ

ЕЖЕЛГІ ЖАЗУ МӘДЕНИЕТІ: АҢЫЗ, ТАҢБА (БЕЛГІ)

ДРЕВНЯЯ КУЛЬТУРА ПИСЬМА: ЛЕГЕНДА, СИМВОЛ, ЗНАК

КЛАД МЕДНЫХ МОНЕТ XIII в. ИЗ КОЙЛЫКА

Петров П. Н.[1], Пешков А. В.[2]
[1]Центральный Государственный музей Республики Казахстан,
[2]Творческая лаборатория «ProfiColor»
г. Алматы, Казахстан
e-mail: [1] ppnsainkhan@rambler.ru, [2] a_peshkov@proficolor.kz

ҚОЙЛЫҚТАН ТАБЫЛҒАН XIII ғ. МЫС ТИЫНДАР КӨМБЕСІ

Петров П. Н.[1], Пешков А. В.[2]
[1]Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі,
[2] «ProfiColor» шығармашылық зертханасы
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: [1] ppnsainkhan@rambler.ru, [2] a_peshkov@proficolor.kz

Түйіндеме. Атаулы жұмыстың негізгі мақсаты – Оңтүстік Шығыс Қазақстан аумағынан алғаш рет табылған XIII ғасырдың ортасына жататын Қойлықтың белгісіз фәлстерін ғылыми айналымға енгізу. Қойлықта соғылған бұл мыс көмбе тиындары нумизматикалық экспедиция мүшелері тарапынан табылған болатын. Барлығы 26 дана фәлс тіркелді, оның біреуі ҚР Мемлекеттік Орталық музейінің қорына тапсырылды. Монеталардың бұл түрі бұрынырақ жарияланса да, мұндай көмбе бірінші рет табылып отыр. Зерттеу жұмыстары барысында олардың шағатайлық Алғудың кезінде, яғни 658-664 / 1260-1264 жылдары соғылғандығы анықталды. Мыс соғылымдардың метрологиялық параметрлері алынды: салмағы ~1,6 г, диаметр 16,5±0,5 мм. Соғылым дирһемдер сияқты *эль-марко* жүйесі бойынша жүргізілген.

Түйін сөздер: Қойлық қалашығы, XIII ғасыр, шағатайлықтар, жошылықтар, Алғу, көмбе, монеталар, фәлс, метрология.

TREASURE OF COPPER COINS XIII c. FROM KOILIK

Petrov P. N.[1], Peshkov A. V.[2]
[1]Central State Museum of the Republic of Kazakhstan,
[2]«ProfiColor» Creative laboratory
Almaty, Kazakhstan

Abstract. The purpose of this work is to introduce into scientific circulation the first registered treasure of copper coins of the city of Kayalyk. The treasure dates back to the middle of the XIII century and it was found on the territory of south-eastern Kazakhstan. The treasure was discovered during a numismatic expedition in 2021. In total, 26 falses were recorded, including 1 copy found by the expedition participants (transferred to the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan). Coins of this type were published earlier, but the treasure was found for the first time. A reasonable assumption was made about the time of their minting – during the reign of Chaghatayid Algu (658-664/1260-1264). Metrological parameters of coinage of this copper have been established: weight ~1.6 g, diameter 16.5 ±0.5 mm. The coinage was carried out according to the *el-marco* system, as well as dirhams.

Keywords: Kayalyk settlement, XIII century, Chaghatayids, Juchids, Algu, treasure, coins, fals, metrology.

При изучении окрестностей поселка Койлык участниками нумизматической экспедиции Центрального государственного музея РК в 2021 году было обращено особенно пристальное внимание на распахиваемые территории. Этому способствовало сообщение от местного населения о находках на одном из них медных монет. Монеты были нам показаны. Они оказались не сильно повреждены и загрязнены, поэтому были достаточно быстро очищены и зафиксированы. По рассказам малолетних находчиков, все экземпляры были собраны на одном поле несколькими скоплениями на расстоянии около 20 метров друг от друга. Выяснив точное место находки, участники экспедиции решили проверить эту небольшую территорию

примерно 50х50 метров, где и была найдена еще одна аналогичная монета. Как давно на этом поле находят эти монеты, сколько их было обнаружено до 2021 г. и сколько будет обнаружено впоследствии – не известно, то есть, размер клада не известен. Всего нами было зафиксировано 26 фалсов, в том числе 1 экз. найденный участниками экспедиции (этот экземпляр поступил в ЦГМ РК, КП 28264/3). Еще один экземпляр, сильно поврежденный, нами не учитывался. Ранее сведения о находке этого клада не публиковались.

Цель настоящей работы заключается во введении в научный оборот первого зафиксированного клад фалсов середины XIII века на территории ЮВ Казахстана. Однако важно не просто сделать сообщение о находке клада медных монет, которое само по себе имеет важное значение. Дело в том, что наиболее корректное установление метрологических характеристик любых монет возможно исключительно по данным клада. Все монеты клада однотипны.

Впервые аналогичный экземпляр был описан нами в 2007 г. Он был найден в ходе археологических работ 2005 г. на городище Кайалык. С тех пор единичные находки фиксировались нами регулярно, в том числе и в ходе нумизматической экспедиции 2021 г. [3. С. 376]. Городище в настоящее время в основном застроено современным селом Койлыком (ранее с. Антониевским). Приведем описание этих медных монет:

Рисунок 1 – Фалс. Анонимный, без выпускных данных и без тамги. В=1,5 г; д=16 мм.

Л. с. В поле, обрамленном толстым однолинейным круговым ободком

строка: ÂB¿ Ü*Имам*

Вверху и внизу – по виньетке. Под нижней виньеткой – точка.
О. с. В поле, обрамленном однолинейным толстым круговым

ободком: Á¥§ Ü *высочайший*

Вверху и внизу – по виньетке. [1. С. 18].

Обнаружение этого фалса на городище указывает на то, что бит он на монетном дворе, ранее находившемся в средневековом Кайалыке. Поскольку эти фалсы типологически встраиваются в один ряд с серебряными дирхамами, массово находимыми именно на этой территории и ближайшей округе, то их совместное (одновременное) обращение не вызывает сомнения. То есть, было установлено, что время чеканки этих медяков приходится на период 660-х гг.х./ 1260-х гг., т.к. анонимные дирхамы были датированы нами именно этим десятилетием, а по времени сокрытия Отрарского клада 663 г.х., где дирхамы Кайалыка присутствовали их выпуск можно датировать годом да 663 г.х. включительно [2. С. 142].

В последнее время был обнаружен еще один тип монет – дирхамы с именем Мубарак-Шаха, который, по данным историков может датироваться только одним годом – 664 г.х./ 1266 г.

[3. С. 376]. Ни одного дирхама Мубарак-Шаха в многочисленных кладах анонимных серебряных дирхамов Кайалыка ни разу зафиксировано не было. И если 664 г. х. это действительно тот год, который в дальнейшем подтвердят выпускные(?) круговые легенды именных монет, то это указывает на четкую датировку чеканки анонимных серебряных дирхамов и, соответственно, описываемых здесь медных монет – не позднее 663 г.х./ 1265 г. А 663 г. х. это год, когда Чагатаид Алгу разорил джучидские владения, расположившиеся на наследной части территории Чагатаидского юрта [4. С. 165]. Эти анонимные фалсы Кайалыка, как и дирхамы одного типологического ряда, относятся нами к выпускам Алгу б. Байдара б. Чагатая (658-664/1260-1264 гг.) [3. С. 375].

Гистограмма 1.

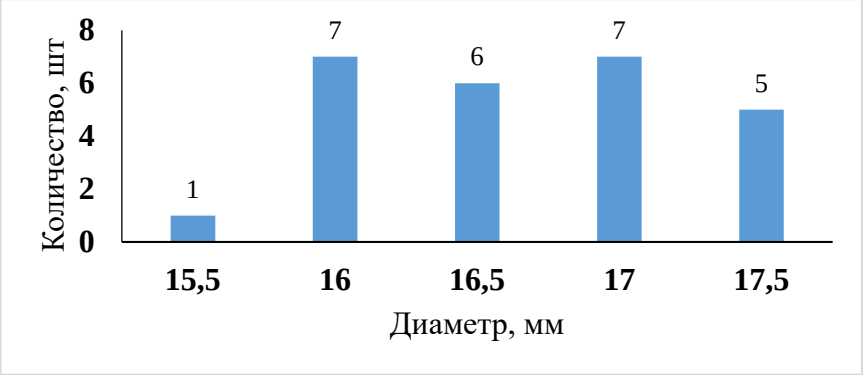

Рисунок 2 – Зависимость количества медных монет Кайалыка от их диаметра (шаг 0,5 мм)

Вопрос метрологии изучаемых монет также является не последним в ряду изучения монетного дела монетного двора Кайалык. Нам удалось собрать метрологические характеристики для 26 медных кладовых монет. Установим значения диаметра фалсов и их весовые параметры.

Таким образом, диаметр от 16 до 17 мм имеют 77% монет. Этот параметр можно записать так: 16,5±0,5 мм при интервале значений от 15,5 до 17,5 мм.

Гистограмма 2.

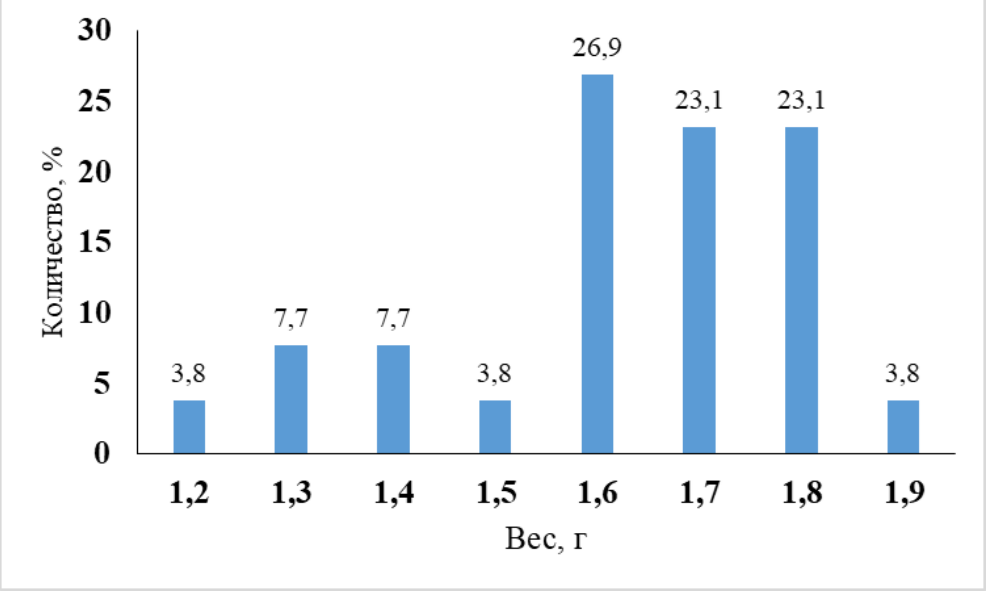

Рисунок 3 – Зависимость количества медных монет Кайалыка от значений их веса (шаг 0,1 мм)

Средний вес составил 1,62 г. Причем, 73% монет имеют вес в интервале 1,6-1,8 г. Как правило, медные монеты чеканились по системе *эль-марко*. Система *эль-марко* изначально в монетном деле означала всего лишь весовой контроль отчеканенных монет, но взвешиваемых не поштучно, а в определенном количестве (то есть, «кучкой»). Это означает, что заказчика чеканки не интересовал вес каждого отдельного экземпляра (чеканка велась не по весовой норме с разрешенными отклонениями), но интересовало сколько монет отчеканено из определенного веса монетного металла. Следовательно, техническое задание на чеканку монеты (а точнее, на изготовление заготовок для монет) не содержало требования одинаковости веса каждого экземпляра. В результате мастера не рассчитывали нормативный вес заготовки, а расковывали прутки металла определенного веса и делили его на определенное количество заготовок. Поэтому колебания веса при чеканке по такой системе бывали существенными от одной монеты к другой. Тоже мы наблюдаем у изучаемых монет. Разброс значений веса от 1,15 г до 1,93 г – это почти 60% разница в весе. А средний вес этих двух экземпляров равен 1,54 г, что почти соответствует среднему весу всех 26 учтенных экземпляров 1,62 г. На это же значение указывает незначительный максимум количества монет на гистограмме 2 – в районе 1,6 г. То есть, фалсы биты по системе *эль-марко*.

В заключении отметим основные результаты исследования:

- впервые публикуются сведения о кладе медных монет Кайалыка;
- находка клада медных фалсов в непосредственной близости от средневекового Кайалыка лишний раз подтверждают, что отнесение этих выпусков к продукции средневекового монетного двора Кайалык было сделано правильно;
- установлен последний год чеканки этих пулов – не позднее 663 г.х./ 1265 г.;
- установлены метрологические параметры чеканки этой меди: вес ~1,6 г, диаметр 16,5±0,5 мм. Чеканка велась по системе *эль-марко*, также, как и дирхамов.

Литература

1. Байпаков К. М., Петров П. Н. Кайалык – город Великой Монгольской империи. Нумизматический и археологический аспекты // Денежное обращение и торговля средневекового Казахстана. Материалы международной научно-практической конференции 8-10 июня 2006 г. Туркестан: Тұран баспасы, 2007. С. 14-21.
2. Петров П. Н., Байпаков К. М., Воякин Д. А. Монетное дело и денежное обращение в Великой Монгольской империи, государствах Чагатаидов и Джучидов. Казахстан. Алматы: Хикари, 2014. 264 с.
3. Петров П. Н., Атыгаев Н. А., Белтенов Ж. М. Кайалык в памятниках нумизматики Чингизидов // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья. № 14. 2022. С. 369-381.
4. Рашид ад-Дин. Сборник Летописей. Т. 2. / перев. с. перс. Ю. П. Верховского. Примеч. Ю. П. Верховского и Б. И. Панкратова. Ред. И. П. Петрушевский. М.-Л.: изд. АН СССР, 1960. 250 с.

НАСКАЛЬНЫЕ НАДПИСИ УЩЕЛЬЯ АЛМОСИ

(Предварительные результаты исследований)

Бобомуллоев Б. С.[1], Ходжаев Ш.[2], Бобомуллоев М. Г.[2]

[1]Институт истории, археологии и этнографии Национальной академии наук Таджикистана,
[2]Национальный музей Таджикистана
г. Душанбе, Таджикистан
e-mail: [1]bobo_bobomullo@yahoo.com, [2] sheralikhojaev@mail.ru, b.muhsin@mail.ru

ROCK INSCRIPTIONS OF ALMOSI GORGE

(Preliminary research results)

Bobomulloev B. C.[1], Khodzhaev Sh.[2]Bobomulloev M. G.[2]
[1]Institute of History, Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Tajikistan,
[2]National Museum of Tajikistan
Dushanbe, Tajikistan.
e-mail: [1]bobo_bobomullo@yahoo.com, [2] sheralikhojaev@mail.ru, b.muhsin@mail.ru

Abstract. The article deals with the discovery of a new location of ancient rock inscriptions in the summer of 2022 in Tajikistan. The inscriptions were found in a place known among the local population as Khoja Mafraj in the upper reaches of the Almosi gorge of the Hissar Range. In general, three rock surfaces with inscriptions were found. Of great interest are rocks with unknown writing, possibly on the so-called. «saka» or «kushan script». In the first paragraph, there are 23, in the second 36 separate characters of this letter. In the monument also inscriptions in Greek on Bactrian language has been registered, which mentions the name of "king of kings Vima Taktu". The materials considered in the article are introduced into scientific circulation for the first time and represent the most valuable source for studying the ancient written heritage of Central Asia.

Keywords: inscriptions, Almosi, ancient writing, unknown inscriptions, Greek inscriptions, Vima Tactu, deciphering.

АЛМОСИ ШАТҚАЛЫНЫҢ ЖАРТАС ЖАЗБАЛАРЫ

(Алдын ала зерттеу нәтижелері)

Бобомуллоев Б. С.[1], Ходжаев Ш.2, Бобомуллоев М. Г.[2],
[1]Тәжікстан Ұлттық ғылым академиясы Тарих, археология және этнография институты,
[2]Тәжікстан Ұлттық музейі
Душанбе, Тәжікстан

Түйіндеме. Мақалада 2022 жылдың жазғы маусымында Тәжікстан жерінен табылған ежелгі жартас жазуларының ашылуы туралы айтылады. Жазулар Гисар жотасының Алмоси шатқалының жоғарғы жағындағы жергілікті халық арасында Қожа Мафрадж деп аталып жерден анықталды. Жалпы жазуы бар үш тақта бар. Үлкен қызығушылық тудырып отырғаны мүмкін «сақ» немесе «құшан жазуы» деп болжамдық тұрғыда айтылатын, нақты шешімін таппаған, белгісіз жазулар. Бұл жазулардың бірінші

бұынында 23, екіншісінде 36 бөлек таңба бар. Сонымен қатар, Ескерткіште «патшалар патшасы Вима Такту» есімі аталған бактрия тілінде грек жазуымен жазылған жазулар да бар. Мақалада қарастырылған материалдар ғылыми айналымға алғаш рет енгізіліп отыр және Орталық Азияның көне жазба мұрасын зерттеу үшін ең құнды дереккөз болып табылады.

Түйін сөздер: жазулар, Альмоси, көне жазу, белгісіз жазу, грек жазуы, Вима Такту, оқылу.

Учитывая природный ландшафт Таджикистана, у археологов не всегда есть возможность выявления новых памятников, особенно находящихся в труднодоступных горных местностях. Но, по счастливой случайности это могут сделать местные жители, которые сообщают о них археологам. Так, например, в 1932 г. местным чабаном Джураали была обнаружена корзина с документами на горе Муг. Позже оказалось, что находка является сенсационной так как это, были первые текстовые документы на согдийском языке, обнаруженные на территории исторического Согда. В дальнейшем, изучение этих документов привело к открытию городища древнего Пенджикента.

Аналогичная ситуация сложилась и на этот раз. В ходе служебного пребывания научному сотруднику Национального музея Таджикистана Мухсину Бобомуллоеву в село Шол района Хисор удалось побеседовать с местным жителем Сангиновим Хаитали. При расспросах о том, какие интересные вещи он встречал в этих местностях, Хаитали в частности сообщил о том, что в горах он видел странные надписи, вырезанные на скале. Будучи человеком образованным и работавшим в свое время геологом в этих краях, он также добавил, что надписи не были похожи на арабскую вязь и латиницу.

Заинтересовавшись этим крайне важным сообщением, вскоре была организована первая экспедиция с целью достоверности этой информации*. Участникам экспедиции пришлось преодолеть шестичасовой путь по узким горным тропам, где местами приходилось буквально карабкаться по скалам, чтобы добраться до заветной цели. Но, благополучно, все ожидания участников экспедиции оправдались. Действительно, на скале были высечены надписи на древней письменности.

Рисунок 1 – Основная скала с надписями (камень 1)

Скала с надписями находится на самой северной части ущелья у правого притока реки Алмоси, в очень пейзажном местечке известном среди местного населения под названием Ходжа Мафрадж. Памятник находится на высоте 2950 м, откуда, далее на север располагаются растянувшиеся с востока на запад 4000-4600 метровые пики Гиссарского хребта. С этой точки открывается обзор практически на всю местность, особенно хорошая видимость на правую и левую долины речушек, притоков реки Ходжа Мафрадж.

По прибытии, на местности были предприняты разведывательные работы в результате, которого был обнаружен второй камень с древними надписями на этой же письменности. Вскоре была организована вторая экспедиция в результате которого был обнаружен третий камень надписями*. Таким образом, в целом надписи были

* Экспедиция была проведена с 16 по 18 июля 2022 г. В составе экспедиции принимали участие Бобомуллоев Бобомулло, Бобомуллоев Мухсин, Сангинов Хаитали, Сангинов Хусниддин.

* Экспедиция была проведена с 22 по 26 августа 2022 г. В составе экспедиции принимали участие Ходжаев Шерали, Бобомуллоев Мухсин, Абдурахмон Шарифзода, Сангинов Хаитали, Сангинов Хусниддин.

зафиксированы на трех скальных поверхностях. Они были условно подразделены на камень 1, 2 и 3 согласно очерёдности их нахождения. Ниже приводится их подробное описание.

Рисунок 2 -Каменное сооружение

Камень 1. Это основная скала с надписями, которая выполнена на скальном выходе пирамидальной формы, возвышающейся примерно 8-10 м над местностью (рис. 1). По словам Сангинова Хаитали, когда он здесь был в первый раз надписей было значительно больше*. К большому сожалению, из-за частых лавин фрагменты с надписями выпали у подножия скалы. Надписи выбиты на ровной поверхности скалы покрытая интенсивным пустынным загаром. На фоне темного цвета скалы более свежая выбивка знаков читается достаточно хорошо. Сохранившая часть надписей составляет три строки, где насчитывается 23 отдельных знаков (рис. 2). Размеры знаков: высота 10-14 см, ширина линий разная от 0,5 до 1 см, глубина выбивки до 0,7 см. Техника исполнения: сначала осуществлялась выбивка затем были прорезаны линии знаков. Скальная поверхность с надписями ориентирована на восток.

* По словам нашего информатора Сангинова Хаитали еще в 1979 г., когда он был здесь впервые, надписями была покрыта значительная часть скалы. Даже в 2016 г, когда он был здесь в последный раз, надписей было значительно больше чем сейчас. Эту информацию подтвердили также местные чабаны, которые в это время пасли свой скот в богатых лугах местности Ходжа Мафрадж.

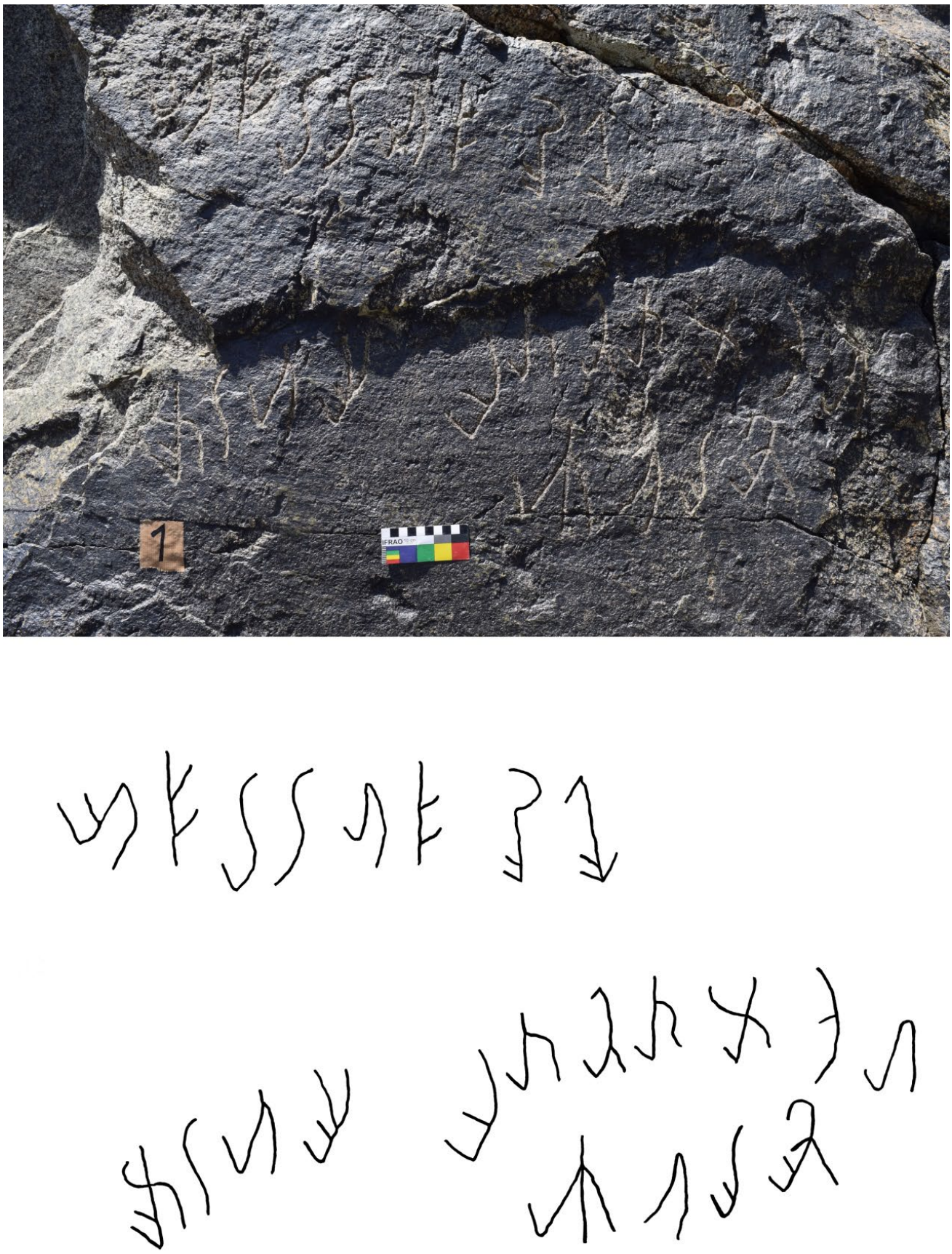

Рисунок 3 – Камень 1. Неизвестная письменность

Необходимо отметить, что скала с надписями примыкает к юго-восточному углу каменного сооружения. В северной части, примерно одну треть площади внутри каменного

сооружения занимает могильник (рис. 3). Насчитывается более 40 погребений различных размеров. Зафиксированы камни, уложенные в ряд, в некоторых же случаях, камни образуют скопления типа курумов.

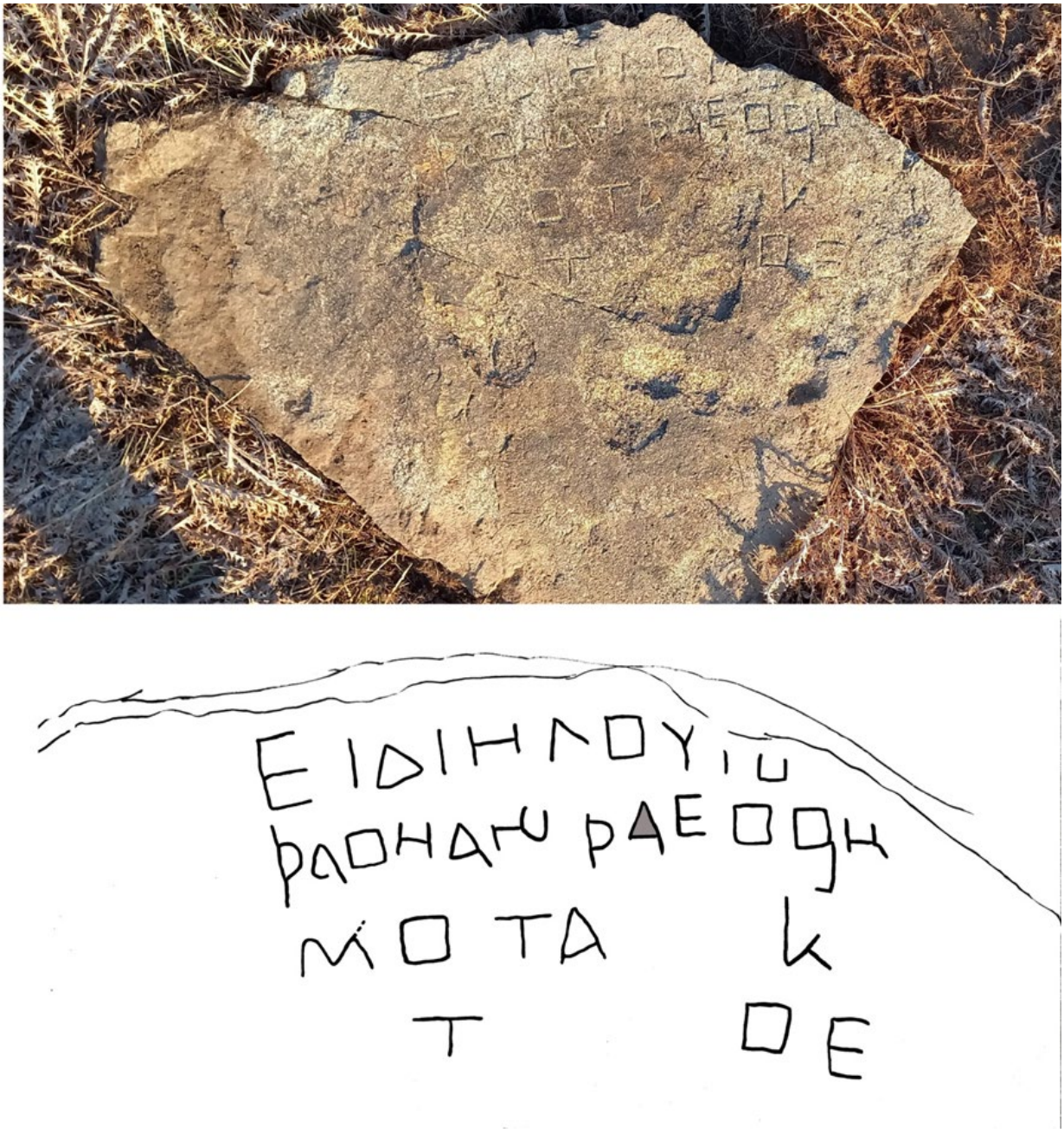

Рисунок 4 – Камень 1. Неизвестная письменность

Камень 2. Находится в 30 м ниже от камня 1. Надписи выбиты на валуне темно-коричневого цвета значительных размеров. Размер поверхности на котором выбиты надписи примерно 6х1,60 м. Здесь, целостность надписей относительно лучше, чем в первом случае. Надписи выбиты на трех наиболее ровных участках валуна (рис. 4). В целом насчитывается 36 отдельных знаков. Техника исполнения, а также размеры знаков абсолютно идентична тому что на камне 1. Скальная поверхность с надписями имеет ориентирована на север.

Однозначно, что письменность в двух первых камней один и тот же, так как некоторые знаки повторяются. По манере исполнения и степени патинизации скальной поверхности можно утверждать, что оба надписи выполнены в одну и ту же историческую эпоху. Судья по

размещению надписей на поверхность скалы можно сделать утверждать, что данная письменность читается с права налево.

Текст на камне 1 и 2 выбит на пока неизвестном для науки письме, которая до сих пор не дешифрована. Общепризнанно арамейская основа этой письменности.

В качестве ближайшей аналогии можно привести знаки из Санги Навишта, где среди комплекса петроглифов в частности была зафиксированы два таких знака [2. С. 72]. В свое время, скорее всего из-за неимения примеров, авторами статьи эти знаки были идентифицированы как тамги. Один из знаков встречается среди надписей Алмоси. Санги Навишта находится на расстоянии около 30 км по прямой к востоку от надписей Алмоси. Мы склонны считать, что зафиксированные в Санги Навишта знаки представляют ту же письменность что в Алмоси.

В качестве прямых аналогий можно привести надписи трилингва из Дашти Навур в Афганистане, где, как и в нашем случае были зафиксированы надписи на неизвестной письменности и греческим письмом, а также на письменности кхарошти [6. С. 15]. Согласно исследованиям французского лингвиста, Ж. Фусмана надписи на этой же неизвестной письменности были обнаружены в Сурх Котале [6. С. 72], а также на вазе в найденной районе Кундуза [6. С. 74] в Афганистане. Серебряный слиток с такой же письменностью была обнаружена при раскопках сокровищницы дворца Ай-Ханум в Афганистане [5. С. 83].

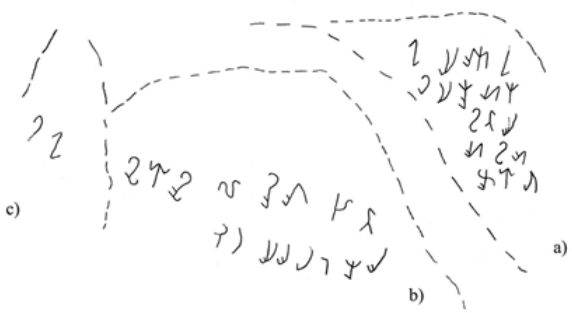

Рисунок 5 – Камень 3. Греческая письменность на бактрийском языке

Необходимо упомянуть надпись на серебряной *чаше* из кургана *Иссык* выполненный на этой же письменности, в связи с чем А. К. Акишев определяет его как письменность сакской среды [1. С. 55-56].

Камень 3. Был обнаружен среди травяной заросли во время проведения второй археологической экспедиции. Она располагается в 8 м от нагромождения скальных обломков у основания основной скалы с надписями (камень 1). Он представляет из себя крупный скальной обломок треугольной формы. Есть все основания полагать, что этот фрагмент обвалился от камня 1 в результате разрушения скальной поверхности. На этом камне высечен текст греческим письмом на бактрийском языке (рис. 5).

ΕΙΔΙΗΛΟ Υ...
ÞΑΟΝΑΝÞΑΕ ΟΟΗ-
ΜΟ ΤΑΚ-
ΤΟΕ

Согласно Николасу Симс-Вилямсу – одному из крупных специалистов, занимающимся исследованием бактрийского языка, надпись переводится следующим образом: «Это… царь царей Вима Такту».

К сожалению, сохранилась незначительная часть текста. Но, все же оно дает в распоряжение ученых ценный научный материал. Самое главное это сохранившиеся слова «шахиншах Вима Такту», т.е. царь царей Вима Такту. Шахиншах – это традиционно высший

руководящий титул иранских царей. Вима Такту является сыном основателя Кушанского царства – Куджулы Кадфиз время правления которого приходится на 80-90 гг. н.э. Благодаря этому можно установить точную дату выбивки надписи на скале.

В Гиссарской долине зафиксированы большое количество памятников кушанской эпохи. Наиболее крупными и хорошо изученными памятниками этого периода являются Душанбинское и Шахринауское городища. Археологичекие раскопки на городище древнего Душанбе свидетельствуют о мощных слоях греко-бактрийского времены. Уже в эпоху кушан Душанбе переростает в достаточно большой по размерам город своего времени с укрепленными стенами [4. С. 50]. При раскопках Душанбинского некрополя в частности была обнаружена надпись на венчике хума сделанная греческими буквами на тохарском (точнее на так называемом хотано-сакском) языке [3. С. 92-93]. Почему важно упоминание Душанбинского и Шахринауского городища для интерисующей нас темы? Потому что от месторасположения наших надписей, если спускаться по реке Хонако ущелья Алмоси, то легко можно попасть в Душанбинское городище. А если, спускаться по долине реки Каратаг, то можно прямо попасть в Шахринауское городище. Поэтому, с большой долей уверенности можно говорит, что существует культурно-историческая связь между группой населения оставившимы надписи на скалах Алмоси и упомянутыми синхронными памятниками.

Открытие новых наскальных надписей в ущелье Алмоси пополняет археологическую карту Таджикистана новыми, столь редкими памятниками письменного наследия. Наряду со знаменитыми надписями Сурх Котала и Рабатака в Афганистане она играет важную роль в изучении древней истории Центрально Азиатского региона.

В будущем году продолжатся научные работы по изучению этого памятника и его окрестностей. Планируется работы по восстановлению на место упавших частей скалы, что поможет воссозданию всего древнего текста.

Литература

1. Акишев А. К. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. М.: «Искусство». 1978. 132 с.
2. Мухтаров А. М., Ранов В. А. Рисунки на камне Санги Навишта у кишлака Зидди // Известия АН Таджикской ССР, Отделение общественных наук. № 4 (70), Душанбе, 1972. С. 68-75.
3. История города Душанбе (с древнейших времен до наших дней). Душанбе: «Дониш». 2004. 295 с.
4. Ранов В. А. Соловьев В. С. Душанбе – город древний. Душанбе: «Дониш». 1993. 176 с.
5. Bernard P., Garczynski P., Guillaume O., Grenet F., Ghassouli N., Leriche P., Liger J.-C., Rapin C., Rougeulle A., Thoraval J., de Valence R., Veuve S. Campagne de fouille 1978 à Aï Khanoum (Afghanistan). In: Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient. Tome 68, 1980. 104 p.
6. Fussman G. Documents épigraphiques kouchans // Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient. Tome 61. Paris: 1974. pp. 1-76

МОҢҒОЛ АЛТАЙ ЖАРТАС СҰЛБА СУРЕТТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мүшелханұлы Ә.
Моңғол Алтайының петроглифтер кешенін қорғау басқармасы
Баян-Өлгей, Моңғолия
e-mail: adkaadilbek@gmail.com

PROBLEMS OF STUDYING ROCK PAINTINGS OF THE MONGOLIAN ALTAI

Mushelkhanuly A.
Department of protection of petroglyph complex of Mongolian Altai,
Bayan-Ulgiy, Mongolia

Abstract. Most of the rock paintings in Mongolia are engravings. And the most ancient drawings often include drawings with paint. Historians make different suggestions for this dating. According to some scientists, drawings with paint (ocher) and engravings developed in parallel in the same era, but some believe that engraving appeared after all earlier. In our opinion, colorful appeared earlier. Because the first people took refuge in caves, and they had a lot of opportunity to create their ideas. There is also a guess in the course of archaeological research, excavations that it was the creators of the women guarding the hearth in this cave.
Keywords: rock art, engraving, research, excavation, epoch.

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ НАСКАЛЬНЫХ РИСУНКОВ МОНГОЛЬСКОГО АЛТАЯ

Мушелханулы А.
Управление охраны Алтайского комплекса петроглифов Монголии,
Баян-Улгей, Монголия

Аннотация. Большая часть наскальных рисунков в Монголии это гравюры. А к самым древним рисунком часто относят рисунки с краской. Историки делают разные предложения по этому датировки. По словам одних ученых, рисунки с краской (охрой) и гравюры развивались параллельно в одну эпоху, но некоторые считают, что гравировка появились все-таки ранее. По нашему мнению, красочные появились раньше. Потому что первые люди, укрылись в пещерах, и у них было много возможности творить свои представления. Также есть догадке в ходе археологических исследований, раскопок, что именно творцами были женщины, охраняющие очаг в этой пещере.
Ключевые слова: наскальных рисунок, гравировка, исследований, раскопок, эпоха.

Моңғол Алтай жоталары тарихи, мәдени ескерткіштерге бай. Ежелгі тас дәуірінен Түрік қағанатына дейінгі жартас суреттері көптеп кездеседі. Сондай-ақ, орта ғасырдағы жаңа дәуір адамдарының қол таңбасында жолықтырамыз. Алайда тарихи маңызы зор ескеркіштерді зерттеу барысында олардың қай кезең, қай дәуірлерде қашалғанын ажырата түстік.

Қазіргі таңда Моңғолиядағы жартас сұлба суреттері төрт түрге топтастыруылуда оларға:

1. Жоса суреттер;
2. Қашап салған суреттер;
3. Жіңішке сызық арқылы, өткір құралмен қашап салған суреттер;
4. Қара дәріні езіп, қоспа қосып салған суреттер- деп ажыратуға болады [7. 57 б.].

Моңғолиядағы сұлба суреттердің көбі қашап салған суреттер болып табылады. Ал ең ежелгі суреттерге көбінесе жоса суреттері жатады. Тарихшылар бұған әр түрлі ұсыныстар айтуда. Ғалымдардың пайымдауынша, жоса, қашап салған суреттер бір дәуірде қатар дамыды десе, енді біреулері қашап салу алғашқысы деп тануда. Біздің пайымдауымызша жоса сурет алғашқысы болуы әбден мүмкін. Себебі алғашқы адамдар апан, үңгірлерді паналады, олардың

апан үңгірде өткізетін уақыттары мол болды. Сондай-ақ, отбасын күзететін аналар жоса суреттерді салғаны археологиялық зерттеу, қазба жұмыстары барысында айқындала бастады.

Жоса суреттерде кездесетін «хас» / қос / таңбасы осы отты белгілейтін таңба болуы мүмкін деп көреді. Бұған қарағанда апан, үңгірдегі жоса суреттер адамзаттың отты алғаш қолдана бастаған дәуірде салынғаны мүмкін болуда. «Хас» белгісі қазіргі қазақтардың жер ошақтарына өте ұқсас. Мүмкін ежелгі адамдарда осы тәрізді жер ошақтары болған немесе отты тамызуға арналған оттық ағаштың бір-біріне қосу іспетті ұстап, үйкеу арқылы от шығарып алатындығын бейнелеуі мүмкін. Сол себепті жартас суреттерінде «хас» бейнесін көптеп қашаған көрінеді. Сонымен қатар жоса суреттерде мамонт, түйе құс, түйе киік т.б ежелгі хайуанаттардың сұлба суреттері бейнеленген. Моңғолияның Сэлэнгэ, Булган, Увс, Төв аймақтарында жартастардан апан және үңгірлерден жоса суреттерін жолықтыруға болады.

Моңғолияда ең көп саны жағынан да, мағынасы, мәні жағынан да мол тараған жартастарға қашап салған сұлба суреттер. Алайда зерттеуші ғалымдар жартастарға салынған қашалған сұлба суреттерді былай топтастырады:

1. Толығымен қашап салған сұлба сурет
2. Тек сыртқы жиегін айландыра қашап салған сұлба суреттер деп

Бүтіндей қашап салған суреттерге аталмыш бейнені толықтай қашап салу. яғни суретші бейнелеген бейнесін толықтай қашау арқылы жасап шығару болмақ. Ал тек жиектей айландырып қашап салу дегеніміз суретші салғалы тұрған бейнесінің тек ғана жиегін айландырып қашап шығу арқылы, бейнені айқындап көрсету болып табылады.

Ал сұлба суреттердің арасындағы үшінші түрі жіңішке сызықтармен, ұшты құрал арқылы қашап салған сұлба суреттер болуда. Бұл қашау тәсілі ғалымдар арасында көптеген тартыс туғызып келеді. Мұндай қашау тәсілі қай кезеңде пайда болғанына зерттеушілер әр түрлі пікір айтады. Олардың пайымдауынша қола дәуірі, ерте темір кезеңі, ғұндар, түрік дәуірі деп көруде. Алайда соңғы жылдары Моңғол Алтай тауларынан сұлба суреттің осы түрі көптеп кездесуі ғалымдардың тартысына жаңа ұсыныстарды қалыптастыра бастады. Олар қола дәуірінің соңы, ерте темір дәуірі кезеңінде ерекше өркендей түскендігіне назар сала бастады. Жартас сұлба суреттеріндегі ерекше тылсым, құпиясы мол, сыры әлі де толықтай ашыла бермегені осы жіңішке сызық арқылы қашап салған сұлба суреттер болып отыр.

Жартас сұлба суреттерінің соңғы бір түрі қара дәріні езіп қолдану арқылы салған сұлба суреттер. Бұл сұлба суреттер Моңғолияның орталық (төп) бөлігінде кездеседі. Негізінен орта ғасыр ескерткішдерінде, будда дінімен бірге келген мәдениет болуы мүмкін. Мұндай сұлба суреттер батыс Моңғолиядан әзірге жолыға берген жоқ.

Моңғол Алтай жартас сұлба суреттерінің ең көбі қашап салынған сұлбалар болса жоса, жіңішке сызық арқылы қашалған сұлба суреттерде кем түспейді. Моңғол Алтай жартас суреттерінің ең көнесі жоғарғы тас дәуірі яғни жоғарғы палеолит дәуіріне келеді. Оған Ховд аймағының Манхан сұмыны Хойд Цэнхэрийн агуй, Увс аймағының Сагил сұмыны Хад Үзүүр, Баян-Өлгий аймағының Улаанхус сұмыны Цагаан салаа, Бага Ойғор, Цэнгэл сұмыны Арал толгой, Шивээт хайрхан қатарлы жерлерді атауға болады [7. 101 б.]. Моңғол Алтай жартас сұлба суреттеріндегі жоғарғы палеолит дәуірінің сұлба суреттерінің қашалу тәсіліне тоқталсақ, олар төмендегідей:

Бейнелеу тәсілі: Тура жанынан, екі аяғын ұшына қарай сүйірлендіріп, қос сызықпен бейнелеп, қарынын жуан, салпы, буаз іспетті шабына қарай сүйірлендіріп, басын шошығандай кегжитіп, жоғары көтерген немесе алдына қарай созған. Көптеген бейнелерде жалпылама айтсақ, «керіліп, созылып» тұрғандай қашалады.

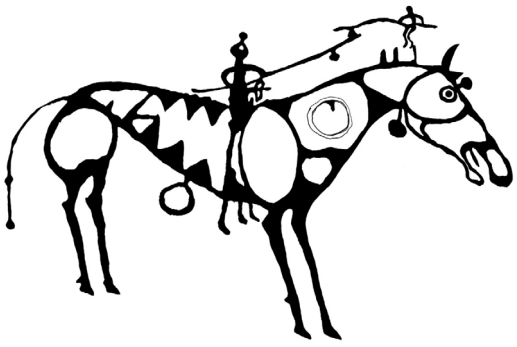
Қашау тәсілі: Тастың беткі қабатын терең ырып, дөңестеу етіп салады. Сондай-ақ, қашап сызғанда бейнелеудің екі түрінде яғни толығымен қашау және жиектеп қашаудың түрлерін пайдаланады. Алайда осы екі тәсілде тең қолдалынатын да жайыттар кездеседі. Мұны бейнелеген бейненің жарты жерін толықтай, бүтіндеп қашап, қалған бөлігін жиектеп қашайды. Бұл қашау тәсілі жоғарғы палеолит дәуірі сұлба суреттерінде көптеп ұшырайды.

Сақталуы: Суреттердің сақталуы ұзақ уақыт өтсе де ерекше жақсы сақталған. Тіпті олардың үстінен өсіп шыққан қыналар тастағы суреттерге жабысып, кейбір суреттердің бетін жауып қалған.

Көлемі: Кейін салынған сұлба суреттерге қарағанда үлкен, кейбір жағдайларда олардың үстінен кейін қабаттап сұлбаларды қашағаны кездеседі.

Қола дәуірінің жартас сұлба суреттері ең көп тараған сұлбалар. Моңғолияның батыс өлкесі Баян-Өлгий аймағында барлығы 61 жерден аз көп мөлшерде жартас сұлба суреттері тіркелген. Олардың ішінде Цагаан салаа Бага Ойгор, Шивээт Хайрхан, Билүүт жартас сұлба суреттері саны жағынан 10000-12000 дейін бейнелер қашалса ең азы 100-1000 жуық сұлба бейнелер салынған. Бұл ескерткіштер қазіргі таңда әлемдік дәрежеде насихатталып, зерттеліп, ғалымдарының назарына ілігуде. Цагаан салаа, Бага Ойгор, Шивээт хайрхан, Арал толгой жартас суреттері 2011 жылы ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мәдени мұра тізіміне енген.

Жоғарыда атап өткеніміздей, Моңғолияның жартас сұлбаларының ең көбі қола дәуіріне сай келуде. Бұл дәуірдің суреттерінде бұғы, арқар, сиыр, таутеке, қандағай /бұлан/, жылқы, ит, қасқыр, аю, түлкі, құстар, қабан / доңыз/, адам бейнелері басты бейнелер болып табылады.

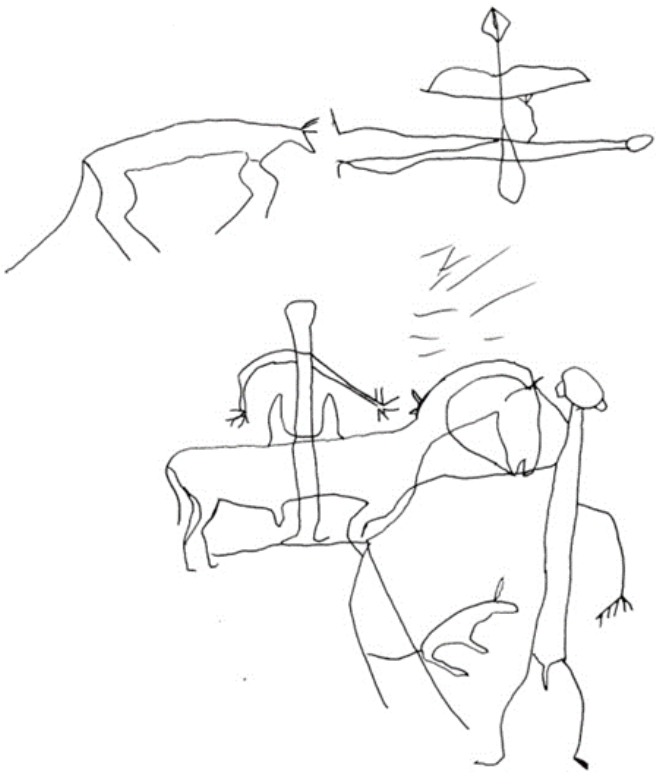
1 сурет – Жылқы бейнесі. Ерте темір дәуірі. Баян-Өлгий, Моңғолия

2 сурет – Бұғы бейнесі. Ерте темір дәуірі. Баян-Өлгий, Моңғолия

Бейнелеу тәсіліне келсек, тас дәуірінен жалғасқан дәстүрлі әдісті кең қолданады. Кей кездері торлап, тіліп те қашайды. Қола дәуірінің басты ескеркіштерінің бірі «бұғы» тастарға қашалатын «киелі бұғы» бейнесін неше түрлі әдістер арқылы өте әсем жартастарға қашап салған (сурет-6). Бұған қарағанда бұғы тас мәдениеті жартас мәдениетінен үлгі алған болуы ықтимал [2. 22 б.]. Яғни жартастарға алғаш бұғы бейнесін қашап бастағаны кейін өркендеу сатысында әсем «киелі бұғыларды» бейнелеуге жеткенін, кейін оны сын тастарға қашап мәңгілеген десек артық айтқандық болмас. Сондай-ақ, қола дәуірінің сұлба суреттері мағынасы /сюжет/ жағынан кең көлемде баяндалады. Осы кезеннен бастап адамзат өркениеті ерекше қарқынмен дами бастаған. Сол себепті қола дәуірінің сұлба суреттерінде малды қолға үйрету, арбалар, аңшылық, құсшылық, көші-қон, сиырларға жүк артып, мұрындық тағып жетелеген суреттер, арбада, күймеде отырған адамдар, ерлі зайыптылардың жыныстық қатынас жасасып жатқаны, палуандар белдесуі, күнге табынушылық, тәңіршілдік, бақсылар т.б түсініксіз бейнелер, таңбаларды көруге болады.

Қола дәуірінің сұлба суреттері бір қой тас, түйе тастарға шоғырланып, бір жерде бірнеше бейне қашалғанымен ерекшеленеді. Ерте темір дәуірі немесе б. з. б. VIII-III ғасырға сәйкес келетін сұлба суреттер Моңғол Алтай жартастарында кездеседі.

Дәлірек айтсақ, Баян-Өлгий аймағының өлкелері ерте темір дәуірі ескерткіштеріне бай. Ерте темір дәуірі яғни сақ, скиф /пазырык/ мәдениетіне жататын сұлба суреттер көптеп кездеседі. Бұл кезеңнің сұлба суреттерінің ерекшелігі, бейнелеу тәсілі басын жоғары көтеріп, аузын сәл ашып, аяғын керіп /созып/ «өкшесін көтеріп, тұяғының ұшын жерге қадап, мен тіреп» тұрады (сур. 1, 2).

3-сурет – Композиция.
Түркі дәуірі. Баян-Өлгий, Моңғолия

4, 5-сурет – Қабан және бұғы бейнелері. Ерте темір дәуірі Баян-Өлгий, Моңғолия

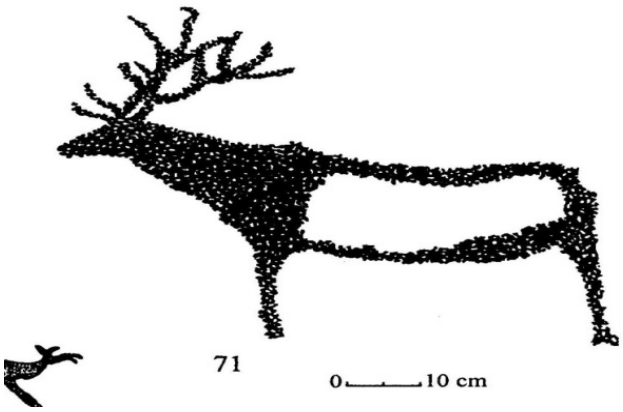
Сондай-ақ, «аралас» бейнелер қола дәуірінен, окунев-каракол өнері арқылы сақ /скиф/ мәдениетіні енген көрінеді. Оған дәлел кейбір аңыз хайуандардың бейнесін бұрап, «S» бейнесіне ұқсас қашап салу және ерекше етіп «мүйіз» өсіру, т.б мифтік бейнелерде қашау осы кездің бейнелеу өнерінің ерекшелігі болуда. Сақ дәуірі яғни пазырык мәдениетініне дөп келетін сұлба суреттерге тоқталсақ төмендегідей топқа бөлуге болады. Оған:

1. Тұяқты хайуандар (бұғы, қандағай, ат / жылқы/, сиыр, түйе, құлан, марал, жирен, арқар, тауешкі);
2. Жыртқыш аңдар (арыстан, барыс, ілбіс, қасқыр, түлкі);
3. Құстар (бүркіт, тас /қарақұс/, үйрек, қоңырқаз);
4. Балық;
5. Фантастік хайуандар (грифон, жанжік-адам т,б) [4. 57 б.].

6-сурет – Петроглиф. Ерте темір дәуірі. Баян-Өлгий, Моңғолия

Түрік дәуірінің сұлба суреттеріне келсек недәуір ерекшеліктері бар. Бұл кезеңде көбінесе жаугершілікке қатысты «жауынгерлер», аңшылық, тазы /ит/ тағы басқа да дәстүрлі бейнелерді қашайды. Алайда қашау тәсілі біршама жетілгенмен олақтық байқалады. Қола, ерте темір дәуірінің ерекше әсем сұлба суреттеріне қарағанда добалақтап, орташа дәрежеде салған.

7, 8-сурет – Бұғы бейнелері. Ерте темір дәуірі. Баян-Өлгий, Моңғолия

Қортындылай кетсек, Моңғол Алтай жоталары, соның ішінде Баян-Өлгий аймағы тұнып тұрған көне тарих. Біз тек ғана тастағы сұлбаларға тоқталдық. Мықтың үйлері, сын тас, сына тас, бұғы тас, кісі тас, ру тайпалар таңбасы, бітік жазулар әлі де тереңдей зерттеулерді күтіп тұр. Қазіргі таңда Моңғолиямен Қазақстан мемлекеті арасында Ғылым, Білім, мәдениетте нақты келісімшарт жоқтықтан жоғарыда атап өткен ата-бабаларымыздың тарихын жете зерттей алмай отырмыз.

Сақтардан қалған сарқылмас тың деректерді зерттесек, қазақ елінің ежелгі тарихына көптеген септігі тиер еді. Сол себепте екі ел ғалым, зерттеушілері келешекте бір мақсатпен бірлесіп зерттесе демекпін.

Әдебиеттер

1. Өмирбек Б., Золбаяр Г., Ансаган А. Баян-Өлгий аймгийн түүх-соёлын дурсгалууд. Фото альбом. УБ., 2009 (монгол., казах., англ., орос., турк. хэлээр).
2. Өмирбекийн Б. Дээрхи онуудад Баян-Өлгий аймгийн нутаг дэвсгэрт хийсэн түүх-археологийн хээрийн хайгуулын хувийн цуглуулгаас (фото зураг, гар зураг г.м). 2005-2012
3. Пэрлээ Х. Монгол түмний гарлыг тамгаар хайж судлах нь. Улан-Батор, 1976.
4. Төрбат Ц., Баяр Д., Цэвээндорж Д., Баттулга Ц., Баярхүү Н. , Идэрхангай Т. , Жискар П. Х. Монгол Алтайн археологийн дурсгалууд-I. Баян-Өлгий аймаг. Улан-Батор, 2009.
5. Төрбат Ц., Жискар П. Х., Батсүх Д., Баярхүү Н.. Монгол-Францын хамтарсан“Евразиат” төслийн хээрийн шинжилгээний ажлын товч дүн.– Монголын археологи-2012. ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн 2012 оны хээрийн судалгааны үр дүн. Хурлын илтгэл. Улан-Батор, 2013, т. 50-52.
6. Төрбат Ц., Батсүх Д., Баярхүү Н. «Монгол Алтайн хүрлийн үе» төслийн хээрийн шинжилгээний ажлын товч дүн. Монголын Археологи-2012. ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн 2012 оны хээрийн судалгааны үр дүн. Хурлын илтгэл. Улан-Батор, 2013, т. 45-49.
7. Цэвээндорж Д. Монголын эртний урлагийн түүх. Улан-Батор, 1999.
8. Цэвээндорж Д., Цэрэндагва Я., Гүнчинсүрэн Б., Гарамжав Д. Жавхлант хайрханы хадны зураг. Улан-Батор, 2004.
9. Цэвээндорж Д., Гарамжав Д., Гүнчинсүрэн Б., Цэрэндагва Я., Гантулга Ж., Амартүвшин Ч., Мөнхбат. Т. Ханбогдын хадны зураг. Улан-Батор, 2010.

НАСКАЛЬНЫЕ РИСУНКИ ГОРЫ СУЛАЙМАН-ТОО

Ибайдуллаев Х. Х.
Национальный историко-археологический музейный комплекс
«Сулайман-Тоо»,
г. Ош, Кыргызстан
e-mail: ibaydullaev@mail.ru

СУЛАЙМАН-ТОО ТАУЫНДАҒЫ ЖАРТАС СУРЕТТЕРІ

Ибайдуллаев Х. Х.
«Сулайман-Тоо» Ұлттық тарихи-археологиялық музей кешені
Ош қ., Қырғызстан

Түйіндеме. Бұл мақалада Қырғызстанның екінші астанасы Ош қаласының маңындағы ежелгі қала орналасқан Сулайман-Тоо тауындағы петроглифтер туралы жазылған. Сулайман-Тоо тауынан ежелгі халықтардың дүниетанымы мен нанымдарын бейнелейтін 400-ден астам тарихи-мәдени мұра объектісі – петроглифтер табылды.

Түйін сөздер: петроглиф, мәдениет, мұра, Сулайман Тоо тауы, ежелгі қала, ғибадат орындары, ғибадат ету, наным-сенімдер.

ROCK PAINTINGS OF MOUNT SULAIMAN-TOO

Ibadullaev H. H.
National Historical and Archaeological Museum Complex «Sulaiman-Too»,
Osh, Kyrgyzstan

Abstract. This article is written about Sulaiman-Too Mountain, located in the ancient city of Osh, the second capital of Kyrgyzstan, and the petroglyphs located there. In total, more than 400 petroglyphs were found in Sulaiman-Too, reflecting the worldview and beliefs of ancient peoples and giving us a rich historical heritage.

Keywords: petroglyph, culture, heritage, Sulaiman-Too mountain, ancient city, places of worship, worship, beliefs.

Гора Сулайман-Тоо расположена в юго-восточной части Ферганской долины, на левом берегу реки Ак-Буры, у подножья Кичи-Алайского хребта, в центре Оша, одного из древних городов Центральной Азии и, второго по величине и значимости города Кыргызстана. Климат местности характеризуется континентальностью, близкой к сухим субтропикам. Пятиглавая гора причудливых очертаний, выложенная, в основном, из известняка, имеет длину более 1600 м, ширину от 470 м до 800 м. Относительная высота 191,3 м, абсолютная высота – 1175,3 м над уровнем моря. Значительно количество пещер, гротов, навесов.

Значительно и нематериальное наследие горы, выражающееся в сохранившихся легендах, преданиях, микротопонимике, в живых ритуалах поклонения и жертвоприношения, в традиционной этике поведения и обслуживания. Именно поэтому Сулайман-Тоо и стал первым объектом Кыргызстана, включенным в 2009г. в список всемирного природного и культурного наследия ЮНЕСКО, как единственная священная гора в этом регионе Центральной Азии, объединяющая самые разнообразные природные и культурные компоненты разных эпох, выражающие духовные устремления различных сообществ, объединенных универсальными мировыми представлениями.

Наскальные изображения, связанные с культом горы, являются наиболее древними свидетельствами истории почитания Сулайман-Тоо. Значительную часть петроглифов горы ученые относят к периоду неолита (VIII – III тыс. до н. э.). Наскальные изображения, располагается на вертикальных и горизонтальных плоскостях скальных выходов горы, а также в пещерах и гротах. На Сулайман-Тоо представлены как отдельные фигуры, так и композиции петроглифов [1. С. 50.].

Первой к наскальным изображениям горы обратила свое внимание сотрудница областного историко-культурного музея-заповедника Е. В. Дружинина. Она произвела отливку слепков на гипсе изображений одного лабиринта, который до сих пор экспонируется в пещерном музее.

Весомый вклад в исследование петроглифов и культовых мест горы внесли сотрудники Ферганского музея В. И. Огудина и А. Н. Огудин. В 1986 году они работали на этом объекте и произвели копирование наскальных изображений и надписей, тщательно обследовали все, являющиеся объектом поклонения, культовые места. Исследователи особенно уделили свое внимание на микротопонимику культовых мест, затронули вопросы лингвистики. По их мнению, происхождение названия многих культовых объектов связано с ранним периодом, т.е. с ираноязычным пластом.

В 1989 году здесь работал Южно-Киргизский отряд археолого-этнографической экспедиции Института истории АН Киргизской ССР под руководством Б. Аманбаевой совместно с археологом М.А. Девлетом.

В 1995 году на горе Сулайман-Тоо была открыта новая группа петроглифов: изображения одного коня, именуемого в научной литературе "даваньским конем", и несколько фигур козлов. В июле-августе 1996 года на горе Сулайман-Тоо работала совместная археологическая экспедиция Института общественных наук ЮРО НАН КР и Ошского Государственного Университета под руководством Э. Ж. Сулайманова и К. Ж. Малтаева. В результате изучения выявлено более 300 наскальных изоб¬ражений и надписей. Произведено фотографирование более 100 сцен и копирование на полиэтиленовую пленку 225 сюжетов и надписей [2. С. 20.].

Рисунок 1 – Петроглифы горы Сулейман-Тоо VIII-III тыс. до н. э.

Наиболее ранними и зримыми свидетельствами почитания Сулайман-Тоо являются наскальные изображения (их около 400), неразрывно связанные с культом горы, и демонстрирующие мировоззренческие представления древних людей. Зафиксированы они на всех пяти вершинах, а также в пещерах, навесах, карстовых тоннелях. В большинстве своем, петроглифы выбиты на северо-восточных, восточных, юго-восточных, южных и юго-западных склонах. Особенно эффектны композиции, выбитые на вертикальных плоскостях, расположенных вдоль нижней пешеходной дорожки, огибающей восточную подошву первой вершины. По содержанию они условно делятся на три группы: антропоморфные, зооморфные и геометрические знаки различных форм. Наиболее многочисленны изображения солярных знаков (в виде круга с точкой, со спицами и в виде окружности с расходящимися лучами), крестов, квадратов, стрелок, «запятых», древовидных рисунков, «тройных развилок» и «паутины». В отдельную группу выделены редкие и уникальные петроглифы, в числе которых изображение лабиринта на северо-востоке первой вершины. Рисунки Сулайман-Тоо характеризуют следующие особенности: наличие многофигурных композиций с повторяющимися сюжетами и устойчивым сочетанием знаков, соответствующих горизонтальным, вертикальным, иногда, наклонным плоскостям; различие техники исполнения на открытых и закрытых поверхностях; редкость бытовых и производственных сюжетов; привязка большинства петроглифов к культовым местам.

Помимо изображений, на горе, преимущественно на ее первой вершине, имеется множество культовых мест, приуроченных к природным специфическим формам рельефа, в том числе и карстовым образованиям. Среди них выбитые в камне чашевидные углубления и лунки, желоба на наклонных плоскостях и др. [3. С. 60.]. Выделяет Сулайман-Тоо и наличие горизонтальных каменных площадок, расположенных на разных уровнях (особенно их много на первой вершине), словно самой природой предназначенных для коллективных ритуалов. Подобное их использование в прошлом позволяет предполагать и выбитые на них петроглифы.

Мы считаем, что петроглифы в Сулайман-Тоо являются историко-культурным наследием народов Средней Азии. Поэтому нам надо вместе исследовать, сохранять и пропагандировать.

Литература

1. Аманбаева Б. Э. Сулайманова А. Т., Жолдошов Ч. М. Наскальное искусство Кыргызстана (аналитический и историографический обзор). Бишкек, 2009.
2. Сулайманов Э. Ж., Малтаев К. Ж., Насыров Т. А. Духовная культура народов Кыргызстана по наскальным рисункам горы Сулайман-Тоо // Сб. материалов межд. Конференции. Бишкек, 1998.
3. Захарова А. Историческому наследию нашу заботу. Ош, 2012.

A ROCK ART SITE AT BULAN-SEGETTU (ISSYK-KUL OBLAST) IN KYRGYZSTAN

Hermann L.
Arlon, Belgium
e-mail: lhermann2@hotmail.com

ҚЫРҒЫЗСТАНДАҒЫ БҰЛАН-СОГОТТУ (ЫСТЫҚКӨЛ ОБЛЫСЫ) ЖАРТАС СУРЕТТЕРІ

Херман Л.
Арлон қ., Бельгия

Түйіндеме. 2022 жылдың жазында Ыстықкөл көлінің солтүстік жағалауындағы Бұлан Сегет ауылында бұрын ғылымда тіркелмеген жартас өнерінің екі тобы құжатталды. Жалпы алғанда 512 петроглифі бар 139 тас тіркелді. Суреттерде зооморфтар мен қошқарлары басым. Табылғандардың кейбірі қола және темір ғасырларына жататынына қарамастан, олардың ішінде түркі кезеңіне тән суреттер де кездеседі. Бірнеше антропоморфтар негізінен аң аулау көріністерінде бейнеленген. Жартастағы суреттер ежелгі ортағасырлық елді мекеннің жанында орналасқанымен, керуен сарай мен петроглифтер арасында ешқандай байланыс орнатылмауы да мүмкін. Бұл петроглифтерді жергілікті тұрғындар, негізінен шопандар жасаған болуы мүмкін дегенді білдіреді. Мақала сонымен қатар осы петроглифтерді салған адамдар жататын әлеуметтік қабаттарды болжау мақсатында Ыстықкөлдің солтүстік жағалауындағы басқа жартас өнері ескерткіштеріндегі жануарлардың ұқсас бейнелерін де салыстыра қарастырды.

Түйін сөздер: жартас суреттері, Қырғызстан, Ыстықкөл, қола дәуірі, темір дәуірі, түркі кезеңі.

НАСКАЛЬНОЕ ИСКУССТВО В БУЛАН-СЕГЕТТУ (ИССЫК-КУЛЬСКАЯ ОБЛАСТЬ) В КЫРГЫЗСТАНЕ

Херман Л.
г. Арлон, Бельгия

Аннотация. Летом 2022 года в селе Булан-Сегетту на северном берегу озера Иссык-Куль были задокументированы две группы наскального искусства, ранее не введенные в научный оборот. В целом зафиксировано 139 камней с 512 петроглифами. Преобладают зооморфы, в значительном количестве – это изображение баранов. Не смотря на то что некоторые петроглифы из найденных относятся к бронзовому и железному векам, большинство из них датируются тюркским периодом. Немногочисленные антропоморфы в основном изображены в сценах охоты. Хотя наскальные рисунки расположены рядом с бывшим средневековым поселением, никакой связи между вероятным караван-сараем и петроглифами установить не удалось. Это говорит о том, что петроглифы, вероятно, были сделаны местными жителями, преимущественно, пастухами. Статья, также, приводит аналогии и сравнивает схожие изображения животных на других памятниках наскального искусства северного берега Иссык-Куля с целью предположения социальной принадлежности людей, выбивавших эти петроглифы.

Ключевые слова: наскальное искусство, Кыргызстан, Иссык-Куль, бронзовый век, железный век, тюркский период.

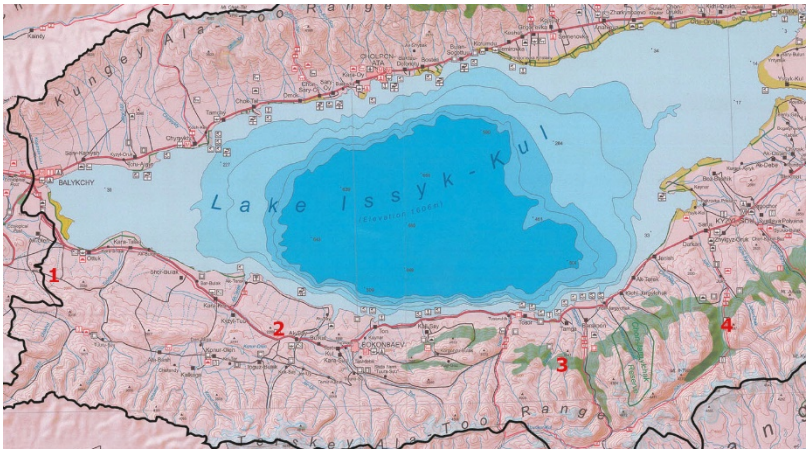
Location of the site and history of the research

Bulan-Segettu (sometimes-spelled Bulan-Sogottu, in Russian Булан-Сегетту and in Kyrgyz Булан-Сөгөттү) is a small town located on the northern shore of Issyk-Kul in Kyrgyzstan, ca 220 km east of Bishkek and 16 km east of the center of Cholpon-Ata.

Before this research, Bulan-Segettu was not previously known for petroglyphs. It is not listed on the map of rock art sites of Kyrgyzstan [1, p. 167] nor in the list of cultural-historical sites in the Issyk-Kul oblast [4]. The last publication however features a medieval archaeological settlement

under the name regarding a western valley of Bulan-Segettu [4, p. 67-68]. At this settlement, probably a caravanserai, ceramics from the 11th-12th centuries were discovered.

Rock art was found 1500 m north of this medieval site in 2021 by Amadeus DeKastle, a researcher on environmental sustainability from the American University of Central Asia in Bishkek. In August 2022, a small expedition featuring the three named authors of this study was organised in order to prospect the region of Bulan-Segettu. Two groups of petroglyphs located west of the town itself, approximately 700 m north of the Issyk-Kul Lake for group 1 and 1700 m north of the lake for group 2 were found on the slopes and on the plateau of two small hills separated by a valley with a stream, a couple of farms and some fields dedicated to agriculture

The engravings of group 1 (west of the small river) were found between 800 m east and 2000 m north-east of the medieval settlement at an altitude varying from 1660 to 1820 m a.s.l., whereas the petroglyphs of group 2 (east of the stream) were executed between 1100 and 2500 m north of the caravanserai, at an altitude between 1740 and 1870 m a. s. l.

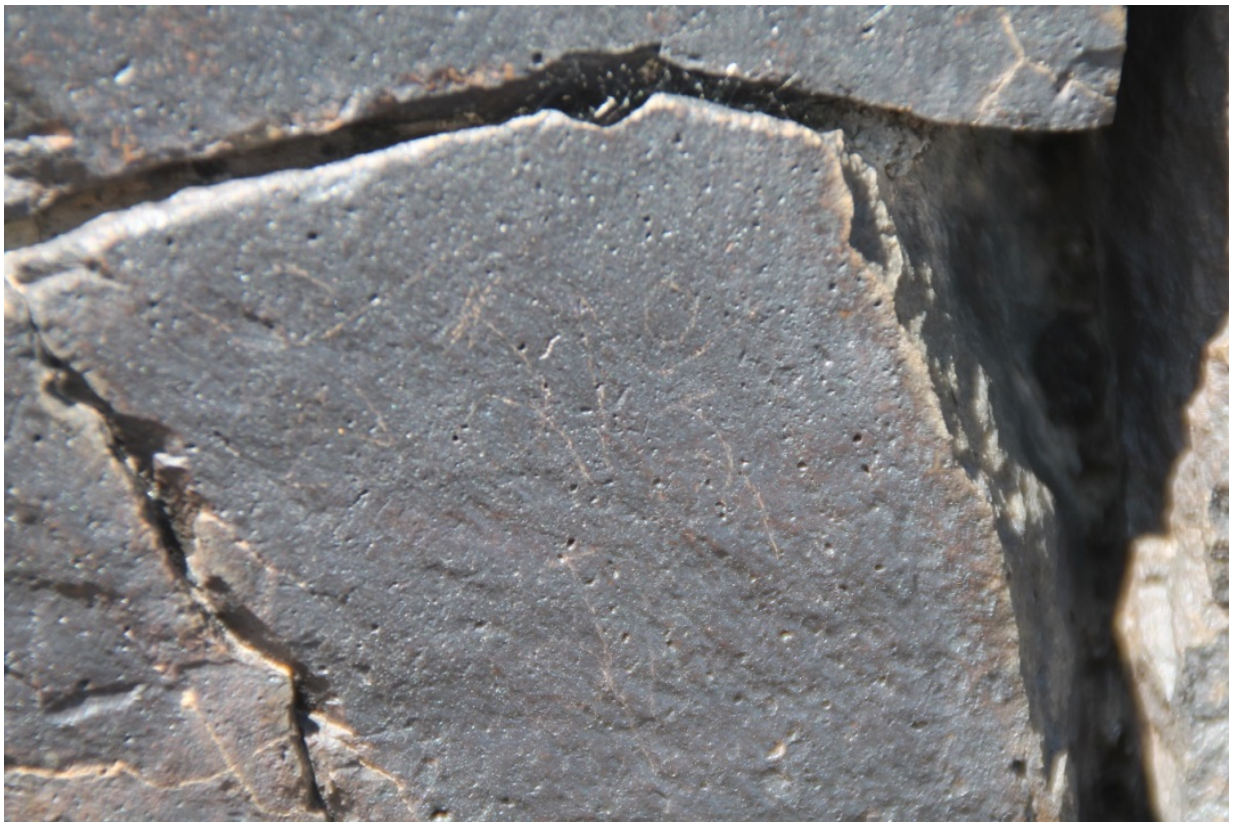

Figure 3 – Hunting scene, Bronze Age, group 1

Presentation of the rock art at Bulan-Segettu

The expedition documented 139 engraved rocks with 512 petroglyphs in both groups of Bulan-Segettu. The catalogue features 467 zoomorphs, 19 anthropomorphs, six undetermined signs, and 22

modern Cyrillic inscriptions. Among the zoomorphs, two horses were mounted, which explains why although there are 512 petroglyphs, by adding zoomorphs, anthropomorphs, signs and inscriptions, the total amount becomes 514.

Group 1 constitutes the most substantial group with 86 engraved rocks and 325 petroglyphs documented, including 300 zoomorphs, ten anthropomorphs, three undetermined signs, and 12 Cyrillic inscriptions.

31 petroglyphs on 10 rocks are attributable to the Bronze Age: 27 zoomorphs (21 caprids, three Cervidae, two canids and one undetermined) and four anthropomorphs; three of them were depicted with a bow, two hunting a deer.

46 drawings on 23 rocks are attributable to the Iron Age: 43 animals, two anthropomorphs and one sign. Among the zoomorphs, the most represented are caprids with 36 depictions, then two deer, one canid, one feline (preying on a goat), and three undetermined animals.

Figure 5 – Caprids and deer, Turkic period, group 1

212 petroglyphs on 65 rocks are attributable to the Turkic period. This period has more engravings than all other epochs combined. Caprids are again the most frequent, with 177 depictions among 204 zoomorphs

The other engravings include five camels (absent in the other periods), five canids, three gazelles, two felines, one deer, one horse, and ten undetermined animals. Four anthropomorphs were also depicted (two with a bow hunting goats (figs. 6-7).

Attributable to the Kyrgyz ethnographic period, there are 22 animals (21 goats (fig.4) and one horse), and, specifically from the 20th century on, 12 Cyrillic inscriptions.

Finally, difficult to attribute to a specific period are six drawings (two goats, two undetermined animals, and two undetermined signs).

Group 2 was the smaller group: 53 engraved rocks with a total of 187 petroglyphs were documented, among which featured 167 zoomorphs, nine anthropomorphs, three undetermined signs, and 10 Cyrillic inscriptions.

19 petroglyphs on seven rocks are attributable to the Bronze Age: 15 caprids, two bulls (fig.8), one undetermined zoomorph, and one anthropomorph. Unfortunately, a strong dark patination, and often being covered by later engravings, makes these petroglyphs less visible and difficult to determine.

On 15 rocks, 56 petroglyphs are attributable to the Iron Age: 51 zoomorphs and five anthropomorphs. Among the zoomorphs are 44 caprids, two horses, two Cervidae (one deer and one hind) and three undetermined zoomorphs. We attributed to this period the depiction of an anthropomorph with an unclear object, which is perhaps a weapon, viz. a spear

Figure 9 – Goats and deer, Iron Age and Turkic period, group 2

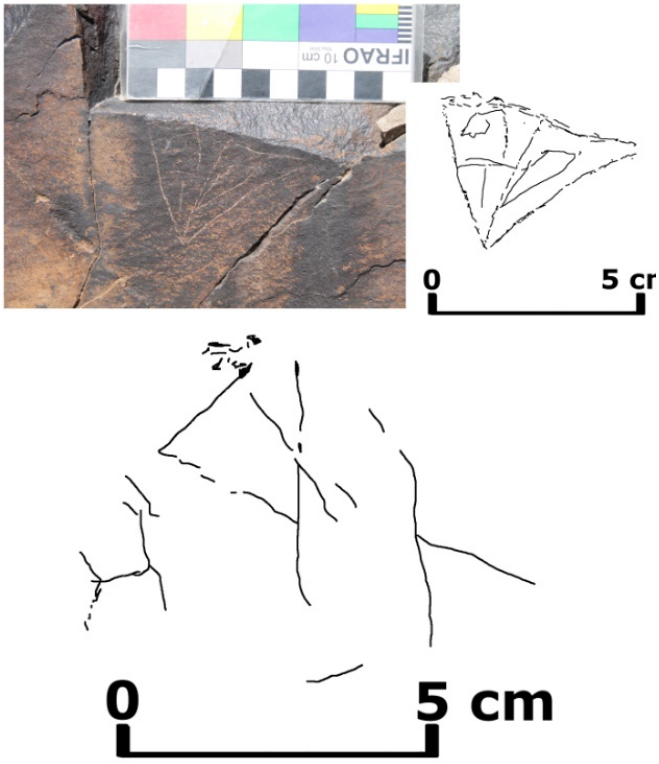

Figure 10 – Anthropomorph with a spear (?), Iron Age (?), group 2

Furthermore, it is unclear if it is a battle scene or a hunting scene: are the engravings right of the human with the weapon a depiction of another anthropomorph or depictions of goats?

The most substantial rock art is attributable to the Turkic period: 84 petroglyphs on 34 rocks, viz. 83 zoomorphs (67 caprids, three canids, two camels and five horses, among them two with a rider but also six undetermined zoomorphs) and one singular anthropomorph.

Attributable to the Kyrgyz ethnographic period, are engravings on 14 rocks: nine caprids, two horses, one undetermined animal, two signs and, specifically from the 20th century on, ten Cyrillic inscriptions.

Finally, difficult to attribute to a specific epoch are three goats and one undetermined sign.

In addition to the number of engraved rocks, other differences between the two groups can be noted:

— Group 1 features three engravings of Felidae (one from the Iron Age, two from the Turkic period); none were documented in group 2.

— Group 1 features three depictions of gazelles from the Turkic period; none were documented in group 2.

— Group 2 features two Bronze Age bull depictions from the Bronze Age; none were documented in group 1.

— Group 2 features among 167 zoomorphs, nine depictions of horse; among the 300 documented zoomorphs in group 1 were just two.

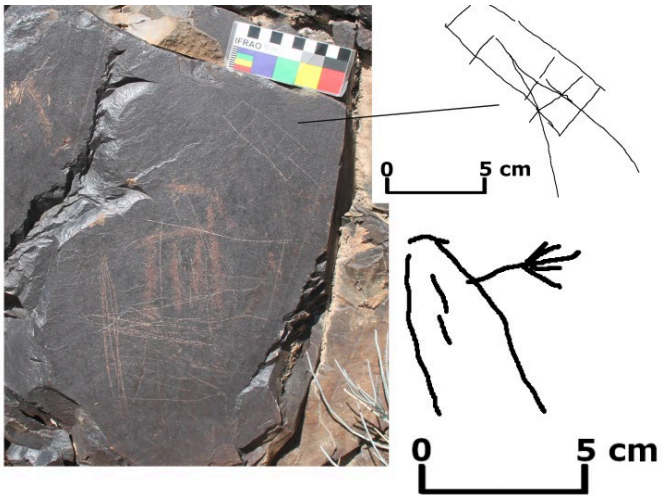

Figure 11 – Horse with rider, Turkic period, group 2

Given the small number of petroglyphs in both groups, it is difficult to draw conclusions about these differences. Some of them could perhaps be explained by the zoomorphic engravings that could not be identified – 16 in group 1 and 11 in group 2.

A similarity can be noted regarding the location of the rock art in the two groups.

Both feature engravings predominantly on the western slopes: group 1 on the slopes facing a valley favourable to pastoralism, group 2 on the slopes over the fields and the river. Though group 2 contained a small subgroup of petroglyphs on the eastern part of the plateau, for both groups, there are less petroglyphs than was expected, likely due to the small number of rocks with surfaces suitable for engravings in comparison to the slopes.

Comparison with other rock art sites on the northern shore of Issyk-Kul reveals particularities of the Bulan-Segettu petroglyphs. In contrast to the other sites [2], depictions of Canids (dogs and wolves) at Bulan-Segettu are rare. Depictions of Cervidae are also rare and, in contrast with engravings at other sites in Issyk-Kul which are of large dimensions (sometimes over one meter), the few examples at Bulan-Segettu are usually small. However, the three depictions of Felidae at Bulan-Segettu are important in contrast to the 19 known at Ornok and six at Cholpon-Ata, two sites where the number of petroglyphs is proportionally much higher [3, p. 58].

Figure 12 – Slopes of the group 1 in Bulan-Segettu

Conclusion

Though most of the petroglyphs at Bulan-Segettu are from the Turkic period, there is no apparent relation between the presence of rock art and the medieval caravanserai. Also missing were tamgas, runic and Arabic inscriptions. Additionally, the depictions of camels did not indicate a caravan, due to the fact that their depictions were both singular (and not as a group) and always presented as unmounted. Allied to the high number of goats depicted, and the thematic poverty of the engravings (e. g. only a few depictions of different species, only a small number of hunting scenes), it seems highly probable the rock art of Bulan-Segettu was only made by local shepherds.

Acknowledgment

The authors would like to thank Dillon Schwertz for his help and support by documenting this site. We also thank Iron Horse Nomads for helping with vehicle rentals.

Bibliography

1. Amanbaeva B., Suleymanova A., Zholdoshov Ch. Rock art in Kyrgyzstan // Clottes J. (ed.), Rock art in Central Asia. Paris, 2011. Pp. 43-71.
2. Hermann L. Sites d'art rupestre de la rive nord du lac Issyk-Kul au Kirghizstan // International Newsletter on Rock Art. / Issue 78. 2017. Pp. 1-10.
3. Hermann L., Schnitzler A. Depictions of Felidae in the rock art from Southeastern Kazakhstan and Kyrgyzstan // Expression / Issue 28. Capo di Ponte, 2020. Pp. 56-78.
4. Uhlemann K. Biosphärenreservat Issyk-Kul. Inventar der kulturhistorischen Stätten, Bishkek: GTZ, 2003. 88 p.

QÏZ-ER, IČIƉ...
СТАТУС И РОЛЬ ВОИТЕЛЬНИЦ В ДРЕВНОСТИ
(социокультурная интерпретация надписи наиссыкской чаше)

Мухтарова Г. Р., Сураганова З. К.
Государственный историко-культурный музей-заповедник «Есік»,
г. Есик, Казахстан
e-mail: railovna@mail.ru, suraganova_zk@mail.ru

QÏZ-ER, IČIƉ...:
ЕЖЕЛГІ ДӘУІРДЕГІ ЖАУЫНГЕРЛЕР-АРУЛАРДЫҢ МӘРТЕБЕСІ МЕН РӨЛІ
(Есік тостағанындағы жазуды социомәдени интерпретациялау)

Мухтарова Г. Р., Сураганова З. К.
«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы,
Есік қ., Қазақстан

Түйіндеме. Мақалада 1970 жылы К. Ақишев бастаған археологтар зерттеуінің нәтижесінде Есік қорымының № 5 обасынан табылған әйгілі Есік тостағаны жазбасының лингвистикалық сараптамасына тарихи және сараптамалық шолу жасалады.

«Есік жазбасын» зерттеу Еуразия гуманитарлық біліміндегі біраз негізгі мәселелерді анықтап берді. Олардың қатарына сақтардың жазба мәдениеті, олардың қай тілде сөйлегені, Есік тостағанының мәні мен мағынасы сынды мәселелер кіреді.

Жазбаның құпиясын ашуға түркологтар, ирантанушылар, славян филологиясының мамандары қызығушылық танытты.

№ 5 обадан табылған тостағандағы «есік жазуын» оқыған отандық филолог-ғалым А. Н. Гаркавецтің еңбегі гендерлік мәселенің өзектілігін арттырды. А. Н. Гаркавец ұсынған нұсқада жазу жауынгер-бикешке арналған оң эпитафияға айналды. Мұндай интерпретация сонау ерте дәуірден ортағасырға дейін әйелдер ер азаматтармен бірге текетіресіп жауға қарсы белсенді соғысқан Евразияның далалық кеңістігіндегі ежелгі және ортағасырлық тарихқа қайшы келмейді.

Түйінді сөздер: Есік обасы, Есік қорымы, Жетісу, «есік жазуы», «есік тостағаны», ежелгі көшпелілер, сақтар, түріктер, жауынгер-бикеш.

QÏZ-ER, IČIƋ...:
STATUS AND ROLE OF FEMALE WARRIORS IN ANCIENT TIMES
(sociocultural interpretation of the inscription on the Issyk bowl)

Mukhtarova G. R., Suraganova Z. K.
State Historical and Cultural Museum-Reserve «Esik»
Esik, Kazakhstan

Abstract. This article is a historiographic and analytical review of linguistic analysis of the well-known inscription on the “Issyk cup” discovered by the archeologists under the auspices of K.A. Akishev during the excavations of burial mound No.: 5 of Issyk necropolis in 1970.

Studying “Issyk script” defined a number of the core issues in the humanities knowledge of Eurasia. Those issues raised the topics of existence of writing of the Saki, their lingual distinctive feature, the semantic scope of the script on the “Issyk cup”.

The specialists in Turkic, Iranian and Slavonic studies tried to decrypt that script.

The decryption of the “Issyk script” on the cup of the burial mound No.: 5 by A.N Garkavets, a national scientist-scholar of language, drew increasing attention to a gender topic. According to the version given by A.N Garkavets, the script got a nature of a kind epitaph devoted to a maiden warrior. This interpretation does not contradict a historical reality of the ancient and medieval history of the steppe belt of Eurasia, where both women and men used to take active part in wars dating back to the era of early nomads and all the way up to the Middle Ages.

Keywords: Issyk burial mound, Issyk necropolis, Semirechye, “Issyk script”, “Issyk cup”, early nomads, the Saki, the Turks, a maiden warrior.

Воссоздание реальной картины прошлого, включая социальную историю, опирается на разного рода источники. Одними из самых достоверных среди них признаны письменные памятники. В настоящей работе предлагается рассмотреть одну из самых загадочных надписей. Она получила в науке название «иссыкское письмо», содержание и интерпретация которой, возможно, дополнит наше представление о роли и статусе женщины в обществах древней степной Евразии.

История находки надписи на «Иссыкской чаше»

В 1970 г. отечественные археологи в одном из курганов Иссыкского могильника обнаружили древнее сакское захоронение, названное исследователями из-за более чем 4-х тысяч золотых изделий «золотым человеком». Открытие по своей важности имеет совершенно особое значение для истории и культуры ранних кочевников не только Семиречья, но и всей Евразии. Погребальный комплекс кургана «Иссык» представляет собой уникальный памятник, датируемый рубежом IV-III вв. до н. э. Благодаря своим внушительным размерам и наличию большого количества золотых изделий, элементов украшений парадной одежды, памятник отнесен исследователями к категории «царских». Одним из самых удивительных артефактов, обнаруженных в захоронении, стала небольшая серебряная чаша. Эта находка открыла, по мнению исследователей, новую страницу в истории ранних кочевников. До нее среди множества археологических находок, найденных в сакских некрополях, следы существования письменности отсутствовали. Сложилось стойкое убеждение, что саки не имели письменности. Серебряная чаша из иссыкского кургана стала основанием для выдвижения разных предположений, включая версию о том, что чаша могла быть частью добычи [1. С. 57-58].

Изучение надписи на Иссыкской чаше: основные проблемы

Понятие «иссыкское письмо» в научный оборот вошло с легкой руки О. Сулейменова. Ему же принадлежит приоритет первой дешифровки надписи на основе древнетюркского рунического алфавита.

Прошло более полувека после первой попытки прочтения (предпринятой О. Сулейменовым в 1971 г.), но «иссыкское письмо» продолжает вызывать огромный интерес вреди исследователей.

1 октября 1970 г. в газете «Комсомольская правда» публикуется статья «Иссыкское письмо». В ней О. Сулейменов с пафосом восклицает: «*Но не блеском и весом драгоценного металла определяется истинная ценность этой находки. Дороже всех сокровищ,..., стала для нас потемневшая серебряная чаша, совсем скромная рядом с грудой сверкающих драгоценностей... На дне чаши нанесены 26 рунических знаков, похожих на древнетюркские письмена 5-8 вв. до н.э. ...впервые благодаря серебряной чаше, неведомая безымянная эпоха заговорила*» [28].

Для представления процесса изучения надписи на Иссыкской чаше, сделаем краткий обзорный экскурс в ее проблематику.

Иссыкская чаша сразу задала ряд проблем, **первой** из которых стал **вопрос о существовании письменности у саков**. Осознавая ее значимость, К. А. Акишев в 1974 г. подчеркнул: «*Новое слово в эпиграфику Востока вносит так называемое иссыкское письмо. Ныне с большим основанием можно ставить вопрос о том, что саки — древние обитатели Казахстана — уже в V в. знали письменность, хотя ещё явно преждевременны выводы о языковой принадлежности этих племён. Иссыкская находка — это открытие, имеющее значение для всемирной истории*» [2. С. 77]. Вместе с тем, К. А. Акишев осторожно отмечает: «*Иссыкская находка, хотя и чрезвычайно важный факт, но пока единственный, и выводы, делаемые только на основе этой находки, легко могут быть поставлены под сомнение. Иссыкская серебряная чаша может быть трофеем. Мы не должны исключать и такую возможность*» [1, с. 57-58].

Надпись на чаше из Иссыкского кургана, равно как и другие обнаруженные позже в Центральной Азии (на территории Казахстана, Узбекистана, Таджикистана, Афганистана) и включенные исследователями в число памятников с «иссыкским письмом», связывались учеными с сакской средой [23. С. 5; 31, С. 412].

Отечественный исследователь Т. С. Досанов в своей книге «Тайна руники» обращает внимание на существование гипотезы о «семиреченском происхождении рунического письма, которая подкреплена археологическими материалами» [17. С. 271]. Его вывод не случайно основывается на исследования археологов. Только в Семиречье в течении 1960-х гг. артефакты с древними письменами были обнаружены помимо надписи на Иссыкской чаше в двух могильниках Актас (обнаружена в 1963 г, датируется IV-VI вв. н. э.) и Каратома (обнаружена в 1968 г., по археологическим данным относится к IV-III вв. до н.э.) [1. С. 58]. Рассматривая данные по эпиграфическим находкам из Семиречья, К. А. Акишев делает важное замечание, касающееся уровня владения письменностью разными социальными слоями древнего населения региона: «*мы не можем не обратить внимание на такой чрезвычайно примечательный факт, как происхождение их из одного региона, каким является юго-восточное Семиречье, а точнее — правобережье среднего течения р. Или. Как видно, находки эти не одновременны. Наиболее ранняя из них, иссыкская, датируется V в. до н.э., наиболее поздняя — IV-VI вв. н.э. Они позволяют судить о письменности, бытовавшей у саков и усуней Семиречья в течение весьма продолжительного отрезка времени — целого тысячелетия. Весьма существенно обратить внимание и на такое важное обстоятельство, как обнаружение нами памятников письменности в захоронениях представителей знати (Иссык) и простолюдинов (Актас и Каратома), что, вероятно, может свидетельствовать о значительном распространении письма среди населения*» [1. С. 58-59].

Спустя 8 лет, в 1978 г. в академическом издании «Советская тюркология» выходит статья В. А. Лившица «О происхождении древнетюркской рунической письменности», которая два года спустя переиздается в Казахстане. Востоковед на основе изучения вновь открывшихся

науке обстоятельств в виде «*надписей, письмо которых либо близко родственно иссыкскому, либо является прямым его продолжением*», включая памятники из Дашт-е Навура (Центральный Афганистан, I в. н. э.), Сурх-Котала (Северный Афганистан, II в. н. э.), Халчаяна (Южный Узбекистан, I-III вв.), Фаяз-тепе (Южный Узбекистан, I-III вв.), Кафирниган-тепе (Таджикистан, VII в.н.э.) предпринимает попытку их генетического анализа [24. С. 4].

Вопрос о существовании у саков письменности остается открытым.

Второй по значимости проблемой в изучении надписи на Иссыкской чаше является **вопрос о языке**. 25 сентября 1970 г. в газете «Қазақ әдебиеті» вышла статья «Жетісудың көне жазбалары» О. Сулейменова, в которой автор задается самым им: «*Бізге керегі: жігітті алтынмен кебіндеген елдің қай тілде сөйлегені. Иранша ма, қытайша ма, түркше ме*»? – Нужное нам: на каком языке говорил народ, облачивший юношу в золотой саван. На иранском ли, китайском ли, тюркском ли? [28].

Надпись на «Иссыкской», или, как в некоторых, статьях указывают – «Чаше Акишева» (по Э. Алили), вдохновила, согласно выполненному А. Н. Гаркавцом историографическому обзору, 28 авторов, которые на шести языках предпринимали попытки понять смысл двух строк [12].

Дискуссия о языке авторов «иссыкского письма» началась практически сразу после ее обнаружения.

Надпись пытались прочитать на основе:

— тюркских языков – О. Сулейменов (1970), А. Аманжолов (1971, 1978), Т. Махмудов (1971), Н. Рахмонов (2006), Т. Досанов (2001, 2009), О. Бекжанүбірі, Р. Абдуманапов, Э. Алили (2014), З. Гасанов (2015), А. Гаркавец (2018);

— славянских языков – И. Кузнецов, В. Чудинов, Г. Котова;

— иранских языков – С. Дикер и Э. Хуршудян, венгерский лингвист J Harmatta (на хотано-сакском диалекте; 1999) [12].

В 1970-е гг. ее исследовали тюркологи А. Аманжолов и А. Махмудов, а также ученые Института востоковедения АН СССР. И. М. Дьяконов, В. А. Лившиц и С. Г. Кляшторный.

Тюркологи, опираясь на китайские династийные хроники отмечая наличие у древних тюрок двух разновидностей письма, одно из которых похоже на письмо согдийцев, а другое – на некурсивное письмо (резы) [15. С. 158] в то же время усомнились в тюркском происхождении иссыкского письма. Востоковедам, привлекшим известные им «письменности этого периода, не ограничиваясь V-IV вв. до н.э. — наиболее вероятной археологической датой Иссыкского комплекса» не удалось «интерпретировать надпись по-арамейски или видеть в ней памятник одной из известных до сих пор письменностей арамейского происхождения» [1. С. 60]. По их мнению, «*отдельные знаки могут быть сопоставлены с буквами карийской и других малоазийских письменностей, в связи с чем представляется желательным заключение специалистов по этим письменностям... Несколько знаков напоминают буквы тюркского рунического алфавита; однако, по нашему мнению, надпись никак не может быть интерпретирована на основе древнетюркской рунической письменности. Весьма возможно, что надпись на чаше написана неизвестным ранее алфавитом, арамейское происхождение которого не исключено*» [1. С. 60].

Российские тюркологи рассматривали надпись на иссыкской чаше и руноподобный вариант надписи на стеле из Дашт-е Навура (Афганистан) как руноподобную систему письма, существовавшего у ираноязычных кочевников Центральной Азии [15. С. 158].

Иранист А. В. Лившиц отмечал, что «*формы знаков этой письменности (в перечисленных памятниках насчитывается в общей сложности около 50 разных знаков), в том числе представленных на иссыкской чаше, и в наиболее поздних из указанных надписей не обнаруживает системного сходства с древнетюркской руникой, поэтому генетически связать эти письменности не удается*» [24. С. 4]. Опираясь на труды тюркологов, исследователь обращает внимание на тот факт, что «р*уни*ческих *надписей старше второй половины VII в. до сих пор не обнаружено, а сложение древнетюркской центральноазиатской руники на территории Монголии кажется наиболее вероятным*» [24. С. 6]. В целом генезис

древнетюркской руники ученый гипотетически связывает с согдийской версией происхождения [24. С. 13]. На древнетюркской языковой природе надписи на Иссыкской чаше настаивал Т. С. Досанов [17. С. 271].

Венгерский исследователь Я. Харматта (J. Harmatta) включает надпись на Иссыкской чаше под 6 номером в серию лингвистических документов, написанных на неизвестном языке и неизвестной письменностью [31. С. 407]. Наиболее близкие по начертанию надписи на серебряном слитке из Ай-Ханум (вторая пол. II в. до н.э.) и на серебряной чаше из Иссыка (датируется VI-IV вв. до н.э.), по мнению Я. Харматта, написаны на кхарошти и сакском языке. Обе надписи он относит к Кушанской эпохе. Лингвист считает, что обе надписи данного типа относятся к более раннему периоду. При этом, на его взгляд, иссыкскую надпись нельзя датировать ранее второй половины или концом III в. до н. э. Он рассматривает обе надписи в качестве более архаичных, наиболее угловатых и простых по начертанию [31. С. 411].

В целом дешифровка текста на иссыкской чаше, выполненная Я. Харматта выглядит следующим образом:

1. za(ṃ)-ri ko-la (ṃ) mi(ṃ)-vaṃ vaṃ-va pa-zaṃ pa-na de-ka mi(ṃ)-ri-to [31. С. 412].

The vessel should hold wine of grapes, added cooked food, so much, to the mortal – перевод на английский

В чаше вино из винограда. Наготовлено пищи усопшему так много, затем приготовлено чистое масло / В этой чаше виноградное вино. Припасено пищи столько, сколько необходимо усопшему. Затем приготовлено чистое масло (перевод К. Акишева) [3. С. 391].

2. ña-ka mi pa-zaṃ vaṃ-va va-za(ṃ)-na vaṃ [31. С. 412].

then added cooked fresh butter on – перевод на английский.

затем приготовлено чистое масло / Затем приготовлено чистое масло (перевод К. Акишева) [3. С. 391].

По мнению Я. Харматта лексика этой надписи имеет вполне точные параллели в хотанском языке. Рассмотрение этих параллелей дает ему основание заявить о том, что между ними и хотанскими, и сакалингвистическими данными легко признать близкое родство двух языков. Для ученого эти письменные памятники представляют собой язык сакского типа с некоторыми специфическими чертами. Вместе с тем для Я. Харматта остается открытым вопрос: был ли язык этих текстов южным сакским диалектом, также принятым кушанами для своих канцелярий, или же он представляет собой исходный язык кушанов, который был близко связан с сакскими диалектами [31. С. 412]. Имея допущения о том, что если кушанское письмо действительно может быть получено из алфавита кхарошти, и если датировка надписи из Иссыка конец III в. до н. э. оказывается правильным, то, возможно, как ему представляется, письменность кхарошти была импортирована индийскими купцами и ремесленниками в Заоксанскую Бактрию в Греко- Бактрийский период. Надписи кхарошти на золотых слитках клада из Дальверзин-тепе в северной Бактрии свидетельствуют о том, что его использование становилось все более и более распространенным в сакский и индо-парфянский периоды [31. С. 425].

В целом, попытки ряда исследователей относить родственный язык саков и скифов к тюркскому не получают признания среди ученых (А. В. Лившиц, С. В. Кулланда). Сравнительный анализ осетино-якутских языковых и фольклорных связей, ономастики скифского пантеона позволили археологу Р. Б. Исмагилу (Исмагилову) обратить внимание на важность расширения тюркского слоя при изучении сако-скифского языка [18. С. 10-12]. Исследователь, в сферу интересов которого входили проблемы скифо-сармато-сакской

археологии, культуры ранних кочевников Евразии, и пратюрков [16], работал в 1960-80-е гг. в Казахстане. Однако, его попытки толкования скифских слов из тюркского не нашли поддержку [21. С. 5].

Таким образом, язык, на котором выполнена надпись на Иссыкской чаше остается дискуссионным.

Третьей проблемой, связанной с изучением надписи на Иссыкской чаше является ее смысловое содержание.

По точному замечанию К. А. Акишева интерпретация тюркологов в прочтении текста надписи на Иссыкской чаше сводилась главным образом к разным вариантам чтения текста «эпитафического или религиозно-магического благопожелательного содержания» [1. С. 59].

Предложенное О. Сулейменовым смысловое содержание надписи на Иссыкской чаше имеет эпитафический характер: «*Сын хана в двадцать три (умер), Имя и слава народа иссякли*» [28].

В 1970-е гг. в статьях А. С. Аманжолова «Руноподобная надпись из сакского захоронения близ Алма-Аты» (1971 г.) и «К генезису тюркских рун» (1978) ученый предпринимает попытки прочтения и интерпретации. В 1978 г. он пишет: «*Надпись на серебряной чашечке, как выяснилось, также является тюркоязычной и свидетельствует о древнем поминальном ритуале. ...Отсылая читателя к указанным публикациям, где дана подробная расшифровка (никем не опровергнутая), еще раз подчеркиваем, что эти надписи, судя по всему, сделаны на древнетюркском языке и относятся к довольно ранней разновидности тюркской руники, тесно связанной с алфавитными письменностями Средиземноморья середины I тысячелетия до н. э.*» [6. С. 83].

(1) aγa saŋa očuq = Aγa, saŋa očuq!	*Старший брат (это) очаг для вас!*
(2) b äz čök boqun ičr(?)ä uz uq ...i = Bez, čök! Boqun ičrä [r?] azuq! ...i	*Незнакомец, преклонись...!* *Потомство [пусть имеет] еду...!* [6. С. 83].

В книге «История и теория древнетюркского письма», изданной в 2003 г. А. С. Аманжолов относит надпись на серебряной чаше к ранней тюркской рунике, которую связывает с алфавитными письменностями Средиземноморья сер. I тыс. до н. э., предполагая, что ранние кочевники Семиречья могли говорить на древнетюркском языке [5. С. 221].

Указанная интерпретация подвергнута сомнению В. А. Лившицем и Т. С. Досановым на основании того, что ее прочтение было ошибочно прочитано в перевернутом виде [23. С. 85; 17. С. 272].

Научный сотрудник Института языкознания им. А. Байтурсынова О. Бекжанүбірі, увидел в начертаниях и надписи серебряной чаши самую древнюю карту и предложил свой вариант ее содержания в *астарлы сөз* – иносказательном выражении: «*Із елінің ері Шың; Ел есіт, еске сақта, ойлан – деді, – бас тоғыстыру (біріктіру) игі, (сонда), Жер-Су өзен-көлді сел етер, ішер суды төгер*», призывающем к единству народа [9]. По его мнению «иссыкское письмо» схоже с орхоно-енисейским и таласским письменами [10].

Содержание надписи в редакции азербайджанского историка Э. Алили сводится к религиозно-магическому посвятительному благопожеланию:

Буквальный перевод:	Перевод смысла:
Сак, испей ты клятву именем (своего) народа!	*Сак, дай клятву своему народу!*
Слово (данное при клятве) доносит голос и славу восхваления эрена на небеса!	*Клятвенно данное слово возносит «голос хвалы и славу эрена на небеса!»* [4].

В 2015 г. Гасанов Заур Гасан-оглу, ведущий научный сотрудник отдела «античной археологии» Института археологии и этнографии НАН Азербайджана предложил в журнале «Эпиграфика Востока» Института востоковедения РАН свой вариант прочтения. По его

мнению, надпись состоит из трех составляющих: идеограммы, собственно надписи (состоит из 25 букв), которую следует читать слева направо и отдельно стоящего знака [13. С. 36]. Исследователь пришел к выводу о том, что «*исследуемый текст является посвятительной надписью Иссыкскому царевичу, который назван в надписи Сынглы. Данные письменных источников указывают на то, что слово Сынглы в тексте надписи является не именем собственным, а скорее титулом*» [13. С. 57-58].

В исследовании Т. С. Досанова утверждаются следующие тезисы: надпись на иссыкской чаще создана на основе древнетюркского письма и с «соблюдением всех норм орфографии письменности, созданной с учетом тюркского сингармонизма», которое является свидетельством «неопровержимости тюркоязычности саков» [17. С. 271]. Смысл надписи в редакции Т. С. Досанова весьма затруднительно отнести к эпитафическому или религиозно-магическому благопожелательному содержанию:

Баз чөк боқун ічз(е) азуқ – на древнетюркском яз.
Бөтен шөк [тізеңді бүк]. Боғының ішінде азық – на казахском яз.

Чужой, опустись на колени! Внутри экскрементов пища... [17. С. 276]

Одно из последних исследований, посвященных надписи на «иссыкской чаше» принадлежит российскому археологу и тюркологу И. Л. Кызласову. Ученый считает попытки ее дешифровки на основе тюркского языка тщетными. Вместе с тем, «опыт, полученный при изучении надписи на иссыкской чаше, весьма полезен при изучении недешифрованных ачикташских и южноенисейских письмен, немногочисленные ныне памятники которых известны науке лишь в пределах средневекового восточнотюркского мира» [22. С. 11-12].

И, наконец, **четвертая проблема**, вытекающая из третьей – гендерный вопрос.

В подавляющем большинстве приведенных выше дешифровок отсутствует указание на гендерную природу погребенного, что понятно, в случае с тюркскими языками, где отсутствует различие на женский и мужской род.

В книге «Курган Иссык» К. А. Акишев со всей тщательностью описал погребение, в котором были обнаружены наряду с предметами вооружения (железный меч с рукоятью и инкрустированный золотом, железный кинжал, рукоять и клинок которого богато инкрустированы золотом), а также не свойственные мужским погребениям вещи. Среди них предметы туалета (большое бронзовое зеркало с кусочком охры на нём, сумочка), украшения (золотая серьга с зернью и подвесками из бирюзы, гривна, перстни), а также утварь (серебряная ложка, деревянный черпак, серебряная чашечка с надписью и бронзовая миска с позолотой, глиняные кувшины). Сопроводительный инвентарь и реконструкция головного убора дали основание для сомнений, по мнению ряда исследователей, в определении пола погребенного. Антропологическое исследование, проведенное О. И. Исмагуловым, позволило определить его «европеоидный облик с примесью монголоидных черт» и возраст – 16-18 лет [1. С. 62]. Основываясь на этом заключении и исследуя кулах – островерхий головной убор, а также украшения на погребенном в кургане 5 К. А. Акишев выдвинул гипотезу о его этнической принадлежности к сакам-тиграхауда: «Может быть, ещё большую ясность в этот вопрос внесет предлагаемое мною новое толкование этнокона [*этникона*] «tigrahauda» от мидийского «tigra» — «стрела», а отсюда саков-тиграхауда точнее именовать «саки в стреловидных шапках», а не в остроконечных» [1. С. 62].

Отметим, что вопрос о половой принадлежности погребенного в кургане 5 возник, согласно статье Д. Верхотурова, в результате отсутствия документально оформленного исследования с одной стороны, и предварительной оценки остеологического материала рассматриваемого кургана археологом Р. Б. Исмагилом – с другой. Имя указанного исследователя отмечается в числе археологов, занимавшихся изучением памятников раннего железного века Жетысу [8. С. 160]. Каких-либо ссылок на данное утверждение Р. Б. Исмагила. мы, к сожалению, не нашли. Не будем вдаваться в подробности статьи Д. Верхотурова,

поскольку они достаточно детально проанализированы в работе студента-историка из Беларуси Н. С. Рачиловского [26. С. 72-88].

Указанное сомнение, как отмечает А. О. Китова, основывалось на том факте, что в настоящее время отсутствует документальное подтверждение, свидетельствующее о тщательном изучении остеологического материала из кургана Иссык специалистами-антропологами. Кроме того, на «долгое время кости скелета из иссыкского кургана оказались утрачены. Это обстоятельство, вкупе с археологическими данными об особенностях погребального инвентаря, породило множество слухов о том, что в погребении могла быть захоронена женщина» [19. С. 185].

Предварительный анализ скелетных останков индивида из кургана 5 могильника Иссык, так называемого «Золотого человека», проведенный антропологом А. О. Китовой показал, что «исследуемый скелет принадлежит молодому мужчине 15-18 лет, рост которого составлял около 165 см [19. С. 198]. При этом, состояние позвонков, локтевых и лучевых верхних конечностей и бедренных костей позволяет по мнению антрополога, говорить о том, что исследуемый индивид не испытывал значительной физической нагрузки [19. С. 190, 192, 194, 198]. «Но на рентгенограммах на нижней трети диафиза обеих плечевых костей наблюдаются так называемые «балки» костного вещества. Эти изменения являются свидетельством значительной физической нагрузки» [19, с. 191].

Расшифровка «иссыкского письма» в редакции А. Н. Гарковца и ее гендерные аспекты

Последние исследования надписи принадлежат нашему соотечественнику, доктору филологических наук – А. Н. Гаркавцу. Удивителен тот, факт, что тюркологи неоднозначны в своих оценках его исследования, но при этом, они «не поддерживая любые, предложенные до настоящего момента варианты прочтения и выражая сомнение по поводу возможности хронологически использовать для прочтения надписи древнетюркские руны, отделяемые от чашечки почти тысячелетием», считают «гипотезу, выдвинутую А.Н. Гаркавцем, новой и заслуживающей пристального внимания специалистов интерпретацией текста, основанной на тщательном визуальном изучении оригинала, что позволяет продвинуться в исследовании исторически чрезвычайно важного письменного памятника» [12].

Ученый, проанализировав опыт прочтения своих предшественников, дает следующую редакцию Иссыкской надписи:

Qïz-er, ičiŋ, oqu-sünügü čezib, köčü aŋsaġ	То же казахской кириллицей: *Қыз-ер, ічің, оқу-сүнүгү чезіб, көчү аңсағ*	В переводе на русский: *Дева-герой, выпей, когда мы, отторочив стрелы и копья, будем поминать кочёвку* [12].

Женские погребения с оружием на территории степной Евразии

Гипотезу А. Н. Гарковца, на наш взгляд, можно подкрепить археологическими материалами. Хотя атрибуция гендерного характера погребений на основе сопроводительного материала не менее проблематична, в связи с тем, что одни и те же вещи могут быть как в женских, так и мужских погребениях.

Так, анализ скифских погребений (110 мужских и 135 женских) в могильнике Мамай-Гора (Северное Причерноморье) IV в. до н. э. показывает, что «каждым десятым воином была женщина, и каждая одиннадцатая женщина носила оружие (т. е. выполняла воинскую повинность)» [29. С. 187]. Среди погребального инвентаря в женских погребениях указанного памятника встречались предметы вооружения, включая: наконечники стрел, обломки железных панцирных пластин, копья, железные ножи (иногда 2 ножа) [29]. «Размеры погребальных сооружений и состав вещевого набора свидетельствуют, что основная масса женщин-воительниц представляла рядовое население и составляла небольшой легко вооруженный отряд. Исключение составляют два погребения: п. 1 к. 16, в котором присутствуют серебряная гривна, золотой перстень и набор импортной посуды, и п. 3 к. 5, в

наборе инвентаря которого детали железного панциря. Эти вещи, как и размеры погребений (глубина соответственно 3,2 и 3,3 м) свидетельствуют о более высоком социальном статусе погребенных в этих могилах женщин, возможно, стоявших во главе воинского подразделения... могилы амазонок укладываются в рамки IV в. до н. э» [29. С. 196]. Анализ скифских погребений с оружием позволил выявить среди них 25 % женских [30].

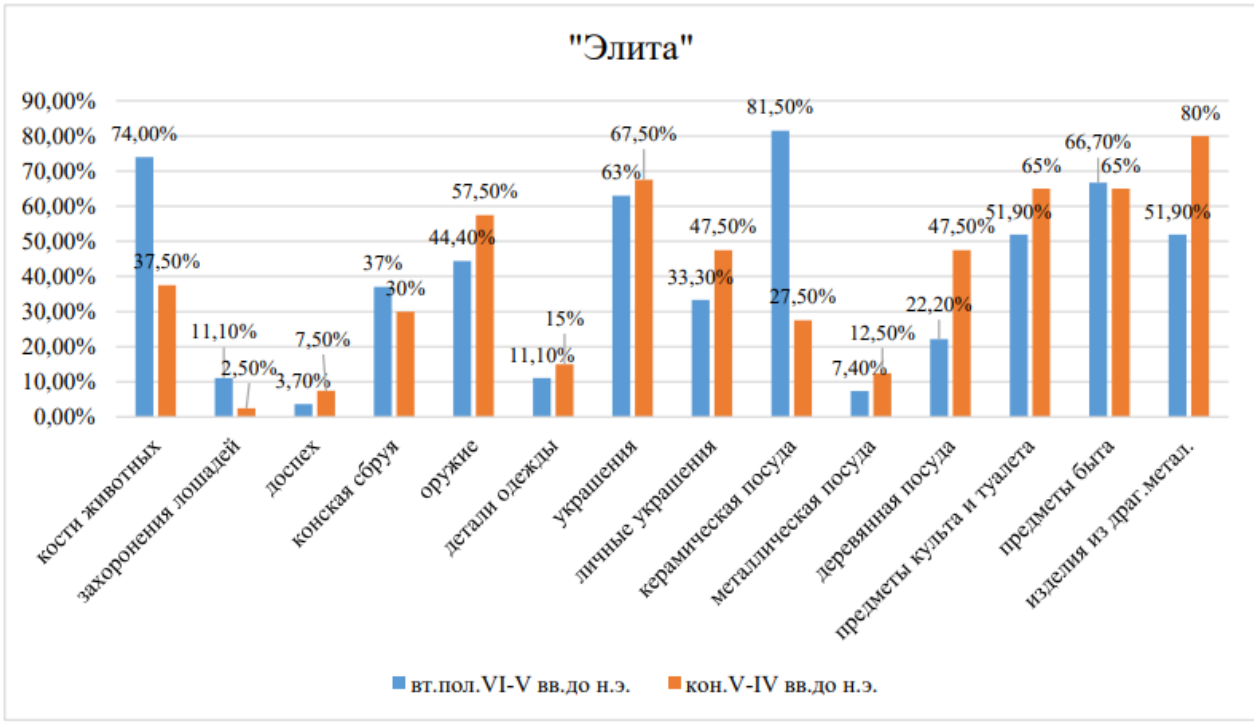

Рисунок 1 – Сравнительная характеристика категорий инвентаря в группах «элиты» (по А. Х. Гильмитдиновой, с. 245).

Отражение гендерной дифференциации в погребальном обряде кочевников Южного Урала второй половины VI–IV вв. до н. э. показывает, что «вооружение встречалось в основном в мужских захоронениях (57,6%), в женских погребениях этот процент невелик, всего – 9,5%». Украшения чаще находили в женских захоронениях (76,2%) нежели чем в мужских (12,1%). Посуда встречалась в мужских погребениях (42,4%) реже, чем в женских (66,7%) [14. С. 101].

Чисто «женская» принадлежность могил определялась такими предметами, как «зеркала (3 погребения), личные украшения — бусы (8 погребений — от 1 до 207 бусин), серьги (3 погребения — от 1 до 3 шт.), перстни (2 погребения — 1 золотой и 2 бронзовых), браслеты проволочные (5 3 железных и 2 бронзовых), косметика (реальгар и охра — к. 16, 71). Орудия труда — детали веретен (пряслица и насадка — от 1 до 3 в 6 погребениях) и шилья (3 погребения) — типичны для женских могил [30. С. 12].

Женские погребения с наличием оружия широко представлены на территории степной ойкумены Евразии. Уникальным по содержанию оказалось погребение в кургане 7 могильника Новозаведенное I, где обнаружены останки молодой женщины 20-25 лет в сопровождении практически полного воинского облачения: меча, копья, топора, боевого ножа, наконечников стрел и деталей конской упряжи [25].

В позднесарматских погребениях Есауловского Аксая (вторая пол. II в.) обнаружено лишь одно женское захоронение с кинжалом, а вот зеркало чаще встречается в женских (40,9%), чем в мужских погребениях (3,6%), как и различные категории украшений, которые более свойственны женским погребениям [20. С. 129].

Поскольку язык дешифровки надписи на иссыкской чаше, по мнению А. Н. Гарковца – тюркский, мы обратились к материалу, собранному сибирскими археологами по погребениям тюркского периода. В результате их исследований стало возможным выполнить социальный

анализ материалов раскопок женских погребений тюрков и выделить четыре группы памятников [27. С. 103–104].

Во всех четырех группах женских погребений отмечаются, за небольшим исключением сопровождение лошадью (I гр. – восемь женских могил (20%); II гр. отнесены 12 погребений (30%); III гр. – восемь погребений (20%); IV гр. – 12 объектов (30%). «В большинстве случаев рядом с умершей обнаружен нож, в половине могил зафиксировано конское снаряжение» (IV гр.). В III гр. – в большинстве «объектов зафиксировано конское снаряжение. Одна лошадь сопровождала умершую женщину почти во всех случаях» [27. С. 167], за исключением двух могил из восьми. Во II гр. в двух женских погребениях «обнаружен наборный пояс, элементы которого изготовлены из бронзы. В одном случае встречен кинжал. В большинстве погребений зафиксировано конское снаряжение» [27. С. 167]. И, наконец, в I гр., т. н. «престижных» погребениях присутствует «максимальный по количеству и наиболее выдающийся по качеству состав сопроводительного инвентаря... Следует отметить, что в одном женском погребении обнаружен кинжал, являющийся редкой находкой даже для мужских могил. При исследовании всех объектов зафиксировано конское снаряжение; дважды встречена рукоять плети или стека» [27. С. 166]. В одном из древнетюркских женских погребений (могила 12 некрополя Кудыргэ) зафиксированы остатки меча и колчана [27. С. 162].

Таким образом, вещевой набор не позволяет однозначно утверждать половую принадлежность погребенного без исследований антропологов. Вместе с тем, приведенные выше сведения позволяют сделать вывод о том, что на просторах степной ойкумены Евразии женщины-воительницы отмечаются как устойчивая социальная группа, существовавшая у разных этнических групп довольно продолжительное время.

Поскольку в заглавии нашего доклада – строки, последней интерпретации, предпринятой А. Н. Гаркавцом, который их рассматривает с точки зрения тюркского языка, обратимся к истории и культуре тюрков, где женщины занимали важное место в социальной, военной и политической сферах.

Как отмечают ученые «с самого начала изучения памятников рунического письма тюрков утвердилось мнение о довольно высоком положении женщины в их обществе [27. С. 146]. В целом же, в историографии встречается мнение о высокой роли женщин у кочевников Центральной Азии второй половины I тыс. н.э.

В «Цзю Тан шу» 舊唐書 есть сообщение, что «по обычаю северных варваров, катун принимает участие в военных предприятиях» [27. С. 153]. О тюркских женщинах Ибн ал-Джāḫиз пишет: «Их женщины скроены по образцу и подобию их мужчин, а их лошади приспособлены исключительно для них» [7. С. 41-42].

Таким образом, археологические памятники свидетельствуют о наличии среди погребенных женщин – воительниц (в их погребениях присутствуют наряду с престижными предметами и оружие). Археологи отмечают, что «имеющиеся материалы отражают общий достаточно высокий статус некоторых женщин в обществе тюрков Центральной Азии. В частности, результаты раскопок погребальных памятников демонстрируют группу представительниц слабого пола, с высокой степенью вероятности принадлежавших при жизни к элите социума» [27. С. 172], а также добавим от себя – к воинскому сословию, что подтверждается письменными источниками и тюркским фольклором.

Иссыкский комплекс своего рода «капсула времени», которая несет в себе информационное послание из глубины веков. Над разгадкой этого послания несколько десятилетий работают исследователи различных направлений, потому как была «…получена большая ценная информация для разных направлений гуманитарных наук: древней истории, истории материальной и духовной культуры, истории прикладного изобразительного искусства, истории письменности и языка древнего населения Казахстана» [1. С. 74].

Гипотеза А. Н. Гарковца дает нам возможность предположить, что за символом «Золотого человека» кроется образ девы-воительницы. Предлагаемая гипотеза требует дальнейших исследований лингвистического, антропологического характера и уточнение на датировку.

Дальнейшие исследования лингвистов и современные технические, технологические методики, как нам представляется, позволят решить наконец, решить судьбу «Золотого человека».

Литература

1. Акишев К. А. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. М.: «Искусство». 1978. 132 с. URL: http://kronk.spb.ru/library/akishev-ka-1978-3.htm (дата обращения: 17.11.2022).
2. Акишев К. А. Курган «Иссык» (Предварительные итоги раскопок) // В глубь веков. Археологический сборник. Алма-Ата: 1974. С. 61-77. URL: http://kronk.spb.ru/library/akishev-ka-1974.htm (дата обращения: 11.11.2022).
3. Акишев К. А. Иссыкское письмо и руническая письменность // Древнетюркская цивилизация: памятники письменности: мат-лы научно-теорет. конф., посвященной 10-летию независимости Республики Казахстан. Алматы: Ғылым, 2001. С. 389-395
4. Алили Э. Испитие клятвы: новая интерпретация Иссыкских надписей // Mangilik El. # (3) 2014. С. 52-57
5. Аманжолов А. С. История древнетюркской письменности. Алматы: «Мектеп», 2003. URL: http://s155239215.onlinehome.us/turkic/31Alphabet/Amanjolov/AmanjolovContentsEn.htm (дата обращения: 12.11.2022).
6. Аманжолов А. С. К генезису тюркских рун // Вопросы языкознания. 1978, № 2. С. 78-87
7. Асадов Ф.М. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. Баку: Элм. 1993. 204 с.
8. Базарбаева Г.А. Памятники сакского времени Жетысу // Казахстан в сакскую эпоху. Коллективная монография. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, 2017. С. 157-178
9. Бекжанүбірі О. Әлемдегі ең көне карта (күміс тостағанның тағы бір құпиясы) // Ана тілі. Қазанның 5-і жыл! 4-5 б.
10. Бекжанүбірі О. Күміс тостағандағы көне жазудың сыры (ширек ғасырға жуық жұмбағы шешілмей келген құпия жазу түрк харықтарын бірлікке шақырады) // Ана тілі. Қарашаның 25-і жыл! 4-5 б.
11. Верхотуров Д. «Золотой человек» был женщиной-воительницей – мнение ученого. 21:54 06.03.2019. URL: https://ru.sputnik.kz/20190306/zolotoy-chelovek-zhenschina-mneniye-9525167.html (дата обращения: 12.11.2022).
12. Гаркавец А. Н. Иссыкская руническая надпись: новое чтение // Тюркологические исследования. 2018. № 2. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/issykskaya-runicheskaya-nadpis-novoe-chtenie (дата обращения: 17.11.2022); Гаркавец, А. Н. Иссыкская надпись; новый вариант прочтения // Эпиграфика Востока. – 2018. – № 33. – С. 25-39. – EDN PRFFZA. URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=38236695 (дата обращения: 17.11.2022).
13. Гасанов Эпиграфика Востока. М.: Институт востоковедения РАН, 2015. Выпуск 31. С. 34-59
14. Гильмитдинова А. Х. Кочевое население Южного Урала второй половины VI-IVвв. До н.э. (по данным археологии). Диссер. на соиск. учен. степ. канд. истор. наук. Т. 1. М., 2021. 245 с.
15. Гузев В. Г., Кляшторный С. Г. Древняя письменность Великой степи // Тюркологический сборник, 2007-2008. М.: «Восточная литература», 2009. С. 146-369.
16. Джумабекова Г. С., Базарбаева Г. А. «… Я сделал лишь одну сотую того, что мог сделать в науке» (к 70-летию со дня рождения Р. Б. Исмагила) // Археология Казахстана. 2019. № 4 (6). С. 126-135.
17. Досанов Т. С. Тайна руники: Графический дизайн в эзотерической рунной концепции бога Тенгри, сокрытой в знаках рунического письма, в родовых тамгах и в символах геометрического генезиса. Алматы, 2009. 296 с.
18. Исмагилов Р. Б. Ранние скифы и Центральная Азия: диссер. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук в форме научного доклада. СПб.: ИИМК РАН, 1993. 20 с.
19. Китова, А. О. Предварительный анализ скелетных останков индивида из кургана 5 могильника Иссык (к вопросу об изучении костных останков «Золотого человека») // Тайны «Золотого человека». Алматы: Государственный историко-культурный музей-заповедник «Иссык», 2016. С. 185-199. EDN XWWQKL.
20. Коробкова Е. А. Половозрастные особенности погребального обряда поздних сарматов (по материалам могильников Есауловского Аксая) // Погребальный обряд ранних кочевников Евразии. Материалы и исследования по археологии Юга России. Вып.III. Сборник статей. Ростов-на-Дону: изд-во ЮНЦ РАН, 2011. С. 127-134
21. Кулланда С. В. Скифы: язык и этногенез. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. 232 с.
22. Кызласов, И. Л. К познанию нерасшифрованного письма // Российская тюркология. 2020. № 3-4(28-29). С. 9-22. EDN IMARSM.
23. Лившиц В. А. О происхождении древнетюркской рунической письменности // Советская тюркология. 1978. № 4. С. 34-98
24. Лившиц В. А. О происхождении древнетюркской рунической письменности // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1980. С. 3-13.
25. Петренко В. Г., Маслов В. Е., Канторович А.Р. Погребение знатной скифянки из могильника Новозаведенное-II (предварительная публикация) // Археологические памятники раннего железного века Юга России. М.: ИА РАН, 2004. С. 179-210

26. Рачиловский, Н. С. Современные точки зрения и гипотезы о жизни и судьбе Иссыкского «золотого человека» // Наука, образование, инновации: актуальные вопросы и современные аспекты : сборник статей VI Международной научно-практической конференции, Пенза, 10 марта 2021 года. Пенза: «Наука и Просвещение» (ИП Гуляев Г.Ю.), 2021. С. 72-88. EDN SMOOLZ.
27. Серегин Н. Н., Тишин В. В. Социальная история тюрков Центральной Азии (вторая половина I тыс. н.э.). Часть 1: Очерки социальной структуры (по письменным и археологическим источникам): монография / Н. Н. Серегин, В. В. Тишин. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2017. 344 с. https://bolshoy-altay.asu.ru/upload/iblock/cdc/Seregin-Tishin.pdf (дата обращения: 12.11.2022).
28. Сулейменов О. Иссыкское письмо // Комсомольская правда. 31 октября 1970. С. 4
29. Фиалко Е. Е. Погребения амазонок из могильника Мамай-Гора // Stratum plus. 2010. № 3. С. 187-196
30. Фиалко Е. Е. Погребения женщин с оружием у скифов // Курганы степной Скифии. Киев, 1991. С. 4-18.
31. Harmatta J. History of Civilization of Central Asia. Volume II. UNESCO Publishing URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000105703 (дата обращения: 28.11.2022).

НУМИЗМАТИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛ ГОРОДИЩ САУРАН И САМСЫ

(Фондовый материал музея-заповедника «Есік»)

Железняков Б. А.[1], Кембаева А. К.[2]
[1, 2] Государственный историко-культурный музей-заповедник «Есік»
г. Есик, Казахстан
e-mail: boriszheleznyakov@mail.ru, asem.kembaeva@mail.ru

САУРАН МЕН САМСЫ ҚАЛА ЖҰРТТАРЫНЫҢ НУМИЗМАТИКАЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРЫ

(«Есік» музей-қорығының қоры негізінде)

Железняков Б. А., Кембаева А. К.
«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорық,
Есік қ., Қазақстан

Түйіндеме. «Есік» музей-қорығы 2010 жылы құрылғаннан бері оның қорына қазба жұмыстары немесе кездейсоқ табылған бірнеше шақалар көмбесі келіп түскен. Олардың кейбіреулері әлі тазартылмаған қалпында қорда сақтаулы тұр. Ал тазартылып, мерзімделуі мен жазулары анық болғандары енді ғылыми айналымға ену үшін жарияланбақ. Аталмыш жарияланымда осы екі жағдайда анықталған олжалар қарастырылады. Біріншісі – Түркістан мен Қызылорда облыстарының шекарасында орналасқан Сауран қалашығынан табылған тиындар мен 2005-2006 жж. Сауран экспедициясының барысында анықталған №3 қазба материалдары. 2006 жылғы табылған заттарды Р.З. Бурнашева зерттеп, сол кездегі ашық қабаттардың нақты мерзімін берген. Ал, Е.А. Смағұлов Сауранның Регистан құрылысындағы 3 мәдени қабатың болғанын айқын көрсеткен. Тиындардың екінші тобы Алматы облысы Жамбыл ауданындағы ежелгі Самсы қалашығы маңынан кездейсоқ табылған. Қолда бар (ауызша) мәліметтерге қарағанда, ескерткіштің мәдени қабаттары өткен ғасырдың 70-ші жылдарында антропогендік ықпалмен толық немесе ішінара жойылған. Осы қираған ескерткіш туралы мәліметтерді аз да болса жергілікті тұрғындар кездейсоқ тауып алып, «Есік» музей-қорығына тапсырған тиындардың сипаттамаларымен толықтыруға болады.

Бұл жарияланым шақалардың сипаттамасын болжамдық тұрғыда беретін материал болып табылады. Сауран шақаларының жартысына жуығына Р.З. Бурнашева сипаттама беріп, олардың жаңа түрі анықтаған болатын. Ал, Самсы мыс шақалары аз зерттелген «қарахандықтардың» тиындарының түріне жатады.

Түйінді сөздер: музей коллекциялары, «Есік» музей-қорығы, монеталар, Сауран, Самсы.

NUMISMATIC MATERIALS FROM THE FUNDSOF MUSEUM-RESERVE «ESIK» FINDS ON THE HILFORTS OF SAURAN AND SAMSY

Zheleznyakov B. A., Kembayeva A. K.
State Historical and Cultural Museum-Reserve «Esik»
Esik, Kazakhstan

Abstract. Since the establishment of the museum-reserve «Issyk» in 2010, several coin hoards or collections from excavations have been received into its funds. Some of them have not yet been cleared, some are in the process of being published. This publication discusses the circumstances of the finds of two such collections. Materials of the Sauran expedition from excavation No. 3 of 2005-2006 seasond. Coin finds at the Sauran settlement, located on the border of the Turkestan and Kyzylorda regions. R.Z. Burnasheva attributed the finds of 2006 and give a clear dating of the then exposed layers. E.A. Smagulov counted 3 cultural layers in the studied structures of Registan Sauran. The second discovery of coins made by chance near the settlement of Samsa in the Zhambyl district of Almaty region. According to the available (oral) information, the cultural layers of the site were completely or partially destroyed in the 70s of the last century, during anthropogenic development. The description of coins from this treasure, accidentally found by local residents, transferred to the museum «Issyk» will supplement by very fragmentary information about this destroyed monument. This publication is preliminary. If about half of the coins from Sauran were attributed and revealed one new type of coins, then the coins from the city of Samsy belong to the little-studied type of "Karakhanid" copper.

Keywords: museum collections, museum-reserve «Issyk», coins, Sauran, Samsy.

В публикации уделено внимание нумизматическим материалам с двух средневековых городищ Саурана и Самсы. Средневековый Сауран – один из крупнейших и известнейших средневековых городов Южного Казахстана. Памятник находится на стыке Туркестанской и Кзылординской областей. Культура этого города весьма разнообразна: культовые постройки, фортификация, артефакты, характеризующие богатую культуру региона на протяжении полутора тысячелетий. Уникальна его оазисная структура, опиравшаяся на кяризное водоснабжение не только жителей и домашних животных, но и садов и насаждений. Уникальна духовная составляющая, прослеженная по руинам культовых сооружений на исследованной части Регистана, памятниках ближайшей округи. Все здания Регистана Саурана имеют замкнутую дворовую планировку, четко выраженные входные порталы, сводчатые и купольные перекрытия и фасады, облицованные полихромными глазурованными плитами. Городище неоднократно и достаточно подробно описано: Е.И. Агеевой и Г.И. Пацевичем [2. С. 97-101], результаты публиковались К.М. Байпаковым и Е.А. Смагуловым [5. С. 3-178]. Основные публикации были осуществлены в последнее десятилетие также Е.А. Смагуловым [20] и другие его публикации, в том числе в соавторстве.

Городище Самсы располагается в Жамбылском районе Алматинской области, примерно в 30 км к северу от Кастекского городища [18. С. 20], к северо-западу от расположенного в Актерекском ущелье Керимбайтобе [14. С. 20] маркируя средневековый торговый путь к востоку от этих средневековых городов. Описание сохранившегося на тот момент городища приводит Е.И. Агеева [1]. Случайная находка монет на Самсы свидетельствует об определенной роли этого городка или укрепленного поселения в торгово-экономических связях во второй половине XI в.

Городище Сауран всегда привлекало исследователей, художников, путешественников, своим «живым дыханием» истории. Об этом памятнике упоминается с 60-70 х гг. XIX в. в сочинениях П.И. Лерха, в путевых записках П.И. Пашино, в отчетах А.И. Федченко, которые пишут о хорошей сохранности стен, городища, о развалинах медресе, сопровождавшихся находками глазурованных кирпичей, которой были отделаны постройки позднесредневекового Регистана Саурана.

После того, как город опустел, самыми долговечными из строений оказались его знаменитые минареты. Минареты, и часть портала медресе просуществовали до второй половины XIX века. Их, здесь застали русские исследователи, ориенталисты и

путешественники [17. С. 163]. Фотографию разрушающихся минаретов в 1866 г. сделал М.К. Приоров, которая была опубликована в книге П.И. Пашино [16. С. 63] и сборнике «Живописная Россия» [10. С. 138-139]. Если один из минаретов рухнул 1867 году, то второй ещё в 1876 году засвидетельствовал француз Ш. Э. Уйфальви. Разрушение минаретов произошло не только от влияния времени, поспособствовали этому и жители окрестностей Саурана. Археологические раскопки проводились в 40-х гг. А. Н. Бернштамом [2, с. 101-102], а в конце 90-х гг. Е. А. Смагуловым [5. С. 20].

По программе «Культурное наследие» с 2004 г. в этих исследования принимали участие большой коллектив: сотрудники Института археологии им. А. Х. Маргулана (Е. А. Смагулов, Р. Шербаев, А. Ержигитова, Д. Талеев, Д. Воякин, А. Бейсебаев, Б. Железняков), М. Туякбаев, К. Кошкаров – сотрудники музея-заповедника «Азрет Султан» (г. Туркестан), М.Е. Елеуов, Е. Акымбек (Казахско-Турецкий Университет, г. Туркестан), С. Акылбек и другие сотрудники Отрарского Музея-заповедника. Памятник находится под управлением Государственного музея-заповедника «Азрет Султан». Однако, на завершающем этапе основные полевые работы были проведены группами Е.А. Смагулова и С. Акылбека.

Средневековое городище Сауран находится в 45 км к северо-западу от г. Туркестан. Города были исторически связаны на длительном этапе истории свыше полутора тысяч лет. В настоящее время памятник управляется музеем-заповедником «Азрет Султан». История этого города отложилась в культурных слоях двух рядом расположенных городищ – Каратобе (IV-XIII вв.) и Сауран (XIV-XVIII вв.). Многие страницы истории города и региона нашли отражение в источниках [11. С. 17, 21, 29-30, 67, 77-81, 102, 115]. Причина, по которой со старого, насиженного места город был перенесен на 3,5 км ближе к горам или на северо-восток, одни исследователи объясняют возможным изменением путей водоснабжения города [21. С. 114]. Другими исследователями было выдвинуто предположение, что в XIII в. правителями города и всей местности владела идея того, чтобы построить город на новом месте, без многометрового слоя золы, которая обычно аккуратно утилизировалась и прочих отходов, чтобы этот город имел совершенно новую структуру: современные культовые постройки, формировавшие тот Регистан, чтобы весть город, заново выстраиваемый в XIV в. жеотрователем и исламским благоустроителем Мир-и-Арабом был ориентирован на Мекку, для удобства правоверных [4. С. 56-60]. Тем самым, средневековый Сауран, отличается от древнего по всем сторонам материальной и духовной культуры: ориентировкой, структурой: город формировался вокруг Регистана, крупные культовые объекты, как праздничная мечеть были вынесены за пределы стен, обилием образовательных – медресе и культовых: мечети и ханака сооружений. Сооружения Регистана были оформлены глазурованными плитками [4. С. 58-62].

Сообщения о семи рядах стен, надёжно защищавших его население от огузов и кипчаков Саурана появляется во времена активности арабских путешественников, в X в., тогда уже в городе была соборная мечеть. Однако, многочисленные сообщения домонгольского времени относятся к городу, занимавшего холм Каратобе, расположенном в 3 км юго-восточнее Саурана. Новый Сауран строится, как считается, во второй XIV в., когда город являлся столичным центром и этот период характеризуется расцветом строительства, особенно культовой мусульманской архитектуре. А в XVI в. был его расцвет, о котором упоминают и источники, как о необыкновенно приятном городе. «Построен он в открытой, ровной степи. Он чрезвычайно веселый, светлый, с мягким бодрящим воздухом, который придает разуму радости и силу ... по всей округе растут и виднеются рода красивые деревья. Самый город окружен высокой стеной..., а вокруг него ров». Большинство монументальных сооружений Саурана, раскопанных археологами функционировало именно в этот период, обилие найденных монет свидетельствует о развитии торговли в этот период. Об военно-оборонительной мощи нового города может говорить факт, что при осаде города войсками Абдаллах-хана в 1598 г. из Бухары были доставлены осадные камнеметные машины. С их помощью в городе разрушались жилища и срубы колодцев. Под стены крепости были сделаны подкопы, изо рва выпущена вода, но крепость еще долго оборонялась [11. С. 77-81].

В начале XVI в. Регистан Саурана завершает свое формирование, когда меценат Мир-Араб и устроитель значительных сооружений и не только культовых, но и, например кяризов – масштабных водопроводных систем, строит, пожалуй, самое удивительное и потому известное сооружение Саурана – медресе с «качающимися минаретами». В мемуарах поэта и писателя Васифи, жившего здесь в 1514-1515 гг. сообщается об одной из наиболее примечательных городских построек – медресе с двумя качающимися минаретами: «На плечах его айвана поставлены два высоких минарета, необычайной высоты и крайнего благородства. У «гульдаста» тех минаретов прикреплены цепи, а под куполами (кубба) каждого минарета пристроено бревно (чуб) так, что кто-либо с силой производит бревно в движение, цепь колеблется, и тому, кто находится на противоположном минарете представляется, что минарет рухнет, а это одно из чудес мира» [7. С. 300-301].

Монеты из раскопа № 3 на Регистане Саурана. В середине-конце 2000-х гг. для проведения исследований на городище Сауран руководством Института археологии были организованы 2 археологических отряда: один под руководством академика К. М. Байпакова, другой под руководством Е. А. Смагулова, выполнявших единую программу по изучению памятника [6]. Все слои, которые исследовались на Регистане Саурана датируются XIV-XVII вв. открыт ряд крупных общественных зданий: жума-мечеть, медресе и, возможно, ханака. Датируются в том числе и по монетным находкам. На мечети (раскоп № 1, под руководством Е.А. Смагулова) среди кирпичей пола сооружения было найдено несколько кладиков, датированных XVI в. [19. С. 95]. Под руководством одного из авторов в период 2005-2006 гг. было произведено вскрытие культурных слоев входной группы и помещений, примыкавших к «проспекту» – центральной улице от ворот до площади – Регистана и далее, название было дано Е. А. Смагуловым. Все монеты датированы XV-XVII вв., определение было проведено Р.З. Бурнашевой коллекции 2006 г. К.М. Байпаковым и Б. А. Железняковым высказывались два предварительных мнения относительно назначения этого крупного сооружения: медресе и дворец Мир-и Араба, весьма влиятельного при шейбанидах местного духовного деятеля. Несмотря на то, что под руководством Е.А. Смагулова это сооружение было вскрыто полностью и было зафиксировано 3 хронологических слоя, сомнения в первоначальном назначении сооружения все же оставались. Это было общественное знание, медресе или ханака, [19. С. 112] возможно, дворец [4. С. 56-57].

Всего Б. А. Железняковым было передано 18 монет (НТК 480/1-18), найденных в 2006 г., определенных нумизматом Р.З. Бурнашевой. Наиболее интересные описания приводим:

Монета из пакета 3 (рис. 1): видимо, чекан «Ахсы» или «Ясы» с новым (неизвестным ранее) орнаментом.

Размеры: 21х18 мм. Толщина 1 мм. Вес: 2,78 гр. Овальной формы, XVI вв.

Монета из пакета 8 (Рис. 2): Размеры: 18х19 мм. Толщина – около 1 мм. Вес: 3,8 гр.

Округлая, достаточно истертый рельеф. Нач. XVI в., тип новый:

Л.с. – чекан города Ахсы (Ясы).

О.с. – Новый орнамент.

В 2005 г. были найдены 20 монет в том числе 2 монеты серебряные, чеканенные династией Джанидов (XVI-XVII вв.) (Рис. 3).

Рисунок 1 – Монета чекана Ясы с новым орнаментом, XVI в.

Тем самым, коллекция из 38 монет, найденных при раскопках объекта № 3, который изначально интерпретировался как дворец Мири-Араба, а по результатам раскопок, наиболее вероятно, как ханака, о чем Писал Е. А. Смагулов и А. А. Ержигитова. Имеется несколько монет с поздними надчеканами. Монеты происходят главным образом с поверхности пола или из заполнения над полом помещений: I, 2, 3-5, 6, 7, 8, 9, 10, по плану ханаки, приведенному в публикации Е.А. Смагулова (по: Смагулов, 2016, с. 99, рис. 6).

Рисунок 2 – Монета, новый тип, чекан Ясы, XVI в.

Следующая коллекция монет музея-заповедника «Есік» представленная в публикации случайной находкой, сделанной в 2017 году на территории, примыкающей к средневековому городищу Самсы.

Рисунок 3 – Монета, серебро, династия Джанидов, XVI-XVII вв.

Средневековое городище Самсы расположено, примерно в 1 км к югу от аула Самсы, Жамбылского района Алматинской области. Оно представляет собой укреплённое поселение типа торткуль. Название городища происходит от одноименного названия аула и реки Самсы, являющейся одним из руслов реки Каракастек. По мнению авторов, название реки происходит от слияния двух старотюркских слова *чам* или *шам* – муть/глина и окончания *сы – су* – вода. [12. С. 189].

Территория городища Самсы распахана, нивелирована, его сохранившиеся размеры, примерено: 120х100 м, правда сохранившаяся высота стен в несколько десятков см, внушают сильные опасения в ее аутентичности. Памятник находится в долине небольшой реки Самсы. Очевидно, что именно, вдоль реки проходила караванная дорога от Кастекского перевала, в

районе городища она совершала поворот на восток и далее, проходила вдоль гор Алатау. То есть, это был небольшой узловой пункт на оживленном караванном пути. Практически по южной окраине проведена новая трасса, которая предусматривала полное изучение и последующее разрушение памятников. Городище не вошло в территории, затронутые строительством.

Случайные находки в виде монет и керамики, совершаемые местными жителями, пополняют музейные коллекции. В первую очередь, это свидетельствует, о развитом торговом маршруте, проходившем через этот небольшой городок или укреплённое поселение. Первое упоминание о памятниках вокруг Самсы, а именно о курганах и могильниках, встречается в докладах В.Д. Городецкого 1898 г. [8. С. 32-49]. Позднее курганы и могильники, расположенные по обе стороны дороги, ведущие к посёлку Самсы, были обследованы отрядом Е. И. Агеевой Семиреченской Археологической экспедицией [3. С. 83-94]. Вышеуказанные памятники были включены в реестр Археологической карты Казахстана. Северные склоны Иле Алатау становились объектом полноценного археологического изучения известных учёных, таких как К.М. Байпаков, З.С. Самашев, А.З. Бейсенов, А.А. Горячева и др.

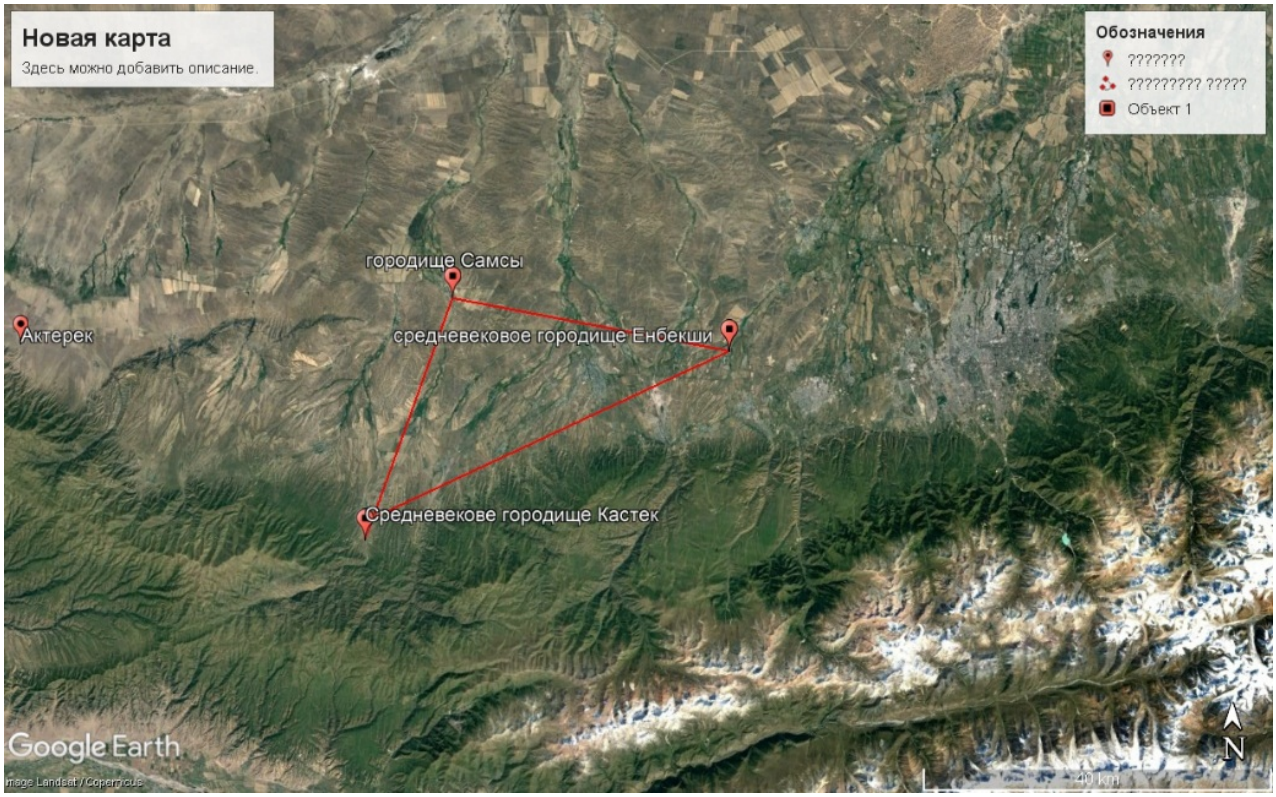

Рисунок 4 – Расположение памятников городской культуры западной части долины Или, Кастек-Самсы-Енбекши.

Из последних работ, посвящённых памятникам Жетысу является сборник статей «Древности Жетысу. Памятники археологии Жамбылского района». В ней авторы собрали сведения касательно истории изучения археологических памятников Жамбылского района, новые данные и сведения о петроглифах Танбалы и восточной части Чу-Иле [18. С. 3-18] и о средневековом городище Кастек [18. С. 3-18]. Изучением ранее выявленных памятников Жетысу, а также поиском новых занимаются археологические отряды Института археологии им. А.Х. Маргулана.

На данный момент, в научной среде, не встречается отождествления городища Самсы со средневековыми городищами, о которых писали древние историки, картографы и путешественники. Однако научные изыскания продолжаются до сих пор. В Государственном

списке памятников истории и культуры местного значения Алматинской области городищу Самсы присвоен статус памятника археологии местного значения [15. С. 50].

Коллекция монет из городища Самсы, состоящая из 13 медных фалсов была найдена случайно местными жителями в 2017 году и в том же году поступила на хранение в Государственный историко-культурный музей-заповедник «Есік» (НТК 488/1-20). Монеты были переданы старшим научным сотрудником музея-заповедника «Есік» Х.А. Айткұлом.

Монетные кружки тонкие, почти правильной округлой формы. На 4 монетах имеются следы окиси. Вес монет от 4.50 гр. до 6.50 гр., диаметр монет от 2 до 2,50 см.

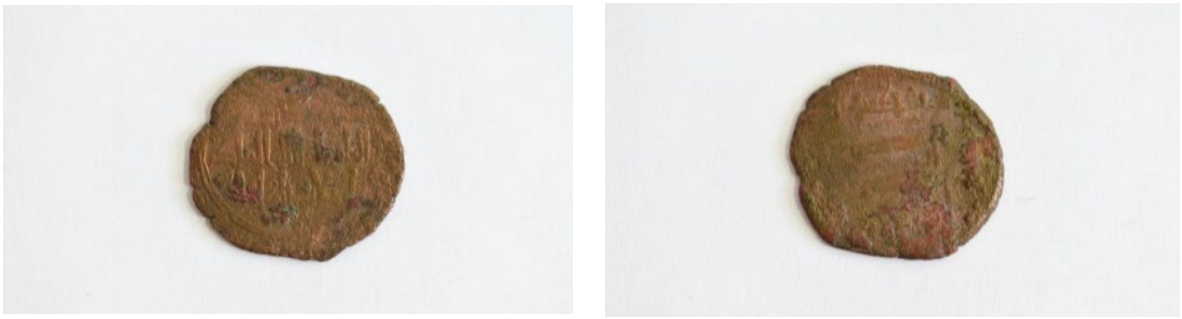

Рисунок 5 – Медный фалс Караханидов. Вторая половина XI века

Монеты из городища Самсы имеют однотипный формуляр, характерный для Восточных Караханидов второй половины XI века [13]. Надписи помещены в поле монет с лицевой и оборотной стороны несколькмими строками и в виде круговых легенд. Центральные надписи на одной из сторон отделены от круговых «ободками» – однолинейными или двухлинейными колечками. Надписи на монетах носят сакральный характер, прослеживается влияние Ислама.

Наиболее информативной, в плане сохранности, является монета № 3 из городища Самсы – медный фалс, диаметр которого 2,50 см, вес, 4,10 гр.

На лицевой стороне монеты прослеживаются арабские буквы, надпись похожа на первую часть Калимы – символ веры исламской религии – *«Нет божества, кроме Аллаха, един Он, нет у Него сотоварища».* Надпись поделена на 3 строки, расположена в центре монеты. Внешняя круговая надпись монеты обрезана.

Оборотная сторона фалса сохранна частична. Прослеживаются арабские буквы, однако надпись практически нечитабельна. По мнению большинства нумизматов, для оборотной стороны медных фалсов восточных Караханидов второй половины XI века характерна надпись второй части Калимы – *«Мухаммад — посланник Аллаха»* и имени халифа [9. С. 73-97]. Внешняя круговая надпись оборотной стороны так же обрезана.

Монета № 3 является наиболее сохранной и читабельной из всей коллекции монет из городища Самсы.

Монета № 10 – так же медный фалс, имеет идентичный монете № 3 фармуляр. Диаметр монеты – 2,50 см, вес – 4,50 гр.

Л. С. **–** надпись в две строки, огороженная линейным полукругом. Надписи внешнего края не сохранны.

Рисунок 6 – Медный фалс Караханидов. Вторая половина XI века

Об. с. – Надпись в 3 строки помещена в центре, однако не огорожена линейным «колечком» Выпускные сведения на внешнем крае монеты обрезаны.

По свидетельствам нумизматов, медные фалсы Восточных Караханидов второй половины XI века довольно многочисленны, их повсеместно находят при раскопках средневековых городов и поселений Юго-Восточного Казахстана, особенно их много в Чуйской долине, как в Казахстане, так и, особенно в Кыргызстане. К сожалению, пока только можно предполагать, где их чеканили. Караханидский чекан прошёл почти двухвековой путь развития, для всех этапов которого свойственны определённые черты – если для начального этапа X – начала XI века характерны надписи символов веры на лицевой и оборотной стороне в поле монеты и отсутствие упоминаний правителей или халифов, то для монет позднекараханидского этапа конца XI — начала XIII в. нанесение имён правителей или халифов в поле оборотной стороны стало практически нормой. Арабское «письмо», мусульманские имена правителей и молитвенные формулы, в том числе и «шахада», плотно вошли в обиход чекана еще на заре исламской эры.

Монеты, найденные в Самсы значительно, уточняют датировку памятника. Коллекция монет из городища Самсы, датируемая второй половиной XI века, по-видимому, ее началом, очевидно, знаменует определенный (наиболее развитый) этап развития товарно-денежных отношений караханидского периода. Городище Самсы датируется X – началом XIII века. Эта датировка может быть предложена по сохранившейся структуре городища, а также, исходя из общей истории участка Шелкового пути. Однако, масштабных исследований на памятнике не проводилось.

В заключении, хотелось бы отметить, монеты из Саурана и Самсы поступили на постоянное хранение в музей-заповедник «Есік» в разные годы. Кроме того, различна и история находок. Монеты первой группы были найдены в результате вскрытия культурных слоёв входной группы и помещений, примыкавших к центральной улице, или проспекта, как назвал его Е.А. Смагулов, связывавшего восточные городские ворота и Регистан. Были переданы на хранение сотрудником Институтом археологии им. А. Х. Маргулана. Вторая группа монет была найдена случайно жителями аула Самсы. Кроме того, монеты из Саурана и Самсы относятся к разным временным периодам – датировка Сауранских монет – XVI-XVII вв., монет из Самсы – вторая половина XI века. Несмотря на то, что статья носит предварительный характер, несомненно, что монеты первой и второй коллекций, значительно дополнили не только сведения о памятниках и являются ценным источником, а также пополнили нумизматическую коллекцию музея-заповедника «Есік». Как известно, монеты являются четким датирующим признаком определенного культурного слоя, они относятся к эпохам расцвета товарно-денежных отношений городов и участков торговых путей.

Литература

1. Агеева Е. И. Дневник № 1 первого разведочного отряда САЭ 1956 г. (курган пос. Чемолган, Кулясич, Таскудук и др.). Архив Института Археологии АН МОН РК. Фонд 11, опись 2, дело 397. 98 с.
2. Агеева Е. И., Пацевич Г. И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Тр. ИИАЭ АН КазССР. Т. 5. Алма-Ата: Изд-во АН Каз.ССР, 1958. С. 3-215.
3. Акишев К.А., Агеева Е.И. Археологические работы 1956 г. Известия АН КазССР, серия ист., арх. И этн., 1958 г., вып. 1 (6). С. 83-94
4. Байпаков К. М., Железняков Б. А. Сауран – город правоверных // Nomad Kazakhstan. 2005. № 6. С. 56–64.
5. Байпаков К. М., Смагулов Е. А. Средневековый город Сауран. Алматы: Credo, 2005. 202 с.
6. Байпаков К. М., Смагулов Е. А., Ержигитова А. А., Туякбаев М. К., Талеев Д., Бейсебаев А., Железняков Б. Исследование городища средневекового Саурана // Отчет об археологических исследованиях по Государственной программе «Культурное наследие» в 2005 году / Отв. ред. К.М. Байпаков. Алматы: Институт археологии, 2005. С. 304-307.
7. Байпаков К. М., Таймагамбетов Ж. К. Археология Казахстана: Учебное пособие для студентов вузов. Алматы: Казак университеті, 2006. 355 с.
8. Городецкий В.Д. Некоторые сведения о курганах юго-западной части Семиреченской области // Известия Томского ун-та, 1889, кн.1, отд. 2. С. 32-49.

9. Давидович Е. А. Клад саганианских монет второй четверти XI в. как исторический источник // Письменные памятники востока. Историко-филологические исследования. Москва: Наука, 1970. С. 73-97.
10. Живописная Россия. Под редакцией П. П. Семенова, СПб.,1885. т. X. С.138-139.
11. Ибрагимов С. К., Мингулов Н. Н., Пищулина К. А., Юдин В. П. Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков. Алма-Ата: Наука, 1969. 651 с.
12. Койчубаев Е. Краткий словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, 1974. 189 с.
13. Кочнев Б.Д. Нумизматическая история Караханидского каганата (991-1209 гг.). Часть I. Источниковедческое исследование / Ответ. редактор В.Н. Настич. М.: ООО Издательский дом «София», 2006. 2006. 344 с.
14. Мякишева О.А., Торежанова Н.Ж. Археологические памятники урочища Актерек как музей под открытым небом // Bulletin of history. No4 (103). 2021. С. 183-193.
15. Об утверждении государственного списка памятников истории и культуры местного значения Алматинской области от 22 декабря 2020 года № 498. Зарегистрировано Департаментом юстиции Алматинской области 28 декабря 2020 года № 5840.
16. Пашино П. И. Туркестанский край в 1866 г. СПб.,1896. 176 с.
17. Пугаченкова Г. А. Сауранские башни // Труды САГУ. 1954. Вып. LVII. С. 163-167.
18. Садуакасулы А., Железняков Б.А. История изучения историко-культурного наследия Жамбылского района // Древности Жетысу. Памятники археологии Жамбылского района. Алматы: Танбалы, 2016. С. 3-18.
19. Смагулов Е. А. Застройка центральной площади города Сауран XIV-XVI вв. //Поволжская археология 2016. № 2 (16). С. 93-119.
20. Смагулов Е. А. Сауранский археологический комплекс // Известия НАН РК, сер. обществ. наук, 2007, № 1. С. 126-142;
21. Смагулов Е. А. Древний Сауран. Алматы: ABDI, 2011. 434 с.

THE METHODS AND CHALLENGES OF SEMANTICAL AND ARTIST'S INTERPRETATIONS OFTHE ARGALI SHEEP DEPICTIONS ON PETROGLIPHS OF UZYN-KUNGEI AND UZYNKUNGEI ARCHEOLOGICAL SITES.

Amargazieva A. Zh., Baidaraly D. J. Baidaraly A. M.
State Historical and Cultural Museum-Reserve «Esik»
Esik, Kazakhstan
e-mail: klio_7@mail.ru, dbaidaralin@gmail.com, abaidaralina@gmail.com

НАУАКЕСКЕН ЖӘНЕ ҰЗЫНКҮНГЕЙ ПЕТРОГЛИФТЕРІНІҢ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ АРҚАР БЕЙНЕЛЕРІН СЕМАНТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГРАФИКАЛЫҚ ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАУ ӘДІСТЕРІ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Амаргазиева Ә. Ж., Байдаралы Д. Ж., Байдаралы А. М.
«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы,
Есік қ., Қазақстан

Түйіндеме Ұсынылып отырған мақалада жартас бетіндегі арқар бейнелерін графикалық және семантикалық интерпретациялау мәселелері мен әдістері, жануарыға қатысты космологиялық түсініктер мен олардың қолданбалы өнер мен петроглифтердегі көріністерінің мәнін талдау, мифтік желісітегі оқиғалар, әңгімелер мен атаулар қарастырылған. Сонымен қатар, бұған дейінгі арқар бейнесіне қатысты көне дүниетаным негнізінде жасалған ғалымдардың зерттеулері мен көз-қарастары, ондағы ортақ пікірлерді басшылыққа ала отырып ғылыми тұрғыда тұжырым жасалады. Музей қонақтарына жартас суреттерінің сюжеттерін түсінікті әрі тартымды ету мақсатында археологиялық деректер негізінде экспозицияда көркем-реконструкциялық әдісін қолдану арқылы, графикалық иллюстарциясын ұсынудың тәсілдері көрсетіледі. Негізгі интерпретациялануға иллюстрациялық материал ретінде Кетпен жотасының солтүстік беткейіндегі Науакескен, Ұзынкүнгей сайларының төсінде орналасқан петроглифтердегі үш арқар мен аңшы (садақшы) компазициясы алынды. Аталмыш материалдар 2017-2018 жж. «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының қолданбалы жобаларын іске асыру барысында анықталған болатын.

Түйін сөздер: арқар, миф, дүниетаным, графика, семантика, петроглиф, археология, шоқжұлдыз.

МЕТОДЫ И ПРОБЛЕМЫ СЕМАНТИЧЕСКОЙ И ГРАФИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ИЗОБРАЖЕНИЙ АРХАРА ПО МАТЕРИАЛАМ ПЕТРОГЛИФОВ НАУАКЕСКЕН И УЗЫНКҮНГЕЙ

Амаргазиева А. Ж., Байдаралы Д. Ж., Байдаралы А. М.
Государственный историко-культурный музей-заповедник «Есік»,
г. Есик, Казахстан

Аннотация. В представленной статье рассматриваются методы и проблемы графико-семантической интерпретации изображений архара на поверхностях камня, анализ космологических понятий, связанных с этим животным и их смысл в прикладном искусстве и петроглифах, а также событий, сюжетов и имен в мифологической системе. Кроме того, делаются выводы на основе общепринятых научных мнений и взглядов ученых, которые ранее изучали проблематику изображений архара в связи с древним мировоззрением. Чтобы сделать сюжеты наскальных рисунков понятными и привлекательными для посетителей музея, на основе археологических данных будут показаны приемы графической интерпретации методом художественной реконструкции. В качестве основного иллюстративного материала для интерпретации взяты композиции из трех архаров и охотника. (лучника) в петроглифах, расположенных в верхних грядах ущелий Науакескен, Узынкунгей на северном склоне Кетпенского хребта.

Материалы, использованные в статье, получены в ходе реализации научно-прикладного проекта Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік» 2017-2018 гг.

Ключевые слова: архар, миф, мировоззрение, графика, семантика, петроглиф, археология, созвездие.

Rock images (petroglyphs) that have survived to this day, serve as the ambassadors of the ancient times, and they carry much valuable information for us. Only if we find the right way to read those expressive images, understand their meaning, and convey them as researchers, we would reveal the secrets of valuable data contained in them and depicting the history of the past. First, when we study petroglyphs we compare them with archaeological finds, we must understandthat the mythological legends are in close logical connection with the phenomenon of material and spiritual culture. It is necessary to first pay attention to the myth that inspired the ancient artistic culture in order to determine this relationship.

Myths are wonderful stories, legends, beliefs, and concepts that tell us about the creation of the world, how and where life originated, its causes and consequences, the nature of the environment, and are conceived as a result of the "infant" consciousness of the mankind [3. 5 p.]. Myths can be read on clay tablets, papyrus, stone and even pottery vessels [5. 8 p.]. However, the legends and stories of our nation in the mythical framework that were passed down orally from generation to generation, have not been fully researched and are being forgotten. Myths have been spiritual food for our ancestors for many centuries and have given birth to works of art. In ancient times, all types of spiritual activities were connected with art and were told through art. Thus, rock images are one of the works of art that can be a testimony of the mentality of our ancestors.

It is important to study rock images as a source to reveal their meaning through analysis and interpretation, restore mythological and ideological views, and determine the general development patterns of the spiritual and moral values system of the ancient inhabitants [5. 9 p.]. That is, the myth can be restored by identifying the expression of folklore in archeology. At the same time, in order to make the themes on rock images understandable and attractive to museum visitors, it is necessary to representat them in museum expositions via graphic illustrations using artist’s reconstruction method based on archaeological data.

Materials and methods. The material in question are the objects identified as a result of archaeological research. During the analysis of this topic, the main attention was given to the thoughts and concepts of archaeologists, historians, and folklorists about the place of Arqar in the worldview of humans. Also, the traditional archeological methods were used when writing the article, such as: description, comparative typological analysis, search for similarities, presenting your own concepts, and graphic drawing representation.

A group of remarkable ancient artworks, the Zhetysu rock images, is located in Nauakesken and Uzynkungey gorges on the northern slopes of the Ketpen Ridge, and Kyzemshek Gorge on the northern slopes of Ile Alatau. The interesting feature of the Arqar images on these objects is that they are carved in groups of three. An archer can also be seen on some panels near the three Arqars. Based on their relative similarities and style, the petroglyphs are dated as the Early Iron Age. Animal images (three Arqars) used in this article are depicted on the stone slab #34 in the upper part of the 2nd section of the Nauakesken site, and on a separate stone on the side of the Uzynkungey Ridge. Kyzymshek petroglyphs are on burial stones, but they have not been grouped and numbered yet. That is why it is impossible to show the exact location of the pictures.

Semantical and Artist's interpretations of petroglyphs:

Figure 1

Description

Petroglyph scene clearly showing three Arqars (Argali) and a hunter (archer)

Period: Early Iron Ages (Saka Period)

Location: Naukesken

Another petroglyph scene showing three Arqars (Argali) and a hunter (archer)

Period: Early Iron Ages (Saka Period)

Location: Uzynkungei 1

Another petroglyph scene, less clear, but still showing three Arqars (Argali) and a hunter

Period: Early Iron Ages (Saka Period)

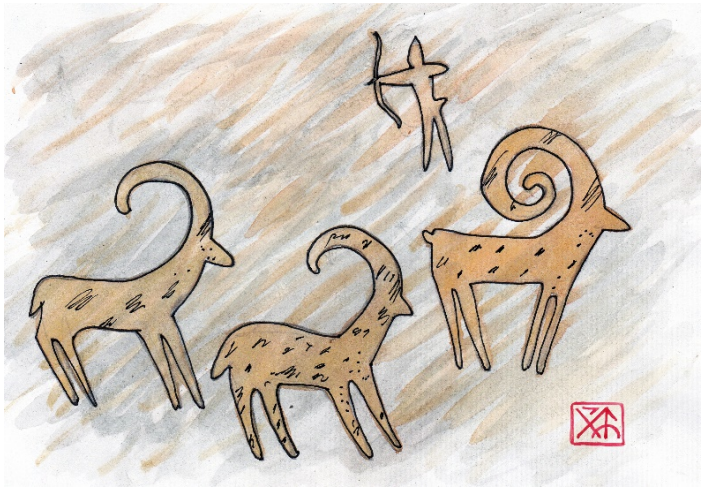
Location: Uzynkungei 1

Another petroglyph scene, showing three Ibexes (or Argali) and a hunter

Period: Early Iron Ages (Saka Period)

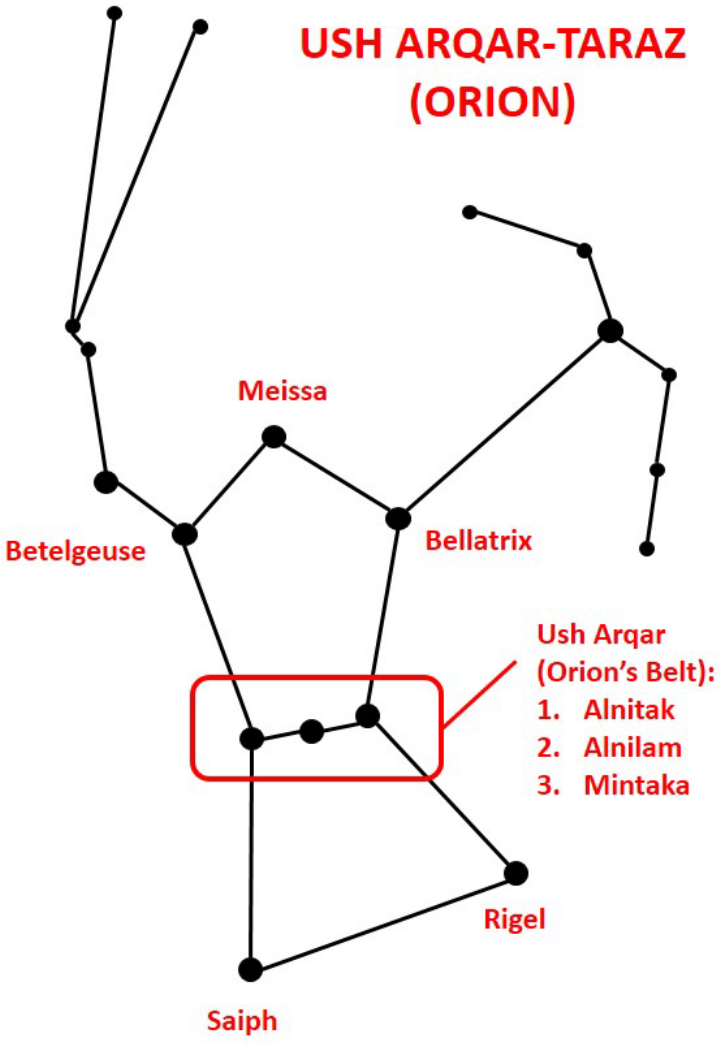
Location: Uzynkungei 2

Artist's reconstruction of the Naukesken petroglyph.

Artist's 102 nterpretation of the Naukesken petroglyph scene.

Ush Arqar (Three Argali)-Taraz (Scale), a.k.a. Orion Constellation. The visible three stars (asterism) of the Orion's Belt, known as Ush Arqar in Kazakh language.

In Greek mythology, Orion was a giant hunter (archer) who was punished by Gods for intending to kill all animals on Earth.

Artist's interperation of Orion Constellation as Saka archer/hunter.
In many popular modern-day artist's interpretations of Orion Constellation, he is shown holding a shield and a club, but it is more suitable to both Greek and Saka myth to imagine him as an archer holding his bow and arrows.

Artist's interpretation of the ancient Saka myth of Ush-Arqar (Three Argali).
Show on this illustration, the Saka marksman is aiming one arrow, while having two other arrows held in his arrow hand, ready to speed shoot them one after another. It was an old Asian archery technique used for rapid shooting.

Artist's interpretation of the Kazakh folk tale about Ush Arqar (Three Argali) and a hunter.
In this namesake myth, the Kazakh hunter saw three argali on a top of a high rock mountain, and wanted to shot all three at once. But he slipped and almost fell to death. As he recovered, he saw all three animals decending to skies and becoming the Ush Arqar Constellation.
The Kazakh marksman on this illustration is shown using the same rapid shooting technique as on the previous drawing.

Semantic interpretation. One of the most difficult problems in the study of rock images is the interpretation of the semantics of their themes. We notice that although the specialists who studied the petroglyphs of the Saka period systematized and analyzed the images of deer, horse, wolf, and bull in mythology, they did not pay much attention to the image of the Arqar. For that reason, below we will give some examples of petroglyphs and stone engravings, and focus on the significance of the images of Arqar and three Arqar.

Ancient mythological ideas were reflected not only in legends and fairy tales, funeral rites and ritual objects, customs and taboos, but also in the fine art of ancient times – including those on rock faces. Individually carved animals in it have a sacred meaning, and large multi-figure compositions can be tied with the body of legends and myths.

If we focus on the sanctity of the Arqar image on the rock faces, we can see that it is directly connected with the religious beliefs of the ancient tribes. That is, the reviewed petroglyphs are polysemantic symbols that reflect the spiritual knowledge of the ancient society. In ancient times, knowledge of the world was based on dialectics and ambivalence. More precisely, elements with various powerful properties are embedded in the images of animals, that is, they are not real totem animals but carriers of a certain idea. In addition, it is quite possible that these engravements were based on some legends.

For example, Arqar is not just an animal, but was considered a symbol of great power (Khvarenah), while a deer was considered a symbol of Sun. Therefore, the images of animals were viewed not as worshipping of these animals in the Sakas's world, but were formed as conveyers and carriers of this image to the worshiper [8. 14 p.].

Scholars such as A. I. Martynov come to the conclusion that "the main part of images is the depictions of animals and hunting scenes, and the main religious reasons are the worship of God through sacred animals" [8. 14 p.]. Also, scientists note that in the most common images of the Early Iron Age among such animals are deer, mountain goat (ibex), and Arqar.

Therefore, the images on the stone surface of the mentioned objects thus representing the religious or mythical views of the local tribes (Sun worshipping) through the depictions of Arqar, deer, and ibex. The curlings of the Arqar's horns here symbolize the source of life: the Sun (Solar System), as well as the rebirth and reawakening of Nature, the beginning of a new life, the cycle of nature. Scientist A. I. Martynov connects animal horns with solar symbols based on their ability to grow again. In general, such pictures started from Mongolia and spread to the Caucasus [2. 91 p.]. The main reason why these images are found in all regions where the nomadic peoples of Eurasia lived is related to the basis of the ideological and aesthetic worldview of Eurasian tribes and peoples, i.e., the formation of a unified economy, social structure, and ideology.

In legends and ancient writings, the Arqar is mentioned as a cosmological animal that connects heaven (skies) and earth. A. K. Akyshev, who have studied ancient data of the Ancient East in his work "Art and Mythology of Sakas", concludes that “The animal horn was a symbol of the Tree of Life and the axis of the world (the golden middle). In the Rigveda, horn is compared to the sacrificial pole, representing the Tree of Life. In the shamanism of Siberia and Central Asia, the horned animal is recognized as the middle piece that connects the two worlds; this concept is widely used in folk art and the images of sacred animals were carved on the surface of rocks" [1. 36 p.].

Artifacts found during archeological excavations prove that the image of Arqar was widespread in folk art. Artifacts found during archeological excavations prove that the image of Arqar is widespread in folk art. Headdresses and oil lamps and other items with mounted cast-gold Arqar figures were found in Esik, Araltöbe, Elekesaz (Kazakhstan), Akalakha (Altai), Tuva (Russia), and Bactria. Researcher A.K. Akishev explains the reason why most of these figures were mounted to pointed tops of items, “It was probably interpreted as sun rays” Such an Indo-European mythic symbol was also common among Semitic-speaking peoples (the motif of a golden rune hanging on a tree) (author??). We can find the Esik composition on the Okunev stelae. Of course, these stelae were a symbol of the "World Tree" (tree of life. Author). Also, their scheme is similar to the hieroglyph of Shan-yin era of China for "ancestor" which is a part of the hieroglyphs for "earth", "ram", "god Shi", and "generation" [1. 36 p.]. The scientist K. M. Skalon, who analyzed the zoomorphic style on vessels belonging to the Sarmatian period, concluded that “the handle of vessels in the shape of a ram (Arqar. aut.) is an artistic image that protects these vessels." That is, the zoomorphic handle is a magical talisman of the vessel and its owner, and plays an important role in the religious beliefs of the Sarmatian [6. 39 p.]. The reason why most of the stone platters in Ustyurt Plateau deserts and wells are decorated with horned sheep's head is because the image of sheep (Arqar. author) is associated with the element of water, moisture and with mythopoetic concepts; and because it is considered a symbol of supreme power, the attributes of the earthen power, the crown and the throne, are marked with its images. Sheep ranks second after the horse among the sacrificial animals dedicated to the gods in Indo-Iranian and Turkic religious and mythological pantheons [9. 30 p.]. All these concepts and ideas were recorded in the written data from ancient times.

According to the understanding of ancient Iranians, sheep is a benevolent, auspicious animal (Khvarna). And in Yashta ("war songs" or hymns to the gods that come from very ancient times, sometimes from the era of the Indo-Iranian aggregation and provide a lot of information in the study of the spiritual life of the early inhabitants of Central Asia and neighboring Iran and Afghanistan) the word arunaca garisac... means "golden lamb" [1. 38 p.). In ancient times, red and gold were symbols of important elements of cosmology – sun and fire, eternity, and warmth. That is, "golden lamb" (Arqar) is a sacred animal that has become a symbol of inexhaustible wealth and prosperity.

The following similarities lead to the idea that the themes of the petroglyphs can be inspired by a body of legends and myths. In the legends and fairy tales of the Kazakh people, there are many stories related to Arqar, most of them connect it with sacred, cosmological concepts and describe it as a mountain spirit. For example, in one astronomical legend, a young hunter accidentally falls into a deep while trying to shoot the sacred ramArqar). Another legend called "Three Arqars" describes the story of a hunter named Maralbai. He fired at three Arqars standing on a rock at the top of a high peak, but his foot slipped and he started to fall. His belt have accidentally hooked around one stone. The sharpshooter grabbed onto his belt and got out. He put back on his belt and when he looked up

he saw three Arqars risen to the sky higher than the mountains. Since then, the three Arqars appear as a constellation in the night sky.

It is worth mentioning that the Three Arqars stars are a part of the Orion Constellation (UshArqar – Taraz in Kazakh language) which is called Orion's Belt. The Orion's Belt (Ush Arqar) consists of three stars visually located on a single line and spaced equally, which makes them clearly visible on the sky (so called asterism). The Kazakh names for those three stars are yet to be found, but they are known by their Arabic names. Alnitak (Zeta Orion) means "cotton belt", Alnilam (Epsilon Orion) means "pearl rope", and Mintaka (Delta Orion) means "waistband".

The most important part to us is that the Greek myth of Orion tells us about the adventures of a giant hunter, who, according to one version of the myth, was killed by Gods for intending to kill all animals on Earth. In this version, it matches the above-mentioned Kazakh folktale of a hunter falling to his death after intending to kill the Three Arqars. It is too early to draw any particular conclusions, but this coincidence begs for further investigation.

The opinion of the scientists cited above and the result of our own research show that in general Arqar is not just an animal, but a symbol of strong power (closely related to the concept of Khvarna as found in the written records of the Indo-Iranians). Therefore, the Sakas didn't worship such animals per say, but maintained them as carriers of symbol of the objects of worshipping (gods), transmitters of their wishes and ideas, and carving their images on stone faces and depicting them in folk art. We conclude that Arqar was an animal of cosmological statue and the ability to aspire to the higher world. Therefore, in the religious views and beliefs of the ancient peoples, a complex and unique system of rituals and mythical concepts related to Arqar was formed.

Artist's interpretation. In the 21-st century, any field of science and technology is undergoing rapid development. Accordingly, museums have noticed a decrease in interest in historical heritage among people. This has become a common problem not only for one country, but for the whole world. In order to solve the problem (to attract visitors to the museum), they need to adapt and develop various new methods, strategies and tactics. To increase the attractiveness of cultural heritage monuments, or to make them more understandable, and to enforce the appreciation of the value of our history, and taking into account that "a picture is worth a hundred words" we offer to museum visitors scientificly-made artistic, and graphic reconstructions based on historical data.

We decided to try this method on one type of our historical and cultural monuments: the petroglyphs. Petroglyphs are a phenomenon and a unique source of information about the anthropological past that is begging to be explained in a new illustrative ways [4. 249 p.]. We have tried to reveal the meaning of the petroglyph themes, making them speak for themselves by transcribing them through new ways of artistic illustration. With this inclusive method, we can make it understandable to all categories of museum visitors. It should be interesting especially for children. There is little need to tell or write about this method in detail. We will show it by drawing, pictures (picture).

Conclusion. Solar symbols were widespread in the cultures of the peoples inhabiting the Eurasian Continent (from the British Isles, to Central Europe, Scandinavia, Siberia and Korea) as early as the Bronze Age, and it is a key element in art depicting Sun worshipping. In the Saka period, these elements were woven in the style of "animals" (Saka Animal Style), combined with the figures of sacred animals, and mythical images. Here, Arqar is considered one of the mythological images according to the ancient worldview. it has become a symbol of being closer to God, spotless purity, inexhaustible wealth, freedom, and power. In nature, the horns of Arqars grow as they age, curl into a spiral, adding yearly rings; and the amount of rings on these horns determine the animal's age. In this worldview, a year cycle is equaled with life cycle, and even used as calendar to measure time. Taking into account these animals' horns' unique properties, the ancient people probably believed that "they give the possession of power to carry their beliefs to the skies above (Heaven)" and carved their silhouettes on stone faces. We can even ask ourselves a question, "did this place serve as an early observatory?" For example, we can imagine that these images, if they were located in ancient observatories, could have served as labeling or reference marks to indicate or fixate certain important

celestial events or stars/constellations' positions. Thus, they could have been the early analogs of modern star charts and sky giagrams that are used in observatories today. In addition, it is possible that the excellent acoustics here played an important role in conducting rituals.

So, in the Saka worldview, the Arqar is a magic animal that has the power to carry their ideals and their worshiping efforts to God. That is why their silhouettes are carved in similar fashion on the rocks of Nauakesken, Uzynkungei, and Kyzemshek.

We come to the conclusion that many questions about the worldview and beliefs of the peoples inhabiting the ancient Kazakh land could be answered, and a unique system of their mythical and ritual concepts could be determined, if the themes and compositions, and individual symbolic images on the mentioned rock faces will be carefully studied in the future. The reason is that stone engravings of Kazakhstan, the great heritage left to us by our ancestors, are indisputable relics that provide information about ancient times [7. 8 p.].

References

1. Акишев А.К. Искусство и мифология саков. Алма-Ата: «Наука». 1984. 176 с.
2. Амаргазиева А.Ж., Чекин А. Г. Науакескен мен Қыземшек петроглифтері // Отан тарихы № 1 (77) 2017. 89-96 бб.
3. Бабаларсөзі: Жүзтомдық. 78-том. Қазақ мифтері. Астана: Фолиант, 2011. 489 б.
4. Zikiriya D.K., Amargazieva A.Zh., Baidaralin D.Zh. Challenges of popularization of the objects of historical material and cultural heritage of Steppe and city oases, as part of efforts to develop museum business and educational tourism in museums and heritage sites / II Esik readings The Origin and Development of the Statehood of the Steppe Belt of Eurasia Background, Periods and Consequences the International Scientific and Practical Conference devoted to 30 years of Kazakhstan Republic's Independency collection of articles. Esik, 2021. Pp. 329-338
5. Идеология и мифология саков Семиречья. [Текст]: отчет о НИР (итог.): 16-25 / Государственный историко-культурный заповедник-музей «Иссык»; рук. Мухтарова Г.Р.; исполн.: Джасыбаев Е. А. [и др.]. А., 2017. 79 с. № ГР 0111РК00329. Инв. № 0218РК01399.
6. Литвинский Б. А. Кангюйско-сарматский фарн (к историко-культурным связям племён южной России и Средней Азии). Душанбе: «Дониш», 1968. 120 с.
7. Маргулан А.Х. Петроглифы Сарыарки. Гравюры с изображением волчьего тотема. Каменные изваяния Улытау. 3-4 том. Сочинения. Алматы, 2003. 138 с.
8. Мартынов А.И. О мировозренческой основе искусства скифо-сибирского мира. // Скифо-сибирский мир. Искусство и идеология. Новосибирск: Наука, 1987 г.С 13-2510.
9. Тасмағанбетов И. Құлпытас. Астана: ОФ «Берел». 2002 ж. 392 б.

ОТРАЖЕНИЕ ДРЕВНИХ КАМЕННЫХ ИЗВАЯНИЙ И ОЛЕННЫХ КАМНЕЙ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА В ШКОЛЬНОЙ ПРОГРАММЕ

Касенова А. Д., Бейсенбаева Г. К.
Казахский национальный педагогический университет им. Абая
г. Алматы, Казахстан
e-mail: asema_94@mail.ru, b-gulnaz_80@mail.ru

ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЕЖЕЛГІ ТАС МҮСІНДЕРІ МЕН БҰҒЫ ТАСТАРЫНЫҢ МЕКТЕП БАҒДАРЛАМАСЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ

Касенова Ә. Д., Бейсенбаева Г. К.
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

Түйіндеме Қазіргі қазақстандық қоғам соңғы жылдары білім беру жүйесін жаңғыртуда. Жаңартылған бағдарлама пәндер бойынша тақырыптарды оқудың өз бетінше тәжірибесін білдіреді, бұл жағдайда мұғалім бағыттаушы ретінде әрекет етеді. Ұсынылып отырған мақалада тарихты оқытудың әдістемесінің бірі, ғылыми-зерттеу жұмыстары: Қазақстан аумағындағы көне тас мүсіндерді (бұғы тастарын) зерттеу арқылы археологиялық зерттеулер жүргізу қарастырылады. Мысал ретінде үш «культтік тастан» тұратын Ақсай-1 археологиялық кешенін келтіруге болады (Ақсай аңғары, Қарағанды облысы), оның құрамына монолиттің жоғарғы жағындағы адам бетінің бейнесі болып табылатын ежелгі антропоморфты мүсінін айтуға болады.

Түйін сөздер: Орталық Қазақстан, Сарыарқа, соңғы қола дәуірі, ерте темір дәуірі, қойтастар, бұғы тастар, тас мүсін, мұғалім, мектеп жүйесі.

THE PECULIARITY OF STUDYING ANCIENT STONE SCULPTURES AND DEER STONES OF CENTRAL KAZAKHSTAN IN THE SCHOOL CURRICULUM

Kasenova A. D., Beisenbayeva G. K.
Abay Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan

Abstract. In the Kazakh society in recent years, the education system has been modernized. The updated program implies an independent practice of studying topics in subjects, the teacher in this case acts as a guide. The proposed article discusses one of the methods of teaching history, research work: archaeological research by studying ancient stone sculptures (deer stones) on the territory of Kazakhstan. An example is the archaeological complex of three "cult stones" Aksai-1 (Aksai valley, Karaganda region), which includes an ancient anthropomorphic statue, which is an image of a human face at the top of a monolith, and a deer stone of the common Eurasian type.

Keywords: Central Kazakhstan, Saryarka, Late Bronze Age, Early Iron Age, "cult stones", mound with "whiskers", deer stones, teacher, school system.

В современной школьной программе начиная с 5 по 11 класс школьники изучают историю Казахстана. Ребята с 5 класса начинают исследовать историю с древнего каменного века и плавно переходят с одного периода на другой. Однако, к сожалению, данный предмет изучают больше теоретически, и практически нет заданий исследовательского характера. В рамках обновленной программы, где в приоритете критериальное мышление, которое подразумевает самостоятельное изучение темы учащимся, считаем необходимым предложить казахстанским учителям в качестве практических работ – археологические материалы. Подобная форма работы позволяет учащимся изучить историю разных периодов по археологическим материалом, которые неразрывно связаны с историей в целом.

В качестве примера, в попытке раскрыть историю с археологией, предлагаем учителю, при изучении новой темы по археологии, использовать новые данные комплекса из трех

«культовых камней» с археологического памятника Аксай-1 (долина Аксай, Карагандинская область) [6. С. 45]. Перед началом урока пояснить новые термины: антропоморфное изваяние, оленный камень, каменные изваяния и балбалы.

Методология исследования каменных изваяний Аксай-1 на уроках истории многогранна. При подготовке к уроку истории, предлагаем учителю ввести элементы изучения археологии, при этом использовать игровые формы [5. С. 63]. Как видим из практики, ребята лучше усвояют новый сложный материал в командной работе, с элементами соревнования. В данном случае можно предложить ребятам самостоятельно изучить полученные данные по результатам экспедиции Аксай-1. Класс делится на три команды, при этом нет деления на сильных и слабых ребят. Для работы учитель дает фотографии раскопок, список найденных предметов, интервью археологов. И, ставится задача, определить по найденным экспонатам период, дату, стиль и статус захороненного. Обратить внимание на внешне выглядят каменные изваяния, попытаться описать их. В качестве опережающего задания можно предложить ребятам самостоятельно поискать в интернете фотографии могильника и описать его местонахождение. Обратить внимание, что находится на могильнике Аксай, возле кургана с «усами» (каменными грядами). Поставить под сомнение непосредственную связь данного изваяния с курганом с «усами». Примерная ученическая характеристика могильника «Третье антропоморфное изваяние из долины Аксай, именуемое «Акбикеш» [7. С. 80], выделяется не только огромными размерами, своеобразной стилизацией лица, но и наличием дополнительных деталей – колец, выбитых по боковым сторонам головы. Попросить ребят определить период возникновения данных каменных изваяний. Например «Менгироподобность» форм сближает эти изваяния с «культовыми камнями» поздней бронзы, традиция которых, по мнению Л.Н. Ермоленко, продолжилась в раннем железном веке [6. С. 14-18]. Третьей команде предложить изучить оленные камни. Не исключать вероятность их сосуществования каменных изваяний с оленными камнями.

Обратить внимание ребят на месторасположение изваяний. Например, «Антропоморфное изваяние обращено лицевой гранью в западном направлении (на запад-северо-запад) – в сторону стоящего напротив оленного камня, при этом оно наклонилось вперед» [10. С. 90, 3. С. 80].

По завершению вышеописанного урока, подводим итог, методика преподавания истории подразумевает, межпредметную связь с археологией и предлагаем ввести ее в школьную систему. Во время исследовательской работы используя такие методы, средства и приёмы, учителю удастся обеспечить учащемуся наиболее доступное, наглядное, конкретное и убедительное восприятие, понимание и усвоение исторических фактов; какими методами и средствами есть возможность обеспечить запоминание этих фактов, как наиболее доступно раскрыть изучаемые явления, как организовать активную мыслительную работу учащихся, чтобы раскрываемые явления были усвоены и помогали дальнейшему познанию.

Предложить учащемуся образец, как следует подготовить отчет по самостоятельному изучению археологического исследования: «Изваяние из могильника Аксай заметно превосходит по длине изваяния сакской эпохи и средневековья («древнетюркские» и «кыпчакские»). Такие признаки, как большая длина, массивность и природная форма сближают его с «культовыми камнями» – менгирами типа «четырехгранного столба» со скругленным абрисом верха, которые были отнесены А.Х. Маргуланом к памятникам поздней бронзы [8. С. 277-282].

При изучении литературы, авторами были выделены мнения двух историков-практиков**.** По утверждению Довгяло М.С., методика преподавания истории является дисциплиной педагогической. Но, это отнюдь не означает отсутствия связи методики с самой историей. Это подразумевает, что в процессе обучения и внедрения педагогическая методика фактически связана с историческим материалом, сравнивая, каким образом преподавали ранее, какие методы и приемы были более эффективными и каким образом на их основе можно улучшить процесс обучения в настоящее время [5. С. 7-10]. Однако, другой историк Козик Л.А. утверждает, что «при организации урока и использования различных методов обучения

должна сохраняться объективная историческая картина прошлого и настоящего» [4. С. 8-13]. Он подчеркивает, что «сами методы преподавания истории специфичны, они присущи только истории». Нельзя не согласиться, методика преподавания истории в школе тесно связана с педагогикой, т.к. является отраслью педагогической науки, и связана с дидактикой, теорией воспитания. Кроме указанного методпреподавания истории тесно связан с археологией.

Заключение. Считаем, что для учащихся 9 классов данная тема с терминологией будет понятна, ребята в силу своего возраста любознательны, их очень легко увлечь новыми познавательными темами. Поэтому, учителю необходимо на своих уроках раскрывать темы, в частности про археологию, на практике, знакомить с современными археологическими раскопками, предполагаемыми находками из раскопок, известными личностями внесшими вклад в изучение данной науки.

До сих пор, благодаря находкам изваяний сакской эпохи на территории Казахстана традиция изготовления антропоморфных каменных изваяний в Центральном Казахстане прослеживалась с раннего железного века. Рассмотренные ученными данные экспедиции позволяют школьникам сделать вывод, что антропоморфные изваяния из долины Аксай, возможно, являют собой локальный феномен, они могут свидетельствовать о более раннем появлении традиции. На их относительную древность указывает тот факт, что они отличаются от известных изваяний раннего железного века и средневековья морфологическими особенностями и массивностью, свойственной «культовым камням» эпохи поздней бронзы, хотя традиция установки менгиров и стел, согласно ученому А.З. Бейсенову сохранилась в тасмолинской культуре, генетически связанной с Бегазы-Дандыбаевской [1. С. 102].

Литература:

1. Бейсенов А. З. Околокурганные жертвенники как разновидность памятников тасмолинской культуры // Вестник Томского государственного университета. История. 2015. № 4 (36). С. 96-104.
2. Бейсенов А. З. Курганы с «усами» Центрального Казахстана // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2017. С. 31–37.
3. Волков В. В. Оленные камни Монголии. М.: Научный мир, 2002. 248 с.
4. Глазырина Т. Н. Методика преподавания истории: учеб.-метод. комплекс для студентов специальности 1-21 03 01 «История». Новополоцк: ПГУ, 2011. 356 с.
5. Доц М.С., Довглялло, Доц Л.А. Методика преподавания истории конспект лекций. 2003. 112 с.
6. Ермоленко, Л. Н., Курманкулов , Ж. К., Касенова, А. Д.. Комплекс Аксай-1 (к проблеме изучения древних антропоморфных изваяний и оленных камней Центрального Казахстана). Народы и религии Евразии, 26(3). 2021. С. 7-23.
7. Касенова А. Д. Каменные изваяния Сарыарки (история изучения). Алматы : Инсти-тут археологии им. А. Х. Маргулана, 2020. 196 с.
8. Маргулан А. Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Изд-во «Наука» КазССР, 1979. 360 с.
9. Маргулан А. Х. Каменные изваяния Улытау // Сочинения: в 14 т. Т. 3–4. Маргулан. Алматы: Изд-во «Дайк-Пресс», 2003. С. 36–136.
10. Савинов Д. Г. Оленные камни в культуре кочевников Евразии. СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1994. 208 с.

КӨКТҮРІК ҚҰПИЯСЫ

Жылкыбаева М. Ш.

e-mail: sharapata_ai@mail.ru
Алматы қ., Қазақстан

ТАЙНА НЕБЕСНЫХ ТЮРКОВ

Жылкыбаева М.Ш.

г. Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье ученого естествоведа, кандидата физико-математических наук, доцента Магрипы Шожегуловны Жилкыбаевой, проводившей расшифровку надписи Золотого Человека, описывается исторический объект времен Коктюрка. Автор приводит примеры с индивидуальной расшивровки древних текстов, подчеркивая мировую значимость архаических символов. Ученый утверждает, что надписи на Орхонских памятниках являются творением Коктюрк Баба и каллиграфические надписи древности состоят из 77777 знаков. А также излагает свою теорию исследования «Золотого Человека» из Иссыкского кургана.

Ключевые слова: Коктюрк, Иссыкский курган, иероглиф, символика, пирамида.

SECRET OF THE HEAVENLY TURKS

Zhylkybayeva M. Sh.
Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article by M. Sh. Zhilkybayeva, a natural scientist, candidate of physical and mathematical sciences, associate professor, who deciphered the inscription of the Golden Man, describes the historical object of Gokturk times. The author cites examples from the individual interpretation of ancient texts, emphasizing the global significance of archaic symbols. The scientist asserts that the inscriptions on Orkhon monuments are the creation of Gokturk Baba and that ancient calligraphic inscriptions consisted of 77777 characters. And also presents her theory of researching the «Golden Man» from the Issyk burial mound.

Keywords: Göktürk, Issyk kurgan, hieroglyphs, symbolism, piramid.

Орхон ескерткіштеріндегі қытайша жазудың барлығы Көктүрік Бабадан қалған қолтаңба екенін біз сол Көктүрік мұрасы сақталған өлкедегі тас бетіндегі жазулардан оқып білдік. Бүкіл қытай жазуын 19 түрлі вариантта жасап берген ежелгі ғалымдардың арасында Көктүрік Бабаның орны ерекше. Сонау Тас дәуіріндегі кезеңде бүкіл қытай жазуын қағазға түсірген ғұламалардың барлығы Пайғамбар екені аты-жөнінен белгілі. Атауы баршаға таныс Иузитити 24 Миңатимти Пайғамбардың арасынан 19 кісі бүкіләлемдік деңгейдегі оқу-ағарту ісін қолға алып, керекті жазу үлгілерін реттеп берген. Соған дейін бұл жерде 124 түрлі жазу үлгісі қолданылған. Оның бірталайы бүгінге дейін жоғалмай жетті. Солардың бірі Ашамай жазуы мен Бұтақты жазуы.

Үндіқытай түбегі мен Жапон архипелагындағы жас халықтарға арнап әдейі шығарған иероглифтердің жалпы бейнесі қазіргі жазуынан басқа болатын. Каллиграфиялық үлгімен жазылған оның барлығы аса тығыз информациялы 77777 таңба. Сол жетпіс жеті мың жеті жүз жетпіс жеті түрлі қытай таңбаларының әрбіреуінде Хара Хаңлының бір жүз сөзі кодпен жинақталған. 7777777 таңбалы Хара Хаңлының сөздерін осы 77777 қытай таңбалары бойда жасырын ұстаған. Бұның бәрі каллиграфиялық жазудан ғана оқылады.

Иә, Құранды Аспан үстінен түсірген баяғы Мұз дәуірінде осындай 7777777 таңбалы Хаңлы сөздерін де дәп сол биіктен жерге беріпті. Әлемдік орталықтан түскен жеті миллион

жеті жүз жетпіс жеті мың жеті жүз жетпіс жеті сөзді Хааан Жуууаңшити аталған 77777 Хаааанжи ішінде жасырып берген 19 Пайғамбардың біреуі – Есік қорғандағы Алтын адам.

Қазіргі қытайлар мен жапондар кейінгі кезеңде өзгертіп, жаттауға оңайлатып алған бірнеше мың канджи – Хан жазуы, орыс тілінде «иероглиф» деп қате айтылуда. Иероглиф – Хаааанжи бітіміндегі жазулар емес.

Тұңғыш өмірдегі Хааан Жуууаңши атауынан Жуаңши бөлігін бүгінге әкелген Жуантөбе атауының барлығы Көк Түріктің қолымен үйілген төбелер. Соның біреуінде ғана өзі жатыр.

Есік қорғандағы Алтын адамның барлық мүлкін, өз қолымен тиесілі мәліметтерді солардың бетінде асықпай таңбалаған ұлы данышпан Адам Атамыз бүгінгі ұрпақты бұншалықты ақылсыздыққа ұшырайды демеген ғой. Анау 77777 санды Хаааанжи таңбаларына өздері жасырған баяғы 7777777 таңбалы Хара Хаңлы сөздерін бір-екі қорғанда, ішіндегі ұсақ-түйек заттары мен сондағы киімдеріне жазып кеткен. Оның ешқайсысы да бізге таныс қазіргідей әріпті жазу емес. Осының мәнін түсіне алмаған археологтар қорған ішіндегі заттардың табиғи ретін бұзып, тек дорбалауды білді. Бұл ғана емес, кез-келген Сақ қорғанын ашқанда анықтама жазуларын тас-талқан қылған. Қорған ішіндегі көлемді жазулар осылайша жойылып жатты. Осындай да білімсіздік болады екен-ау.

Кез-келген Сақ қорғанда жазулы информациялар бар. Олардың өзгеден бұрын археологтардың қолымен жойылуы шектен асқан надандық. Археологтарда өз мамандығына сай білімі болса, анау 1923 жылы ашылған Тутанхамонның тарихы көпшілікке бірден танылар еді. Оның орнына Тутанхамонның үлкен бриллианты елден жасырын ұрланды. Ал ұрлануға келмеген анау алтын саркофаг ашық көрсетіле бастады. Жалпы алғанда кез-келген Сақ қорғанды ашу ісі ұрлықсыз өтпеген. Май шайқаған бармағын жалайды. Сырттағылар одан қалғанын көреді. Тіпті Сақ қорғандарындағы алтын тебендерге дейін ұрланып келді ғой.

Сақ қорғандарды жасақтау ісі қазіргі археологтардың кешегі оқытушылары айтып келгендей «өлген соң көр ішінде тіріліп, сол заттарды өзі пайдалансын деген соқыр сеніммен қойылған» емес. Қорғандағы заттар мынау кезеңдегі халықтар өркениет пен діннің шындығын түйсігінде тарих арқылы оятсын деген есеппен қойылған. Қазіргі ұрпақтың білімсіздігінен ол заттар өзінің тиесілі функциясын атқара алмады. Бостан-босқа дорбаланып, жеке қолда кетті.

Сырт көзден жасырын, қоршау ішінде ашылған сақ қорғандардың қалған-құтқан заттары мұражайларда тұр десек те, оның пайдасын көріп отырған халық жоқ. Әнеки, Есік қорған жайында ештеңе айтылмаған соң бұл жерден табылған Алтын адамның беделі Есік тұрғындары үшін жоққа айналды. Тарихқа қызмет етпеген археология да сондай сәттік ермек. Осындай сәттік ермектер біздің қанша саланы жайлап алды? Үкімет бөлінген қаржының есебін талап етпесе бұндай ұяшықтар көбеймей қайтсін? Көк Түріктің пирамидасы археологиялық жеке меншікке айналмауы тиіс. Бұл орынды ашар кезде Түркияның ғалымдары мен мәдениет саласындағы қызметкерлері қатысуы керек. Өйткені, Көк Түріктің Аюбхааан деген есімі бар.

Хааан Жи жазуын құрастырған Тас дәуірінде Көк Түріктің Ли Бао деген есімі болған. Бұл да аса шифрлы атаудың бірі. Анау Жапаңитузи жеріндегі өркениет ошақтары түгелімен осы Махсилланың басқаруымен іске асқан. Оның есіміндегі Силла атауымен қазіргі Кореяның ежелгі өркениеті қаланды. Көк Түріктің Гоган есімі қазіргілер айтып жүргендей «немістің аты» екені рас. Германиядағы Алмания жері мен Англияның тарихи атауы Альбион біздегі Албан батырдың есімімен байланысты. Албан батырдың Раинбек деген де аты болған. Германиядағы Раинбек жері содан бері сақталып келген аса маңызды нүкте.

Бұдан үш ғасыр ілгеріде өмір кешкен Раинбек батырды қайсыбіреулер Райымбек деп жүр. Шындығында ол – ежелгі Раааинбеги. Бұл есімнің ішкі шифры осылай жазсаң ғана ашылады. Көк Түріктің шынайы аты қандай деген сұрақ болса оған жауап беруге біз дайынбыз. Тиесілі затымен көзге көрсетіп дәлелдеуге де дайынбыз. Есік қорғандағы 26 таңба арқылы Көк Түріктің мұрағатын 2000 жылы іздеп тапқанда бізге тас бетіндегі таңбалар

нұсқаушы болған еді. Таңбалардың сыры тереңге меңзейді. Сақ қорғандардың сыры да сол таңбалардың тексінде айтылған. Былайша айтқанда, Гоган жері – әлемдік орталық ретінде жалпы таңбалардың бас кодын өзінде сақтаған ғажап нүкте. Сондай себептен де Египетке бармай-ақ, көне Каирдың бастапқы тарихын осы жерден-ақ оқып білуге болады. Сол секілді Греция тарихы бар. «Ұлы Қытайдың қазіргі астанасында сақталған көне дәуірлік мінәжат сарайын дәп сол орынға кімдер тұрғызды және не үшін солай жасады?» деген сұрақтың жауабы да мына Қазақстандағы тас бетінде жазулы! Бір сөзбен айтқанда, бұндағы Көк Түріктің пирамидасы қытай мен жапон ғалымдарының көзінше ашылуға тиіс. Үндістан сол екеуінің ортасындағы біздің жер. Осындағы үш түрлі жазу үлгісін де Гогандағы Көк Түрік шығарып берген. Бір өзінде 89 түрлі лақап аты бар Көк Түріктің бізге аты таныс болғанымен заты мүлдем белгісіз болып келді. Әл-Фараби екінші ұстаз екені де рас жағдай. Ең бастысы бұның Арап аты екенінде...

Көзге түскен Сақ қорғандарын дереу ақтарып, ішіндегі жәдігерлерді дорбалап әкетуге дағдыланған жаңа замандағылар өздерінің сол ісімен жалпы адамзатқа орасан кесір келтірді. Білуге тиісті көне тарих танылмай қалды. Сақ қорғандағы сүйек иесі аты-жөнімен әйгіленуі керек еді. Оның бәрі белгісізге айналды. Бәрінен де жаманы сондай қорғандарда жасалған ұрлық істерде. Мысалы, көзіңше ашылған Есік қорғанның барлық заты үкіметке түгел тиді ме? – Жоқ, әрине. Үйреншікті әдетпен бұл жерден де жымқырулар өтті. Анау 26 таңбаның жасырын тексі ашылса қорған ішіндегі заттардың атауы айтылып, тізімі берілерін бұл қорғанды қазушылар білмеді. Осыдан ізсіз кеткен бірнеше затты жалпы жұртқа атап айтсақ, олар мынандай:

1. Бір қолында күміс зеренше, екінші қолында аса үлкен гауһар кесегі болған Адам Атаның төрт жүзігінің екеуі гауһар көзді екен, бұлар қайда?

2. Сақ патшаның тұңғыш ұлы екенін дәлелдейтін заттық белгі сегіз бұрышты бриллиант жұлдыз бас жағында болған. Онысы қайда?

3. Ол адамзат өмірінде бірінші математик ретінде кеудесіне алтын «+» таңбасын қойып жатқан. Бүгінгілер қателесіп, орысқа жапсырып жүрген «+» таңбасы өмірдегі тұңғыш математиктің символикасы ретінде шыққан, айналасы өрнектелген көркем бұйым болған. Оны Есік қорғаннан кім ұрлады? Ол алтын қайда? Айналасы ою-өрнекті болып жасалған аса көркем бұндай «+» таңбалы жәдігер сонша салмағымен кімнің қалтасына түсті? Онымен салыстырғанда алтын тебендер мен алтын сұлы, алтын масақтары болымсыз көлемдегі ғой.

Сақ қорғандардың ішіндегі жасау-жабдығы жалпы түрде үкіметке белгісіз болған соң жай халық одан тіпті де хабарсыз деген ішкі сенім кез-келген археологиялық топты батыл қимылдатады. Египеттегі Тутанхамон да солай ашылды. Ондағы шындық әліге дейін жасырын. Гогандағы Көк Түрікті Тутанхамон секілді енді алдай алмайсың. Бұл кісі өзі Пайғамбар болған соң мынау эрадағы өмірдің түр-түсін сол кезеңде алдын-ала көре білген. Мұрағаты жайында барлық деталын тас беттеріне алдын-ала тіркеп кеткен. Сақ дәуіріндегі әрбір ер кісі қартайғанда жататын жер қабатын өзі саналы түрде алдын ала даярлайтын болған. Керекті заттарын да өзі жасап орналастырған.

Ең соңында сүйек қана басқа қолдармен жеткізілген. Анау Шығыс Қазақстан жерінен табылған Алтын адам да барлық жасауын өзі даярлаған ел билеуші. Оның есімі бізге белгілі. Биылғы жылы Қошқарбай шатқалынан ашылған қорған иесі де белгілі кісі. Оны археологтар «әйел заты» деп елді шатастыруда. Қолындағы «қолайна» мен ежір ыдысқа бола әйел деуге болмайды.

Көк Түрік Аюбхааанның мұрағаты жасырын пирамиданың ішінде. Бұны біз 2001 жылы іздеп барып тапқан едік. Ішкі жағында қандай заттары барын сол Аюбхааанның жартастағы жазуларынан оқып білген соң 2003 жылы 1 қыркүйекте екі телеграмма жібердік. Оның біреуі Президент Н.Назарбаевтың атына, екіншісі сол кездегі Мәдениет және қоғамдық келісім министрі М. Құл-Мұхаммедке жолданды. Бірақ телеграммалардың бірде біреуіне жауап қайтарылмады. Содан бері бұл жасырын пирамиданың мәселесі бірнеше халық депутатына арнайы хат түрінде баяндалды. 2005 жылдың 31 мамыр күні сол кездегі Премьер-министр Д. Ахметовтың атына да үш беттік бір хат барды. Оған да жауап жоқ. Тіпті бұл пирамиданың

ісі халықаралық деңгейде болған соң сол кездегі Сыртқы Істер министрі Қ. Тоқаев мырзаның атына да 2005 жылы 14 шілде күні бір хат барған. Сыртқы істер министрінен сонда өтінген мәселем, Әл-Фараби екінші ұстаз – Аюбхаааанның Жапония еліне арнап қойылған Амур патшаның гауһар тәжі жөнінде еді. Сол гауһар тәжді ашқан күні оны Жапония мемлекетіне тапсыруды біз министрден алдын-ала өтінген едік. Сол секілді көптеген елдерге арнап қойылған Хаааанның қымбат бағалы сыйлықтары бар екенін біз оның өз жазуынан алдын-ала оқып білдік. Бұл арадағы Түркия мемлекетіне тиесілі пирамида ішіндегі басты сыйлық жеке қобдиша ішінде деп айтылған. Адресатты сыйлықтар бүгінгі елдеріне жіберілуі керек. Осының бәрін бұл пирамида ашылмай тұрып жалпы жұртқа жариялаудағы мақсатымыз үш нәрсемен байланысты:

1. Өз кезінде 89 түрлі есіммен өмір кешкен Планеталық даңқты бұл Хаааанның анау тас бетіндегі жазуда айтқан өтініштерін бүгінгі жұрт толығымен 100 пайыз мөлшерде орындауға тиіс. Бабамыз атап көрсеткен сыйлықтарды тарату керек.

2. Қазіргі қазақ қоғамы Аюбхан төрені басыбүтін білмейтіндіктен де оның бар дүниесін тек қана археологтар ақтарып, заңды шаруаларын істей берсін дегендей қате түсінікпен келеді. Осындай қате ұстанымның кесірі біздің жерден ашылған үш Алтын адамға тиді. Олардың кім екенін әліге дейін білмейсің. Қасындағы заттары тиесілі функцияны атқара алмай босқа дорбалануда. Мынау Аюбхаааның мұрасы дәп сондай быт-шыт боп, талан-таражға салынса, бұдан кейінгі біздің өмір құлама жардың шетінде екенін қазірден ескертуге мәжбүрмін. Өйткені, бұл Аюбхаааан – екінші ұстаз Әл-Фараби, бүкіл Планета халықтары үшін аса қымбатты тарихи тұлға. Оның Африка құрлығындағы елдері арасында Египет пен Судан, Алжир, Марокко мен Эфиопия бар. Оңтүстік Америкадағы Сааалатинати, қазіргі тілде «Латын Америкасы» деп отырғаның түгелімен осы Аюбидің әртүрлі псевдониміндегі елді мекендер. Мадагаскар да соның атында. Солтүстіктегі Аляска жерін де осы Алиасхар бидің бастауымен барып бірінші рет ашқан соң есімі топонимге айналды.

Тіпті Солтүстік Мұзды мұхиттағы Антарахтиданың атауы да осы Аю бидің Тарахты деген атымен байланысты. Солтүстік жарты шардағы Тарахты елдері мынау қазақ арасынан бастап Украинадағы Дон бойына дейін жайлаған. Тізе берсек, бұндай географиялық атаулардың өзі том-том кітапқа айналады. Аю бидің дарыны өлшеусіз болған соң да оның Хасхрбег пен Жолбарыс деген де лақап есімдері бар. Кім екенін әліге дейін зерттеушілер таппаған оның Буитур есімі Қара теңіз жағалауымен байланысты. Осы Қара теңіздің өзі де Аю бидің атында... Египет атауының өзі Көк Түріктің кезекті бір есіміндегі: Эгеипетитити Бихаи Гогити Турхти – қысқаша Эгеибитух. Египеттің алғашқы билеушісі осылай аталған. Бұл есім көне тарихи кітаптарда да бар.

11 Қыркүйек 2009 жыл
Бұл мақаланы жинаққа марқұмның қызы Жылқыбаева Шарапат ұсынған.

ҰМАЙ АНАНЫҢ ҚҰПИЯСЫ

Жылкыбаева М.Ш.
e-mail: sharapata_ai@mail.ru
Алматы қ., Қазақстан

ТАЙНА УМАЙ АНА

Жылкыбаева М.Ш.
г. Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье ученого естествоведа, кандидата физико-математических наук, доцента Магрипы Шожегуловны Жилкыбаевой, 30 лет своей жизни посвятившей расшифровке надписи на Иссыкской чаше на основе новейших методов исследования исследуется протоязык человечества. Делая акцент на исторической важности образа Умай Ана, автор поднимает проблему сохранения памятников культуры древних времен. А также, подчеркивая важность изучения прамирового языка, дает расшифровку антропонима Атилла. Автор предлагает новые подходы в изучении древнетюркской письменности и культуры.

Ключевые слова: Гоктюрк, Умай Ана, Атилла, родной язык, Чингисхан.

SECRET OF UMAI ANA

Zhylkybayeva M. Sh.

Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article by M.Sh. Zhilkybaeva, scientist of natural sciences, candidate of physical and mathematical sciences, associate professor, who devoted 30 years of her life to deciphering of the inscription of the Golden Man of Issyk, considers the latest methods of research of the Proto-Human language. Emphasizing the historical importance of the Umai Ana monument, the author raises the problem of preservation of cultural monuments of ancient times. And also emphasizing the importance of the study of the pre-world language, gives a deciphering of the anthroponym Atilla. The author proposes new approaches to the study of ancient Turkic writing and culture.

Keywords: Göktürk, Umay Ana, Atilla, mother tongue, Gengis Khan.

Қазіргі тілдегі «Ана» атауына қарап ҰМАЙды әйел заты ретінде қабылдау қате. Жаңа замандағы қазақ тілі кейінгі үш ғасырда бұрмаланып біткендіктен әр дыбыстың сөздегі акустикалық беделі өте төмен. Осындай себептен барып, жердегі тарихи атаулардың бәрі бұрмаланып шықты. Яғни, түзу ағаштың бұтағына жек көре қарап, сол қатардағы қисық өскен ағаштарды қастерлеуге шыққандай ауытқу үстіндеміз. Тіл дегенің дұрыс қолданылса – кәусар бұлақ. Кезінде В. Радловтың қазаққа таң қала қарағаны содан. Егер Радлов қазақ ортасына дәл осылай зерттеушілік мақсатпен қайта оралса, қазіргі тіліміздің безе қашар еді. Тіпті бұдан 50-60 жыл ілгерідегі қазақтың шұрайлы сөздері бүгінде қолданылмайды. Осынша өзгеріске ұшыраған ана тілдің ендігі тағдыры не боламақ?

Кез-келген тілді үйрену белгілі бір қажеттіліктен туады. Тіпті қазір қолданылмайтын көне латын тілін өз еркімен үйренетін студенттер бар ғой. Бұны істетіп тұрған – сол латын тілінің күш-қуат пәрмені. Оның әрбір сөзі баяғы қалпынан өзгермеген. Жаңа заман адамдарын ол тіл сонысымен қызықтырады. Егерде қазіргі Түркия елінде баяғы Осман заманындағы көне тіл сақталса, онда мынау түркітану ғылымы өз функциясын дәл атқарған болар еді. Амал не, қазіргі кезеңдегі жаңа түркінің тілі мен баяғы Хұн дәуіріндегі түркілік өмірді танып білемін деген жалған үміттесің. Жаңа замандағы өзбек тілі де сізге баяғы Темірланның бастан өткен тарихын дұрыс танытпайды. «Темірланды танидық қой» деген жалған үміт пен жалған сенім алдап келді. Жалпы шығыстану, түркітану жүйесі осы күнгі жаңа тілдердің күшімен ешбір нәтижеге жетпегенін бұндағы зерттеушілер әлі сезінбейді.

Иә, космосты зерттеудің не екенін нақты сезінгің келсе космостану орталығындағы ғылыми-техникалық күйді көзбен көріп, етпен сезіну керек. Сол секілді түркітануды ғылыми биіктен көрейік десеңіз, баяғы Көк Түрік пен ҰМАЙдың тұсындағы ана тілінде сөйлей біліңіз. Әр нәрсенің танылуы сондағы термин жүйесі арқылы іске асады. ҰМАЙ АНА неге бұлай аталғанын шешкіңіз келсе, сол ҰМАЙдың қолданыс тіліне оралыңыз. Қазіргі кездегі түркі тектестердің тілі ҰМАЙ АНАның құпиясын аша алмайды, бұл анық. Лондон мәдениетін ғылыми деңгейде тану үшін ағылшын тілінде сөйлеуің керек қой. Ал ҰМАЙдың кім екенін білуге келгенде неге сондай әдісті қолданбайсыздар?

Иә, Жер Планетасындағы мәдениеттің бастау көзі қайда жатқанын білгіңіз келсе, әдебиеттің Планеталық тарихын тапқыңыз келсе, көне дәуірде жазылған манускрипт тілін біліңіз. Жалпақ Азиядан теріп алып, қазіргі Англияның мұражай экспонаттарына айналған анандай манускриптерді сонша даңқты Европадан ешбір ғалым оқи алмады. Оқи алмауы сол манускриптің тектік тілін білмеуден. Дәл осындай күй біздегі сирек кітаптардың қорымен де байланысты билік құруда. Кітапханаларда жатқан көне дәуірлік шығармаларды бүгінгі ғалымдардың ешбірі оқи алмайды.

Қазақ зерттеушілер орыстардан мәлімет күтіп үйренген. Ал орыс ғалымдары өзінен арғы Батысқа алаңдайды. Батыстың ғылымдағы ерлері болса, жалпақ Азияның беделіне қызмет етпейтін шовинистік идеологияның өкілдері. Осындай себептен барып түркі атауын олар өз зерттеулерінде «жаңа эраның VI ғасырындағы қытай жазуларынан кездестіріп тұр». Шындығында Түркі жалпы жердегі баршаның ең арғы түп атасы еді.

Ата салттан ертерек ажырап, мәңгүрттік күйге еркімен түскен жұмыр бастыға тән нәрсе туған Атасын жек көріп безіну мен шыққан тегіне деген өшпенділікте. Осының бір мысалына біздегі украиндардың Хааакул есімін естігісі келмейтіні жатады. Сол секілді Шыңғысханға қарсы шабуылдап, оны жамандау ісі де мәңгүрттік кейіпті танытады.

Қол-аяғы сау Көк Бөріні «Қол-аяғы жоқ Ашина еді. Қасқырдың қаншығы бағып жүріп оған көп бала тауып берді...» деген сандырақ ғылымның да бүгінгі түркология жүйесіндегі беделді танытады. Көк Түріктің кім екенін танып-білу бұндайда болмақ емес. Бір сөзбен айтқанда, бәріміз де алып еменге жек көре қарап одан бөлек жатқан шірік ағаштарды аялауға шыққандаймыз.

«Адамзат өркениетіндегі алып Бәйтерегі қайсы?» деген сұрақ жоқ. Кілең танымсыздықты модаға айналдырған ақылсыз бейнедеміз. Сонда саған тегінді АҚШ ғалымдары келіп танытуға тиісті ме? Жоқ. АҚШ ғалымдары Моңғолия жерінен Шыңғысханның алтын қоймаларын іздеп табуды ғана мақсат етті. Соны іске асыруға қырық американдық келіп, жиырма бес жыл бойында бүкіл Моңғолия жеріндегі Сақ қорғандарды ақтарып шықты. Шыңғысханның жатқан жерін олар «тапты да».

Шыңғысхан өмір сүрген Көк Түрік заманындағы тіл жүйесін бүгінде бір зерттеуші білген болса, қазіргі кезеңдегі бұл Шыңғысханды бірнеше кісі әр жерден таппас еді. Әркім оны өзінше «тауып» жатыр. Егерде сіз ҰМАЙдың тілін білсеңіз, бұндай істің бәрі де өтірік екенін үйіңізде отырып-ақ білер едіңіз. Шыңғысханның жатқан жерін кезегімен тауып жатқан «ерен» зерттеушілердің қай-қайсысы да өз басын даңқты етуге ұмтылғандар. «Қазіргі қазақ тілін білмесең мейлі, бұл қазақтың Шыңғысханға жақындығы шамалы» деген сенімдесің. Европалық, орыстық жүйедегі шығыстанушылар жазып берген «шығыстану» еңбектері біздегі әр қазақты ҚҰРАН кітабындай өзіне елпітіп алған ғой. Ол бағыттан кері қайту жоқ.

Кезекті «тапқыш» Шыңғысхан жатқан орынды даурыға жария еткенге дейін асықпай күтеміз. ҰМАЙ АНАның ендігі тағдыры біздегі бұндай салғырттықты күтіп тұра алмайды. Кім екенін дұрыс танып білмеген соң бұл ҰМАЙ АНА ескерткішін де әлгі Орхон ескерткіші сияқты әскерилердің оқ атар нысанасына айналдыру оп-оңай. Онсыз да қазіргі халықаралық әскери жаттығулар таңбалы тасты орындарда өтіп жатыр. Құрамында 15 мың әскері бар халықаралық әскердің кезекті жаттығуы Жамбыл облысындағы Мәтібұлақ жерінде өткеніне біздің жанымыз қиналады. Өйткені, Мәтібұлақ – ежелгі ҰМАЙ АНА мемлекетінің кезінде орнаған Планеталық өркениеттің бір ошағы. Оның жерінде жарқыраған көне қала қазір болмаса, оған Мәтібұлақ кінәлі емес. Баласағұн қаласы осы Мәтібұлақ қаласымен бір мезгілде

жер сілкіністе ұшырап, топырақ қабатына батқан. Енді міне, дәп сол қаланың үстіне апарып 15000 халықаралық әскерді ойнаттық. Ертеңгі күні ҰМАЙ жері де сондай жаттығу алаңына айналуы бек мүмкін.

ҰМАЙдың тас ескерткіші жойылса, онда біздің қазақ тілі мәңгілікке өледі деген сөз. Сонымен қоса Әлем халықтарындағы үш мың түрлі тіл жүйесі қоса кетеді. Бұның бәрі –ҰМАЙ АНА тілінің бөлшектелген сөздік қоры еді.

ҰМАЙ АНА ескерткіші тұрған орын аса ерте замандық прототарихпен байланысты бір нүкте. Есік қорғандағы Алтын адамның тіршілігі кезінде бұл орында АТИЛЛА билік құрыпты. АТИЛЛАның есімі сол кезеңде былай аталған: АЛЛЛАСИТИЛ ЛАТИТИТИ, қысқаша айтқанда – АТИЛЛА. ҰМАЙ АНАның ол кездегі мемлекеттік атауын қысқаша айтсақ: ҰМАЙ АТИТИ АНАРХАААНТИТИТИ АЛЛЛАСИТИ ТИЛ ЛАТИТИ екен. Барлық сөзін атап жазсақ 199 бөліктен тұратын бұл күрделі атаудан бүгінгі қазаққа жеткені тек «Ана тіл» атауы ғана.

Түркиядан келіп кеткен жанашыр ағайындарымыз біздің елден басқа халықтарда «Ана тіл» атауы жоқ екенін үнемі айтып жүр. Оның себебі, ҰМАЙ АНА мен байланысты тіл жүйесі екен. АТИЛЛАдан біздің жерде қалған бір ескерткіші – ТИЛ бүгінде «тіл» деген сөзге айналды. Байқұс халық мың өліп мың тірілген ауыр жылдарда осыны естен шығармау үшін қорасындағы малға ТИЛИХТИТИ – «тілік енін» салып отырған. Сонда бұл тілік еннің бірінші рет пайда болуы анау Мәтібұлақ жеріндегі Отар қойдан екен.

Сонымен біздегі қазақ тілі баяғы АТИЛЛАның тұсында АЛЛЛАСИ ТИЛ ЛАТИТИТИ болыпты. Бұның осы кездегі қазақ тілі бойынша мағынасын жазсақ, АЛЛЛАның өзі сомдап берген ТИЛ екен.

Бұл мәселе біздің тарихқа қозғау салып тұр. Жаңа эрадағы жетінші ғасырдан бастап қана арабтардың көмегімен мұсылман болған қазақ «сақалы мен мұртын басып, тырнағын алуды да сонда үйренді». Оған дейін «бақсы мен шаманға сенген дінсіз еді» деп, біздің халыққа қара жала жапқаның да ана тілдің беделі табанға басылған кейінгі кез ғой. Аравия өңірінен білім алған жаңа қазақтардың қай-қайсы да Көк Тәңіріне қарсы үгіт жүргізуде. Исламға жат нәрсенің бәрі дінсіздік саналуда. «Аллаға серік қосу» деген сандырақты насихаттап жүр. Бұл қазақтың жерінде алғашқы АИАТИ сонау Мұз дәуіріндегі Көк Бөрінің тұсында жерге берілгенін неге жасырып жүрміз? Бұл да болса біздегі әсіре арапшылдықтың көрінісі. Әсіре арапшылдық өте-мөте асқындаған бүгінгі сәтте біздегі қазақ тобының бір бөлігі әсіре европашыл бағытты таңдап алды. Енді бір бөлігі әсіре америкашылға айналды. АҚШ-тың тағылымын бойға сіңіру үстінде ас ішетін үстелге аяғын асып қоятындар шығып жатыр.

Сонымен біз өз жеріміздегі өркениет ошағын танып білуге бой салмаған жалқау халықпыз. Одан гөрі шет жақтан дін мен мәдениетті көшіріп алып «жылдам жетілуді» көздейміз.

Иә, ағайын, бөтендерден көркемдікті көшіріп алып мінсіз сұлуға айналу мүмкін емес секілді. Табиғилық Ана тілдің кешегісі мен ертеңіне де тән нәрсе. Өйткені, бұл Ана тілдің барлық сөздік қоры сонау ҰМАЙ АНА ХАААНдығының кезінде Көктен түсіріліп, бойға сіңген. Бүгінгі тіл мамандары диалект деп шетқақпай жасаған қазақ сөздері – нағыз Ана тілдің шынайы мәйегі. Сөзтанудан қалған қазіргі зерттеушілер диалект сөздер деп бөліп-жарған терминдердің сонау ҰМАЙ ХААН кезіндегі атауы – ТИИИ АЛЛЛАХТИ сөздері екен. Осындағы ТИИИ АЛЛЛАХТИ атауын жүре келе «диалект» деп алды. Дәл осылайша өздері түрлендіріп алған бүгінгі терминдердің баяғыдағы дұрыс дыбысталуы қайтып оралмаса, Жер Планетасындағы дамыған мемлекеттерді Худай аямай жазалайды. Сөздердің дыбысталу дәрежесі негізінен дамыған елдер арқылы бұзылып жатыр.

Бүгінде ғылыми-техникалық қолданыстағы терминдердің бәрі өзінің түпнұсқа күйіндегі ТИИИ АЛЛЛАХТИ қалпынан тым алшақтап кеткені сонша, қазіргі кездегі космос аппаратураларының өзі әлгі «околоземная орбита» кеңістігін техникалық қоқысқа толтырды. Егер де мынау прогрестің өкілдері баяғыдағы ТИИИ АЛЛЛАХТИ терминдерін бұзбай қолданса, қазіргі сәттегі экологиялық зардаптар мүлдем туындамас еді. Иә, зат өндірісінде сол заттарға тиесілі ТИИИ АЛЛЛАХТИ терминдері атау ретінде дұрыс қолданылмаса зат бойында түрлі ақаулық көбейеді. Қазір жерде жүрген машиналардан бастап космостағы техникаларға дейін ақауы көп.

Жаңа замандағы фундаменталды ғылымдарға дейін баяғы дәуірдегі Көк Түріктің теорияларын әр салада пайдаланып келеді. Көк Түріктің аты айтылмайды да. Өңшең европалық, орыстық фамилия иелерін біз оқулықтардан жаттап келдік. Бұндағы құпияның осы кезге дейін ашылмағаны жалпы жердегі континенталды плагиатизмге жол ашты. Ең ақыры әдеби шығармалар мен философиялық жазбалардың бәрі Азия жерінен әкетіліп, европалық меншікке басыбүтін айналды. Енді міне, жаңа заман білім жүйесі бойынша тағы да сол Азия халқы Европаның құлына айналып жатыр. Бұндай ілдалда ермектен көрнеу құтылудың бір ғана жолы бар. Онымыз әлгі ҰМАЙ АНАРХАААНдығындағы бар шындықты Әлемге ашып беруден көрінеді. Осы кезде ғана жалпы түркінің тарихы мен мәдениетінің не екенін білеміз. Түркілер негізін қалаған Әлемдік ТИЛ бүгінде қаншау?

Түркітану дегенің осы кезге дейін сіздерге әдет болғандай Мәскеу мен Санкт-Петербургтың шығыстану жүйесіндегі бар материалдарына екі балдақ секілді сүйене беру емес. Әркім өз миымен жұмыс істеуі қажет. Ғылыми жұмыстарда да құлдық психология билеп келгені рас. Сондай құлдық күй өте-мөте түркітану саласында екен. Түркітану ғылымы біздің төрге келгелі қанша жыл өтті? Сол кезеңдегі бар мәзір бізде «Шығыс Түрік қағанаты» мен «Батыс Түрік қағанаты» өтірік өлеңде әлі жалғасып келеді. Оның өзі де кәдімгі пұшық айтып қор қылған өлең секілді.

Иә, басында айтқанымыздай, әлгі ҰМАЙ АНА тіліне қарай қайтадан оралып, ортақ мәмілеге келмесеңіздер, ғылыми-зерттеу жұмыстары бізде аққу мен арба, көлбақа, шаян мен сол арбаға жегілген аттың күйін көзге елестетеді.

Қай саладағы олқылықты жою үшін де баяғы кезеңдегі ортақ ТИЛ жүйесіне ауысу керек. Ғылыми терминдер ғана емес, заттардың атауын дұрыс қолдану үшін де кісіге таным керек. Түйені танымайтын құлға сол түйе жайында мәлімет беру бекер іс. Түркінің табиғаты қандай екенін еврорустық жүйенің зерттеушілері түсіну үшін осы күнгі түркі тұқымдастардың өзі терең ойлы, биік мұратты болуға тиіс емес пе?

Хаааиқұл төренің осы есімін қазіргі украиндықтар естігісі келмейді ғой. Осы тағылымы арқылы жерге қалай сұларын білмей отырған түркі тұқымдастың біреуі осылар. Шошқаның етін жеген соң түркілік келбетін жойып, нағыз қатыгезге айналған германдықтар анау. Бұндағы неміс тілінде түркі сөздері жақсы сақталғанына қарамай шошқа етін жеп тіршілік ету регреске әкеліп соқтырды. Орыстар да сондай. Осыншалық құлдыраған европалық ұрпақтардан бүгінгі азиялықтар ғылым мен білім үйренбек пе? Бұныңыз орасан қате. Бос алданыш.

5 Қараша 2009 жыл
Бұл мақаланы жинаққа марқұмның қызы Жылқыбаева Шарапат ұсынған.

II-СЕКЦИЯ

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР МЕН ҚАЗБА ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ

РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ И РАСКОПОК

РАХАТ ШАТҚАЛЫН МЕКЕН ЕТКЕН ЕЖЕЛГІ ТҰРҒЫНДАРДЫҢ ЖҮРГІЗГЕН ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ АСПЕКТІЛЕРІ

(археозоологиялық зерттеулер – Рахат қонысының 2021-22 жж. остеологиялық материалдар негізінде)

Мухтарова Г.Р.[1], Айтқұл Х. А.[1], Төлемісова Д. Қ.[2], Зікірия Д. Қ., [1] Железняков Б. А.,[1], Құрбанәлі Ж.[1]
e-mail: **[1]railovna@mail.ru [1] khamit.boray@mail.ru, [2] tolemisova@mail.ru, [1] kyrbalasy@mail.ru, [1]boriszheleznyakov@mail.ru, [1] zhazi1981@inbox.ru**

[1]«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы,
[2]Алматы технологиялық университеті
Қазақстан. Алматы, Есік қ.

АСПЕКТЫ ВЕДЕНИЯ ХОЗЯЙСТВА ДРЕВНИМИ НАСЕЛЬНИКАМИ УЩЕЛЬЯ РАХАТ

(археозоологические исследования – на основе остеологических материалов поселения Рахат 2021-22 гг.)

Мухтарова Г.Р., Айтқұл Х. А., Төлемісова Д. Қ., Зікірия Д. Қ., Железняков Б. А., Құрбанәлі Ж.,
Государственный историко-культурный музей-заповедник «Есік»,
г. Есик, Казахстан

Аннотация. В статье публикуются результаты полевых исследовательских работ 2021-22 гг. проведенных на археологическом комплексе Рахат расположеный в Алматинской области, Енбекшиказахского района. Полевые раскопки проведены в юго-западной части городища Рахат, размером: 5х10 м, 7х6 м. и 2х4,5 м., (продолжение раскопок в 2021 г.), также, были проведены работы по выявлению ранее не зафиксированных объектов и оценка общего состояния памятников историко-культурного наследия, с последующим обозначением наиболее нуждающихся в незамедлительном исследовании. Кроме того, приведены анализы результатов исследования остеологического материала.
Ключевые слова: культура, археология, городища Рахат, остеология, кость, животное, скот.

ASPECTS OF THE ECONOMY OF THE ANCIENT INHABITANTS OF THE RAKHAT GORGE

(archaeozoological research-2021-22 of the Rakhat settlement based on osteological materials)

Aitkul Kh. A., Tolemisova D. K., Zikiria D. K.,
Zheleznyakov B. A., Kurbanali Zh.
State Historical and Cultural Museum-Reserve «Esik»
Esik, Kazakhstan Almaty, Issyk. Kazakhstan

Abstract. The article publishes the results of field research work in 2021-22. conducted at the archaeological complex Rakhat located in the Almaty region, Enbekshikazakh district. Field excavations were carried out in the southwestern part of the settlement Rakhat measuring 5x10 m, 7x6 m and 2x4.5 m (excavations will continue in 2021), also, work was carried out to identify previously unrecorded objects and assess the general condition of historical monuments. Cultural heritage, followed by the designation of those most in need of immediate research. In addition, analyzes of the results of the study of osteological material are given.
Keywords: culture, archeology, Rakhat settlements, osteology, bone, animal, cattle.

Ежелгі қоныстар мен қорымдардан алынған остеологиялық материал көбінесе жалпы сипаттамасы және түрін анықтаумен шектеледі, алайда, аталмыш материалды тереңірек зерттеу қазба жұмыстарының ақпараттылығын айтарлықтай жоғарылатады [1, 9-50 бб.].

2022 жылы далалық маусымда Рахат қала жұрты маңында жүргізілген қазба жұмыстары барысында жалпы зерттеуге 933 дана сүйек ұсынылып, оның 491 данасы нақты түрге ажыратылды. Нақты туысы мен түрі анықталған жануар сүйектерінің басым бөлігі үй жануарларына тиесілі (79%). Оның ішінде негізгі орында уақ мал сүйектері (50%) құрайды. Сүйек саны жағынан екінші орында ірі қара (30%), үшінші орында жылқы – 15,5%.

Рахат қала жұртының остеологиялық материалдары (фрагмент түрінде сақталған сүйектер) Ә. Х. Марғұлан ат. Археология институтының зертханасындағы эталондық коллекциялармен морфологиялық ерекшеліктері бойынша салыстырылып, таксономиялық рангі (класс, отряд, тұқымдас, туыс, түр) анықталды [2, 1-21 бб.]. Археологиялық технологиялар зертханасындағы салыстырмалы материалдар кешені Қазақстанның әр аймағынан және әртүрлі тарихи кезеңдерге тиесілі ескерткіштерден жинастырылған. Зерттеу барысында Рахат қала жұртынан табылған жануар сүйектерінің сандық мөлшері Жетісу өңіріндегі басқа ескерткіштермен өзара салыстырылып, ортақ ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталды (сур. 1).

1-сурет – Рахат қала жұрты. Жануар сүйектерін зертханалық талдау барысы

Салыстырмалы-топографиялық әдіс негізінде үй жануарларының қаңқа бөліктерінің өзара қатынасы талданып, «бас сүйек», «жеке тістер», «кеуде», «аяқтың жоғарғы бөлігі» және «аяқтың төменгі бөлігі» деп жүйеленді. «Бас сүйек» бөлігіне бас сүйектің фрагменттері, төменгі жақ сүйек, тіл асты сүйегі (*os hyoideum*) жатады. «Жеке тістерге» барлық изоляцияланып, жеке сақталған бүтін және фрагмент тістер енеді. «Кеуде» бөлігіне омыртқалар, төс, құйымшақ және қабырғалар жатқызылады. «Аяқтың жоғарғы бөлігіне» жануардың «етті» бөлігі болып есептелетін жауырын, жамбас, тоқпан жілік, кәрі жілік, шынтақ сүйегі, сан және асықты жілік кіреді. «Аяқтың төменгі бөлігіне» жануардың «етсіз» бөлігі саналатын аралық сүйектер немесе карпальды және тарзальды сүйектер, сесамоидты сүйектер, сирақ және фалангалар (тұсамыс, топай, тұяқ) енеді. Остеологиялық материалдар қатты ұсақталып, нақты жануар түрі анықталмағанымен, сүйектердің тіні (костная ткань), пішіні, морфологиялық құрылымы, қабырғасының қалыңдығы секілді белгілеріне қарап, шартты түрде «ірі сүтқоректілер» және «ұсақ сүтқоректілерге» тиесілі деп бөлінеді. Қабырғасы қалың, ірі сүйектер – анықтауға келмейтін «ірі сүтқоректілер» тобына, қабырғасы жұқа сүйектер – анықтауға келмейтін «ұсақ сүтқоректілер» тобына жатқызылды. Бірінші топтағы сүйектер ірі тұяқты жануарларға (ірі қара, жылқы, түйе, құлан) тиесілі болуы мүмкін.

Екінші топтағы сүйектер ұсақ тұяқты жануарлар (қой, ешкі) және ит, түлкіге тиесілі болуы мүмкін.

Материалдың ішінде жақ сүйектері мен жеке тістер көп кездеспегендіктен, мақалада үй жануарларының жас ерекшеліктері түтікшелі сүйектердің эпифиздерінің өсу жағдайын ескеру негізінде, жалпылама түрде берілді: жаңа туған немесе эмбрион *(Infantiles)*, жас жануар *(Juvenilis)*, ересек жануар *(Adultus)* және кәрі жануар *(Senilis)*.

Сүйектерді жануар түрлеріне қарай ажыратуда А.И. Акаевскийдің жануарлар анатомиясына арналған әдістемелік еңбегі [3, 103-124 бб.], жеке қаңқа элементтерін сипаттауда К. Жаңабеков және Е. Мақашевтің жануарлар анатомиясына арналған еңбегі [4, 18-58 бб.] басшылыққа алынады. Ірі қараның сүйектеріндегі синостоз (эпифиздердің диафиздермен бірігуі) жағдайын анықтауда және жануар жасына қатысты тұжырым жасауда В.И. Цалкиннің зерттеулері [5, 3 б.] қолданылады.

Фауналық және систематикалық талдау

Отряд Artiodactyla Owen, 1848

Тұқымдас Bovidae Gray, 1821

Туыс *Ovis* Linnaeus, 1758

Туыс *Capra* Linnaeus, 1758

Ovis et Capra – Уақ мал (қой – ешкі)

Қойға 10 дана сүйек, ешкіге 3 дана және 187 дана сүйек жалпы уақ мал деп анықталды. Сүйек материалдардың басым бөлігі бөлшектенген (87%). Қаңқа бөліктерінің құрамында аяқтың жоғарғы бөлігінің элементтері яғни денедегі нағыз етті бөліктердің сүйектері басым. Басқа қаңқа бөліктерінің сүйектері өте аз кездесті. Сойылған жануарлардың ішінде жартылай ересек және ересек жануарлар саны басым. 20 бас жануардың ішінде 12 бас жануар жартылай ересек және 5 бас жас жануарға және 3 бас жаңа туған жануарларға тиесілі. Уақ мал сүйектерінің арасында ереск жануарға тиесілі қой-ешкінің сүйектері кездеспегенімен, кәрі жануарлардың болуы, бұл жастағы жануарлардың да болғанын білдіреді. Бұл біржағынан жануарларды ежелгі тұрғындардың кешенді түрде пайдаланып, жүні мен етін пайдаланғанын көрсетеді. Уақ мал сүйектерінің ішінде 8 дана қаңқа элементінде иттің мүжуінен қалған іздер сақталған. Уақ малдың бірқатар қаңқа элементтері өңделген. Мәселен, қойға тиесілі асықты жіліктің дистальды бөлігі арнайы тесілген. Алайда, өңдеу ісі толық аяқталмаған.

Отряд Artiodactyla Owen, 1848

Тұқымдас Bovidae Gray, 1821

Туыс *Bos* Linnaeus, 1758

Bos taurus L., 1758 – Ірі қара.

Аталған жануар түріне кемінде 6 жануардан тарайтын 115 дана сүйек тиесілі. Ірі қара сүйектері жалпы материалдардың 30% құрағанымен, басым көпшілігі сынып, бөлшектеніп кеткен (82,4 %). Қаңқа бөліктерінің өзара қатынасында ортақ ұқсастық байқалмайды. Негізінен дененің жоғарғы бөлігінің сүйектері (кеуде және аяқтың жоғарғы бөлігі) басымдық танытады. Жеке тістер өте сирек кездесіп отыр. Сойылған жануарлардың ішінде ересек сиырлар басым. 6 жануардың ішінде 3 ересек болса, жартылай ересек жануар саны 1 бас. Сонымен қатар 2 бас бұзауға тиесілі сүйектер де анықталып отыр. Бұл жануарларды көбіне ет өнімдері үшін пайдаланған деген тұжырым жасауға негіз болады. Ірі қараға тиесілі 3 дана сүйектің сыртында жыртқыш жануардың мүжуінен қалған іздер сақталған. 4 дана сиыр сүйегінде тұяқты жануардың шайнауынан қалған іздер бар. Сонымен қатар, 1 дана сиырдың бірінші фалангасында патология ізі сақталған. Мұндай белгілер, ірі қараны ауыр жұмыстарға пайдаланғанда қалыптасады. Біздің ойымызша, Рахат қала жұртының ежелгі тұрғындары, ірі қараны қала аумағындағы ауылшаруашылық жұмыстарға пайдалануы мүмкін.

Отряд Perissodactyla Owen, 1848

Тұқымдас Equidae Gray, 1821

Туыс *Equus* Linnaeus, 1758

Equus caballus Linnaeus, 1758 – Жылқы

Үй жануарларының бұл түріне 10 бас жылқыдан тарайтын 60 дана сүйек тиесілі. Жылқы сүйектері де басқа жануарлар секілді қатты ұсақталып, бөлшектенген (83,7%). Бұл жануар сүйектерінің тағам қалдығы екендігін растайды. Қаңқа бөліктерінің құрамында Кеуде және аяқтың жоғары бөлігіне тиесілі элементтер басымдық танытады. Сойылған жануарлардың ішінде ересек жылқылар негізгі орын алады (8 бас). Ересек және кәрі жылқылардың кездесуі, жануарларды ежелгі шаруашылықта көбіне мініс көлігі мен ауыр жұмыстарда пайдаланғанумен байланысты. 3 жылқы сүйегінің сыртқы тінінде жыртқыш жануардың мүжуінен қалған іздер сақталған. 2 сүйек тінінде тұяқты жануардың кальций жетіспеуіне байланысты шайнаудан қалған іздер байқалады.

Отряд Tylopoda Illifer, 1811

Тұқымдас Gamelidae Gray, 1821

Туыс *Gamelus* Linnaneus, 1758

Camelus bactrianus L., 1758 – Бактриан түйесі

2 бас түйеге тиесілі 7 дана қаңқа элементі анықталды. Түйеге тиесілі метаподияның сақталуы нашар, толық сақталған асықтың сыртқы түсі сарғыш келген. Сүйек тіндері кеуекті емес, ересек жануарға тиесілі. 2 дана тұсамыс сүйектері жақ сақталған. Түйе сүйектері бұрынғы зерттеулерде де табылғанымен, саны жағынан өте аз. Соған қарағанда, ежелгі дәуірде Рахат қала жұртының тұрғындары аталған жануарды шаруашылықта аса көп пайдаланбаған тәрізді.

Отряд Perissodactyla Owen, 1848

Тұқымдас Equidae Gray, 1821

Туыс *Equus* Linnaeus, 1758

Equus asinus Linnaeus, 1758 – Есек.

Рахат қала жұртының мәдени қабатынан үй жануарларының сүйектерімен қатар, есекке тиесілі үшінші фаланга (тұяқ) табылды. Жануар сүйегінде бірқатар патологиялық ауытқулар сақталған. Әрі тұяқтың краниальды етегінің сүйектері қатты өсіп, қалыптас тыс ауытқушылыққа ие болған. Шамасы, есекті шаруашылықта ауыр жұмысқа пайдаланған болуы мүмкін.

Отряд Carnivora Bowdich, 1821

Тұқымдас Canidae G. Fischer, 1817

Туыс *Canis* Linnaeus, 1758

Canis familiaris Linnaeus, 1758 – Ит.

Итке тиесілі бір дана тіс, өкше сүйегі және мойын омыртқасының бөлшегі тиесілі. аталған сүйектердің түсі сарғыш-ақшыл, сүйек кеміктері тығыз, ересек жануарға тиесілі. Рахат қала жұртының мәдени қабатынан ит сүйектері алғаш рет табылғанымен, басқа да үй жануарларының сүйек қалдықтарында көптеген элементтердің кемірілiп, мүжілуі, аталған жануардың қала аумағында тұрақты болғанын көрсетеді.

Отряд Carnivora Bowdich, 1821

Тұқымдас Canidae G. Fischer, 1817

Туыс *Vulpes* Garsault, 1764

Vulpes vulpes Linnaeus, 1758 – Түлкі.

Рахат қала жұртына 2022 жылы жүргізілген қазба барысында 5 бас түлкі қаңқасы анықталды. Өкінішке орай сүйектердің сақталу деңгейі біркелкі емес, қаңқа элементтерінің басым бөлігі сынған, көп бөліктер өзара ааралсқандықтан, нақты жануарға тиесілі екенін ажырату мүмкін емес. Алайда, жануарлардың жас ерекшеліктері тіс жүйесіне қарап анықталды. Барлық түлкілер тірі күнінде ересек жаста өлген/өлтірген. Сақталған сүйектерден нақты бір патологиялық белгілер байқалмайды. Бұл жануарды қалай өлтірілгені туралы сұрақтың ашық күйде қалуына әсер етіп отыр. Қаңқа №1. Бас сүйек (*cranium*), жеке тістер (*dentes*), төменгі жақ сүйектің (*mandibula*) альвеолярлы қатары және 3 дана қабырға (*costae*) сақталған. Азу тістер қатарында толық әрі тұрақты тістердің болуы, жануардың ересек (*maturus*) кезінде өлгенін білдіреді. Қаңқа №2. Бас сүйек фрагменттері (*cranium*), жоғарғы жақ сүйек жеке (*maxilla*), төменгі жақ сүйектің каудальды-дорсальды қанаттары (*mandibula*), жеке

тістер (*dentes*) мен омыртқалар (*vertebrae*) сақталған. Азу тістер қатарында толық әрі тұрақты тістердің болуы, жануардың ересек (*maturus*) кезінде өлгенін білдіреді. Қаңқа №3. Бас сүйек (*cranium*), жеке тістер (*dentes*), төменгі жақ сүйектің (*mandibula*) сынған бөлшектері және омыртқа сынықтары (*vertebrae*) сақталған. Азу тістер қатарында толық әрі тұрақты тістердің болуы, жануардың ересек (*maturus*) кезінде өлгенін білдіреді. Қаңқа №4. Бас сүйек фрагменттері (*cranium*), жеке тістер (*dentes*) мен омыртқалар (*vertebrae*), қабырғалар (*costae*), метаподиялар (metapodium), фалангалар (*phalanx 1-2*) сақталған. Азу тістер қатарында толық әрі тұрақты тістердің болуы, жануардың ересек (*maturus*) кезінде өлгенін білдіреді. Қаңқа 5. Атлант (*atlas*), эпистрофей (*axis*), мойын омыртқасы (*vertebrae servicales*), кеуде омыртқасы (vertebrae thoracicae), арқа омыртқасы (vertebrae lumbales), қабырға (*costae*), асық (*talus*), өкше сүйектері (*calcaneus*) сақталған. Сүйектердің эпифифздері мен буындарының синостоз жағдайлары толық аяқталған. Бұл түлкі қаңқасының ересек жануарға тиесілі екендігін білдіреді.

Жануар сүйектерінің арасында 100 дана қаңқа элементі нақты түрге анықталмады. Сүйектердің морфологиялық белгілер жойылған, сыртқы сүйек тіндері нашар сақталған және қатты ұсақталған. Алайда сүйектердің қабырға қалыңдығы мен тіндерінің ерекшелігіне қарап, сүтқоректілерге тиесілі екендігін аңғаруға болады.

1-кесте

Таксон	Рахат қала жұрты		
	2021 ж.	2022 ж.	Жиыны
Уақ мал – *Ovis* et *Capra*	45*/4**	187/18	232/22
Қой – *Ovis aries*	3/1	10/2	13/3
Ешкі – *Capra hircus*	0	3/2	3/2
Ірі қара – *Bos taurus*	57/9	115/6	172/15
Жылқы – *Equus caballus*	33/3	60/10	93/13
Түйе – *Camelus bactrianus*	1/1	7/2	8/3
Есек – *Equus asinus*	0	1/1	1/1
Ит – *Canis familiaris*	0	3/1	3/1
Түлкі – *Vulpes vulpes*	57/1	94/5	151/6
Canis sp.	13/2	0	13/2
Құлан – *Equus hemionus*	1/1	0	1/1
Арқар – *Ovis ammon*	0	1/1	1/1
Тау ешкі – *Capra sibirica*	0	1/1	1/1
Қабан – *Sus scrofa*	0	1/1	1/1
Елік – *Capreolus pygargus*	0	6/5	6/5
Құс – *Aves indet*	16/2	1/1	17/3
Жиыны***	226/23	491/56	717/79
Сүтқоректілер – *Mammalia indet*	116	100	216
Барлығы	933		
*Ескерту: * сүйек саны; ** жануар саны; *** нақты таксон анықталған сүйектердің саны*			

Әртүрлі морфологиялық белгілеріне сүйене отырып, жалпы сүйетердің кемінде 56 бас жануардан тарайтыны анықталды. Оның ішінде уақ мал жануар саны жағынан басымдық танытады. Уақ малдың жас ерекшеліктері біркелкі емес. Көбіне ересек қойлар сойылған. Ірі қара жануар саны жағынан екінші орында. Сиырлардың ішінде жартылай ересек және жас жануарлар саны басым. Жылқы сүйектері жалпы материалдардың ішінде аз кездескенімен, жануар саны жағынан сиырға қарағанда көп болып шықты. Барлық сүйектер кемінде 10 жылқыдан тараса, оның ішінде ересек жылылар негізгі орын алып отыр. Сүйек материалдар қатты бөлшектенген (77,2%) және әдеттегі «ас үй қалдықтары» екендігі даусыз.

Жануарлардың қаңқа бөліктері әртүрлі мақсатта пайдаланылған, мұны қаңқа бөліктерінің біркелкі болмауы растайды.

2022 жылы қазба барысында анықталған жануар сүйектерінің басым бөлігі ересек жануарларға тиесілі екендігін көрсетіп отыр. Мұны шаруашылықта жануарларды ет өнімі үшін көбірек тұтынуымен байланыстыруға болады. Ірі қараны шаруашылықта ет және сүт өнімдері үшін ұстағанымен, негізгі орында ет өнімі болған тәрізді. Жылқыны көбіне мініс көлігі үшін пайдаланған. Себебі, сойылған жылқылардың барлығы ересек және кәрі жылқылар. Уақ мал бірінші кезекте ет өнімі үшін тұтынылған. Рахат қала жұртынан табылған жануар сүйектерінің таксономиялық құрамы (2021-2022 жж.) 1-кестеде ұсынылып отыр.

Аталмыш зерттеу жұмысы ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің қаржылық қолдауымен № BR10164228/шифр O.0959 – «Рахат археологиялық кешенін зерттеу: қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі тарихты реконструкциялау» жобасы аясында жүргізілді.

Әдебиеттер

1. Айтқұл Х. А. «Рахат археологиялық кешенін зерттеу: қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі тарихты реконструкциялау» атты жобасы бойынша 2022 ж. атқарылған жұмыстың ЕСЕБІ (қорытынды). Бағдарлама шифры O.0959 / Есік. 2022. 112 б., 5 кесте, 21 әдебиет, 6 қосымшадан тұрады.
2. Шагирбаев М. С. Рахат қала жұртынан 2022 жылы табылған жануар сүйектерін археозоологиялық зерттеудің есебі. 21 б.
3. Акаевский А. И., Юдичев Ю. Ф., Селезнев С. Б. Анатомия домашних животных. Москва, ООО «Аквариум-Принт». 2005. 640 с.: ил.
4. Жаңабеков К., Мақашев Е. Жануарлар анатомиясы. Алматы, Білім. 1996. 336 б.
5. Цалкин В. И. Домашние животные Золотой Орды // Бюллетень московского общества испытателей природы. Отдел биологии, Т. 72 (1), 1967. С. 114-129.

МОҢҒОЛИЯДАҒЫ САҚ ОБАЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бикұмарұлы Ө.
Моңғолия, Баян-Өлгей
e-mail:argun_kz@yahoo.com

Түйіндеме. Қазақ халқының тарихы тереңнен бастау алады. Олардың арғы ата бабалары Алтай тауын мекендегені жайлы тарихи дерек, аңыз әңгімелер көп. Алайда, сол Алтай тауы төртке бөлшектеніп төрт мемлекеттің еншісіне айналғаны қазақ тарихын тереңдей зерттеуге біраз уақыт кесірін тигізді. Ата бабаларымыздың киелі рухы қолдап біртіндеп «Алтай» танушылардың бастамасымен көне көмесі тарихқа үңіле бастадық.

Қазіргі таңда төрт мемлекеттің ғалымдары жұдырықтай жұмылып, қарт Алтайды зерттей зерделей құпия сырын аша бастады. Солардың қатарында Қазақ ғалымдарыда ат салысып, білек сыбанып көне тарихқа көз салғаны қазақ тарихының тереңнен тамыр тартатын, оның қалыс қалған тарихын толықтыра түсті.

Алтай тауын кейбір ғалымдарымыз адамзаттың алғашқы бесіктерінің бірі деп те көруде. Олай болса «Алтайтану» барысында ежелгі Алтай тауын мекендеген көптеген тайпалардың тарихын зерттеу, олардың кейінгі ұрпақтары кімдер деген сауал, ғалымдар арасындағы тартыс, қарымтаға тарту ұлттық мүдде, өз ұлтының өресі биік екенін мойындатудағы бірден бір саясатқа айналған.

Сол себепті қазақ ғалымы тұрғысынан қазақтың ата баба тарихы Алтай тауында мекен еткен Сақ тарихы олардың мәдениеті, тарихи мәдени ескеркішері жайлы бірер сөз қозғағанды жөн көрдік.

Түйінді сөз: Жетісу, оба, Есік, Алтын адам, руникалық жазба.

PROBLEMS OF THE STUDY OF SAKA MOUNDS IN MONGOLIA.

Bikkumaruly U.
Bayan-Ulgei, Mongolia

Abstract: The history of the Kazakh people is rooted in the depths. There are many historical facts and legends about the fact that their ancestors inhabited the Altai Mountains. However, the fact that the Altai Mountains were divided into four parts and became part of the four states took some time to study the history of Kazakhstan. We began to delve into the ancient history, supported by the Holy Spirit of our ancestors, and gradually, on the initiative of the "Altai" connoisseurs, we began to delve into the ancient history.

Currently, scientists from four countries have come together to study the ancient Altai and reveal its secrets. "I don't know,"he said, "but I don't know what to do with it, and I don't know what to do with it."

The Altai Mountain is also considered by some of our scientists to be one of the first cradles of humanity. Thus, in the course of" Altay studies", the study of the history of many tribes inhabiting the ancient Altai Mountains, the question of who their descendants are, the struggle between scientists, the recognition of the national interest and the high status of their nation has become one of the policies.

Therefore, from the point of view of the Kazakh scientist, the history of the ancestors of the Kazakhs, the history of the Saks who lived in the Altai Mountains, we decided to talk about their culture, historical cultural heritage.

Keywords: Semirechye, Oba, Issyk, Golden Man, runika inscription.

Моңғолиядағы Сақ обаларының зерттелу мәселелері. Ерте темір дәуірі немесе скиф-сақ кезеңінде Евразия кеңістігінде өзара ұқсас мәдениеті бар көптеген тайпалар өмір сүрді [2. 49 б.]. Кейде бұл мәдениеттерді топтап скифтер, скиф-сібір мәдениеті деп те атайды. Ресей жерінде осы кезеңге қатысты көптеген мәдениетті археологиялық қазба жұмысы барысында зерттеп, Минус ойпатында «Тағар мәдениеті», Тувада «Аржан» және «Уюк» /сағылы мәдениеті/, Алтайда «Мейиер», «пазырык» мәдениеті деп атап келді. Ал Моңғолияда осы дәуірдегі «Чандмань» мәдениетін 1970 жылдары Моңғол ғалымдары Д. Цэвээндорж, сондай-ақ, Ресей ғалымдары В. В. Волков, Э. А. Новгородовалар зерттеген.

Сурет 1– Сақсай сұмын Ақ қорым (Пазырық обасы). Баян-Өлгий, Моңғолия

Алтай тауындағы ерекше ғалымдардың назарын тартқаны әсіресе Ресей ғалымдарының көптеп қызықтағаны Моңғол Алтайындағы «Пазырык» яғни сақтардың обасы болды. Бұл туралы олар көптеген мақалалар жариялап, Ресей, Қазақстан өлкесінен тауылған сақ мәдениетіне салыстырып зерттеу туралы Моңғол ғалымдарына ұсыныстар жасады.

Төрт Алтайды төңіректеген сақ мәдениеті Пазырык обаларынан табылған материалдар әсіресе Моңғолиядағы пазырык обаларынан табылған материалдарды салыстыра зерттеу пазырык мәдениетін анықтау Ресей ғалымдарының басты мақсатына айланған. Себебі, Моңғол Алтай тауы таулы үстірт, мәңгі мұздыққа жататындықтан пазырык обаларындағы материалдар бәз байағы қалпында сақталуы ықтимал еді. Моңғол Алтайныда қазба жұмысы жүрілсе пазырык обаларынан сақ мәдениетіне қатысты көптеген материалдар, бұйымдар табылатынына ғалымдардың сенімі зор болды.

Соңғы жылдардағы әлемдік жылу, ауа райының күрт өзгеруі, мәңгілік мұздықтарды ерітіп, кешікпей «тоң» жіпсіп, суға айлану қаупі барын білген ғалымдар тағатсызданды. Олар, Моңғол Алтай тауына қазба жұмысын таяуда бастауды мақсат тұтты. Себебі, бұған дейін, Ресей өлкесінде қазылған пазырык обаларынан табылған материялдар шіріп, ескіріп, бүліне бастағанын байқаған болатын. Сол себепті, Моңғол Алтай тауынан көне пазырык мәдениетін табу, оны көп кешіктірмей қазу ұсыныстарын тиісті құзырлы мекемелерге қойған болатын.

Осылайша, 2004 жылы жазда РФ ҒА Сібірдегі бөлімшесінің Археология және этнология иниститутның Батыс Сібірлік археологиялық отряды, Моңғолияның ҒА Археология иниституты, Германияның Археологиялық иниститумен бірлесіп, далалық барлау тобы академик В.И. Молодин, проф, Д. Цэвээндоржлардың басқаруымен Моңғоляның батыс өлкесі, Алтай тауы Баян-Өлгий аймағының[1] Улаанхус (қызыл қайың) сұмын[2] өлкесі Ойғыр өзені, Олон нуурын гол (У-Сай), Үнхэлцэг (Үңкілшік), орта Ойғыр өзені, Тоғыз көл қатарлы жерлерге барлау жұмысын жүргізіп, барлығы 16 жерде орналасқан 45 пазырык обасын тапқан болатын. 2005 жылы жаз мезгілінде кейбір ескерткіштерге геофизикалық зерттеулер жүргізіп, алда қазатын пазырыктарға тоқталады [5, 365-371 бб.].

Сурет 2 – Ерте темір кезеңінің обаларынан шығыс, оңтүстік-шығысқа қарай балбал (желі тас) тастар. ерте темір дәуірі. Баян-Өлгий, Моңғолия

[1] Аймақ-Моңғолиядағы әкімшілік басқару бірлігі. Қазақстандағы аналогы-район

[2] Сум / сұмын/-Моңғолиядағы әкімшілік басқару бірлігі. Қазақстандағы аналогы-аудан

Сондай-ақ, Моңғолия ҒА Археология иниститутының ғалымдары Ц. Төрбат, Я. Цэрэндагва, Д. Батсүх, франциялық ғалым П. Х. Жискарлар 2004 жылдан Моңғол Алтайында Пазырық мәдениетін зерттей бастады. Моңғолияда пазырық мәдениетіне қатысты обаларды зерттеу ісі 2004 жылдан басталып қазіргі таңда Баян-Өлгий аймағында 76 жерде орналасқан 362 пазырық обасы тізімге алынып отыр [2. 49-50-бб.]. Ал, алғашқы қазба жұмысын 2005 жылы қолға алып Моңғол-Франция үкіметі біріккен «Евразиат» жобаның топ мүшелері Баян-Өлгий аймағының Цэнгэл сұмыны Бага Түргэний гол (кіші Түргін өзені-1) -ге қазба жұмысын жүргізіп 3 обаны қазды. 2006 жылы Ресей-Моңғол-Германия біріккен жоба өкілдері Баян-Өлгий аймағының Улаанхус сұмыны Олон гүүрийн гол-дағы пазырық обаларын қазып көптеген тың материалдарға ие болды. Осылайша, Моңғолиядағы пазырық мәдениетін зерттеу үрдісі қарқын алып, қазіргі таңда барлығы 50 ге жуық нақтырақ айтсақ 42 пазырық обаларын қазып зерттеулер жасалуда [4, 80 б.].

Сурет 3 – Цэнгэл сұмын Сырғалы, ерте темір кезеңінің обалары (Пазырық обалары). Баян-Өлгий, Моңғолия

Пазырық – деп аталатын сақ обалары, қазіргі таңда Моңғолияның археологиялық қазба жұмыстарының біріне айланған. Моңғолияның тек батыс өлкесі Баян-Өлгий аймағының Алтай, Сагсай, Цэнгэл, Улаанхус сұмындарында көптеп кездесуде. Бұған қарағанда, сақ мәдениеті сақ обаларының таралу шекарасы Батыс Моңғолия Баян-Өлгий аймағының жоғарыдағы аталған сұмындарымен әзірге шектеліп отыр. Бұл, ежелгі сақтардың Моңғол Алтай тауын мекендеп өз тарихын, мәдени мұраларын қалдырғанын дәлелдеп тұрғандай. Соның бірі сақ обалары. Сандай-ақ, Моңғол Алтайында Сақтар тарихына қатысты жер-су аттары, жартас сұлба суреттері, және ру тайпалардың таңбалары сақталған. Айта кетер бір жай, – сақтар дәуірінің сұлба суреттері өте ерекше салынған (сур. 1, 2, 3). Мұндағы сюжеттерге қарағанда Берел, Есік обаларынан табылған таутеке мүйізді дулыға кигізген тулпарлар бейнесін жар тастарға қашап салынған. Сұлба суреттердің дені көбі аңшылық, саят, жаугершілікке қатысты суреттермен ежелгі киіз үйдің суретін қашап салғаны сақ мәдениетінің белгілі дәрежеде өркендегенінен сыр шертеді.

Сақ тарихына қатысты Моңғол Алтайындағы Сагсай өзені. Бұл атауға ғалымдар әртүрлі болжам айтады. Алайда «Сагсай» сөзі көне Алтай түбірлес сөздерде «Сақ» ежелгі сақ тайпасының атауы, ал «сай» сөзі өзен деген мағынаны беретін көрінеңді яғни ежелгі сақтар өздері мекендеген бұл өлкені Сагсай – деп атағаны бүгінге жетті десек артық айтқандық болмас. Себебі, Сагсай өзені тек қана осы Алтай тауында ағады және сақ мәдениеті, көне сақтар мекендегені туралы тарихи мәдени ескерткіштер дәлелдеп тұр.

Сурет 4– Цэнгэл сұмын Сырғалы, ерте темір кезеңінің обалары (Пазырық обалары). Баян-Өлгий, Моңғолия

Зерттеулерге қарағада пазырық мәдениеті б.з.д. VI-III ғасырдағы сақтар мәдениеті екеніне ғалымдардың тоқталып отыр. Олай болса, сақ мәдениетінің бір пұшпағы Моңғолияда жатқаны Қазақ тарихын зерттеуге Моңғол ғалымдарының да үлесі бар екенін аңғартады. Сол себепті, Моңғолиядағы сақ мәдени мұраларының зерттелуін ғылыми айналымға енгізу қазақ ғалымдарының бірден бір міндеті болу керек. Себебі, Моңғол ғалымдары өз тілінде /моңғолшы/ еңбектерін жариялауда.

Сурет 5-7 – Цэнгэл сұмын Сырғалы обаларынан табылған қару-жарақтар мен ыдыстыр. Ерте темір дәуірі. Баян-Өлгий, Моңғолия

Зерттеулер қортындысына қарағанда, пазырық обалары жалпылай қарағанда Ресей Алтайы, Қазақстандағы сақ обалары мәдениетінен ерекше айырмашылығы жоқ болсада өзіндік сипаты бар. Оған жергілікті жердің салт дәстүрі, әдеп ғұрыптары, ғұрыптық құрлымдарын атауға болады. Жалпы, Моңғол Алтай тауынан табылған Пазырық обалары сақ дәуірінің орта дәулеттілер, бір сөзбен айтқанда малшы, аңшы құсшылардың бейіттері екені байқалады. Сонымен қатар, пазырық мәдениетінде Чандман және Ғұндар мәдениетінің ықпалы болғаны олардың өзара жақын қарым қатынаста болғанын аңғартады.

Пазырық обаларынан құмыралар, ағаш астау, аяқ, табақ, киім кешек, әсемдік әшекей бұйымдар, ағаштан жасалған әшекейлер, жұқалтыр алтындар, қайыс белбеу, белбеудегі ағаш құймалар, ноқта, жүген, ауыздық, ер тоқым, сонымен қатар, құрал саймандар сақталған (сур.9, 10). Адаммен қоса аттарды жерлеу пазырық мәдениетінің негізігі ерекшелігі болмақ (сур. 8).

Жерлеу салты, ішкі құрлымы: Доктор Ц. Төрбат, Д. Батсүхтердің бастамасымен қазылған 38-ге тарта сақ обаларының ішкі құрлымына қарағанда адамдарды 6 бағытқа басын қаратып жерлегенін байқаймыз. Оған: батысқа – 11, солтүстік-шығысқа – 10, шығысқа – 9, оңтүстік-батысқа – 2 қалған екеуін тонап кеткедіктен бағытын анықтау қиынға соғып отыр. Жоғарыдағы пазырықтардың сыртқы бейнесі, құрлымы, мөлшері жағынан ұлылы кішілі болсада ішкі құрлымына келсек 3 түрге бөлуге болады. Оған, дөңбек үйге, қобдаға, яғни қобдиға, тас табытқа жерлеген.

Пазырық обаларына адамдарды бір жамбасымен қырындатып жерлейді (сур. 8). Сонымен қатар, сақ обаларында көбінде атпен қоса, асыл бұйымдарымен жерлейді. Сақ обаларынан табылған адамдардың дене тұрқына келсек сұңғақ бойлы, бұлшық еттері жетілген, денелі келумен қатар, палеоантропологиялық зерттеулер нәтежесіне сүйенсек бас сүйегі, тістердің сараптамасымен қорыта айтсақ, Азиялық адамдарға өте жақын екендігі байқалады. Алайда, адамдардың дене тұрқы ұзын қазіргі европойдтарға сай келетіні, Алтай таумен шектелген екі мәдениеттің тоғысуын аңғартады. Пазырық обаларынан табылған адамдардың ер адамдар 172-

181 см, ал әйелдер 149-164 см аралығында болуы олардың дене тұрқы неғұрлым ұзын болғанынан сыр шертеді.

Ағзасындағы патолгиялық зерттеулерге қарағанда ауыр, шаруа атқарғандықтан сүйек отыру, сүйекке зақым келгені анық байқалады. Ал, кейбір сүйекке жасалған морфологиялық зерттеу сараптамаларына қарағанда, егіншілікпен емес, қайта аңшылық, құсшылық және мал шаруашылығымен айланысқандағы кейбір белгілер анықталған [2. 49-50 бб.]. Пазырық обаларында көбінде бір обаға 2-7 дейін адамдарды жерлегені кездеседі. Мәселен, Моңғолияның Баян-Өлгий аймағы Цэнгэл сұмыны кіші Түрген өзені – 10 обадан 7 адамның мүрдесі табылған.

Ғалымдардың болжауынша, мұндай бір обаға 7-ге дейін адам мүрдесін жерлеу қандайбір сыртқы ықпал, жау қолында қаза тапқандар болуы мүмкін. Моңғол Алтай тауында кездесетін сақ обаларының сыртқы пішіні, құрлымына тоқталсақ солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай көбі қатарласа орнастырылады. Бір жерде ең көбі 13, кейде оданда көп болса, ең азы 1, көбінде 2-ден орналасып, жерленеді Көбінде қатарластырып жерлеген пазырықтардың дені екіден болады (сур. 5, 6, 7). Пазырықтің сыртқы бейнесі дөңгеленген қазақ үйдің орыны, немесе толған ай, күнге ұқсас болады. Яғни, шеңбер іспетті. Жер бетінен жоғары 1,5 метрге дейін биік, шеңбердің диаметрі ең үлкені 18 метрге жетсе кішірекртері 4-5 метр аралығында болады. Көбінде оңтүстік шеткі обаның шығыс жағына балбал, яғни, желі тастарды жерге қадап орнатады. Бұл, дәстүр кейіннен ежелгі Түркілерде жақсы сақталған. Алайда, сақ обаларының шығысына орнатылған желі тастардың ең алдына, кейде, қола дәуірінің бұғы тас ескерткішін қадауы олардың арғы ата бабаларыда осы өңірде өмір сүргеннін дәлелдейді. Моңғол Алтайынан табылған сақ обаларының сыртынан таспен қалаған. Көбінде өзен, арықардың малта ақ, ақсұры домалақ тастарымен бүркеп, бастырады.

Сақ, скиф жартас сұлба суреттері: Ерте темір дәуірі немесе б. з. д. VIII-III ғғ. кезіне сәйкес келетін сұлба суреттер Моңғол Алтай жартастарыда кездеседі. Дәлірек айтсақ, ерте тімір дәуірі яғни, сақ, скиф/пазырық/ мәдениетіне жататын сұлба суреттер көптеп кездеседі. Бұл кезеңнің сұлба суреттерінің ерекшелігі, бейнелеу тәсілі басын жоғары көтеріп, аузын сәл ашып, аяғыр керіп /созып/ «өкшесін көтеріп, тұяғының ұшын жерге қадап, мен тіреп» тұрады (сур. 1, 2, 3).

Сондай-ақ, «аралас» бейнелер қола дәуірінен, «окунев-каракол» өнері арқылы сақ/скиф/ мәдениетіні енген көрінеді. Оған далел кейбір аңыз жануарлардын бейнесін бұрап, «S» бейнесіне ұқсас қашап салу, және ерекше етіп «мүйіз» өсіру, т.б. мифтік бейнелерде қашау осы кездін бейнелеу өнерінін ерекшелігі болуда. Сақ дәуірі, яғни Пазырық мәдениетіне дөп келетін сұлба суреттерге тоқталсақ төмендегідей топқа бөлуге болады. Оған:

1. Тұяқты жануарлар (бұғы, қандағай, ат/жылқы/, сиыр, түйе, құлан, марал, жирен, арқар, тау ешкі).
2. Жыртқыш аңдар (арыстан, барыс, ілбіс, қасқыр, түлкі).
3. Құстар (бүркіт, тас/қарақұс/, үйрек, қоңырқаз).
4. Балық.
5. Фантастик хайуандар (грифон, жанжік-адам т.б.) [3. 57 б.].

Қортынды: Сайып келгенде, Қазақ тарихын тереңдей зерттеу үшін қазақтың көне шекарасы немесе арғы ата бабаларының тарихын зерттеу кезек күттірмес мәселе болып отыр. Сол себепті, қазақ хандығының 550 жыл қарсаңында шетелдегі қазақ тарихына қатысты деректермен, археологиялық және тарихи мәдени мұраларды зерттеу қажет. Олай дейтініміз, қазіргі таңда әр-бір ұлт, ұлыс өз тарихын жанталаса түгендей бастады. Қазақтың арғы ата бабалары төрт Алтайды төңіректеп мекендеген. Қазіргі Моңғол Алтайы, Моңғол үстірті ежелгі Сақ, Ғұн, Түрік, XII ғасырдағы хандықтар тарихы Моңғол жерімен, Моңғол тарихымен сабақтас. Сол себепті, екі ел арасындағы ғылыми келісім шарттарды жаңалау, ғалымдар арасындағы барыс келіс, қарым қатынастарды жақсартып, халықаралық тарихи-археологиялық экспедицияларды ұйымдастыру қажет.

Сақтардан қалған сарқылмас тың деректерді зерттесек, Қазақ елінің ежелгі тарихына көптеген септігі тиер еді. Сол себептеі, екі елдің ғалым зерттеушілері келешекте бір мақсатпен бірлесіп зерттесе демекпін.

Әдебиеттер

1. Бикұмар Кәмалашұлы //Моңғолия Қазақтарының Салт-дәстүрлері. Улаанбаатар. 2013. 177 бб.
2. Батсүх Д. Монгол дахь Пазырыкийн үеийн булшны судалгаа / моңғолиядағы Пазырык қорғандарының зерттелуі. Ауд. Б.Ө / Хүрэл, Түрүү төмөрийн үе ба Хүннүгийн өмнөх соёлын судалгааны асуудал. Улаанбаатар.2014. 49-64-бб.
3. Төрбат-тар Ц. Монгол Алтайн Археологийн дурсгалууд. Моңғол Алтай археологиялық ескерткіштері ауд. Б. Ө Ц. Улаанбаатар 2009. 75-77-бб.
4. Төрбат-тар Ц. Монгол-Францын археологийн нээлтүүд хорин жилийн хамтын ажиллагаа / Моңғол-Франция археологиялық жаңалықтары жиырма жылдық қарым қатынасы/ ауд. Б.Ө. Улаанбаатар. 2015. 81-82 бб.
5. Молодин В. И., Цэвээндорж Д., Мыльников В. П., Слюсаренко И. Ю., Гаркуша Ю.Н., Шнеевайс Й., Байарсайхан М., Овчаренко А. П. В поисках пазырыкских комплексов в северо-Западе Монголии // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Материалы Годовой сессии ИАЭТ СО РАН 2004 г. Том Х. Ч. I. Новосибирск: ИАЭт СО РАН. 2004. С. 365-372

ARKEOLOJIK VERILER IŞIĞINDA ORTA ASYA-AVRUPA ETKILEŞIMI: CHERNYAKHOV KÜLTÜRÜ

Kozan M.
Ankara Üniversitesi,
Ankara, Türkiye
e-mail: mkozan@ankara.edu.tr

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР АЯСЫНДА ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕН ЕУРОПАНЫҢ ӨЗАРА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ: ЧЕРНЯКОВ МӘДЕНИЕТІ

Кожан М.
Анкара университеті
Анкара қ., Түркия

Түйіндеме. Черняхов мәдениеті шамамен б.з. II-V ғғ. арасында бүгінгі Украина, Румыния, Молдово мемлекеттерінің аумағында өмір сүрген мәдениет. Бұл аумақ бізге белгілі болғандай Орталық Азиядан Еуропаға келген көшпелі-жартылай көшпелі қауымның ең маңызды транзиттік пункті болды. Готтардың II ғасырдан бастап осы аумаққа келе бастауы себепті одан бұрын осы жерде өмір сүрген, одан кейін мұнда Орталық Азиядан келген қауымдастықтармен өзара араласып, осы аймақта гибридті мәдениет қалыптасты. Осылайша Черняхов мәдени аумағы Шығыс пен Батыстың өзара әрекеттесуі орын алған тарихтағы маңызды орны бар мәдени-археологиялық ауданға айналды. Черняхов мәдени ауданында гот топтарымен байланысты жүргізілген алғашқы археологиялық зерттеулерде де готтардың әсері дәлелденген еді. Археологиялық деректерді зерттеген кезде одане бұрын готтарға тән екендігі дәлелденген Презеворск және Велбарк мәдени аумағы мен Черняхов мәдени аумағының бір-бірін толықтыратын мәдениеттер емес екені белгілі болды. Бұл өз кезегінде Черняхов мәдени ауданының маңыздылығын арттырып, зерттеушілердің қызығушылығын тудырды. Біздің мақаламыздың негізгі мақсаты Черняхов мәдени аумағында орналасқан Орталық Азия-Еуропа мәдениеттерінің өзара ықпалдастығын археологиялық деректер арқылы зерттеу болып табылады.

Түйінді сөз: археология, Черняхов, мәдениет, ықпалдастық.

CENTRAL ASIA-EUROPE INTERACTION IN THE LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL DATA: CHERNYAKOV CULTURE

Kozhan M.
Ankara University
Ankara, Turkey

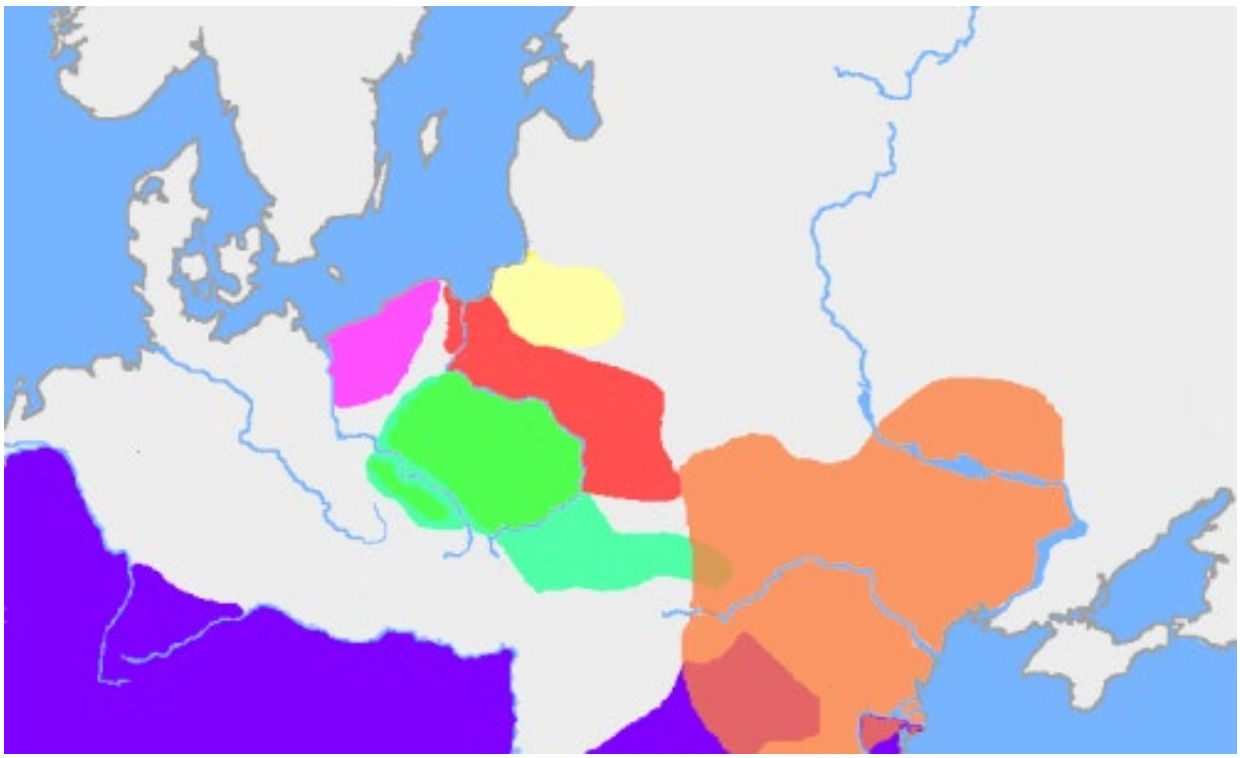
Abstract: Chernyakhov culture dates back to approximately between the II and V. Centuries, it was seen on the lands where today's Ukraine, Romania, Moldova countries are located. As it is known, this region is the most important transit route of the Nomadic communities that came to Europe from Central Asia throughout history. With the arrival of the Goths to this region since the 2nd century, they interacted with the peoples living in these lands and then with the communities that would come to the region from Central Asia, and a hybrid culture emerged in the region.

In this context, the Chernyakhov cultural region has become an important cultural archaeological site where East-West interaction has been experienced in history. The first studies on the Chernyakhov cultural region were generally associated with the Gothic groups, and this Gothic influence was tried to be proven with the archaeological excavations. When the data is examined in the light of the archaeological data, it is understood that the Prezeworsk and Wielbark cultural regions and the Chernyakhov cultural region, which were associated with the Goths in previous periods, were not successive cultures. This has increased the importance of the Chernyakhov cultural region and aroused the curiosity of researchers.

The main purpose of our paper is to examine this Central Asia-Europe interaction that took place in the Chernyakhov cultural region in the light of archaeological data.

Keywords: Archeology, Chernyakhov, Culture, Interaction.

Çernyahov kültürü yahut Sântana de Mureș kültürü, M.S. II. ila V. yüzyıllar arasında günümüz Ukrayna, Romanya, Moldova ve Belarus'un bir kısmı olmak üzere, Karadeniz'in batı ve kuzeyinde bulunan bu Doğu Avrupa ülkelerinin topraklarına tekabül eden yerlerde tespit edilmiş bir arkeolojik kültürdür. Kalıntıların Batılı müellifler ve araştırmacılar tarafından Sarmatlar, Slavlar, Gotlar ve Daçyalılar gibi halkların kültürel karışımı sonucu ortaya çıktığı tahmin edilmektedir. Chernyakhov kültürü ile ilgili elimizde bazı önemli problemler mevcuttur bunlardan ilki ve en önemlisi bu kültür grubu daha önceleri Gotlarla ilişkilendirilen Wielebark ve Prezeworsk kültür gruplarıyla benzerlik göstermemektedir. Got adına tarihte ilk kez günümüz Polonya'sını işgal ettikleri M.S. I. yüzyıl'da rastlıyoruz. Buradan Got olarak adlandırılan toplulukların 700 yıllık bir süreç içerisinde Kuzey Polonya'dan başlayıp Atlantik kıyılarına, Ukrayna'dan İtalya'ya kadar son derece geniş bir coğrafyaya yayıldıklarını görmekteyiz. Bu yayılma arkeoloji ve kültürel gruplar açısından değerlendirildiğinde 3 adet kültür grubu görülmektedir.

Ek:1 – https://www.google.com/search?q=Chernyakhov+culture&rlz=1C1CHZL_trTR744TR744&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=2ahUKEwjl8rn91fv7AhUFXfEDHUyXBPQQ_AUoAXoECAEQAw&biw=1600&bih=747&dpr=1#imgrc=CxEMaOD2hBhilM. Erişim tarihi 11.10.2022

Jordanes'in Getica'sından buna örnek vermektedir. "Gotların ilk göçü İskitya'nın yanında olan Maeotis Gölü'ne olmuştur. İkinci göçte Moesya Trakya ve Dacia bölgelerine ve üçüncü göçte tekrar İskitya'nın Karadeniz kıyılarına olmuştur.

Karşılıklı Etkileşimler:

Hunlar ve Avrupa halkları arasındaki etkileşim sorunu oldukça karmaşıktır. Bu, yazılı kanıtların parçalı doğasından ve ayrıca arkeolojik kaynakların tarihsel yorumlanmasındaki sorunlardan kaynaklanmaktadır. Genel olarak 100 yıldan fazla olmayan Güneydoğu Avrupa tarihindeki "Hun dönemi", Ukrayna topraklarındaki yerleşik ve göçebe nüfus arasındaki ilişkinin daha uzun dönemlerinin arka planına karşı çok küçüktür. Ayrıca Hunların tarihinde, Chernyakhov kabileleriyle çatışma, onların barbarlar ve Roma İmparatorluğu ile karmaşık ilişkileri sistemindeki olay örgülerinden yalnızca biridir. Bununla birlikte, bu olay ve Halkların Büyük Göçü çağı, modern Avrupa'nın etnik ve politik tablosunun oluşumu için büyük önem taşıyordu Chernyakhov kültürü için "Hun sorunu", öncelikle finaliyle ilgilidir. Ve birbiriyle doğrudan ilişkili iki yönü ayırt etmek mümkündür. Bunlardan ilki kültürün ortadan kaybolma nedenleri, ikincisi ise gelişiminin son aşamasının kronolojik belirteçleri sorunu ile ilgilidir.

Literatürde Chernyakhov kültürünün ortadan kaybolma nedenleriyle ilgili birkaç bakış açısı vardır. En yaygın görüş, kültürün Hunların darbeleri altında yok olduğu yönündedir. Bu durumda Ostrogotların Hunlar tarafından boyunduruk altına alındığı ve Vizigotların Tuna'yı geçerek ayrılış yılları, yani 370-80'ler son tarihi olarak kabul edilir. İkinci bakış açısı, Hun istilasının belirleyici faktörünü reddetmez, ancak kültürel yok olma sürecinin o kadar keskin olmadığını ve V. yüzyılın ilk yarısında meydana gelebileceğini öne sürer [14; 18]. Son zamanlarda, Hun istilasının Chernyakhov kültürünün ekonomik kriziyle aynı zamana denk geldiği görüşü sağlam temellere sahip görünüyor. Bu topraklarının yaklaşık 200 yıldır yoğun kullanımı, tamamen tükenmelerine neden oldu. Bu, kültür ekonomisinin dayanak noktası olan tarımda bir krize neden oldu [14]. Bu sebeple, kültürün şu ya da bu şekilde ortadan kaybolmasının nedenleri sorununa ilişkin ana bakış açıları, onu Güneydoğu

Avrupa'daki Hun yayılmasıyla ilişkilendirir. Göçebeler ile yerleşik nüfus arasındaki ilişkinin nesnel bir analizi için, kültürün sonunun kronolojisi sorunları belirleyicidir. Ne yazık ki, Chernyakhov kültürünün kronolojisi zayıf bir şekilde gelişmeye devam ediyor ve mevcut "farklı ölçekler" ölçekleri kendi aralarında koordinasyon gerektiriyor. Şimdiye kadar, bu sorunu çözmek için iki yaklaşım vardı. Birinci durumda, Chernyakhov kültürünün tek tek öğelerinin tarihlerini belirlemek için Orta Avrupa kronolojik şemaları kullanılır [21]. İkinci durumda, kültürün veya bireysel bölgelerinin ve anıtlarının. İç kronolojisinin şemalarını geliştirme girişimleri vardır [21]. Önerilen çalışmada, bu yönleri ayrıntılı olarak analiz etme imkanı ve buna gerek yoktur. Birçok araştırmacıya göre kültürün son aşamasını yansıtan belirli bir nesne çemberinin halihazırda oluştuğuna dikkat edilmelidir. Analizleri, Hunlar ve Chernyakhov kültürü arasındaki ilişki sorununun daha tartışmacı bir şekilde ele alınmasına izin verir.

Onları değerlendirmeye geçmeden önce, Güneydoğu Avrupa'daki etno-politik durumu özetleyen yazılı kaynakların verileri üzerinde durmak gerekir. Got toplumu III. ve IV. yüzyıla geldiğimizde atlı süvariler olarak antik dünyaya nam salmış durumdadır. Ayrıca Karadeniz kıyılarına yerleştikten sonra Got toplumu denizci kökenlerini unutmamış ve 256 yılında başladıkları denizden yağma seferlerine [24] 268-69 yılına gelindiğinde Kıbrıs'ı yağmalayacak kadar ileri gitmişlerdir [28]. Önemli bir süre zarfında Hun ve Roma hâkimiyetini kabul etmiş olmalarına rağmen bu süre zarfında benliklerini korumuşlardır. Hatta meşhur Katulunya Ovası savaşında Vizigot Kralı Ostrogot kılıcıyla hayatını kaybetmiştir [8. XXXVIII. 197 s.]. Ancak 378 yılında Vizigotların yardımına koşan Ostrogotlar Edirne'de Roma İmparatorluğuna tarihin en acı yenilgilerinden birini yaşatmış ve İmparator Valens bu savaş sonucunda ölmüştür [9. XXVI. 138 s.]. Tarih boyunca Gotlar sürekli olarak yer değiştirmişlerdir. Gotların 6. yüzyılına baktığımızda bu kez karşımıza İspanya ve İtalya'da olarak çıkmaktadırlar. Hatta öyle ki Büyük Theodericus döneminde Batı Roma'nın kurumlarının aynen yaşatıldığı adeta Roma mirası üzerine kurulmuş sahte bir Roma İmparatorluğu görüntüsü çizmektedirler.

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi Got toplumu yaşadığı çevreye ayak uydurabilen ve bu çevrede var olabilmek için elinden geleni yapan bir toplumdur. Dolaysıyla Wielbark, Przeworsk ve Chernyakhov kültürleri arasındaki farklılıklar bu şekilde rahatça açıklanabilmektedir. Hermanarik. Kendisinden önceki Got "reiks"leri daha çok insanlarına yerleşebilecek yeni topraklar aramakla, Roma topraklarını yağmalamakla ve düşman kabileleri karşı savaşlarda bulunmuşlardır. Ancak Hermanarik Got toplumunu kurumsallaştırmış, kuzeyde önemli ve zengin bir topluluk haline getirmiştir [9. XXIII. 116 s.]. Bu nedenle geç antikçağ yazarları kendisine "Gotların İskenderi" demektedir [20; 9. XXIII, 116 s.]. Hermanarik, hem son derece başarılı bir savaşçı hem de teşkilatçı bir liderdi [9. XXIII, 116 s.]. Hermanarik döneminde durum artık değişmişti. Artık topraklara yabancı olmayan bir Got halkı mevcuttu. Ayrıca geçmişteki savaşlardaki acı tecrübeler Gotlara pek çok deneyim kazandırmıştı. Hermanarik işte bu koşullar altında yeni bir devlet kurmuştur. Greuthungi ya da diğer adıyla Ostrogotların bilinen ve tasdik edilmiş ilk kralı Hermanarik'tir [13; 9. XXIII, 116 s.]. Ammianus kendisinden "geniş İskitya düzlüklerinde, savaş seven halka hükmeden, savaş seven kral" [15. XXXI. VI. 362 s.] olarak bahsetmiştir. Ayrıca "komşu halkların korktuğu pek çoğuna göre de yiğit bir eylem adamıydı" [9. XXIII, 116 s.] gibi cümleleri tarihe kaydetmiştir. Cassiodorus ise kendisini "soyluların soylusu, Amal hanedanlığının en soylusu" olarak tanıtmaktaydı [5; 9. XXIII, 116 p.]. Hatta Cassiodorus, Hermanarik hakkındaki övgülerini bir adım öteye taşıyarak kendisine " Ceddimiz Büyük İskender ile karşılaştırırlardı" demektedir [43. 43 s.]. Öze bakıldığında Hermanarik bütün antik dönem fatihleri açısından çok iyi modeldir çünkü kendisi ve savaşçıları uzun mızraklarıyla uzak Rusya'dan Baltık denizine kadar geniş bir coğrafyada devlet kurmuş ve pek çok kavmi hükmü altına almıştır. Hermanarik'in hükmü altındaki topluluklar Origo Gothica'da şu şekilde sıralanmıştır. Don Nehri ağzında yaşayan Maeotik Herüller, Antlar, Sclaveniler, Baltık kıyısında yaşayan Aestiler. Ayrıca bunun dışında Hermanarik'in kurduğu geniş bir ticaret ağı da vardı. Origo Gothica'da bu ticaret ağı listelenmiştir. Bu ticaret ağındaki toplumlar şunlardır:

"*Goldhescytha, Thiudos, Inaunxis, Vasianbroncas, Merens, Mordens, Imniscaris, Rogas, Tadzans, Athaul, Navego, Bubegenas, Coldas* [9. XXIII, 117 s.]

Bu toplumlar Gotların ticaret yaptığı toplumlardır. Goldhescytha halkı Urallar'da yaşayan muhtemelen altın madenlerinin bol olduğu coğrafyada yaşayan bir halktır. Scytha muhtemelen satır

arasına yazılmış bir dipnottan ibarettir. Inaunxis halkının ne olduğu günümüzde halen bir tartışma konusudur. Ancak Herwig Wolfram bu konuyla ilgili muhtemelen Goldhescytha halkının yakınlarında yaşayan bir halk olduğunu dile getirmiştir [26. 86 s.]. Biz de Herwig Wolfram'ın bu önermesini mantıklı bulmaktayız. Çünkü liste yapılırken özellikle coğrafi bölgelere ve birbirlerine yakınlıklarına göre bir sıralama olduğu dikkat çekmektedir. Vasinabrokans'dan ise "zengin meraları bulunan, bol sulama imkânları bulunan ve bazı bataklıkları içeren düz ülke" olarak bahsedilmektedir. Merens ve Mordens halkları ise her zaman Volga Finleriyle ilişkilendirilmiştir [11; 9. XXIII, 117 s.]. Aynı etnik gruba mensup olan Imniscaris halkı ise "arıcılar" olarak nitelendirilmiştir. *Rogas, Tadzans, Athaul, Navego, Bubegenas, Coldas* Volga Nehri havalisinde yaşayan halklardır. Ancak bu halklar hakkında bilgi mevcut değildir.

Esasında Hermanarik'in yapmak istediği şey Ostrogotları ekonomik bir güç yapabilmekti. Origo Gothica'dan da anlaşılacağı üzere ticaretin ve ticaret yollarının kontrolünün bir devletin büyümesi ve gelişmesindeki temel faktörlerden biri olduğunu son derece iyi analiz etmiş "barbar" bir kral olan Hermanarik, amacına ulaşabilmek için Aşağı Don havzasında yaşayan Herüllerin etkisini kırmak zorundaydı. Bunun için IV. Yüzyılın ikinci yarısında Herüllerin üstüne yürüdü. Herül kralı Alarik, bu yoğun Got taarruzuna dayanamadı ve yenildi. Gotlar böylelikle hem önemli bir ticari rakipten kurtulmuş oldu hem de Herül tehlikesine karşı anavatanın güvenliğini sağladı [8. 25 p.; 26. 88 s.].

Hun Got İlişkileri:

Volga ve Don havzasındaki bütün kavimler kontrol altına alınmış oldu. Ticari olarak da Volga'dan, Don Havzasına ve Karadeniz'e kadar olan sahada tam bir hâkimiyet sağlanmış oldu [9. XXIII, 117 s.]. Hermanarik bununla da yetinmeyerek Baltık kıyısında yaşayan bir halk olan Aestilere de saldırdı. Neticede Hermanarik Kafkasya'dan Baltık kıyılarına kadara olan son derece geniş bir coğrafyada tam anlamıyla hâkimiyet sağlamış oldu. Ayrıca kurduğu devlette Fin ve Kafkas halklarından da savaşçılar vardı [26. 88 s.]. Öze bakacak olursak Hermanarik'in bu hakların üzerindeki hâkimiyeti günümüz terminolojisinde açıklamak son derece güçtür. Jordanes bu durumu belki de biraz abartılı bir ifadeyle "İskitya'nın ve Germenya'nın bütün halkaları artık onun hükmü altınaydı" [9. 120, 89 s.]. Özüne baktığımızda Vistül Nehri'nin batı yakası Hermanarik'in temel ilgi alanını teşkil etmekteydi. Getica'ya göre de temel amaç "birleşmiş" bir Germen halkı yaratmak olmalıydı. Hermanarik'in bu yayılma hamlesi esas olarak arkeolojik kayıtlarla da desteklenmektedir.

Ammianus Marcellianus Hunlar'ı hakanları olmayan göçebe bir topluluk olarak nitelemiştir [15. XXXI. VI, 364 s.]. Ancak Ammianus'un bu bakış açısı oldukça küçümseyici ve bir o kadar da haksız bir yaklaşım olarak göze çarpmaktadır. Hunların birden bire belirmesini bu şekilde açıklayan Ammianus onların ortaya çıkışını tesadüflere bağlamaktadır [15. XXXI. VI, 363 s.]. Ancak bu yaklaşım son derece yanlıştır. Hunların Got sınırına dayanması tesadüfü bir olay değildir [10. 67 s.]. Planlı ve başarılı bir harekât olduğu 375 yılında yaşanan hadiselerle daha net bir biçimde anlaşılmaktadır [12. 18 s.]. Ancak Hunların bu batıya doğru hareketinin nedenin ne olduğu tam olarak bilememekteyiz. Kaynaklar bu duruma maalesef açıklık getirmemektedir. Elbette pek çok neden sıralanabilir nüfus baskısı, steplerde meydana gelmiş bir kıtlık ya da bu yeni keşfedilen toprakların yaşadıkları alanlara göre daha bereketli olması olabilir. Ancak bunların hepsi veya bir tanesi dahi bu batıya doğru yönelişte etkili olmuş olabilir.

Görünen odur ki 370 yılından sonra Hunlar Alan tebaalarıyla birlikte Ostrogotların yaşadığı zengin sınır kasabalarını tehdit etmeye başlamışlardır [2. 32 s.]. Oluşmakta olan bu yeni devlet Don'dan Dinyester Nehri'ne, Karadeniz'den Pripet bataklıklarına[1] kadar olan geniş bir coğrafyayı kaplayacaktı. Gotlar ilkin küçük Hun yağmacı gruplarıyla karşılaştı. Bu bile Gotlar için son derece zorlu bir mücadele anlamına geliyordu. Ancak bu dağınık (muhtemelen keşif) akınlarının neticesinde Hunların büyük ordusu Got topraklarına girdi [15. XXXI. VI. 363 s.]. Ammianus, Got kralı Hermanarik'in bu akınlar neticesinde moralinin bozularak kendisini kısa sürede kendi canına kıymak üzere bulduğunu söylemiştir [15. XXXI. VI. 363 s.]. Ancak durum böyle değildir, Ammianus yaşlı kralın uzun süre Hun akıncılarına karşı bir direniş tertip etmiş ve uzun süre bu direnişin başında kalmıştır [26. 45 s.].

[1] Pripet Bataklıkları Ukrayna'nın Kuzey-Batı hattı ile Belarus'un Güneyinin bir kısmını kaplayan 98.400 km2 alan kaplamaktadır.

Muhtemelen 360 yıllarında Kafkasya'da yaşanan sıkıntıların temel nedeni işte bu Hun akıncılarıdır ve muhtemelen yaşlı kral Hermanarik 360 yılından itibaren bu Hun gruplarıyla mücadele içindeydi[1] [6; 2. 32 s.]. Muhtemelen 16 yıl süren uzun bir mücadele neticesinde kral Hermanarik 376 yılında 110 yaşındayken hayatını kaybetmiştir [7; 26; 4]. Hermanarik'in ölümüyle ilgili 3 teori vardır. Bunlardan ilki ve en çok rağbet edileni büyük emeklerle kurduğu devletinin Hun akınları karşısında yok oluşna dayanamayan Hermanarik'in kendisini öldürdüğü yönündedir. İkinci teori ise Hermanarik'in eski Germen savaşçı adetlerine göre kendi işlediği günahların sonucunda halkının başına getirdiği belayı bertaraf edebilmek için kendi canını halka için tanrılara kurban etmiş olmasıdır [26. 115 s.; 4. 46 s.; 8. 215 s.]. Üçüncü teori ise daha "romantik" bir teoridir. Bu teoriye göre Hermanarik'in genç eşi Swanhilda'nın kendisini ihanet etmesi neticesinde onu öldürmesi ve Swanhilda'nın kardeşlerinin (Sorli ve Hamdhir) kralın Hunlara karşı giriştiği son direnişte onu yaralayarak veya zehirleyerek öldürdükleri yönündedir [26. 115-116 s.]. Üçüncü anlatılan teori ileride IX. ve X. Yüzyıl Kuzey sagalarında da görülmektedir. Kanaatimiz odur ki 3. Teori sanılanın aksine daha olasıdır. Jordanes üçüncü teoriyi Getica'da detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Ayrıca Cassiodorus'da Amalasuntha'nın aile şeceresini çıkarırken Swanhilda isminden adeta kasti olarak bahsetmemektedir [18; 5]. Bununla birlikte ayrıca Anglo-Saxon şiirilerinde de durum farklı isimlerle anlatılmaktadır. Ayrıca Hermanarik'in 16 yıllık bir direnişinden sonra canına kıyması veya halkı için kendini 16 yıl sonra kurban etmesi fikri pek de gerçekçi değildir. Bilindiği üzere Kuzeyli savaşçılarda ve bu geleneği devam ettiren Got savaşçılarında da savaşlarda ölmek büyük bir onurdur [26. 115-116 s.; 4. 46 s.]. Ayrıca daha sonra büyük yeğeni direnişe devam etmiş olması ve 1 yıllık krallığının ardından savaşta ölmesi ve kendisinden sonra gelenlerinde benzer kaderi paylaşması bize üçüncü teorinin kabul edilmesi güç olsa da ve "magazinsel" yanı ağır bassa dahi daha gerçekçi görülmektedir.

Her nasıl öldüyse veya intihar ettiyse Kral Hermanarik için Ammianus'un kaydettiği bu sözler çok akılda kalıcıdır:

"*eisque adiuti confidentius Ermenrichi late patentes et uberes pagos repentino impetu perruperunt, bellicosissimi regis et per multa variaque fortiter facta vicinis nationibus formidati*." [15. XXXI. VI. 365 s.].

"Gelmiş geçmiş en savaşçı kral; komşularının ondan çekinmesinin bir sebebi vardı çünkü bütün yaptığı eylemler cesaret gerektirirdi." [15. XXXI. VI, 365 s.].

Böylelikle "Gotların İskender'i" tarih sahnesinden çekildi, ancak yaptıkları ve başardıkları sayesinde gelecek kuşaklar tarafından her zaman hatırlandı. İtibarını Cassiodorus kendisinden 200 yıl sonra iade etti ve onu Got tarihinin en önemli figürlerinden biri yaparak hak ettiği yere ulaşmasını sağladı.

Hermanarik hem iyi bir teşkilatçı, hem iyi bir savaşçı hem de ilerlemiş yaşına rağmen ülkesinin parçalanmasını engellemeye çalışırken hayatını kaybeden yiğit bir kraldı. Ondan sonra tahta geçen Vithimir ise amcası Hermanarik'in yaklaşık 15 yıl boyunca yaptığı işi devam ettirmek istedi ve Hun akınlarına karşı direnişe devam etti [15. XXXI. VI, 365 s.; 4. 47 s.; 26. 115-116 s.]. Ancak 376 yılında yapılan bir savaşta kendisi öldü [15. XXXI. VI, 365 s.; 4. 47 s.; 26. 166 s.]. Tahta geçemeyecek kadaar küçük yaşta olan Viderik'in yerine Hunlarla uzun sürelerdir savaşmış iki general başa geçti bunlar Alatheus ve Saphraks'tı [15. XXXI. VI, 365 s.; 26. 166 s.; 4. 53 s.]. Ancak artık Ostrogotların direnecek gücü kalmadı başta iki general olmak üzere Ostrogotların bir kısmı Hun akınlarından kaçmak için güvenli Roma'ya sığınmaya karar verdiler [15. XXXI. VI, 365 s.; 26. 166 s.; 4. 53 s.]. Bu Gotların bir kısmı Vizigot ordusuna katıldılar [15. XXXI. VI, 365 s.; 26. 166 s.; 4. 47].

Chernyakhov kültürü Baltık kıyılarından Uralların en ücra bölgelerine kadar geniş bir yayılma sahasında yayıldığı görülmektedir [9. XXIII, 117 s.; 26]. Genel olarak, Kuzey Karadeniz bölgesinin Hun meta kompleksi, çok renkli stil, uzun kılıçlar, at koşum takımları, kazanlar, taçlar, kafataslarının deformasyonu gibi [1]. Konumuz için, malzeme kompleksinin bazı özellikleri, anıtların dağılımının bir haritası ve ayrıca Hun antik dönemlerinin Don ve Tuna arasındaki göreli kronolojisine ilişkin gözlemler önemlidir. Bu verilerin analizi, şunu söylememize izin verir: Hunların maddi kompleksi ve Chernyakhov antikalarının belirli paralellikleri vardır. Kemer setinin detayları arasında, yani tokalar,

[1] Hunların Gotlarla 350'li yıllardan sonra karşılaşmaları ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Saadettin Gömeç, Şerif Baştav.

plaketler, kemer uçları arasında, iki tür antik eser arasında doğrudan benzerlikler olması dikkat çekicidir[1]. Daha az sıklıkla, ancak yine de, Chernyakhov anıtlarında Hun buluntuları da vardır. Bunlar arasında mücevherler menteşeli aynalar gibi nesneler mevcuttur. Bu tür gerçekler, iki kültürel dünyanın belirli bir süre bir arada var olduğunu gösterir. Hun kökenli birkaç şey, esas olarak Bozkır'a bitişik orman-bozkır bölgesi ile sınırlıdır. Hun anıtlarının dağılım haritası, bunların Chernyakhov kültürünün güney sınırları boyunca yer aldıklarını göstermektedir. Sugunların malzeme kompleksinin özelliği olan çok renkli stildeki ürünler de anıtlarda nadiren bulunur. Chernyakhov kültürü. Kapalı bir kompleks içinde bulundukları tek nokta Kantemi-rivka'dır. Burada 3. höyükte almandinli altın bir plaket bulunmuştur.

Chernyakhov'un Kapulivka yerleşiminin kültürel katmanında, kehribar ekleri olan altın varakla kaplı bronz kemer örtüleri ve çok yüzlü boncuklu bir tapınak halkası bulundu. Belirli Hun kökenli eşyalar, ortasında bir halka bulunan ayna buluntularını da içerir. Chmi-Brigetsio tipi ayna, Barakhtianska Vilshanka'daki mezar kompleksinin bir parçasıydı. Chernyakhov kültürünün diğer anıtlarında da bilinen benzer buluntular vardır: Dmytrivka 2 ve Komarov'da üç uçlu bir ok ve sadak kancası bulunmuştur. Bu nedenle arkeolojik materyallere göre, Chernyakhov kültürünün sınırları içindeki Hun "pogromlarının" ayırt edici bölgeleri arasında gösterilebilir. Orta Dinyester'de Shurbanets'ten bir altın tacın keşfi [27], ilişkinin biraz farklı bir yönüne işaret ediyor olabilir, bu da gerçekten de bu bölgede Hunların belirli bir güç merkezinin varlığına işaret ediyor olabilir.

Bunun lehine ek bir argüman, Moldova'daki Sobar'dan prestij açısından benzer bir altın eyer örtüsünün bulunmasıdır [22]. Ancak Dinyeper ile Tuna arasındaki dar bozkır koridoru dışında farklı dönemlere ait Hun anıtlarının Chernyakhov kültür bölgesinin merkezine neredeyse hiç girmemesi önemlidir. Chernyakhov-Sintana de Mures kültürü, Geç Roma döneminde ve Büyük Halk Göçü döneminin başlangıcında Güneydoğu Avrupa'da canlı bir kültürel ve tarihi olgudur. Dağıtım bölgesi, Tuna ve Don arasındaki orman bozkırlarının büyük bir alanıdır. Pek çok araştırmacı, Chernyakhov tipinin maddi kültürünü, Doğu Germen kabilelerine doğrudan bir yansıması olarak görmektedir. Ancak bu görüş tam olarak kabul edilemez. Kültür grubu doğrudan Germen topluluklarıyla ilişkilendirilse dahi bu doğrudan bir Germen kültür grubunu değil hibrit bir kültür grubunu işaret etmektedir.

Sonuç:

Doğu Germen nüfusunun yeni bölgelere taşınması [19], "Ruzhichanka-Kosanove" tipi anıtlar, yani Doğu Alman bileşeni Chernyakhov topluluğunun bu bölümünün, Hunların veya diğer koşulların baskısı altında eski yerleşim yerlerinden ilk taşınanlar olması oldukça olasıdır. IV. yüzyılın sonları ve V. yüzyılın başlarındaki antik amphoraların yoğunluğuna ilişkin vardığı sonuca da dikkat çekiliyor karadeniz bölgesinde [6]. Bu, burada Hunların varlığına rağmen, Chernyakhov kültürüne ait kabilelerin geç antik dünyayla aktif ticari ilişkileri geleneğinin devam ettiğini kanıtlayan bir gerçektir. Aynı zamanda, Chernyakhov kültürünün "zanaatkarlık perdesi" altında sadece Doğu Germen kabileleri görünmedi. Chernyakhov kültürünün diğer etno-kültürel yerleşim bölgeleri – Slav (Çerepin/Teremtsi-Zhuravka/Khlopkiv-Boromlya gibi), Sarmat (Kantemirivka-Bilenke-Viytenky gibi) – tarihsel kaderlerini Chernyakhov tipi maddi kültürün gelişiminde yaşadılar. Bu bağlamda, yazılı kaynaklara göre, hem Sarmatyalıların hem de Antilerin farklı zamanlarda Hunların hem düşmanı hem de müttefiki oldukları hatırlanabilir. Hun-Chernyakhov ilişkileri, Güneydoğu Avrupa'daki göçebelerin ve yerleşik nüfusun yaşamının "kuralları" ile tamamen tutarlıdır.

Biz bu koşullar altında ilgili kültürün tek bir topluluğa mal edilmesinden daha çok bu kültürün önemli ölçüde Türk maddi kültüründen etkilenerek hibrit bir kültür oluşturduğu kanaatindeyiz.

Kaynakça

1. Astafyev A. E., & Bogdanov, E. S. (2020). Polychrome style in Mangystau, Kazakhstan. Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia, 48 (2), 80-88.

[1] Treister, Mikhail. "Bronze lamps of the Hellenistic period and the first centuries AD in the North Pontic area." Acts of the 1st International Congress on Ancient Lighting Devices (Nyon-Geneva, 29.9-4.10, 2003/L. Chrzanovski (ed.)(Monographies Instrumentum, Vol. 30. 2005.

2. Baştav Ş. Attila ve Hunları. Tarihte Türk Devletleri, Ankara, 1987
3. Barnish S. J. B. Cassiodorus: Variae' (Liverpool University Press – Translated Texts for Historians, Liverpool University Press, Liverpool, 1992.
4. Bradley, H. The Story of the Goths: From the Earliest Times to the end of the Gothic Dominion in Spain (Vol. 18). GP Putnam's sons, 1888.
5. Cassiodorus, F. M. A. Cassiodori Senatoris Variae, ed. Theodorus Mommsen, Berlin, 1894
6. Didenko, N. I., & Cherenkov, V. I. Economic and geopolitical aspects of developing the Northern Sea Route. In IOP conference series: Earth and environmental science. Loughborough University, 2018
7. Gömeç, S. Türk Hun Tarihi, Berikan Yayınevi, 2012, Ankara, 300 s.
8. Heather, P. Empires and Barbarians: Migration. Development and the Birth of Europe, London, 2009.
9. Jordanes, De Getarum sive Gothorum origine et rebus gentis. Alfred Holder, Freiburg 1882, Iordanis, Romana et Getica, Recensuit Theodorus Mommsen, Monumenta Germania Historica Auctores Antiquissimi V.I) Berlin 1882.
10. Kafesoğlu İ. Türk milli kültürü. Ötüken Neşriyat AŞ, 1977
11. Kossinna G. Die deutsche Vorgeschichte: eine hervorrangend nationale Wissenschaft (No. 9). C. Kabitzsch, 1914
12. Kurat, A. N. IV-XVIII. yuzyillarda Karadeniz Kuzeyindeki Turk Kavimleri ve Devletleri. Ankara: Turk Tarih Kurumu Basimevi, 1972
13. Lindberg D. C. The beginnings of Western science: The European scientific tradition in philosophical, religious, and institutional context, prehistory to AD 1450. University of Chicago Press, 2010.
14. Magomedov B. Gepids in the 3rd–5th Centuries AD. In Ancient West & East Brill, 2003. pp. 146-155.
15. Marcellinus, A. The Roman History of Ammianus Marcellinus: During the Reigns of the Emperors Constantius, Julian, Jovianus, Valentinian, and Valens. Good Press, 2019.
16. Mommsen T. (Ed.). Iordanis Romana et Getica (Vol. 5). Apvd Weidmannos, 1882.
17. Niles J.D. The myth of the Anglo-Saxon oral poet. Western Folklore. 62 (1/2), 2003. 7-61.
18. Petrauskas, O. Chernyakhiv Culture and the Huns (Based on Archaeological Resources of Ukraine). Arheologia, (2), 2021. 15-32.
19. Petrauskas, V. Cemetery and Settlement of the Cherniakhiv Culture Velyka Buhaivka in the System of the Middle Dnieper Region Antiquities. Arheologia, (2). 2018. 22-41 p.
20. Rudich, T. O. Anthropological Materials of the Chernyakhiv Culture's Cemetery near Village Popivka. Archaeology and Early History of Ukraine, 38(1). 2021. 398-407.
21. Saveliev, O. History of Studies of roman time Tyras material culture. Cercetări Arheologice, 28(1). 2021. 199-210.
22. Symonenko, O. V. The Late Scythıans and Sarmatıans: Allies or Vanquished?. Mousaios, (23), 407-423. 2020
23. Thaumaturgus, S. G. Life and Works (The Fathers of the Church, Volume 98) (Vol. 98). CUA Press, 2010
24. Thaumaturgus G. Canonical Letters, Migne PG 10: 1019-1048, 1852
25. Treister, M. Bronze lamps of the Hellenistic period and the first centuries AD in the North Pontic area. In Acts of the 1st International Congress on Ancient Lighting Devices (Nyon-Geneva, 29.9-4.10, 2003 / L. Chrzanovski (ed.)(Monographies Instrumentum, Vol. 30. 2005. pp. 293-298.
26. Wolfram, H. History of the Goths. Univ of California Press,1990
27. Zasetskaya, I. On the chronology of eagle-head buckles from the necropolis of Bosporus and South-Crimean burial-grounds of the early medieval period (6th-early 7th centuries AD). Ancient Civilizations from Scythia to Siberia, 10 (1-2). 200477-138.
28. Zosimus, H. Z. Zosimi comitis exadvocati fisci Historia Nova. Georg Olms Verlag, 1963.

БЕСОБА I ҚОРЫМЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН ЗЕРТТЕУЛЕР

(№ 10 оба материалдары негізінде)

Омаров Ғ. Қ., Бесетаев Б. Б.
[1, 2]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: gok@kaznu.kz, bauyrzhan.besetayev@kaznu.edu.kz

ИССЛЕДОВАНИЕ МОГИЛЬНИКА БЕСОБА I

(по материалам кургана № 10)

Омаров Г. К., Бесетаев Б. Б.
Казахский национальный университет им. аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье публикуется материалы кургана № 10 могильника Бесоба I, расположенный в Курчумском районе Восточно-Казахстанской области. В конструктивном плане курган имеет грунтовую насыпь, надмогильное каменное сооружение, дромос в восточной части, что свойственно для данного региона. Среди погребального инвентаря было зафиксировано золотая обвертка деревянной бляшки с изображением кошачьего хищника свернувщийся в кольцо, выполненная пунсонным способом. По результатам радиоуглеродного AMS датирования, памятник датируется VI в. до н.э.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, Бесоба, курган, археология, междисциплинарное исследование

RESEARCH AT THE BESOBA I BURIAL GROUND

(based on the materials of kurgan № 10)

Omarov G. K., Besetayev B. B.
Kazakh National University named after al-Farabi
Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article publishes the materials of the burial mound # 10 of the Besoba I burial ground, located in the Kurchum district of the East Kazakhstan region. Structurally, the mound has a dirt embankment, a gravestone structure, a dromos in the eastern part, which is typical for this region. Among the funeral equipment, a gold wrapper of a wooden plaque with the image of a feline predator curled into a ring, made in a punson way, was recorded. According to the results of radiocarbon AMS dating, the monument dates back to the VI century BC.

Keywords: East Kazakhstan, Besoba, kurgan, archeology, interdisciplinary research.

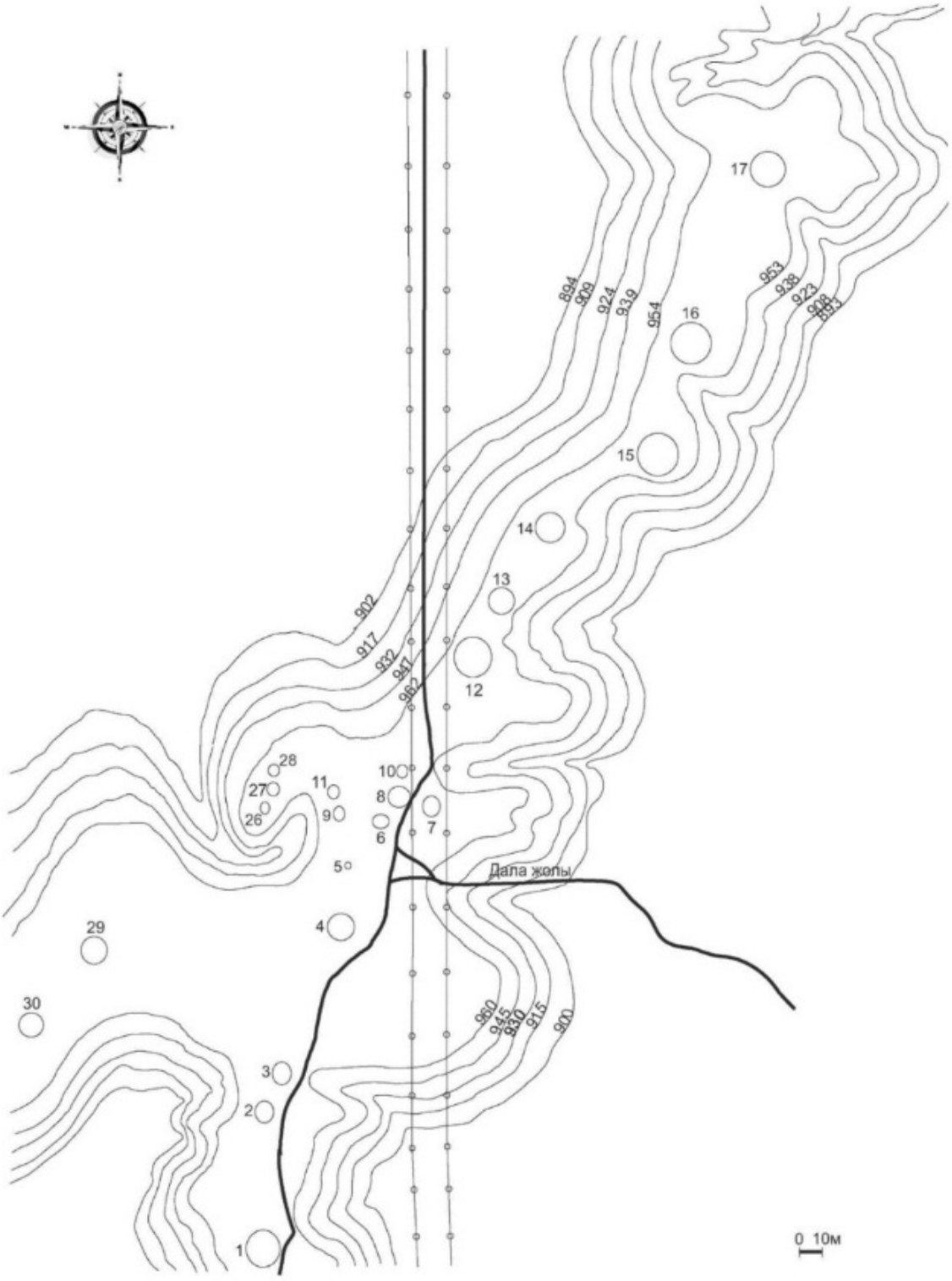
Ескерткіш Шығыс Қазақстан облысы, Күршім ауданы, Ақбұлақ ауылынан солтүстік-батысқа қарай 2 км қашықтықта орналасқан. № 10 оба Бесоба I қорымының орталық бөлігінде, Майтерек пен Ақбұлақты байланыстыратын жолдың оңтүстік батысында 7 м жерде орналасқан, диаметрі – 28 м, биіктігі – 2 м (сур. 1-2). Оба беті біркелкі өсімдіктермен жабылған, негізгі бөлігін бұта ағаштары жапқан. Обаның орталық бөлігінде кішігірім шұңқыр байқалады. Барлық жерде дерлік әртүрлі көлемді шым басқан тастар көрініп жатыр. Шығыс бөлігінде электр бағанасы орнатылса, ал шығыс жағын өткен ғасырдың 80-90-шы жылдары техникамен қазған орындары көзге бірден көрінеді. Осы екі жағынан да жолдың тым жақын болуы, бастапқы қалпынан айырылуы обаға қазба салуымыздың басты себебі болды.

Сурет 1 – Бесоба I қорымының картадағы орталасуы

№ 10 обаның орта бөлігінен батыстан шығысқа қарай ені 6 м траншеялық әдіспен ұзыннан қазба салынды (сур. 2). Обаның үйіндісі арнайы техниканың көмегімен батыстаншығысқа қарай қабат-қабатымен жұқалап тілініп алынып, тазаланып отырды.

Обаны зерттеу барысында үйіндінің шым қабаты астынан 0,25-0,5 м тереңдіктен көне жер беті деңгейіне дейін әртүрлі көлемді тастар қаландысы анықталды. № 10 обаның негізгі төменгі бөлігін үстін топырақ қабатымен аралас жапқан тас үйіндіден тұрады. Орталық бөлігінің биіктігі 1,4 м-ге дейін жететін 0,70×0,13 м ден 0,40×0,50 м өлшеміндегі түрлі көлемдегі тастардан құралған. Қазба қиындысына қарағанда тастар қабатталып қалану әдісімен орналасқан. Нақты анықталған қатарлар саны шамамен 9-12. Тасты үйіндінің үстіндегі топырақ қабатының қалыңдығы солтүстік кесінді бойынша: батыс бөлігінде 0,7 м, орталығында 0,25 м, шығысында 0,75 м; оңтүстік кесінді бойынша: батысында 0,65 м, орталығында 0,2 м, шығысында 0,65 м. Солтүстік және оңтүстік кесінді бойынша тас қаландысының диаметрі 15 м. Обаның солтүстік кесіндісі бойынша батыстан шығысқа қарай 4 м ағаш құрылыстан қалған шірінді орыны анықталды. Оңтүстік кесінді бойынша шірінді ағашқалдықтары анық байқалмады. Оңтүстік кесіндінің орталық бөлігінде ұзындығы 5 м-дей обаның тас құрылысы тонаушылар түскенде қаланды түріндегі алғашқы қалпынан қозғалып, бұзылғандығы байқалады. Қорғанның етегінде домалақ 0,1 м көлемдегі ақ кварцит тастар кезінде қорғанның сыртын тұтастай жауып жатқан. Сол кезде алыстан қарағанда ақшаңқан ақбоз үйдей алыстан көрінген. Обаның үстіндегі осы жабынды тастар уақыт өте келе дам мен малдың және табиғат әсерінен сырғи қорған етегіне ені 0,8-1 м, диаметрі 20 м тас шеңберлі қоршау болып жиналған.

Сурет 2 – Бесоба I қорымының топографиялық жоспары

Оба үйіндісін алып, тазалағаннан кейін шығыс бөлігінен батыс-шығыс бағытында ұзындығы – 5,85 м материк топырағынан өзгеше тас аралас топырақ орны анық байқалды. Ол дромос пен қабір бетін жапқан ағаш шіріп түсіп кеткен соң, кезіндегі бос кеңістіктің орынын толтырған тастар екендігі кейіннен қазба барысында анықталды. Қабір орны мен оған жалғасып кететін көрділіздің ені: шығыс бөлігінде – 0,8 м, орталық бөлігінде 1,4 м, батысында 0,85 м. Тасты жолақ болып көрінетін дромос бөлігінен 2,8 м арақашықтықты құрайтын дәліз

осы жерде келесі өлшемдерді құрап, созылып жатты: батыс-шығыс 2,6 м, солтүстік-оңтүстікке қарай 1,4 м. Осы тас жолақтың шығысынан 2,8 м қашықтықта дромостың ені 1,4 м-ге кеңіп, тағы да 0,7 м аралықта тастар жоғалып кетеді, дәл осы арадан бастап дромос қабір шұңқырымен жалғасып кететін сыңайлы. Дромос түрлі көлемдегі тастармен толтырылған. Олардың өлшемі: 0,45×0,25×0,7 м-ден 0,1×0,05×0,01 м-ге дейін. Шығыс бөлігіндегі дромостың шығар аузы солтүстіктен оңтүстікке 0,75 м, батыстан шығысқа 0,55 м көлемде ұсақ жұмыр ақ кварцит тастармен бекітіліп тасталған. Дромостың аузын ақ тастармен бекітуінің өзі де ерекше бір діни, ғұрыптық сипатта болса керек. Тастың шеттерін бойлап қазба жүргізілу нәтижесінде батыс-шығыс бағытта 2 м, солтүстік-оңтүстік бағытта 1,2 м қабір шұңқыры анықталды. Қабір шұңқырына шығыстан ұзындығы 4,4 м, ені 1 м, тереңдігі 1 м дромос жалғасып келіп қосылған.

Сурет 3 – Бесоба I қорымы № 16 обаның зерттелу барысы

Дромос және қабір шұңқыры топырақтан және орташа көлемді көптеген тастармен толтырылған. Қабір шұңқырының солтүстік-батыс бөлігінде 0,40 м тереңдіктен тастар арасынан адамның бас сүйегінің қалдығы табылды. Қабір шұңқырының әр жерінен адам сүйегі мен ұсақ малдың сүйектері араласқан күйде кездесті.

Қабір шұңқырының солтүстік қабырғасы жанынан 0,4 м тереңдіктен батыс-шығыс бағытта 1,8 м, солтүстік-оңтүстік бағытта ені 0,5 м ақым қуысы анықталды. Дромос қабырғасының шыға беріс шұңқырының шығысқа қарай 2,8 м қашықтықта тігінен ағаш орнатылған шұқыр орны тазаланды. Сақталған ағаш шіріндісінің биіктігі 0,75 м, диаметрі 0,2-0,25 м. Жалпы дромос ұзындығы батыстан шығысқа қарай 1,5 м құрайды.

Оңтүстік-батыс қабырғасын тазалау барысында 0,85 м тереңдікте ұзындығы 0,45 м кішігірім қуыс орыны анықталды. Қуысты тазалау барысында диаметрі 9 см болатын алтын қаңылтырдан жасалған шеңбер түріндегі қапсырма, ішкі бөлігінен ағаш қалдығы табылды (сур. 4).

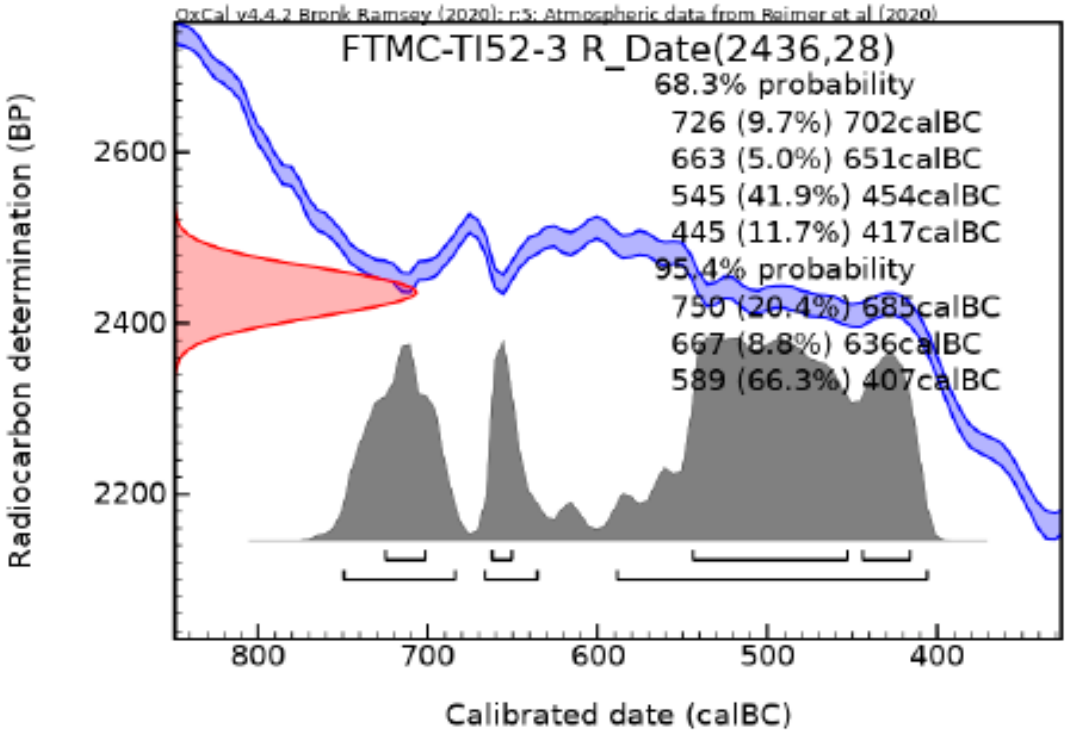

Сурет 4– Шеңбер тәрізді бұратылған жыртқыш бейнесі бар қапсырма

Археология ғылымында «пантера» деп аталатын мысық тұқымдас аңның алтын қаңылтырға томпақ түрде батырылып салынған бір дана бейнесі Бесоба I қорымындағы № 10 обадан табылды. Аңның басы мен құйрығы оралып келіп түйіскен күйде салынған. Көлемі 9 см алтын қаңылтырдың орта тұсы дөңестеу, кезінде ағаштан жасалған тініне жапсырылып орнатылғанға ұқсайды. Оны «пантера» салынған қаңылтыр жиектерінің жиырылып келуінен және оның ішкі жағында сақталған ағаш шірінді қалдықтарынан байқауға болады. Алтын қаңылтырдың шеткі жиырыла қайырылар тұсының ені 2 мм. Ол бір жағы дөңес, екінші жағы тегіс лупа тәріздес ағашқа ешқандай шегесіз, болмаса сына немесе т.б. әдістерсіз-ақ шеті қайырылып келіп орнатылған. Мұндағы пунсондық өрнекпен батырылып салу әдісі 1960 ж. Шілікті қорымындағы №5 қорғанында үшбұрыш, ромб және сегмент тәріздес алтын қаңылтырларды жасау техникасында кездеседі. Онда мысық тұқымдастың басы солға қарағаң, танауы, көзі, құйрығының ұшы және аяқтары дөңгелек ойық түрінде бейнеленіп, көк түсті шыны пастамен инкрустация жасалған [1]. Алтын заттарға перуза немесе оның орнын ауыстыратын соған ұқсас эмаль салып (қондырып) көркемдеу Келермес, Аржан және Шілікті

қорғандарындағы сияқты б.з.д. VII-VI ғғ. кең етек алған [2]. Өрнектер ішкі жағынан бастыру әдісі арқылы үші өткір біз сияқты затпен салынған. Жыртқыш аңның тұмсығы анық бедерленген, азу тістері және аяқтарының тырнақтары жақсы көрсетілген. Жартылай шеңбер түріндегі тесіктің диаметрі 0,8 см, тамшы тәріздес формадағы тесіктердің өлшемдері – 0,6×1,3 см. Дәл осыған ұқсас мысық тұқымдас аңның бейнесі бар табылмалар Орталық Қазақстандағы Талды, Шығыс Қазақстандағы Майемер көмбесі және Оңтүстік Сібірден табылған. Олардың да мерзімделу уақыты б.з.д. VII-VI ғғ. мерзімделеді [3].

Радиокөміртектік сараптама негізінде ескерткіш б.з.д. VI ғ. мерзімделеді (сур. 5).

Сурет 5 – Бесоба I қорымы № 10 обасы бойынша радиокөміртектік сараптама нәтижесі

Тағы бір өлшемдері 3,2×7,2 см, сопақша формадағы алтын фольгадан жасалған қалдық табылды. Беткі бөлігінде шұқып салынған өрнек анықталды.

Оңтүстік-батыс қабырғасындағы жоғарыда аталған көмбе марқұмға арнап арнайы жасалған құпия орын болғаны анық және осы себептен тонаушылардан аман қалған. Обаның орталық бөлігінен кіреберістен батысқа қарай 1 м қашықтықта 0,15×0,15 м құрайтын кішігірім дақ анықталды. Бұл ғұрыптық салттарға байланысты арнай қазылған шұңқыр болуы мүмкін.

Зерттеу жұмысы ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі ҒК гранттық қаржыландыру есебінен жүргізілді: № AP09261115 «ШҚО Аягөз ауданының археологиялық ескерткіштері: пәнаралық зерттеулер» жобасы.

Әдебиеттер

1. Черников С. С. Загадка золотого кургана. Где и когда зародилась «скифское искусство». М.: Наука, 1965. 190 с.
2. Членова Н .Л. Центральная Азия и скифы. I. Дата кургана Аржан и его место в системе культур скифского мира. М.: РАН. Институт археологии, 1997. 98 с.
3. Омаров Ғ. Қ. Шығыс Қазақстанның ерте сақ заманының «аң стилі» // Ұлы даланың салт аттылары: дәстүрлер мен үндестіктер. Астана қ. Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының еңбектері / Ғыл. ред.: А. Оңғар. Астана: Астана қ. Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының баспа тобы, 2014. С. 202–209.

ҚЫЗЫЛТАС ЖӘНЕ БЕСТЕРЕК ШАТҚАЛЫНДАҒЫ БАРЛАУ-ІЗДЕСТІРУ ЖҰМЫСТАРЫ

Самашев З. С.[1], Қиясбек Ғ. Қ.[2]
Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
Астана қ., Алматы қ. Қазақстан.
e-mail: [1]archaeology_kz@mail.ru, [2]samuryq2103@gmail.com,

SEARCH AND EXPLORATION IN THE KYZYLTAS AND BESTEREK NATURAL LANDMARK

Samashev Z. C., Kiyasbek G. K.

A. Kh. Margulan Institute of Archeology,
Astana, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article is devoted to the prospecting and exploration work carried out in the current year 2022 as part of the «Altai-Tarbagatai: from the Bronze Age to the Early Middle Ages», in the tracts of Kyzyltas and Besterek in the Ulan district, East Kazakhstan region. As a result of field work, 195 objects of the Kyzyltas, Shozhe, Tochka and Kenere grave complexes were investigated and put into the topographic plan. Of all the surveyed monuments, 130 objects belong to the Bronze Age, 60 objects to the early Iron Age, 5 objects of the early Middle Ages, and 8 objects of cult and ritual. These data may change in the course of further research.

Keywords: reconnaissance, topography, Kyzyltas, Shozhe, Tochka, Kenere, stone fence, stone box, mound, monument, archeology.

ПОИСКОВО-РАЗВЕДЫВАТЕЛЬНЫЕ РАБОТЫ В УРОЧИЩЕ КЫЗЫЛТАС И БЕСТЕРЕК

Самашев З. С., Киясбек Г. К.

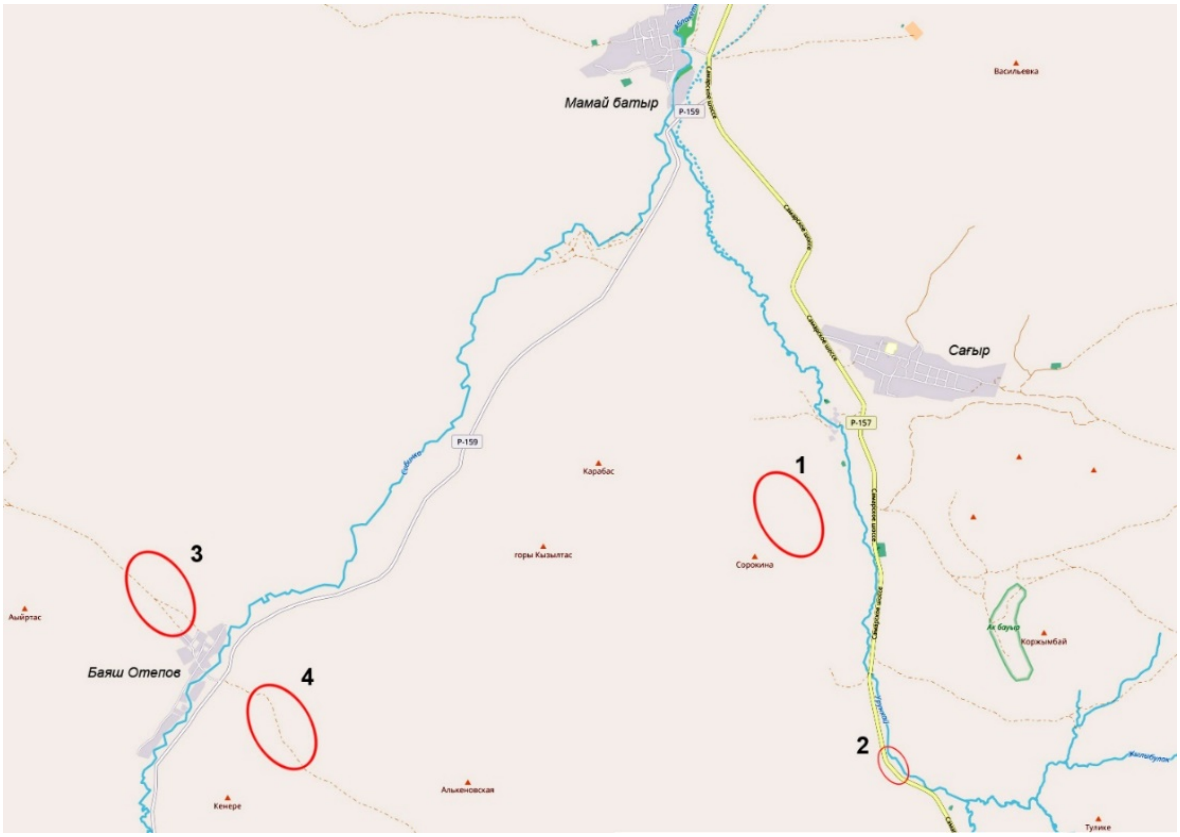
Институт археологии им. А. Х. Маргулана
г. Астана, г. Алматы. Казахстан

Абстракт. Статья посвящена поисково-разведывательным работам, выполненных в текущем 2022 году в рамках проекта «Алтай-Тарбагатай: от эпохи бронзы до раннего средневековья», в урочищах Кызылтас и Бестерек в Уланском районе, Восточно-Казахстанской области. В результате полевых работ были исследованы и нанесена в топографический план 195 объектов могильных комплексов Кызылтас, Шоже, Точка и Кенере. Из всех обследованных памятников 130 объектов относятся к эпохе бронзы, 60 объекта раннему железному веку, 5 объекта раннего средневековья и 8 объектов культово-ритуальные. Эти данные могут измениться в ходе дальнейших исследований.

Ключевые слова: разведка, топография, Кызылтас, Шоже, Точка, Кенере, каменная ограда, каменный ящик, курган, памятник, археология.

Биылғы 2022 жылдың маусымында «Қола дәуірінен ерте ортағасырға дейінгі Алтай-Тарбағатай» жобасы аясында Шықыс Қазақстан облысы, Ұлан ауданындағы Қызылтас пен Бестерек шатқалдарында барлау-іздестіру жұмыстары жүргізілді. Далалық жұмыстар нәтижесінде бұрынырақта ғалымдар тарапынан тек көз мөлшермен жасалған Қызылтас қорымының жоспары [4. 141 б.] толығымен топографиялық және ситуациялық жоспарға түсіріліп шықты. Осының арқасында бұрынғы 53 нысан саны 118-ге жетті. Бестерек ауылы маңындағы Шөже кешенді ескерткішінің де топографиялық жоспарына 19 тас қоршауы мен XX ғасырдың басында қызмет атқарған медіресе мен мектептің қиранды орындары түсірілді. Осы Қызылтас пен Бестерек ескерткіштерінен батысқа 10 км жердегі Төшке (Точка) және

Кенере қорымдарының да топографиялық және ситуациялық жоспарлары толық нысанаға алынды (сур. 1).

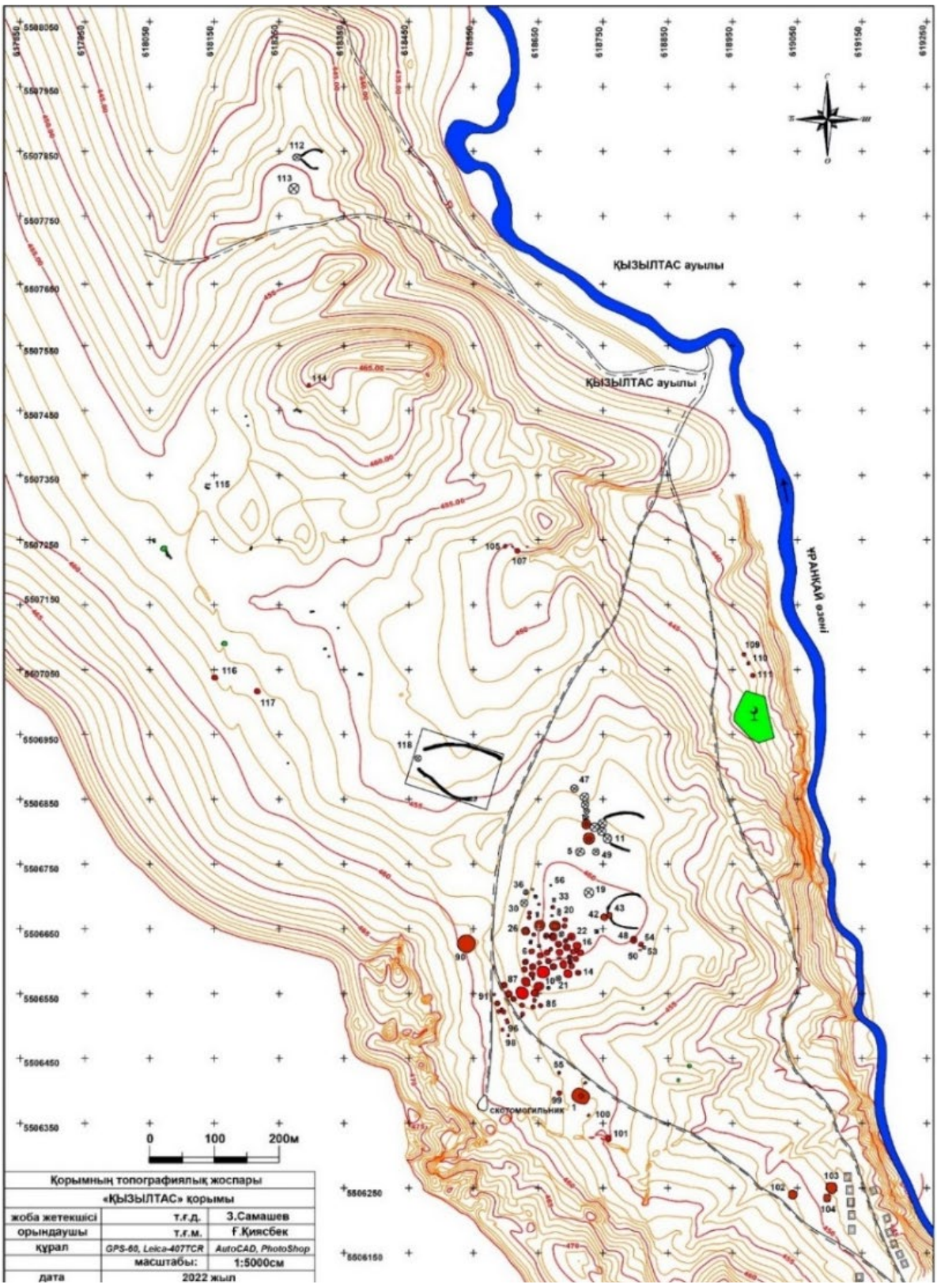

Сурет 1 – Қызылтас пен Бестерек шатқалында барлау-іздестіру нәтижесінде зерттелген ескерткіштер картасы: 1.Қызылтас; 2.Шөже; 3.Төшке; 4.Кенере.

Төшке қорымы Ф. Х. Арсланованың еңбектерінде Шығыс Қазақстандағы «мұртты обалар» орналасқан ескерткіштердің бірі ретінде аты аталған болатын [1. 20 б.]. Осы «мұртты обаны» іздеп табу мақсатында бара жатқан жолда уақыты әрқилы ескерткіштер жинақталған Кенере қорымынң үстінен кездейсоқ тап болдық. Мұнда, елімізде өте сирек кездесетін ежелгі түрік дәуірінің екі қатармен қосақтала тұрғызылған 16 тас қоршауы орналасқан. Дәл осы «тас балбалдары» бар қоршаулар туралы С.С. Черников өзінің 1935-1937 жылдардағы есептерінде айтып, кейіннен ол деректер «Қазақстанның археологиялық карталары» еңбегіне енген [2. 115 б.].

Археологиялық ескерткіштердегі барлық топографиялық түсірілімдер швейцариялық Leica-TCR407 лазерлі тахеометрінің көмегімен іске асып, компютердегі өңдеулері AutoCAD Land Desktop және PhotoShop CS5 бағдарламалары арқылы жасалды. Әрбір нысанның, қоршаулар тобының, обалар тізбегінің және жалпы қорымның жан-жақтан жасалған фото фиксациясы Canon фотоаппараты мен БПЛА Phantom 4 Pro аспабымен жасалды.

Қызылтас қорымы Өскеменнен 35 км «Самар тас жолы» бойынан оңтүстікте Ұлан ауданына қарасты өзі аттас ауылдың оңтүстік-батысынан 500 м жерде орналасқан (географиялық координаттары: 49º42'00; 82º38'42; 460m). Қорым орналасқан адырлы дала шатқалдың шығыс жағынан оңтүстіктен солтүстікке ағып жатқан Ұранқай өзенінің сол жағалауының екінші және үшінші террарасы болып табылады. Қорымның аумағы 12 га-дан сәл асатын жерді алып, батыс жағынан биік жартасты Назарби (Сорокин) тауларымен, солтүстігінен аса биік емес төбелермен, оңтүстігінен терең емес саймен және су орып кеткен жыралармен шектеліп, бірте-бірте тарылып тау етегіне тіреледі (сур. 2).

Сурет 2 – Қызылтас қорымының толық топографиялық және ситуациялық жоспары.

Осы қорымда XX ғасырдың 70-жылдарында және 90-жылдардың басында Ф. Х. Арсланова мен А. А. Ткачев өз зерттеулерін жүргізген [1. 21 б.; 3. 30 б.; 4. 140 б.]. Олар қорымдағы 53 түрлі нысанды ситуациялық жоспарға енгізеді және бірқатарына қазба жасайды: қола дәуірінің

тас қоршаулары мен тас жәшіктеріне, ерте темір дәуірінің обаларына, оның ішінде 2 «мұртты обаға». Обалары қазылып зерттелгенімен, «мұрттары» қазылмаған, зерттелмеген.

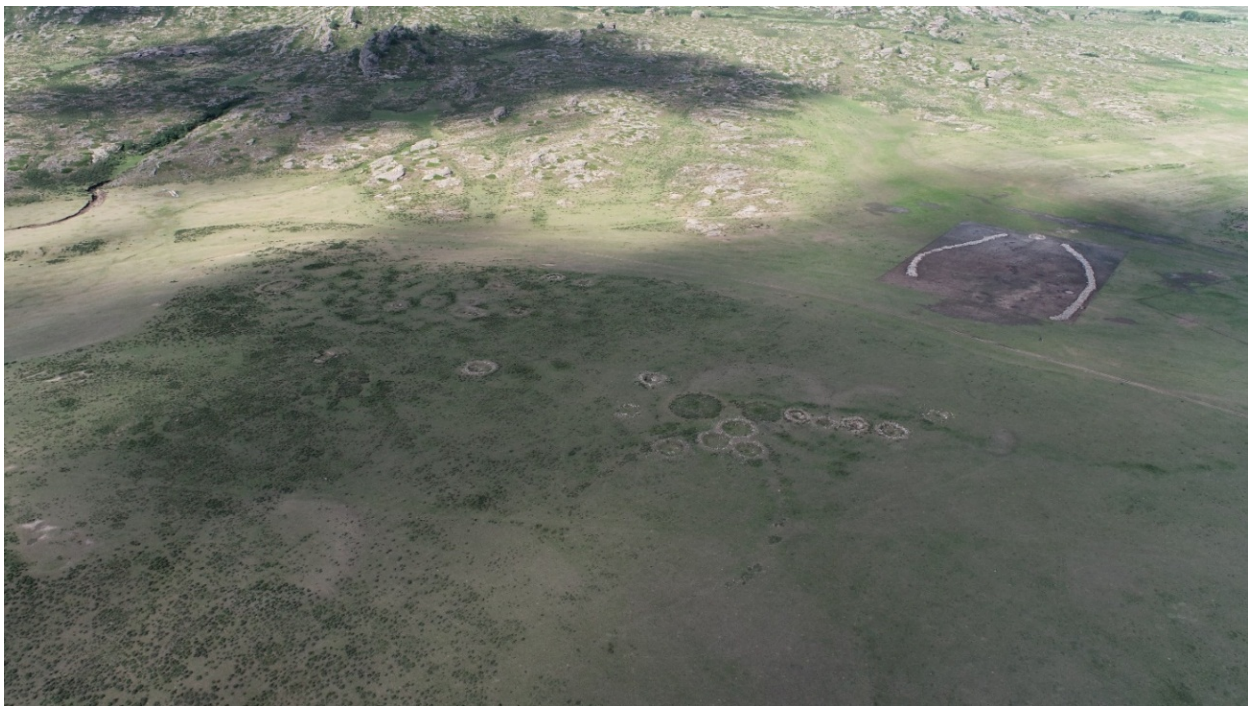

Сурет 3 – Қызылтас қорымы. Қола және ерте темір дәуірінің нысандары орналасқан негізгі төбе. Фото солтүстік-батысынан жасалған.

Біз жүргізген топо-геодезиялық жұмыс барысында 100 га жер аумағы – қорым орналасқан жер телімі мен оған қатысты жан-жағындағы төбелер, жыралар мен сайлар, өзен аңғары мен оның кемерлері, жолдар мен ауыл шекарасы түсірілді. Бұрыннан жоспарға енген 53 нысанға қоса тағы да 65 ескерткіш анықталып ситуациялық жоспардағы ескерткіш саны 118ге жетті.

Олардың негізгі бөлігі өлшемі d=10-15 м, h=0,1-0,5 м болатын тас қоршаулар, өлшемі d=15-35 м, h=0,5-2 м болатын обалар, өлшемі d=2-3м, h=0,1-0,3м болатын құрбандық шалу-еске алу рәсімдеріне қатысты «сегізтас» секілді нысандар болып табылады (3-сур.). Бұрынғы жоспарға енбеген екі «мұртты» оба жаңа жоспарға енгізілді, оның біріншісі 60-жылдары Ф. Арсланова зерттеген «мұртты» оба (№ 112), ол қорымның солтүстігіндегі төбенің солтүстік-батысынан табылды, екінші «мұртты» оба (№118) 2020-2021 жылдары З. Самашев басшылығымен зерттелген нысан [5. 94 б.], ол негізгі қорым орналасқан төбенің солтүстік-батысындағы ойпатты жазыққа орналасқан (сур. 4).

Ескі ситуациялық жоспарға кірмей қалған тағы да бірқатар нысандар сол негізгі қорым ішінен, сонымен қатар қорымның оңтүстік-батысында 10 м жерден, оңтүстігінде 120 м жерден және де оңтүстік-шығысқа қарай 300 м аралықтағы жазықтан анықталды. Шамамен қола дәуірінің ақсүйектеріне тиесілі екі оба ерекше назарға ілігеді. Оның біріншісі (№ 90) негізгі қорымнан батысқа 60 м аралықта, дәл Назарби тауының етегінде орналасқан, биіктігі 1,70 м, диаметрі 27 м оба болса (сур. 5), екіншісі – қорымның оңтүстігінде 125 м аралықтағы биіктігі 1,40 м, диаметрі 24 м, төбесінде 6х6,5 м, тереңдігі 57 см ойығы бар оба (№ 1, сур. 6). Осы екінші обаның айналасына бірнеше тас

Сурет 4– Қызылтас қорымы. Қорым және солтүстік-батысына орналасқан №118 «мұртты» оба.

қоршаулар мен тас жәшіктер орналасқан, оның екеуі обаның солтүстік батысында 15-30 м жерге орналасса (№ 55, 99), апаттық жағдайдағы бір қоршау оңтүстік-шығысқа 58 м аралықта, сай жиегіне орналасқан (№ 101).

Сурет 5 – Қызылтас қорымы. № 90 оба. Солтүстік шығыстан және солтүстіктен қарағанда.

Қоршаудың жартысына жуық бөлігін таудан аққан қар мен жауын суы орып кеткен. Бұл апаттық қоршау биылғы маусымда қазылып, зерттелді. Осы № 1 обаның оңтүстік-шығысынан тас жішік анықталды (№ 100) және де солтүстік-шығысында жатқан бірнеше тас плиталар тіркелді. Дәл осы тас қоршаулар мен тас плиталарға өте ұқсас нысандар № 90 және № 1 оба аралығында, негізгі қорымның оңтүстік-батысына орналасқан (№ 91-98 нысандар). Құрылымы мен орналасу рельефіне қарай отырып, № 90-101, 55 және 1 нысандарды, қорымдағы басқа нысандарға қарағанда бір-бірімен байланысты және мерзімделуі жағынан бір кезеңге жататын нысандар деп болжауға негіз бар.

Сурет 6 – Қызылтас қорымы. № 1 оба. Төбесінен және оңтүстігінен қарағандағы фото

Сол нысандардың біреуіне, № 92 тас қоршауына биылғы жылы қазба жүргізілді (сур. 7).

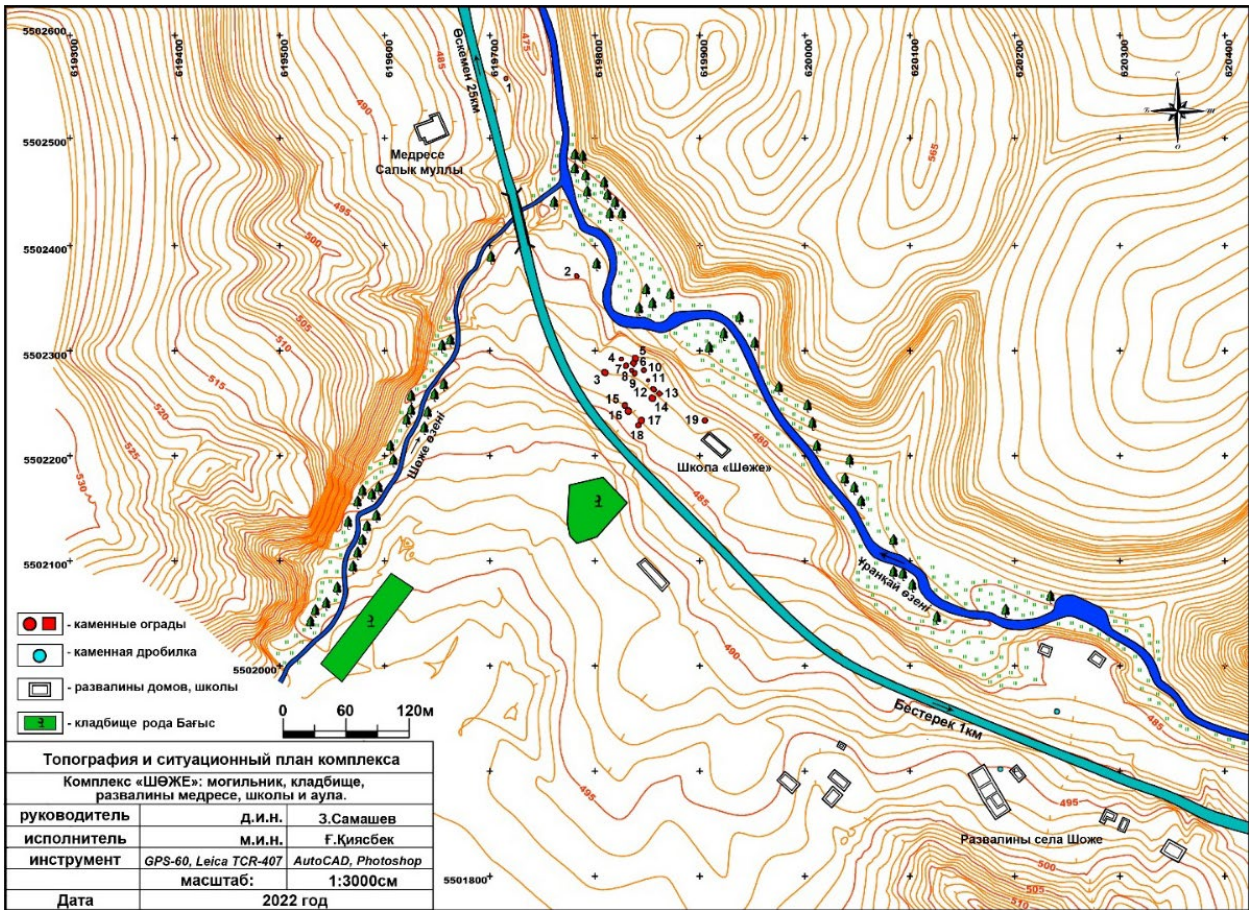
Сурет 7 – Қызылтас қорымы. № 92 қоршау. Қазбаның үстінен жасалған фото

Қола дәуіріне қатысты тас қоршау мен жәшіктер Қызылтас ауылынан 150 м оңтүстік-батыс іргесіндегі төбенің етегінен орын алған. Оның екеуі (№ 107, 108) қазылып, зерттеліп кеткен. Тағы басқа үш оба-қоршау ауылдың оңтүстігіне, Ұранқай өзенінің кемеріне жақын орналасқан зираттың солтүстігінен тіркелді. Солтүстік-батыс – оңтүстік-шығыс сызық бойымен тізбектеле орналасқан № 109, 110, 111 нысандар диаметрі 8-12,5 м, биіктігі 0,3 м.

Орталық қорымнан орын алған ерте темір дәуірінің тас обаларынан бөлек, оңтүстік-шығысқа 300 м аралықта оқшау тұрғызылған үш топырақ оба биылғы жоспардан орын алды.

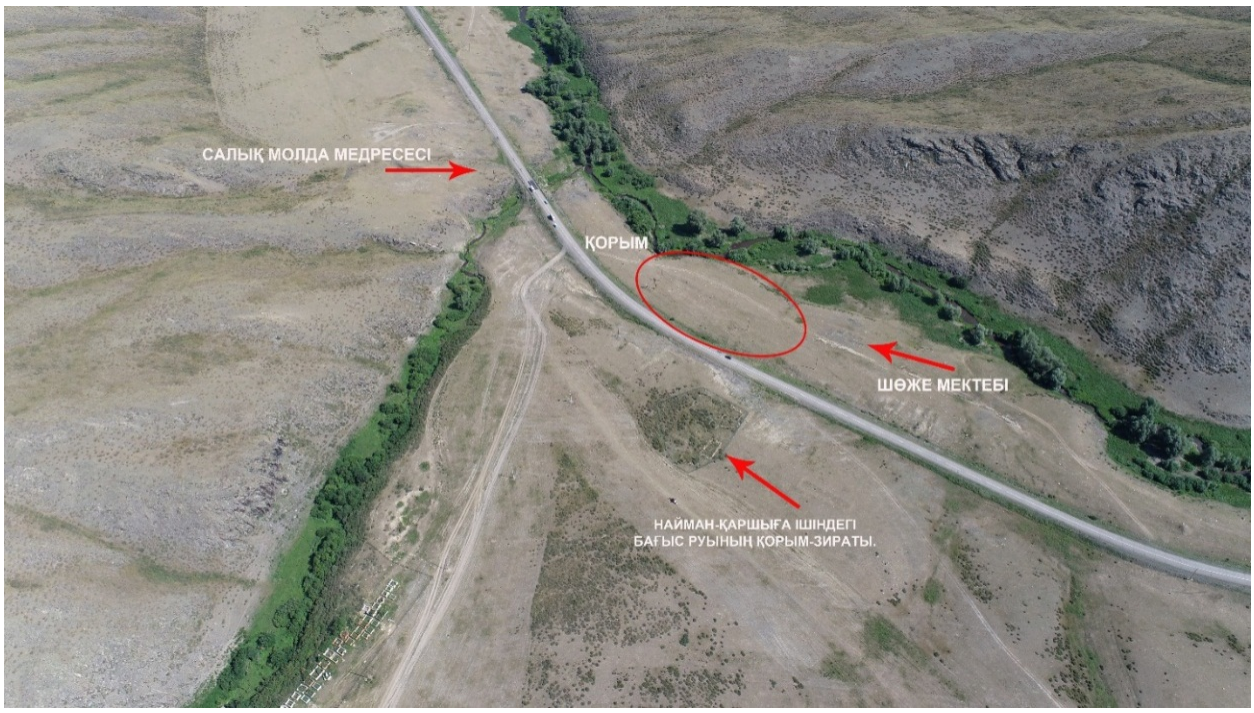
Оладың диаметрі 10-18 м аралығында, биіктігі 0,5-0,75 м. Тізбектеліп емес, жердің ыңғайына қарай тұрғызылған құрылыстар сияқты әсер береді. Соған қарағанда бұл үш нысан да ортағасырлық нысандар болуы ғажап емес. Тағы бір үш ортағасырлық обалар қорымның қарама-қарсы бетінде, яғни солтүстіктегі аса биік емес төбе үстінде біреуі (№ 114), екеуі солтүстік-батыс аумақта, Назарби тауының етегіне жайғасқан (№ 116-117). Соңғы екеуі, жер жырту науқанына іліккендіктен болса керек, әбден жайылып, тастары кең жерге шашыраңқы жатыр.

Қызылтас қорымындағы нысандардың құрылыс материалы жергілікті таудан әкелінген қатпарлы жақпар тастармен қатар гранит және кварц тастар болып табылады.

Сурет 8 – Шөже кешенінің жоспары

Шөже қорымы (географиялық координаттары: 49º39'40; 82º39'35; 483m) «Самар тас жолы» бойында, Бестерек ауылына 1-2 км жетпей, Ұранқай өзенінің сол жағалауындағы екінші терраасына орналасқан (сур. 8). Қорым орналасқан жазық алаңқайдың солтүстік жағынан Шөже өзені ағып келіп Ұранқайға қосылады. Екі өзеннің де арғы бетінде жартасты таулар (h=530, 565м) созылып жатса, батыс жағынан тас жолдан өте бере бірте-бірте биіктей бере аса биік емес төбелерге ұласады. Топографиялық түсірілім 35,5 га жер көлеміне жасалды. Қорымда қола дәуірінің 19 тас қоршауы бар, №3-18 қоршаулар мен тас жәшіктер арасы бір-біріне жақын, екіден, үштен орналасқан. Ал оның үшеуі жеке дара, негізгі қорымнан оқшаулау орналасқан. №1 қоршау Шөже мен Ұранқай өзенінің қиылысқан тұсының солтүстігінде, сол жақ жағалауына, № 2 қоршау негізгі топтан солтүстікте 82 м аралықта, екі өзеннің қиылысының оңтүстігінде, ал №19 қоршау қорымның оңтүстік-шығысында XX ғасыр басында қызмет еткен Шөже мектебінің маңайына орналасқан. Осы арада айта кететін жайт, кешенге ескі мектеп орнынан бөлек Салық молданың медресесі мен ауылдың тұрғын үйлері мен қора-қопсысының қирандылары секілді этнографиялық ескерткіштер де енгізілді (сур. 9).

Сурет 9 – Шөже кешені. Ежелгі қорым мен этнографиялық уақыт ескерткіштері

Осы үйлердің қирандылары орналасқан кешеннің оңтүстік-шығыс тұсында, Самар тас жолының қарам-қарсы екі бетінен бидай, тары дәндерін үгітуге арналған алты қырлы тас гарманның екеуі табылды (сур.10).

Сурет 10 – Шөже кешені.
Дән үгітуге арналған алты қырлы үккіш

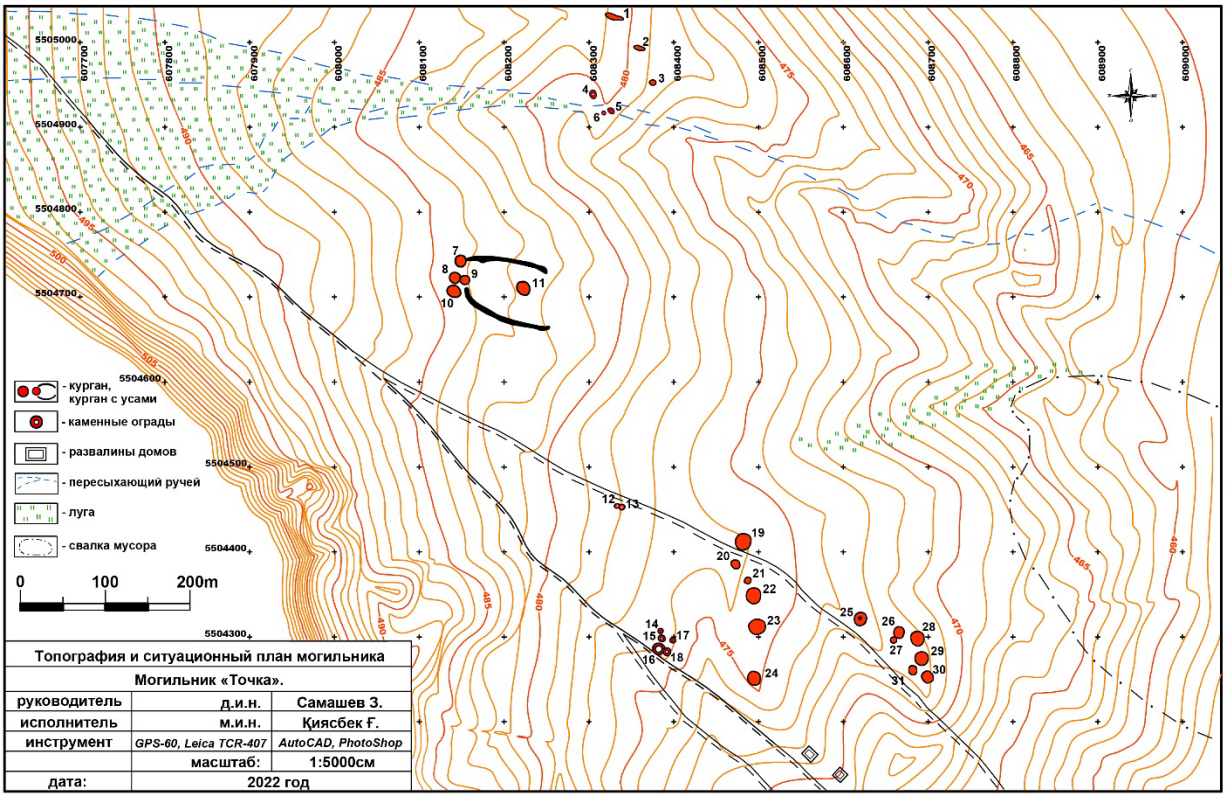
Қорымдағы тас қоршаулар бір типтегі, диаметрі 2 м-ден 8 м-ге дейін таудың және өзеннің үлкен (60х40 см) және орташа (40х25 см) гранит тастарынан тұрғызылған (сур.11). Тек № 6 нысан – тас жәшік және №11 мен № 13 қоршаулардың тастары таудың жақпар тасынан тұрғызылған.

Төшке қорымы (географиялық координаттары: 49º41'06; 82º30'02; 480m) Баяш Өтепов ауылынан (бұрынғы аты Точка-Төшке) солтүстікте 50 м жазық далаға орналасқан. Ауылдың өзі Өскеменнен 25 км-де, «Самар тас жолымен» Бозанбайға бара жатқан жолдан бұрылғанда 12 км орналасқан. Қорымның оңтүстік-батысынан солтүстік-батыс бағытында тау қыраты созылып жатыр, оңтүстігінен, ауылдың дәл ортасынан Сібе өзені ағып жатыр.

Сурет 11 – Шөже қорымы. № 8 тас қоршау (сол жақта) мен №6 тас жәшік (оң жақта)

Қорымның шығысында қатты биік емес жоталар оңтүстік-шығыстан солтүстік-батыс бағытында созылып жатыр, оның батысынан қар мен жауынның суы ағатын сай бар. Қорым орналасқан 1500х2500 м даланы аса терең емес сай-салалар батыстан шығысқа қарай кесіп өтіп жатыр (сур. 12).

Сурет 12 – Төшке қорымының топографиясы мен ситуациялық жоспары

Қорымдағы ескерткіштердің орналасуына қарай оларды 6 топқа бөлдік:

1) № 1-3 топырақ пен ұсақ тастардан тұрғызылған обалар жер жырту жұмыстары нәтижесінде шашылып, бүлінген;

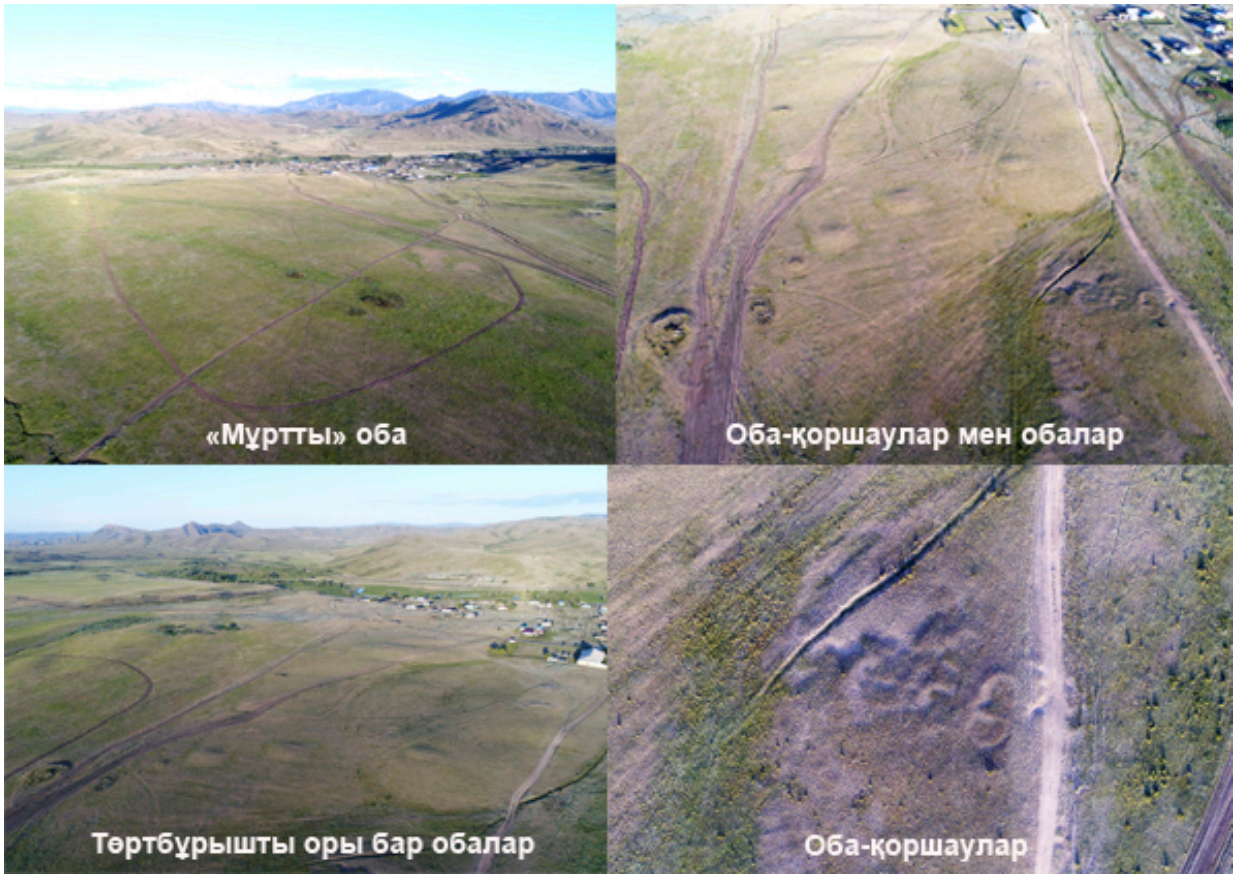
2) № 4-6 тас қоршаулар, маңайында өте көп таудың үлкен тастары шашылып жатыр – бүлінген нысандардың тастары немесе жер игеру кезінде жан-жақтан әкеліп төккен болуы мүмкін;

3) № 7-11 обалар – «мұртты» оба айналасына шоғырларған тас обалар, диаметрі 10-14 м, биіктігі 20 см, үстіне әбден аласа бұталар өскен. Осы мұртты оба Ф. Арсланованың еңбегінде аталып өтілген [1. 4 б.]

4) № 12-18 оба-қоршаулар, топырақтан тұрғызылып, ортасында 3-12 м диаметрлік тас қоршау жасалған. Кейбір нысандарда топырақ үйігі жоқ, тек қана өзен мен тау тасынан қоршауы бар;

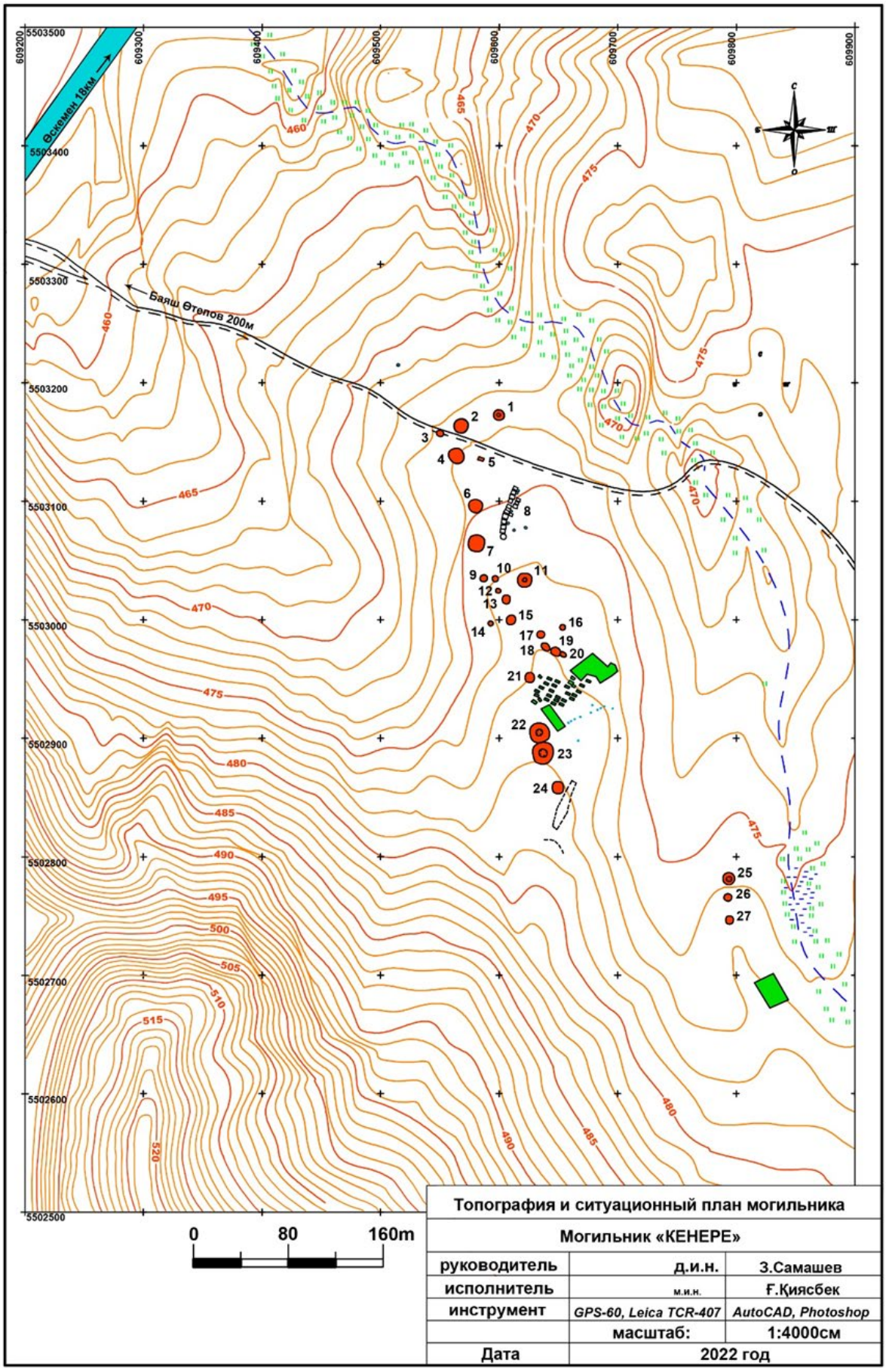
5) Солтүстік-оңтүстік бағытында орналасқан №19-24 топырақ обалар. Көлемі 8 м-ден 19,7 м-ге дейін, биіктігі 0,3-0,65 м. Обалардың жоспарын түсіру барысында жерден білінбеген төрт бұрышты орлары дронмен биіктен жасалған фотоларда жақсы байқалады;

6) № 26-31 топырақ обалар солтүстік-батыс – оңтүстік-шығыс бағытында тізбектеле орналасқан. Оның ішіндегі № 27 және № 31 кішігірім обалар (7,7 м, 11,5 м) № 26 және № 29 үлкен обалардың (13,5 м; 16 м) оңтүстік-батысына орналасқан (сур. 13).

Сурет 13 – Төшке қорымы. 3, 4, 5 және 6-топтар

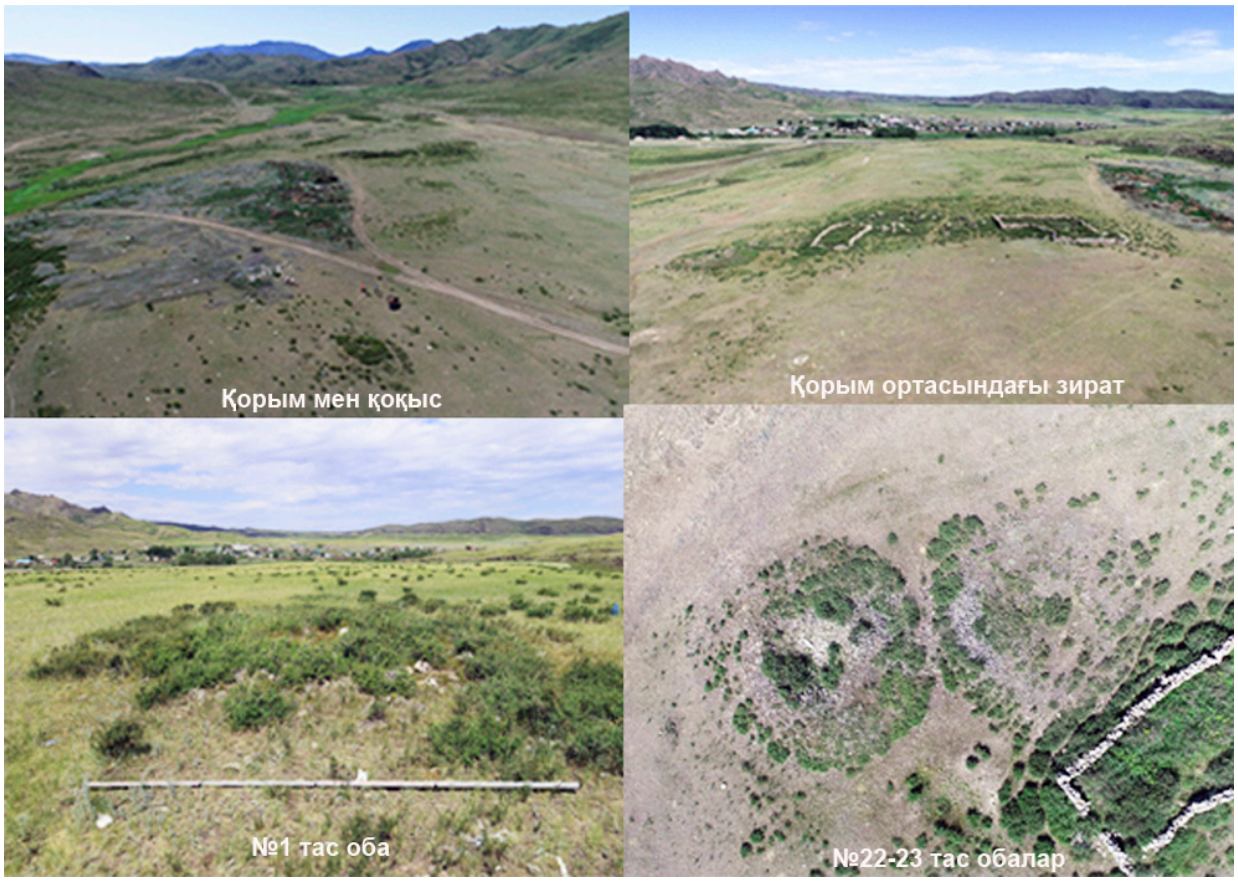
Кенере қорымы Баяш Өтепов ауылының және Өскемен-Бозанбай тас жолының оңтүстік-шығысында 500 м орналасқан (географиялық координаты: 49°40'11; 82°31'08; 460m; H: 476м). Қорым үшін таңдалған салыстырмалы түрдегі жазық шатқал солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа созылған екі таудың ортасы болып табылады (380-1500 м).

Сурет 14 – Кенере қорымының ситуациялық және топографиялық жоспары

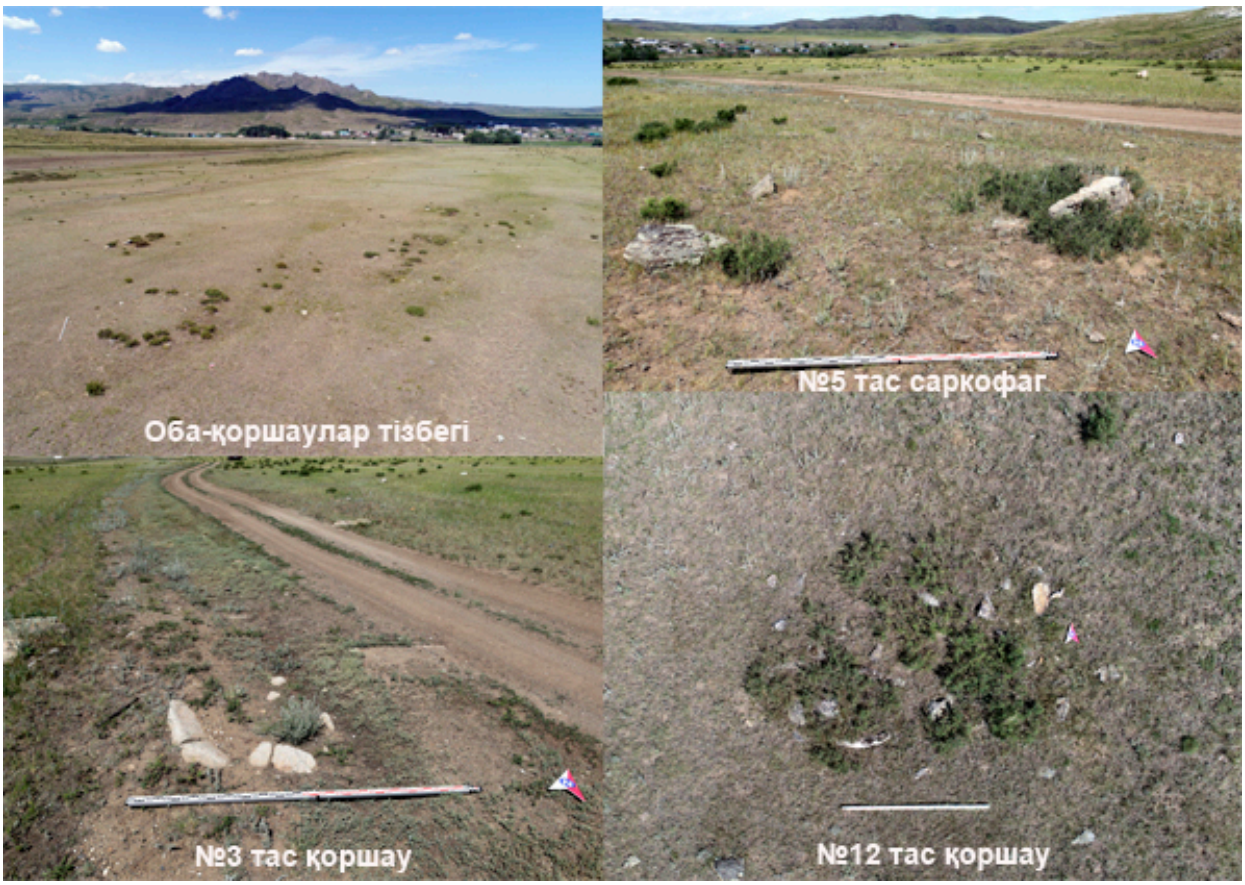
Шатқалдың оңтүстік-батысындағы тау Кенере (h:766м), солтүстік-шығысындағы тау Қарабай (h:634м) деп аталады, ол оңтүстік-шығысқа қарай Әлкен тауына (h:726м) жалғасып кете береді. Қарабай тауы мен шатқал арасында қар мен жауын суы ағатын терең сай/жылға бар. Осы жылға бойымен шатқалдың оңтүстік-шығысынан бастау алатын бұлақ көздерінен ағып келетін су сазды көлшікке айналып тоқтап қалған (сур. 14). Шатқал мен қорым ортасынан Баяш Өтепов ауылынан шығып таулар арасымен Күшбірлік (4 км), Медведка (9,5 км), Шөже (13,5 км) шаруашылық-қыстауларға апаратын далалық жол өтіп жатыр.

Кенере қорым кешенінде түрлі дәуір мен мәдениеттің ескерткіші шоғырланған – қола дәуірінің тас және оба қоршаулары, ерте темір дәуірінің тас және топырақ обалары, көне түрік дәуірінің сын тастары орнатылған қоршаулары мен обасы және этнографиялық кезеңнің нысандары – қазақ қорымы: жекелеген төрт бұрышты қаландылар, бір қабатты тас қоршаулар, ру-аталықтарына арналған үлкен тас қоршаулар (сур. 15).

Сурет 15 – Кенере қорымы. Панорамалық көріністер және тас обалар

Қола дәуірінің тас қоршауларына № 2, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17 нысандары кіреді. Олар қорымның солтүстік басынан басталып, шығыс жағымен оңтүстік-солтүстік бағытымен созыла орналасқан. Сыртқы құрылымы бойынша айырмашылығы бар. Үстінде үйігі мен тас қоршауы бар тас обалар (№ 2, 4, 6, 10, 12, 13, 15), үйігі жоқ тас қоршаулар (3, 13, 16, 17), тас жәшік (№5), құрбандық орны – бестас (14), сегізтастар (№9). Олардың өлшемі 1,5 м-ден 13,5 м-ге дейін, биіктігі 0,15-0,48 м аралығында. Тас қоршаулардың формасы төртбұрышты және дөңгелек болып келеді (сур. 16).

Сурет 16– Кенере қорым. Қоршаулар мен тас жәшік көрінісі

Сурет 17 – Кенере қорымы. № 8 және № 11 көне түрік дәуірінің ескерткіштері

Ерте темір дәуірінің обаларына № 1, 7, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27 нысандар кіреді. Басым көпшілігі таудың жақпар тастарынан тұрғызылған, кейбіреуі ғана топырақ пен тас аралас. Көлемі 5,7-19 м аралығында, биіктігі 0,1 м-ден 0,9 м-ге дейін. Обалар солүстік-оңтүстік бағытында (№ 22-27), солтүстік-батыс – оңтүстік-шығыс сызық бойына (№ 18-20) және жеке дара (№ 1, 7) болып ораналасқан.

Ежелгі түрік дәуірінің № 8 тас қоршауы қорымның орта тұсынан орын алған төртбұрышты, шаршы формамен таудың гранит тастарынан екі қатармен салынған бірегей ескерткіш. Солтүстік қатарда 12 қоршау, оңтүстік қатарда 4 қоршау солтүстік-шығыс – оңтүстік-батыс сызық бойымен, бұрыштары әлемнің төрт құбыласына қаратылып тұрғызылған. Олардың өлшемдері 1,2х2,4 м-ден 4,7х4,8 м аралығында (сур. 17). Қошаулардың оңтүстік-шығыс қабырғасының сыртынан сынтас орнатылған, бізге жеткен 7 сынтас солтүстік қатардың қоршауларында. Ал оңтүстік қатардағы сынтастар сынып, шашылып қалғанға ұқсайды, сол аралықтан бірнеше сынтас фрагменті жоспарға алынды. Сынтастар биіктігі 25-80 см аралығында төрт қырлы тастардан жасалған, ең биігі 110 см № 8с антропоморфты бейнеге келтіруге тырысып тұрғызған. Диаметрі 12,5 м, биіктігі 50 см № 11 тас обаның оңтүстік-шығыс жиегінде де биіктігі 195 см ірі сынтас орнатылған. Тағы да оншақты сынтас қазақ зираттары орналасқан тұстан оңтүстікте оңтүстік-батыстан – солтүстік-шығысқа қарай бір сызық бойында жатқаны анықталды. Олардың көпшілігі сынған, орнынан сәл қозғалған күйі табылса, енді біразының сынса да түпкі жағы сол тік орнатылған өз орнында *in situ* қалып қойған.

Атқарылған жұмыстарды қорыта келе, Қызылтас пен Бестерек шатқалдарындағы барлау жұмыстары кезінде төрт қорымның толық топографиялық жоспары жасалып, 195 нысан ситуациялық жоспарға енгізілді. Барлық ескерткіштер ішінде 130 нысан қола дәуіріне, 60 нысан ерте темір дәуіріне, 5 нысан ортағасырға, 8 нысан ұрыптық мақсатқа арналып салынған (кесте 1).

1-кесте:

Ескерткіш	**XX ғ. 70-90 жж. қазба жүргізіл-ген**	**2020-2022 жж. қазба жүргізілген**	**Ұрыптық нысандар: сегізсат, құрбандық тасы, тас қоршаулар**	**Қола дәуірі**	**Ерте темір дәуірі**	**Орта ғасыр**	**Жалпы насын саны**
Қызылтас	31	3	5	91	24	3	118
Шөже	-	-	-	19	-	-	19
Төшке	-	-	1	10	21	-	31
Кенере	-	-	2	10	15	2	27
Барлығы	31	3	8	130	60	5	195

Әдебиеттер

1. Арсланова Ф. Х. Курганы с «усами» Восточного Казахстана // Древности Казахстана. Алма-Ата. 1975.
2. Археологическая карты Казахстана. Издательство АН Каз.ССР, Алма-Ата, 1960. С.115
3. Ткачев А. А. Отчет. Полевые археологические исследования в Верхнем Прииртышье в 1992-1993гг. Усть-Каменогорск.1994.
4. Ткачев А. А., Дубровский В. А. Погребение воина кулажургинской культуры // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края (материалы научно-практической конференции). Барнаул, 1996. С.141.
5. Самашев З., Кариев Е., Самашев С., Половцев М., Меделбек Ш. Культовые сооружение с каменными грядами в Восточном Казахстане // Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі. Өскемен, 2020; С.94.

ОРТА АЗИЯ ҚАЛАЛАРЫ ФОРТИФИКАЦИЯСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Ерсариев А. М.,[1], Утубаев Ж. Р.[2]
[1]Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: [1]altynbek_93_14@mail.ru, Р.[2]utubaev_z@mail.ru

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ФОРТИФИКАЦИИ ГОРОДОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ

Ерсариев А. М., Утубаев Ж. Р.
[1]Институт археологии имени А. Х. Маргулана,
[2]Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы. Қазақстан

Аннотация. В статье описывается история изучения поселений и городищ с фортификационной системой на территории Средней Азии и данные, относящиеся к системам обороны. Развитие фортификационных систем, восходящих к бронзовому веку, рассматривалось как показатель социального и экономического развития древнего государства. В целом структура среднеазиатских городов в древности была овально-неправильной формы, а в результате политических изменений на территории впоследствии расположение и размер памятников приобрели четкие формы. Также в статье приведены некоторые аспекты научных работ и выводов исследователей-учёных относительно оборонительных систем городов Средней Азии.

Ключевые слова: Археология, Средняя Азия, городище, поселение, фортификация.

HISTORY OF THE STUDY OF FORTIFICATION OF CENTRAL ASIAN CITIES

Yersariev A. M., Utubaev Zh. R.
[1]A. Kh. Margulan Institute of Archeology,
[2]al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

Absract. The article describes the history of the study of settlements and fortifications with a fortification system on the territory of Central Asia and data related to defense systems. The development of fortification systems dating back to the Bronze Age was considered as an indicator of the social and economic development of the ancient state. In general, the structure of Central Asian cities in ancient times was oval-irregular in shape, and as a result of political changes in the territory, the location and size of monuments subsequently acquired clear shapes. The article also presents some aspects of scientific works and conclusions of researchers-scientists regarding the defensive systems of Central Asian cities.

Keywords: Archeology, Central Asia, ancient settlement, settlement, fortification.

Фортификация – белгілі бір аймақтың қорғаныс жүйесін күшейтудің теориясы мен тәжірибесін қамтитын әскери инженерияның ежелгі салаларының бірі болып табылады. Соғыс кезінде әскер немесе жергілікті халық жаудан қорғану үшін қоныстар мен қамалдарды немесе қалалардың айналсын жасанды кедергілер жасау арқылы қорғаныс жүйесін қамтамасыз ету жолдарын үздіксіз қарастырып отырды және сол кезеңдегі қоғам алдындағы өзекті мәселелердің бірі болды. Сондықтан Орта Азия аумағындағы ежелгі қоныстар мен қалалардың алғашқы қорғаныс жүйесіндегі құрылыстарын зерттеу арқылы, аталған территорияны мекендеген ежелгі халықтардың құрылыс технологиясы мен дәстүрлі архаикалық бекіністері туралы түсініктерді айқындауға мүмкіндік болады.

Адамзат тарихының дамуында елеулі орын алатын тарихи-географиялық аудандардың бірі ретінде Орта Азияны ерекше атап көрсетуге болады. Осы географиялық шартты атауға бүгінгі Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан, Тәжікстан және Ауғанстан

Республикаларының жерлері кіреді, сондықтан мақалада осы аумақтарда орналасқан бізге мәлім ежелгі қоныстар мен қалалардың қорғаныс жүйесінің зерттелу тарихы қарастырылады.

Б. з. д. II мыңжылдықтың соңы мен б.з.д. I мыңжылдықтың басында Орта Азия тарихында күрделі өзгерістер болады себебі оңтүстігіндегі халықтарда егіншілік мәдениеттері қалыптасып жатса, солтүстігінде бақташылық негіздегі мал шаруашылығы пайда болды. Фортификациялық жүйесі бар алғашқы қоныстар да б.з.д. II мыңжылдықтың соңында пайда бола бастады, ал б.з.д. I мыңжылдықтың VI-IV ғғ. аумақтағы қоныстар мен қалашықтардың қорғаныс жүйелері қарқынды дамып жоғары деңгейге жетті. Антикалық авторлардың жазбаларында Орта Азия аумағында орналасқан қалалар мен бекіністі қоныстар ішінде цитадельдері бар, қорғаныс жүйесі күшейтілген қуатты, көлемі жағынан үлкен деп сипатталады [1. 45 б.].

Орта Азиядағы ең көне фортификациялық құрылстар 1959-1961 жж. Түркменстанның оңтүстігінде жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары барысында қола дәуірімен мерзімделетін протоқалалық типтегі Алтындепа қонысында анықталды [2]. 1975 жылы жүргізілген қазба жұмыстары барысында қам кірпіштен тұрғызылған қоныстың қорғаныс қабырғасы ашылып бірнеше кезеңге бөліп қарастырылды. Құрылыстың бірінші кезеңінде қонысты қоршап тұрған алғашқы айналмалы қабырғамен қоршалған, екінші кезеңде бекініс қабырғаларының қалыңдығы 4,8 м жетеді, осы уақытта қонысқа кіретін негізгі қақпаның алдына пішіні төртбұрышты, өлшемі 6,2х3 м мұнара тұрғызылады, үшінші кезеңде қоныстың қорғаныс жүйесі ең жоғарғы даму деңгейіне жетеді, бекініс қабырғаларының қалыңдығы 6 м құрайды. Төртінші кезеңде қоныстың ішінде тұрғын үйлермен өзгеде құрылыс нысандарының көптеп салынуына байланысты бекініс қабырғаларының қалыңдығыда арта түскен. Одан бөлек Алтындепе қонысында қоғамдық мақсаттағы монументалды ғимарат – ғибадат орталығы және оған іргелес жерден жерлеу ғимараты – кесене ашылған. Орта Азиядағы ежелгі қоныстарардың фортификациялық жүйесіндегі құрылыстардың алғашқы архитектуралық заңдылықтары осы аймақтан бастау алған болуы мүмкін [3. 31-33 бб.].

Б. з. д. I мыңжылдықтың басында Сырдария, Әмудария, Мургаб, Зарафшан және Қашқадария және т.б. өзендердің егіншілікке қолайлы алқаптарында алғашқы шағын аумақты қамтитын немесе оазистерге иелік ететін Соғды, Бактрия, Хорезм секілді ежелгі мемлекеттік құрылымдардың өмір сүрген белгілі. Археологиялық мәліметтер негізінде бұл мемлекеттердің пайда болуы б.з.д.VII-VI ғғ. мерзімделеді және географиялық орналасуы бойынша бүгінгі Өзбекстанның оңтүстігі, Тәжікстанның батысы, Түркменстанның шығыс аймақтарында орналасқан. Орта Азияда салынған алғашқы бекіністер жайлы жан-жақты мәліметтерді Бактрияда анықталған ескерткіштерден көре аламыз, атап айтсақ Дашлы I, Сопаллитепа, Жарқутон және Талашкентепа. Олардың ішінде Соппаллитепа қонысы күрделі фортификациялық жүйесі бар ескерткіштер қатарына жатады [4. 46-47 бб.].

Бактрияның ерте темір дәуірімен мерзімделетін қалашықтарының қорғаныс жүйесін зерттеу барысында Кейкебадшах, Зартепа, Ескі Терміз, Кухнақала, Құмтепа, Жиғатепа бекіністері, Вахш алқабындағы қоныстар мен басқада ескерткіштер археологиялық зерттеулер үшін маңызды әрі тың мәліметтер берді [5. 74-85 бб.]. Ежелгі Соғдылық бекіністердің қорғаныс жүйесіндегі құрылыстар жайлы алғашқы мәліметтер Г. В. Григорьевтің Тали Барзу қалашығына жүргізген археологиялық зерттеу жұмыстары кезінде алынды [6].

Соғдылық қалашықтардың ішіндегі көлемі жағынан үлкен, бірнеше кезеңнен тұратын фортификациялық жүйесі бар Афрасиаб және Еркурган қалашықтарының шахристандары мен қорғаныс жүйесіне қатысты құрылыстарды зерттеу жұмыстары 1950 жылдардан бастап С.К. Кабановтың жетекшілігімен қолға алынды [7]. 1973 жылы Өзбекстан ҒА археология институтының Қашқадария экспедициясы Еркурган қалашығының топографиясы, стратиграфиясы, архитектурасы мен хронологиясын нақтылау үшін кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізді. Қазба жұмыстары барысында қалашық 8 м биіктікте сақталған қуатты бекініс қабырғасымен қоршалып, арақашықтығы 10-12 м құрайтын бүйірлік мұнаралармен күшейтілгендігі анықталды. Қалашықтың солтүстік қабырғасына жақын жерде кірпіштен қаланған биік платформадағы жоспары төртбұрышты цитадель қосылған. Қалашыққа кіретін

екі қақпаның біріншісі шығыс қабырғаның солтүстік бөлігінде, екіншісі оңтүстік қабырғаның оңтүстік-шығыс бұрышындағы биік қорғаныс бастионына жақын жерде орналасқан. Қаршы оазисіндегі ежелгі Нахшаб облысының астанасы болған антикалық Еркурган қалашығының пайда болуы б. з. д. I мыңжылдықтың II жартысымен мерзімделеді. Б. з. VI ғасырында түркі тайпалары (эфталиттер) жаулап алғанғанан кейін қалашық толығымен қиратылады [8. 7 б.]. Қалашықытың алғашқы қорғаныс қабырғасы б.з.д. VII ғасырда тұрғызылған, қорғаныс қабырғасының қалдықтары 1999 жүргізілген қазба жұмыстары барысында Р-13 нөмермен белгіленген қыш ұсталарының кварталынан анықталған. Б. з. д. VI ғасырда қалашықтың ауқымы кеңейіп 35 гектардан асады және қалашықты қоршап тұрған бүгінгі күнге дейін сақталған тағы бір ішкі қабырғамен қоршалады. Ескерткіштің ішінде қоғамдық ғимараттардың негізгі тораптары-тұрғын үй құрылысының массивтері қалыптасады. Шамамен, б. з. д. III-II ғасырларда қаланың жалпы ауданы 150 га жетіп, дұрыс емес тікбұрышты пішіндегі сыртқы қорғаныс қабырғасымен қоршалады. Б.з.д. IV ғасырда екі қабырғаға жөндеу жұмыстары жүргізіліп қайта қалпына келтірілген [8. 24 б.]. Ежелгі Соғдылық қоныстар мен қалашықтардың қорғаныс жүйесіне қатысты деректер М. Туребековтың еңбектерінде айтылады [9].

Орта Азия аумағындағы антикалық қалалардың фортификациялық жүйесі туралы деректерді ежелгі Хорезм қалашықтарынан алынған археологиялық мәліметтерден толық көруге болады. Хорезмдік қоныстар мен қалашықтардың ерекшелігі Сырдарияның төменгі ағысы, Арал маңындағы фортификациялық жүйесі бар ескерткіштерге өте ұқсастығында. Осы аймақтан С.П. Толстов жетекшілік еткен Хорезм археологиялық және этнографиялық экспедициясы Хорезм ескерткіштерінің ұқсас 50-ден астам археологиялық нысандарды ашты. Фортификациялық жүйеге қатысты алғашқы тұжырымдарды ұсынған С.П. Толстов антикалық Хорезмнің қалаларын хронологиялық классификация бойынша 3 кезеңге бөліп қарастырады: архаикалық кезең б.з.д.VI-V ғғ., қаңлы кезеңі б. з. д. IV ғ. – б. з. I ғ., кушандық кезең б. з. I-IV ғғ. [10. 32-33 бб.].

Көне Хорезмнің антикалық ескерткіштерінің фортификация бойынша ғылыми-зерттеу жүргізген Г. Хожаниязов қоныстар мен қалашықтардың функционалдық қызметіне қарай 4 типке бөліп қарастырады:

1) қалалық,
2) ұрыптық мақсатта тұрғызылған нысандар,
3) мемлекеттік шекараларды күзететін қамалдар,
4) үй-жай бекіністер [11. 44-45 бб.].

Орта Азия қалаларының құрылымы мен ерекшеліктеріне тоқталатын болсақ ежелгі кезеңдегі қалашықтар дұрыс емес пішінде сопақша болып келген болса, қаңлы кезеңіндегі саяси өзгерістердің әсерінен қалалашықтар орналасуы мен көлеміне қарамастан нақты геометриялық төртбұрышты, шаршы және дөңгелек пішіндерге ие болды [11. 51 б.].

1946 жылдан бастап ХАЭЭ Сырдарияның төменгі ағысында, Арал маңындағы сақ тайпаларынан қалған Шірік рабат, Бәбіш мола 1 қалашықтарына барлау жұмыстарын жүргізіп шірікрабат мәдениетінің ескерткіштерін есепке алды. 1948-1949 жж. С.П. Толстов Шірік рабат қалашығында қайта барлау жұмыстарын жүргізді, 1957-1958 жж. Ю. А. Рапопорт және С.А. Трудновский Шірік рабат қалашығының аумағындағы жерлеу орындарымен, үй жайларға және қорғаныс қабырғалары мен мұнараларға қазба жзүргізді [12, 139 б.]. 2004 жылдан бастап Ж. Құрманқұловтың жетекшілігімен Шірік рабат, Бәбіш мола, Бұланды оазистеріндегі I мыңжылдықтың II жартысымен мерзімделетін сақ тайпаларының қалашықтарында Шірік рабат археологиялық экспедициясы зерттеу жұмыстарын жүргізіп келуде [13. 53-56 бб.]. Бүгінге дейін шірікрабат мәдениетінің қоныстары мен қалашықтарының фортификация жүйесіне арнай кешенді зерттеу жұмыстары жүргізілмеген.

Қорыта келгенде б. з. д. II мыңжылдықтың соңында Орта Азияның оңтүстігінен бастау алған фортификациялық құрылыс тәсілдері б. з. д. I мыңжылдықтың II жартысынан бастап өзге аймақтармен қатар Сырдарияның төменгі ағысы, шығыс Арал маңындағы сақ тайпаларының қала салу ісімен қорғаныс жүйесіне өз әсерін тигізді. Себебі, Шірік рабат,

Бәбіш мола, Бұланды оазистеріндегі археологиялық ескерткіштердің жоспарлануы, салыну техникасымен қолданған материалдары бір-біріне өте ұқсас болып келеді. Дегенмен, кейбір құрылыс элементтерінде жергілікті ерекшеліктері байқалады, мұны аймақтық фортификаторлардың өзіндік тәжірибелерінің жетілумен байланыстыруға болады.

Жұмыс ҚР БҒМ Ғылым комитетінің нысаналы-бағдарламалық қаржыландыруы бойынша ЖТН-і BR11765630, «Қазақ даласындағы мәдени генезис: археологиялық дереккөздер негізінде материалдық және рухани мұра сабақтастығын зерттеу мәселелеріне арналған жаңа парадигмалар» жобасы шеңберінде орындалды.

Әдебиеттер

1. Литвинский Б. А., Пьянков И. В. Военное дело у народов Средней Азии в VI – IV вв. до н. э. // Вестник древней истории. 1966. №3. С. 36-52.
2. Ганялин А. Ф. Раскопки в 1959-1961 гг. на Алтын-Тепе. СА, 1967, № 4.
3. Массон В. М. Алтын-депе: (Раскопки города бронзового века в южном Туркменистане). // – Ленинград: Ленинградское отделение издательства «Наука», 1981, с. 176 (сер.:Труды южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции. Т. XVIII.).
4. Аскаров А. А., Ширинов Т. Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии // Самарканд, «Фан», 1993. С. 256
5. Ртveладзе Э. В. Разведочное изучение бактрийских памятников на юге Узбекистана // Древняя Бактрия / Под ред. В. М. Массона. Л.: «Наука», 1974. С. 74-85.
6. Григорьев Г. В. Городище Тали-Барзу // Тр. Отдела Востока Государственного Эрмитажа. 1940. Т. 2;
7. Кабанов С. К. Поздние кушаны в Нахшебе // ВДИ. 1973. № 3. С. 159-172.
8. Сулейманов Р. Х. Древний Нахшаб проблемы цивилизации Узбекистана VII в. до н.э.– VII в. н.э. / Отв. ред. Э.В. Ртveладзе. Самарканд-Ташкент: Фан, 2000. 341 с.
9. Туребеков М. Оборонительные сооружения древних поселений и городов Согда (VII-VI вв. до н. э.-VII в. п. п.): Автореф дисс. ...канд. ист. наук. М., 1981. 22 с.
10. Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М. Л.: Издательство АН СССР, 1948. 328 с.
11. Хожаниязов Г. История развития фортификации античного Хорезма // СА. 1981. № 2. С. 43-56.
12. Толстов С. П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М.: Изд-во восточной лит-ры, 1962. 324 с.
13. Құрманқұлов Ж. Қ., Бірмұқанова А., Қалиева Ж., Утубаев Ж. Шірік-рабат қала жұрты мен оның маңындағы археологиялық зерттеулер // Мемлекеттік «Мәдени мұра–2004» бағдарламасы бойынша 2004 жыл. Археологиялық зерттеулер жайлы есеп. Алматы: ИД Credo, 2005. 53

НЕКОТОРЫЕ ВЫВОДЫ ОБ АРХЕОЛОГИЧЕСКОМ ПАМЯТНИКЕ МИНГТЕПА

Ахмедов Ж. З.
Национальный институт искусства и дизайна К. Беҳзода,
г. Ташкент, Узбекистан
e-mail: jasur184@list.ru

МИНГТЕПЕ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШІ ТУРАЛЫ КЕЙБІР ТҰЖЫРЫМДАР

Ахмедов Ж. З.
К. Беҳзода атындағы Өнер және дизайн ұлттық институты,
Ташкент қ., Өзбекстан

Түйіндеме. Аталмыш мақалада Мингтепе археологиялық ескерткіші орнының тарихы мен музейлендіру мәселелері қарастырылған. Ескерткіштен табылған мәдени мұра материалдары қолданбалы өнердің әртүрлі түрлерінің дамуының жоғары деңгейін көрсетеді. Мингтепе археологиялық ескерткіші орны соңғы жылдары айтарлықтай кеңейді. Жергілікті сарапшылардан басқа, бұл жұмысқа шетелдік археологтар белсенді қатысады. Зерттеулердің көп бөлігі Өзбекстан Ғылым Академиясының археологиялық зерттеулер орталығының Қытай қоғамдық ғылымдар

Академиясының Археология институты (ҚХР) арасындағы ынтымақтастығымен жүзеге асырылады. 2019 жылғы сегіз жылдық бірлескен ынтымақтастықтың нәтижелері бойынша Өзбекстан Мемлекеттік тарихы музейінде «Өзбек-Қытай археологтарының қазба жұмыстарының кейбір нәтижелері» атты көрме ұйымдастырылды.

Түйінді сөздер: Мингтепе, музей, археология, қазба жұмыстары, артефактілер, ою-өрнектер, экспонаттар, сәулет.

SOME CONCLUSIONS ABOUT THE ARCHAEOLOGICAL SITE OF MINGTEPA

Akhmedov Zh. Z.
K. Behzoda National Institute of Art and Design
Tashkent, Uzbekistan

Abstract: This article is dedicated to the problems history and museumification monument of Mingtepa. The object found on the monuments of these cultures, testify the high level of development of various crafts. Archaeological excavations at Mingtepe have expanded significantly in recent years. In addition to local experts, foreign archaeologists are actively involved in this work. Most of the research is carried out in cooperation between Uzbekistan (Center for Archaeological Research of the Academy of Sciences of Uzbekistan) and Chinese scientists (Institute of Archeology of the Chinese Academy of Social Sciences). Based on the unique results of eight years of joint cooperation, in 2019 the State Museum of the History of Uzbekistan organized an exhibition entitled “Some Results of the Excavations of Uzbek-Chinese Archaeologists”.

Keywords: Mingtepa, museum, archeologic, excavations, artefacts, ornaments, exhibits, architectural.

Каждый из древних городов Ферганской долины имеет свою уникальную историю. В этом отношении примечательна древняя столица Ферганы Мингтепа. Ее руины находятся в центре Мархаматского района Андижанской области (Узбекистан). Так как местный регион усеян холмами он называется Мингтеп (Мингтепа).

В китайских хрониках сообщается, что в Даване, древнем Ферганы, было более 70 крупных и малых городов. В источниках упоминаются имена трех из них: Эрши, Ючэн и Гуйшань [1. С. 23]. Город состоит из трех частей: арк, внутреннего и внешнего города. Большинство исследователей считают Мингтепу столицей древнего Ферганы. Эта идея впервые была предложена археологом А.Н.Бернштамом. Согласно китайскому источнику, Эрши был расположен, во-первых, на восточной стороне долины; во-вторых, Мингтепа имеет культурные слои со времен китайского вторжения (II век до н. э.) и оборонительные сооружения (внутренние и внешние стены) очень похожие на стены, которую они осадили; в-третьих, Мингтепа – самый большой памятник в Ферганской долине.

Руины этого города являются крупнейшими среди древних памятников Ферганы. Площадь внутреннего города составляет 41 га, памятник более 270 га, включая внешнюю территорию города. План города имеет параллелограммный вид с неба с двумя рядами величественных оборонительных сооружений. В плане, принятом в 50-х годах прошлого века, отчетливо видна планировка Арка (цитадель), внутренний и внешний город. Дошедший до наших дней, внутренний город, почти полностью сохранил оборонительные стены, хорошо видны расположение башен на стенах. Предполагается что, вход во внутренний город был с трех илис четырех сторон, а главные ворота располагались на западной стороне оборонительной стены. В 1946-1947 гг. во внутренней части города было 16 холмов, а в юго-восточной части сохранилось больше строительных останков. В северо-западной части, то есть в центре памятника, находится большой холм в виде цитадели.

Памятник впервые был зафиксирован в 1939 году участниками археологической экспедиции под руководством М. Э. Массона, организованной во время строительства Большого Ферганского канала, 1946-1947 гг. Памиро-Алайская экспедиция, возглавляемая А. Н. Бернштамом вела разведывательные работы в Мингтепе, 1973 г. полевыми раскопками руководил Ю. А. Заднепровский [2. С. 80]. В 1986-1987 гг. ученный археолог Б.Х. Матбобоев провел раскопки в двух местах Мингтепы. Башня с прямоугольным планом была полностью

очищена с трех сторон. Удлиненная комната была вскрыта в середине башни, стены комнаты были оштукатурены. На полу обнаружены куча больших камней и ручная мельница. Во время очистки башни и стены, была обнаружена росписаная керамика, периода красного ангоба и шурабашата.

В 2001 году в Мингтепе были проведены повторные раскопки. Во время раскопок был обнаружен значительный археологический материал, который охватывает длительный период истории данного памятника. Раскопки узкого каменного коридора были найдены орудие труда, инструменты, кувшины разных размеров, камень, керамика, останки костей, керамика с изображением воинов и лошадей, оленеподобное животное. Анализ находок, показывает, что этот город был высокоразвитым культурным центром Ферганской долины. Керамический материал отличается уникальным цветом и технологией производства керамики. В матерниалах росписной керамики есть изображения красивых цветов, воинов и мифических птиц. Материал продатирован IV-III вв. до н. э. – IV-V вв. н. э. Уникальные находки показывают, что материальные объекты, относящиеся к различным областям ремесел керамике, каменной кладке, кузнечному делу – имеют историю около 2,5-3 тысяч лет.

Археологические раскопки в Мингтепе значительно расширились в последние годы. Помимо местных экспертов, в этой работе активно участвуют зарубежные ученные археологи. Большая часть исследований проводится в сотрудничестве Центра археологических исследований Академии наук РУ (Узбекистан) с Институтом археологии Китайской академии общественных наук (КНР). По результатам восьмилетнего совместного сотрудничества 2019 г. в Государственном музее истории Узбекистана была организована выставка под названием «Некоторые итоги раскопок узбекско-китайских археологов».

Благодаря особому вниманию Узбекского правительства, научные исследования и археологические исследования Мингтепе будут продолжены. В настоящее время с целью возрождения данного памятника принято постановление Кабинета Министров РУ от 29 декабря 2018 года № 1059 «Об охране, изучении и рациональном использовании объекта археологического наследия «Мингтепа» в Мархаматском районе Андижанской области» [3]. На основании этого постановления был создан мемориальный центр охраны и изучения объекта археологического наследия «Мингтепа».

Результаты археологических раскопок показали, что, руины Мингтепы являются древним памятником, который играет важную роль в изучении истории Узбекистана. Одним из важнейших задач сегодняшнего дня является – сохранность материалов и передачи будущему поколению [4]. Конечно хотелось бы, превратить этот памятник в музей и национальную достопримечательность если поддержит правительство (Узбекистан). Создание на месте уникального археологического памятника Мингепа музей дало бы толчок развитию внутреннего и внешнего туризма, развития ремесла и прикладного исскуство в данном регионе [5]. Природно-климатическая среда, (изменения температуры и влажности воздуха, землетрясения, которое воздействовали на протяжении веков) привели к ухудшению состояния сохранности памятника, и на сегодняшний день – это является одним из основниых проблем сохранности памятника. Превращение данного памятника в музей решила бы эту актуальную проблему. Ввиду вышеизложенного мы считаем важным сделать следующее:

– выявление и установка знаков на охраняемой территории археологических раскопок Мингтепа, снос незаконных сооружений на площадке и подготовка кадастровых документов;

– проведение комплексных научных исследований памятника с привлечением квалифицированных специалистов и специалистов, ученых;

– организация современного музея со всеми удобствами для сохранения экспонатов и артефактов для туристов;

– проведение реставрационных и консервационных работ в частях памятника, обнаруженных археологами, постепенная кровля и создание музея под открытым небом;

– разработка специальной государственной программы развития туризма с учетом экологии и природного климата региона, в частности, гор и холмов, целебного воздушного потока?, обилия источников, насыщенных подземными минералами.

Литература

1. Матбобоев Б., Машрабов З. Андижон тарихи. Тошкент, «Шарқ». 2014. 23 б.
2. Фарғона водийсининг қадимий шаҳарлари. Китоб-альбом. Тошкент, 2008. 80 б.
3. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 29.12.2018 й., 09/18/1059/2404-сон.
4. Хусанова Ш. Ёки қадим давон давлати аёллари қандай бўлган? URL: https://www.iqbol.uz/uz/vash-punkt-menyu/item/103-mingtepa-arkheologik-jodgorligi.html. (дата обращения: 29.04.2020. 23:00)
5. Мингтепа туризм масканига аўла надими URL: http://21asr.uz/post/mingtepa-turizm-maskaniga-aylanadimi (дата обращения: 29.04.2020)

НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПАМЯТНИКОВ РЖВ НА ТЕРРИТОРИИ ГОРОДААЛМАТЫ

Нурпейсов М. М., Сагындыкова Л. К.
Объединение музеев города Алматы
г. Алматы, Казахстан
e-mail: emo1002@mail.ru, l.k.sagyndykova@gmail.com

АЛМАТЫ ҚАЛАСЫ АУМАҒЫНДАҒЫ ЕТҒ ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЖАҢА ЗЕРТТЕЛУІ

Нурпейсов М. М., Сагындыкова Л. К.
Алматы қаласы музейлер бірлестігі
Алматы қ., Қазақстан

Түйіндеме. Мақала Алматы қаласының Алатау ауданында орналасқан ерте темір дәуірі – ЖЭО-2 қорымының апатты обаларын зерттеуге арналған. № 2 (5) обадан ер жауынгердің тоналмаған жерлеу орны анықталып, темір, қола, күміс және алтыннан жасалған қару-жарақ пен киімнің металл элементтері және адам қаңқасы табылды. Қабірдің үстіндегі және қабірдің өзінің құрылғылары, сондай-ақ бірқатар артефактілер жерлеу орнының б.з.д. V-II ғасырларға тән екенін алдын-ала белгілеуге және оны сақтардың мәдениетіне жатқызуға негіз береді.

Түйінді сөздер: Алматы, ерте темір дәуірінің қорымы, апатты оба, жауынгердің жерлеу орны, сақтар мәдениеті.

NEW STUDIES OF MONUMENTS OF THE EARLY IRON AGE ON THE TERRITORY OF THE CITY OF ALMATY

Nurpeisov M. M., Sagyndykova L. K.
Association of museums of the city of Almaty,
Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article is devoted to the study of emergency mounds of the EIA burial ground – CHP-2, located in the Alatau district of Almaty. In mound No. 2 (5), an untouched burial of a male warrior was found. A skeleton and metal elements of weapons and clothing made of iron, bronze, silver and gold were found. The arrangement of burial and grave structures, as well as a number of artifacts, give grounds to preliminarily date the burial to the 5th-2nd centuries BC and attribute it to the culture of the Saks.

Keywords: Almaty, EIA burial ground, emergency burial mound, burial place of a warrior, Saks culture.

В октябре 2022 г. специалистами «Объединения музеев г. Алматы», были проведены исследования двух курганов РЖВ в аварийном состоянии в могильнике РЖВ ТЭЦ-2 в Алатауском районе г. Алматы.

Основные крупные некрополи сакского времени были расположены по обоим берегам р. Большая Алматинка. Курганы маркировали всё это многокилометровое пространство. Большая Алматинка имеет высокий конус выноса. А пик Алматинский, венчающий ущелье реки, здесь доминирует среди горных вершин. Это делает ущелье Большой Алматинки центральным местом ландшафта. С запада русла реки располагается Боралдайская возвышенность. Здесь находится крупный сакский могильник, цепь которого спускается от севера к югу.Это могильник известный как могильник у ТЭЦ-2 состоящий из девяти курганов. С центрального кургана этого могильника также видны курганы по берегам реки.

Могильник состоит из девяти курганов. Он расположен в 1,2 км к востоку от ТЭЦ-2 (Теплоэлектроцентрали-2), к востоку от дороги на кладбище «Батыс». Самый большой курган – 100 м в диаметре, высота – 7 м, является самым северным. На нем расположен триангуляционный пункт. Его координаты N 43˚17’936, E 076˚48’868. Высота над уровнем моря 804 м. Остальные курганы диаметром от 30 м до 50 м, высотой от 2 до 4 м [4].

В настоящее время, по данным космических снимков, в составе могильника шесть курганов. Три крупных курганов с севера, один крупный курган к востоку от основной цепи, рядом с трассой теплоцентрали, и два кургана среднего размера (диаметр 40 м, высота 2 м), прямо под трассой ЛЭП, и самый южный – в 50 м южнее трассы газопровода (фото 1). В 2016 г., в апреле – августе были раскопаны два самых маленьких кургана (диаметр 30 м, высота 1 м), севернее газопровода (ТОО «Археологическая экспедиция») [3] и курган южнее ЛЭП (ТОО «Казархеология») [2]. Оставшиеся два средних кургана находились в аварийном состоянии – насыпи подверглись планировке и забору земли. Оба кургана находились в охранных зонах технических коммуникаций – ЛЭП и газопровода. Всё вышеперечисленное дало основания для исследования памятников на снос.

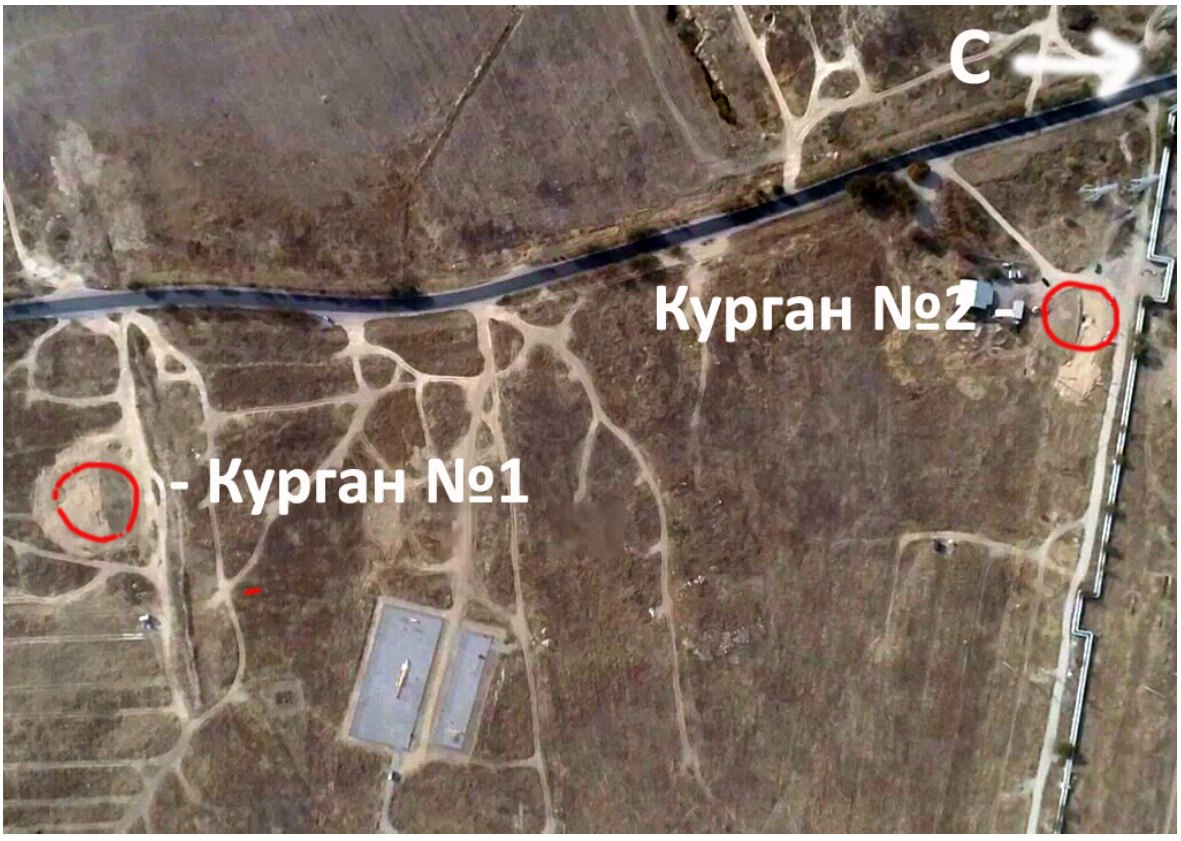

Фото 1 – Расположение курганов.
Вид с беспилотного летательного аппарата (далее БПЛА)

В 2022 г. археологическая экспедиция «Объединение музеев города Алматы» исследовала эти курганы [1]. Исследование кургана №1 (9) показало полное разграбление могильной ямы. Но интересный материал был получен в результате исследования кургана № 2 (5).

Курган № 2 (5).

Курган находится в 200 м к востоку от дороги на городском кладбище «Батыс» («Западное»). В 40 м к югу от трубопровода теплоцентрали, между столбами ЛЭП. Координаты 43º17′24.70′′С, 76º48′58.26′′В, Насыпь покрыта высокой травой, строительным мусором с восточной и западной сторон. С севера и востока края насыпи срезаны, по центру неглубокая (0,5 м) канава. Насыпь была расчищена (фото 2).

Фото 2 – Курган №2. Вид после удаления растительности с поверхности насыпи. Вид на северо-восток (с БПЛА)

Визуальный осмотр показал, что каменного кольца и каменной рубашки нет. В разрушенных краях насыпи видна крепида. Исследовать всю насыпь не представлялось возможным, так как по южному краю насыпи с юга проходил подземный электрокабель газотранспортной системы. Насыпь была снесена на 60% скрепером с севера по линии запад – восток. Перед сносом была проведена топосъемка дроном. Профиль кургана зачистили, отфотографировали и зарисовали.

Профиль кургана № 2 (5).

Длина профиля 25,2 м. Он ориентирован по линии В-З. Нумерация с востока. Дерновый слой, так же, как и на первом кургане, очень тонкий. Только по краям насыпи на отметках 0-1,2 м и 22-25 м он превышает 10 см. На всей остальной насыпи от отметок 1,5-21 м дерновый слой 3-7 см. Это необычно, и по нашим предположениям, связано с искусственным уплотнением и специальным поливом грунта для создания верхней корки грунта.

Возможно, такой же характер технический решений связан со слоями белого суглинка по краям насыпи сверху крепиды. От отметки 0 до 7,5 м. Над крепидой с востока слой от 34 см до 10 см. От отметки 22,5 м до 25 м слой 15-10 см.

Крепида с востока идет от отметки 2,5 м до 7 м. Камни в 2 слоя размером 10х15 и 15х20 см. Крепида с запада от отметки 22 м до 24 м. Камни размером 5х5 и 10х5 см. Но слой толще, почти 40 см. Слой между крепидами – белый суглинок с вкраплениями – основной слой кургана от 5 м до 23,5 м. В верхних точках крепиды он достигает 105 см на востоке и 90 см на западе, в самой верхней точке по центру он достигает 115 см. Слой серого суглинка от 0,5 м до 24,5 м, толщиной 40 – 50 см – древняя поверхность, т.к. основания крепиды покоятся на этом слое. Слой ниже от отметки 6,5 м до 14 м – площадка могильной ямы. Толщина 35 – 40 см.

Таким образом, до обнаружения пятна могильной ямы в отметках 11-14 м от точки на поверхности кургана в этом промежутке 195-205 см. Отметки глубины в яме идут от уровня пятна могильной ямы.

Фото 3 – Курган № 2. Могильная яма. Костные останки

Могильная яма. Зачистка участка по центру насыпи к северу от профиля выявила пятно могильной ямы. Могильная яма вскрывалась послойно, по 10 см. На глубине 88 см от поверхности начался заклад из камней, плотно уложенных друг к другу. Большого слоя земли между ними не зафиксировано. Размеры камней 20х30, 25х35, 30х40 см. На глубине 120 см у западной стенки ямы зафиксирован фрагмент дерева длиной 12 см, 2х2 см в поперечнике, стоявший вертикально. Дальнейшее углубление показало, что это фрагмент столбика от деревянного могильного ящика, и от него горизонтально идёт тёмно-коричневая линия – сгнившее дерево могильного ящика. На глубине 160 см каменный заклад становится не плотным. Центральная часть более свободна от камней. На глубине 212 см основная часть пространства в могильной яме освобождается от камней. В суглинке находится большое количество остатков дерева, сохранившихся в виде трухи, пятен и небольших кусочков. Расчистка этого участка могилы на глубине 217 см дала находку рукояти меча с обкладкой из золотой фольги (фото 3, 6). Затем следует находка тазовых костей. Рядом обнаружена резная тонкая пластина из металла серого цвета (фото 6). После этого была начата расчистка верхней и нижней частей туловища костяка. Костяк лежит на спине. Ребра в основном на месте. Кости рук вдоль туловища. Левая ключица лежит рядом, но не на месте. Отсутствует голова и два шейных позвонка. Обе бедренные кости на месте. Отсутствует правая берцовая кость.

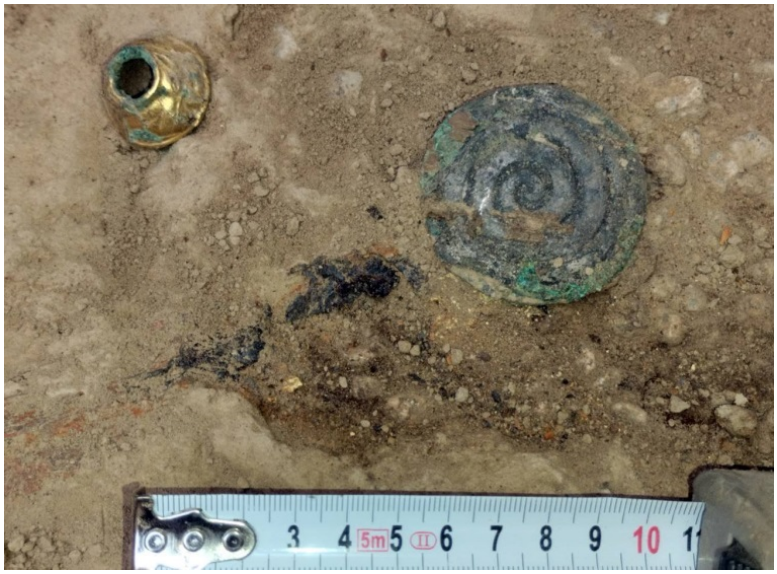

Фото 4 – Курган №2.
Изделие из металла, обнаруженное в тазовой части погребенного

Фаланги пальцев рук находятся рядом, но не в комплекте (фото 3). Череп был найден при дальнейшей расчистке в 50 см к западу от костяка на этом же уровне. Шейные позвонки были найдены в 30 см западнее правого плеча. На правом плече была найдена тонкая металлическая резная пластина серого цвета (фото 5). При исследовании участка у северной стенки могилы были найдены фрагменты железного меча плохой сохранности – куски 5-7 см в длину, 1-2 см в ширину, ременной держатель из бронзы обложенный листовым золотом с художественной композицией в зверином стиле, два конусовидных бронзовых наконечника, обложенные листовым золотом с художественной штамповкой (фото 7, 8). Рядом с мечом лежала бронзовая круглая бляха с рисунком концентрической спирали. Она, по всей вероятности, была прикреплена сохранившимся крючком на каком-то кожаном изделии.

Фото 5 – Курган № 2.
Изделие из металла, обнаруженное в грудной части погребенного

Фото 6 – Курган №2. Изделие из металла, обнаруженное в тазовой части погребенного

Описание погребения дает нам основание считать погребение нетронутым. Наличие комплекта костей и драгоценного металла в погребении свидетельствует об этом. После снятия костей и дополнительного исследования могилы находок не обнаружено. На кургане была проведена рекультивация.

Находки из могилы кургана № 2 (5).

1. Держатель ремня. Размеры 26х14х13 мм. Основа – бронза. Плакирован листовым золотом. На золотом листе тиснение – зеркальное изображение голов кошачьих хищников с открытой пастью. Бронза сильно повреждена окислами. На золотом листе небольшой излом – 3 мм (фото 7).

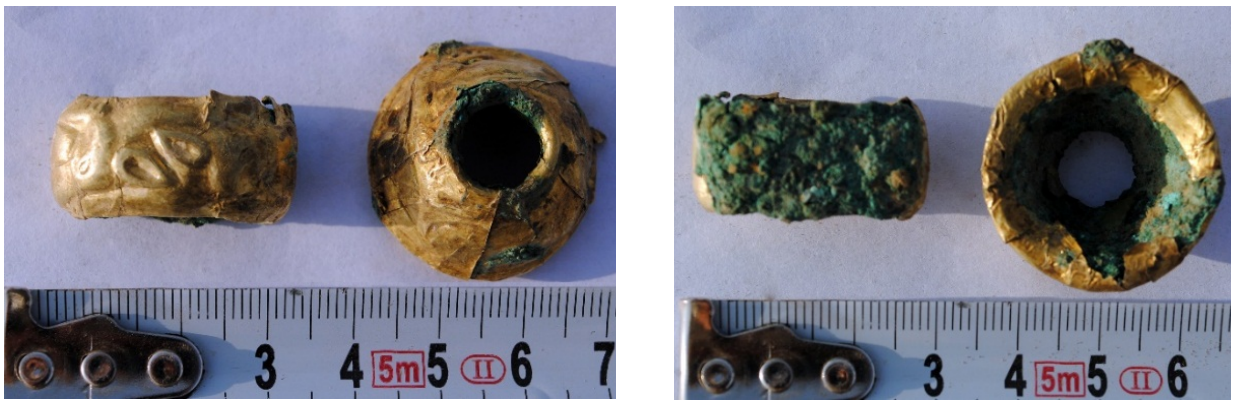

Фото 7 – Курган № 2. Артефакты: бронзовые изделия, покрытые листовым золотом

2. Конический наконечник (или муфта) с отверстием в узкой части. Размеры 26х12х25 мм. Основа – бронза. Плакирован листовым золотом. На золотом листе тиснение. Из-за высолов грунта и деформации пока не поддается интерпретации. Бронза сильно повреждена окислами (фото 7).

3. Конический наконечник без отверстия. Размеры 26х14х25 мм. Основа – бронза. Плакирован листовым золотом. На золотом листе тиснение. Из-за деформации золотого листа не поддается интерпретации. Бронза сильно повреждена окислами (фото 8).

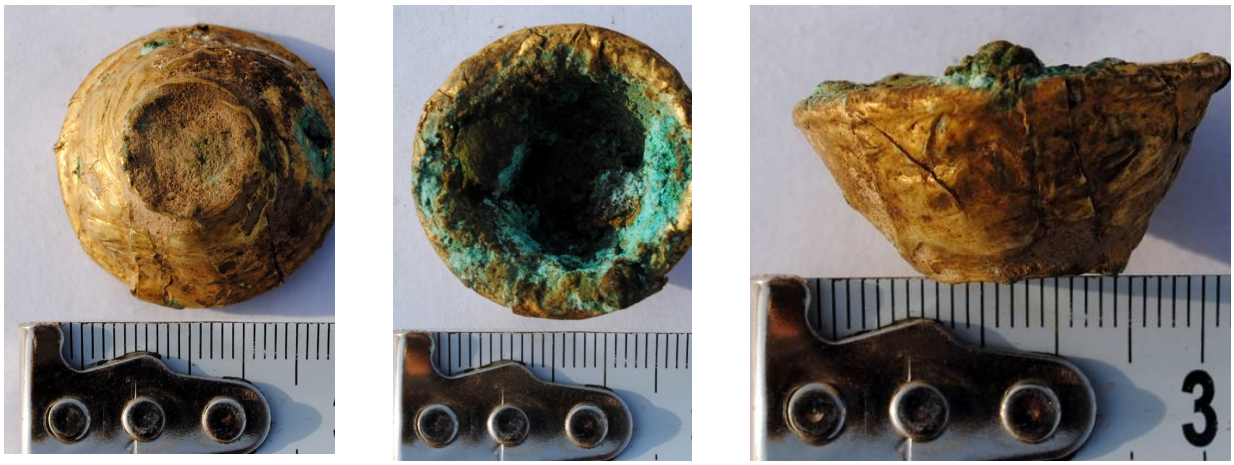

Фото 8 – Курган № 2. Артефакты: бронзовые изделия, покрытые листовым золотом

4. Резная пластинка из металла серого цвета (серебро) – поясная бляха. Состоит из двух разновеликих фрагментов, составляющих единое целое. Размеры большего 70х40 мм, меньшего 32х40 мм. Больший фрагмент деформирован. По краям отверстия для крепежа. Орнаментальная композиция – стилизованные растительные элементы, прорезанные в пластине насквозь. Найдена на костях таза (фото 6).

5. Резная пластина из металла серого цвета (серебро) – погон. Размеры 85х47 мм. Состоит из трех фрагментов, составляющих единое целое. Не деформирована. По краям отверстия для крепежа. Стилизованные растительные элементы и геометрические фигуры прорезаны в пластине насквозь. Найдена на правой ключице. Вероятно, бляха на верхней части костюма (фото 5).

6. Бронзовая бляха с рисунком спирали. Размеры 45х4 мм. Основа – бронза. Плакирована серым металлом (серебро). На лицевой стороне рельефное изображение концентрической спирали. На тыльной стороне – гвоздь-держатель из бронзы, вокруг которого плохо сохранившиеся фрагменты кожи. Найдена в 1,5 см от фрагментов железного меча, на конце меча. Вероятно – элемент ножен меча. Хотя, возможно, связано со щитом (фото 4).

7. Меч железный. Сохранность железа плохая. Размеры – возможная длина около 40 см. Не потревожен, хотя распался на фрагменты: лезвие – на куски 3-4 см, рукоять – на мелкие кусочки 3-7 см, и порошковую фракцию. Ручка была плакирована листовым золотом. Сохранившийся и отделившийся от ручки фрагмент золота – 43х22 мм. Лист тоньше, чем на других предметах, и красноватого цвета. Видны следы штамповки. Восстановить первоначальную форму не представляется возможным (фото 6).

На основании ряда артефактов – устройства намогильного и могильного сооружений, а также находок, представляется возможным датировать погребение V-II вв. до н.э. и отнести его к культуре саков.

Литература

1. Археологические раскопки курганов на территории города Алматы», КГКП «Объединение музеев г. Алматы. Научный отчет. 2022.
2. Археологические раскопки курганов на территории города Алматы. Научный отчет. ТОО «Казархеология», 2016.
3. Археологические раскопки курганов на территории города Алматы. Научный отчет. ТОО «Археологическая экспедиция», 2016.
4. Свод памятников истории и культуры г. Алматы. Алматы, 2006.

«ЕСІК» МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫНЫҢ 2022 ЖЫЛҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ІЗДЕНІС ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ ҚЫСҚАША ҚОРЫТЫНДЫЛАРЫ

Айтқұл Х. А., Тулегенов Т.Ж., Зікірия Д. Қ., Амаргазиева Ә. Ж., Қосжанова А. М., Байсабаева А. Д.

«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы
Есік қ., Қазақстан
e-mail: khamit.boray@mail.ru, kyrbalasy@mail.ru, klio_7@mail.ru, koszhanova.anara@mail.ru, aigerim1188@list.ru,

КРАТКИЕ ИТОГИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ РАБОТ МУЗЕЯ-ЗАПОВЕДНИКА «ЕСІК» ЗА 2022 год

Айтқұл Х. А., Тулегенов Т.Ж., Зікірия Д. К., Амаргазиева А. Ж., Косжанова А. М., Байсабаева А. Д.
Государственный историко-культурный музей-заповедник «Есік»
г. Есик, Казахстан.

Аннотация. В статье публикуются результаты полевых исследовательских работ 2022 г. проведенных Государственным историко-культурным музеем-заповедником «Есік» в Алматинской области, Енбекшиказахского района. Полевые раскопки проведены в рамках научных проектов «Рахат археологиялық кешенін зерттеу: қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі тарихты реконструкциялау» және «Шелек-Талғар қосөзені аралығындағы ерте көшпелілер қорғандарының конструктивті ерекшеліктері» реализуемых при программно-целевом финансировании Министерства культуры и спорта Республики Казахстан.

Ключевые слова: Жетісу, музей, культура, археология, курган, могильник, поселение.

BRIEF FINAL ARCHAEOLOGICAL RESEARCH WORKS IN 2022 OF THE MUSEUM-RESERVE "ESIK"

Aitkul Kh. A., Tulegenov T. Zh., Zikiriya D. K., Amargazieva A. Zh., Koszhanova A. M., Baisabaeva A. D.
State Historical and Cultural Museum-Reserve "Esik"
Esik, Kazakhstan

Abstracts. The article publishes the results of field research conducted in 2022 by the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Esik" in the Almaty region, Enbekshikazakh district. The field excavations were carried out within the framework of the scientific projects "Rakhat archeologiyalyk keshenin zertteu: kola dauirinen keyingi ortagasyrga deyingi tarikhty reconstructionalau"zhane "Shelek-Talgar kosozeni aralygyndagy erte kospeliler korgandaryn constructivty yerekshelikteri" implemented with the program-targeted financing of the Ministry of Culture and sports of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: Zhetisu, museum, culture, archeology, mound, burial ground, settlement.

Кез-келген халық үшін тарихи-мәдени құндылықтарын жинап, сақтап, қалпына келтіріп, сараптап және көпшілік назарына ұсыну аса маңызды. Мұның бәрін арнайы мамандар күшімен іске асыруға болды. Сондай мамандар шоғырланған орынның бірі де бірегейі, әрине музейлер болып табылады.

Заманауи музей өткен мен бүгіннің арасында алтын көпір, сан мыңдаған жылдар арасына әп-сәтте апарып келе қоятын «уақыт машинасы» міндетін атқаратын, сол арқылы ел азаматтары мен өскелең ұрпақтың бойына отансүйгіштік, мемлекетшілдік, мәдени құндылықтар дәнегін егетін ерекше мәдени орын [1. 1 б.].

Еліміздегі тарихи-мәдени мұраларымызды сақтауда, оны туристік, ағартушылық және білім беру ісінде пайдалануды негізгі мақсаты деп білетін музей-қорықтың бірі Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі Мәдениет комитеті «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы. Себебі, музей-қорық алғаш ашылған кезде-ақ ғылыми-зерттеу мекемесі ретінде өз жұмыстарын жолға қойған болатын.

2011 жылдан бастап (2018 ж. екінші рет) аккредитациядан өтіп, археологиялық қазба жұмысына рұқсат беретін лицензияға ие болды. Ең алғашқы зерттеу жұмысын «Жетісу сақтары және Есік қорғаны» атты ғылыми-қолданбалы жобасы аясында іске асырды [1. 3 б.].

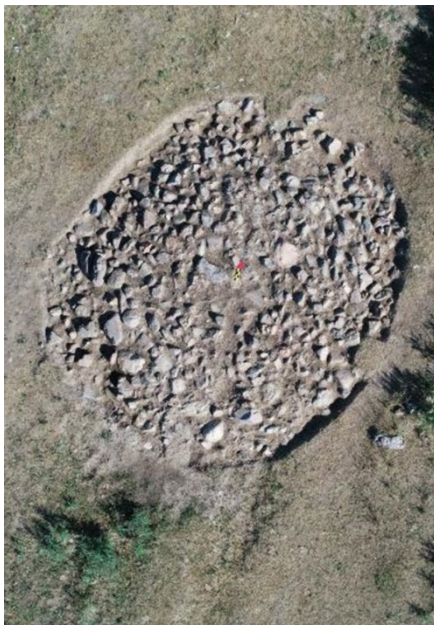
Қазіргі таңда «Есік» музей-қорығы Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі тарапынан жарияланатын жылсайынғы байқауларға үзбей қатысып, аталмыш министрліктің бағдарламалы-нысаналы қаржыландыру аясында жүргізілетін ғылыми-қолданбалы жобаларды жүзеге асырып келеді. 2016-2018 жж. «Жетісу сақтарының идеологиясы мен мифологиясы», 2019-2020 жж. «Сақ дәуірінен XIII ғасырға дейінгі Рахат археологиялық кешенінің материалдары негізінде Жетісу материалдық мәдениетінің семиозисі» жобалары іске асырылып, ғылыми ізденістер мен зерттеулер нәтижесінде Алматы облысындағы бұрындары ғылымға белгісіз болып келген бірнеше тарихи-мәдени ескерткіштер орындарын анықтап, ғылыми айналымға енгізді [2. 2 б.].

«Есік» музей-қорығы халықаралық байланыстар орнату арқылы да ғылыми зерттеулерді жүргізді. Атап айтсақ ҚХР Шәнси провинциясы Сиән археологиялық институты, Корея Республикасының ғылыми-зерттеу мекемелері, Данияның Копенгаген қаласындағы «Геогенетика орталығы», РҒА Археология институты сынды мекемелермен бірлесіп ауданымыздың бір-қарат ескерткіштеріне археологиялық жұмыстарды сәтті жүзеге асырды.

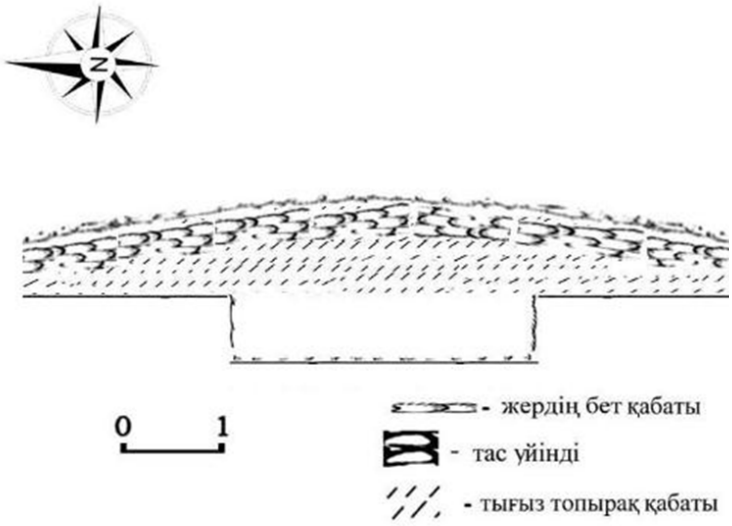
2020-2022 жылдарындағы мекеменің іске асырып отырған ғылыми-қолданбалы жобалары (Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің бағдарламалы-нысаналы қаржыландыруымен): «Рахат археологиялық кешенін зерттеу: қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі тарихты реконструкциялау» және «Шелек-Талғар қосөзені аралығындағы ерте көшпелілер қорғандарының конструктивті ерекшеліктері».

«Рахат археологиялық кешенін зерттеу: қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі тарихты реконструкциялау» **жобасының басты мақсаты:** ежелгі дәуірдегі тарихи және

этномәдени-әлеуметтік көші-қон, интеграция мен ассимиляцияның процестерін қалпына келтіру, Жетісу тұрғындарының материалдық мәдениетінің өзгеру дәрежесі мен күрделілігін анықтау [3. 3 б.]. Алға қойған негізгі мақсатті іске асыру бойынша Алматы облысы Еңбекшіқазақ ауданы аумағындағы ежелгі сақ-үйсін қонысы болған деп болжанып отырған Рахат қалашығында археологиялық экспедиция жұмыстарын ұйымдастырылып, Рахат қорымының шығыс тобында орналасқан диаметрлері 4-6 м (жербетінен тегістелген) 4 бірдей обаға қазба жасалған болатын (сур. 1). Нысандардан 0,15-0,50 см дейінгі тереңдіктен құм аралас қиыршық тас қабаттары анықталып отырды, аталмыш тереңдіктен жерлеу орнының іздері анықтау мақсатында, оба ортасына өлшемі 1,20х2,40 м болатын қазба салынды. Стратиграфиялық кескінде қабаттардың бұзылмағаны айқын көрінеді: жоғарғы қабаттары саз топырақтан тұрады, төменгі қабаттары ұсақ тастармен араласқан құм топырақтан тұрады (сур. 2).

Сурет 1 – I нысан, ерте темір дәуірінің обасындағы жұмыс барысы

Сурет 2 – I нысан, ерте темір дәуірінің обасының сызба жоспары

Бұл (Рахат шатқалы) обаларына жүргізілген далалық археологиялық қазба жұмыстары бойынша төмендегідей қорытынды жасауға болады: аталмыш обаны тұрғызған (салған) сөзсіз ерте темір дәуірінің тұрғындары болып табылады. Оған дәлел ретінде біріншіден, обаның сыртқы құрылым-құрылысын тұрғызу әдісі, екіншіден обаға жақын маңда (10-15 м шығысқа қарай) ерте темір дәуірінің обалы қорымының табылуы (һәм орналасуы) яғни, ежелгі тұрғындардың жерлеу құрылым-құрылысын тұрғызу кезіндегі аталмыш микроөңірге дәстүрілі обалы қорымның оңтүстіктен солтүстікке қарай тізбектеле орналасуы. Бір қызығы мұнда адам жерленбеген, қаңқа сүйек немесе ғұрыптық бұйымдар табылмады. Демек, бұл кенотаф болуы мүмкін деген болжам жасап отырмсыз. Кенотафтардың құрылыс-құрылымдары қола дәуірден бастау алатын бос жерлеу орындары [3. 20 б.].

Сонымен қатар, далалық маусымында «Есік» музей-қорығы Рахат қала жұртының оңтүстік-батыс бөлігіндегінде көлемі 5х10 м қазба жұмыстары жалғастырылды (сур. 3). Үстіңгі қабаты тазартылғанан соң, төмен қарай мәдени қабаттың топырағын алу барысында қыш ыдыс фрагменттері (ернеулер, бүйірлер, тұтқалар, ыдыстардың түбі), жануарлардың сүйектері, бөлек жатқан (жекелеген) тастар анықталды. Қазба орнын төмен қарай 0,20-0,25 см тереңдету барысында остеологиялық материал да кездесті. Қазбаның солтүстік және батыс бөлігінен яғни, бөлме сыртынан ошақ орнының іздері анықталды.

Сурет 3 – 1 қазба, Рахат қала жұртының оңтүстік-батысы

Аталмыш қазба жұмыстары барысында табылған артефакттер камералды өңделді, фотофиксацияланды, жүйеленіп ғылыми атрибуцияланды, анықталған материалдарға зертханалық-сараптамалық талдау жасалды (сүйек), Қазақстан музейлерінің қорындағы ұқсас артефактілермен салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы-салғастырмалы, типологиялық талдау жүргізілді (сур. 4).

Сурет 4 – Зертханалық талдау жұмыстары

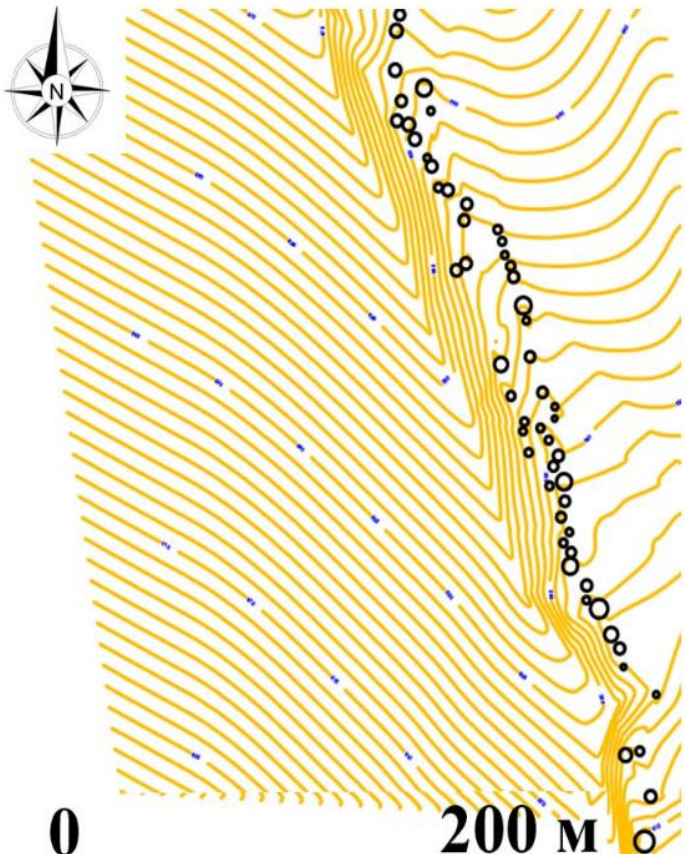
Зерттеу жұмыстары барысында табылған материалдардың әр түрлілігі ғылымның әртүрлі саласының басын қоса отырып, түрлі әдістемелерді біріктіруді қажет етеді де, ақпараттылығын жоғарлатады. Қазба барысында табылған артефактілерді зерделеу үшін мынадай әдіс-тәсілдер қолданылды: аналитикалық зерттеулер нәтижесін ескеретін, синтез әдісі, салыстырмалы, типологиялық, хронологиялық (мерзімдеу) әдістер. Мерзімдеу (қолданыста болған уақытын анықтау) салыстырмалы әрі абсолютті болуы мүмкін. Бірінші жағдайда кез-келген оқиғаның қандай да бір абсолютті уақытты есептеу шкаласынан тәуелсіз хронологиялық реттілігі анықталады. Екінші жағдайда оқиға қандай да бір шкала түрімен байланыстырылады – бірінші кезекте күн жылдары бойынша біздің эрамызға дейін және біздің эрамыз, тіпті нақты бір жыл, жүзжылдық, мыңжылдық және т. б. сол секілді халықаралық жыл санау жүйесі қабылданған. Салыстырмалы мерзімдеу үшін негізгі мынадай әдістер қолданылады: стратиграфиялық әдіс, салыстырмалы-типологиялық әдіс және тоғыспалы мерзімдеу әдісі.

2022 жылы далалық маусымда Рахат қала жұрты маңында жүргізілген қазба жұмыстары барысында жалпы археозоологиялық зерттеуге 933 дана сүйек ұсынылып, оның 491 данасы

нақты түрге ажыратылды. Нақты туысы мен түрі анықталған жануар сүйектерінің басым бөлігі үй жануарларына тиесілі (79%). Оның ішінде негізгі орында уақ мал сүйектері (50%) құрайды. Сүйек саны жағынан екінші орында ірі қара (30%), үшінші орында жылқы – 15,5% [3. 4 б.]

Есептік кезеңде зерттелген барлық нысандарда (оба, қоныс) археологиялық қазба жұмыстары толығымен аяқталды, барлық нысандарда геотекстиль материалын пайдалана отырып консервациялық (қайта көму) жұмыстар жүргізілді.

Далалық зерттеу маусымының бір бөлігі барлау жұмыстарын жүргізу. Археологиялық барлау жүргізу барысында бұрын соңды ғылымда белгісіз болған 34 оба анықталып, 4-і апаттық жағдайда деп танылды (сур. 5).

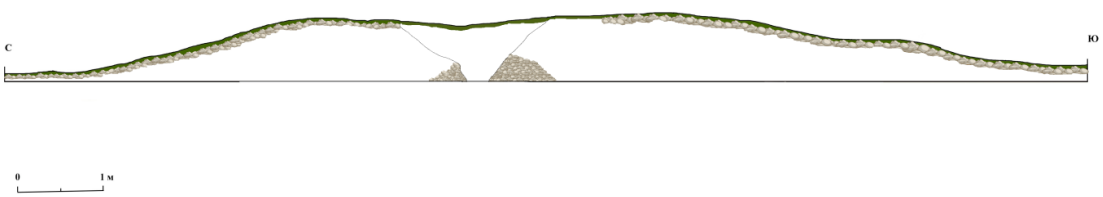
Сурет 5 – Рахат қорымы (шығыс топ) сызба жоспары

Аталмыш тарихи-мәдени мұра ескерткіштеріне толық археологиялық сипаттама жасалып, паспырттау жұмыстары іске асырылды. Бұл ескерткіштер ерерте темір кезеңіне тиесілі тән.

«Есік» музей-қорығының үстіміздегі жылы іске асырған жобасының келесі *«Шелек-Талғар қосөзені аралығындағы ерте көшпелілер қорғандарының конструктивті ерекшеліктері»*. Жоба мақсаты – Жетісудың ерте көшпенділер қоғамының субэлитарлы әлеуметтік тобының қалыптасу ерекшеліктері мен мәдени дәстүрлерінің дамуын зерттеу. Аталмыш міндетті шешудің негізгі дереккөзі ретінде Түрген және Өрнек ескерткіштерінің ерте темір ғасыры материалдары зерттерлді [5. 3 б.].

Зерттеу жұмыстары барысында Түрген және Өрнек обаларынан бойынша болашақта Жетісу аймағының ежелгі тұрғындарының этномәдени дәстүрін зерттеуге, жаңа тұжырымдар жасауға мүмкіндік беретін құнды (алтын, күміс, қыш) бұйымдар табылды. Маусымдық зерттеу нысаны ретінде Түрген қорымының № 17а және № 20 екі обасы алынды. Түрген қорымы Іле Алатауының солтүстік беткейінің етегіндегі Түрген өзенінің сол жағалауында шоғырланған бірнеше обалар тобынан тұрады. №17а оба үйіндісі топырақ пен тастан қаланған, пішіні тегістелген, аздап шымданған. Обаның диаметрі 22 м, биіктігі 1,5 м (N 43°26'43.2", E 077°35'32.4").

Орталық жиегін толық тазарту нәтижесінде зерттелетін обаның стратиграфиясы анықталды (сур. 6). Оба үш кезеңде тұрғызылған.

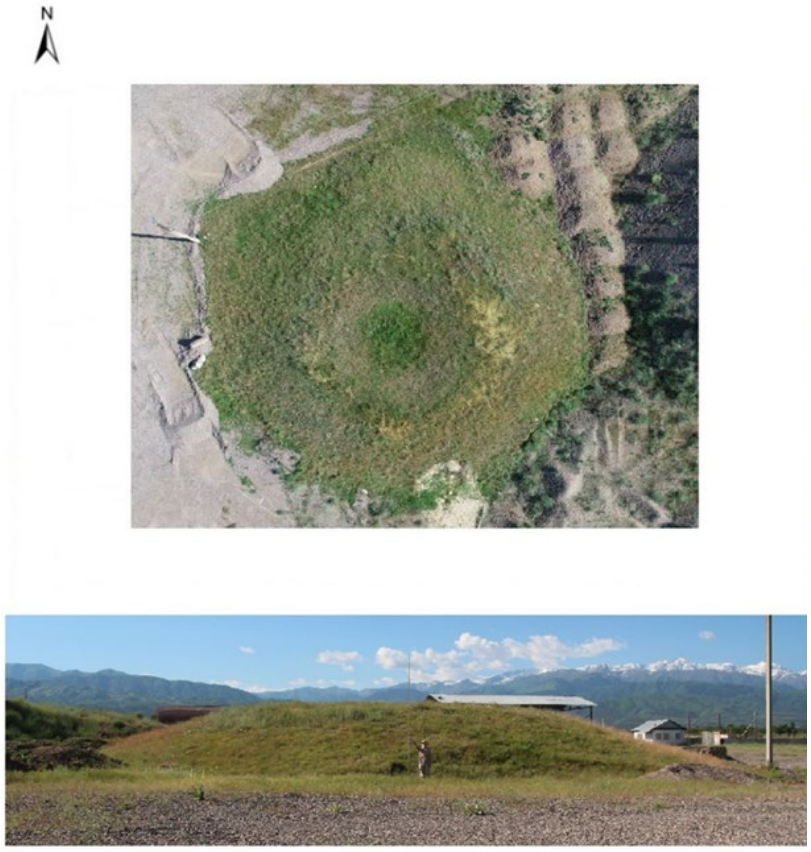
Сурет 6 – № 17а обаның қимасы. Шығыс профилінің стратиграфиясы. Батыстан көрініс

Аршу процесінде жоғарғы қабатына жұмыр тастар бекітілген, одан әрі зерттеу кезінде қабір ұстілік қабаты көрінді. Екінші қабат майда қиыршық тастар мен сары саздан тұрғызылған, қабаттың қалыңдығы 1,20 см. Үшінші қабатына өзен тастары (малтатастар) төселген. Ары қарай қабыр шұңқыры қазылды. Оның өлшемдері: ұзындығы 2,2 м, ені 1,1 м-ге дейін, тереңдігі ежелгі материк бетінің деңгейінен 95 см. Қабір ішінен сыңған қыш ыдыс бөлшектерінен басқа ештеме табылмады. Себебі қабір бірнеше рет тоналған. Оба шамамен б. з. д. V-IV ғғ. тиесілі. Табылған қыш ыдыс қалпына келтіріліп, «Есік» музей-қорығының қорына тапсырылды (сур. 7).

Сурет 7 – қазба барысында анықталған қыш ыдыс бөлшегі (қалпына келтірілген)

Келесі зерттелген №20 оба (N 43°26'16,0", E 077°35'53,3") Түрген-БАК жолынан шығысқа қарай 70 м жерде Іле Алатауы жотасының солтүстік беткейінің етегінің тау бөктеріндегі жазықта орналасқан. Оба бірнеше рет тоналған, сол себепті де оның құрылымы бұзылған. Жер бетінен биіктігі 2,4 м, диаметрі 34 м болды (сур. 8). Жоспар бойынша бұл оба толық түріліп аршылу керке болды және ол екі кезеңде жүзеге асырылуы қажет еді. Алдымен үйіндінің жерүстілік батыс бөлшегі, одан кейін шығыс жағы аршылып, түрілді. Ортадан салынған қимасы стратиграфиясы бойынша оба үйіндісінің топырақ санатына жататынын және үш қабатты құрылымға ие екендігін көрсетті, тік дәліздің (воронка) өлшемдері де пайда болды. Орташа домалақ тастардан жасалған обаның құрылысының бірінші қабатының диаметрі 10 м (қиыршық тасарда бар), екіншісінің диаметрі 22 м және сарғыш реңкті, үшіншісі 29 м болды, көк түсті үлкен тастардан қаланған. 2 м-ге дейінгі биіктікте үшінші қабаты көгілдір реңктегі тастармен толық жабылға. Айналасы ені 0,5-0,7 м болатын тас сақинамен қоршалған.

Сурет 8 – № 20 обаның аэрофотосуреті және жалпы көрінісі

Солтүстік-батыс жағынан, обаның іргесінен ежелгі ғұрыптық кіреберіс (дромос) табыл-ды. Қабір шұңқырының айналасында жерлеу рәсімінің қалдықтары – оттың табы, қыш бұйымдардың сынықтары табылды.

Обаны тонау салда-рынан қабір шұңқыры қатты бүлінген, сондықтан бастапқы құрылысты анықтау өте қиын. СШ тан ОБ бағытталған қабір шұңқы-рына үқсас құрылыс анық болды, алайда байқағанымыздай бұл құрбандық орны болса керек. Қабыр шұңқыры төртбұрышты, пішінді басы батыс-шығысқа бағытталған, ұзындығы 5 м, ені 4 м, тереңдігі 2 м. Оның қабырғалары тастармен бекітілген. Бұл ерекше тас қалаудың ішінде бөрененің шығыс қабырғасы ғана сақталып қалған. Тоналғанына қарамастан қабір ішін тазалау барысында ұзындығы 0,7 см құс мойынды күміс қасық, өлшемдері 1-1,1х0,6-0,7 см құрайтын 20 дана алтын қапсырма мен жүзінде оюы бар алтын тоға табылды. Күміс қасыққа «Есік» музей-қорығы мен Кембридж университетінің Макдональд институты арасында жасалған ынтымақтастық туралы меморандум аясында металлографиялық (техникалық) талдауы бойынша зерттеу жүргізілуде. Сондай-ақ, Түрген, Есік және Бесшатыр қорымдарынан алынған органикалық қалдықтардың үлгілері С14 радиокөміртекті талдау үшін «BARNAS» (VILNIUS RADIOCARBON) зертханасына жіберілген болатын. Болашақта алынатын қорытынды соңғы жылдағы жүргізілген тың зерттеулерді жаңа қырынан көрсететін мәліметтерге толы болады деген сенімдеміз.

Маусымдық қазба жұмыстары арықарай Өрнек қорымының үшінші тізбегінің №2 обасындағы жалғасты. Түрген қорымы мен Өрнек қорымдарын қатар зерттеудегі негізгі мақсат құрылым-құрылыс жағынан өте жақын, әрі мерзімделуі бір кезеңге тиесілі болуы мүмкін деген болжамды анықтау үшін жүргізілген болатын.

Қазбаға дейінгі барлау жұмыстары кезінде Өрнек қорымының үшінші тізбегіне жататын тағы екі оба анықталды. Оның бірі қорымның ең үлкен обасы екені белгілі болды. Сегментосфера пішінді үйіндінің биіктігі 3 м, ал диаметрі 55 м (GPS координаттары – N43°33'06.3", E077°26'08.5") (сур. 9). Обаның айналасында ені 8 м-дей, әр түрлі тереңдігі 0,4-0,6 м, диаметрі 7 м болатын ор іздері табылған. Екіншісі, оған іргелес (30 м жерде), № 2 шағын оба да (GPS координаты – N43°33'04.5", E077°26'09.9") аталмыш жоба аясында зерттелді. Диаметрі 18 м, биіктігі 0,7 м. қарашірік қабаты 0,2 м. Алынған саз қабаты 0,5 м (сур. 10) [5. 23. б].

Сурет 9 – Өрнек қорымының 3-тізбегіндегі оба көрінісі

Сурет 10 – № 2 шағын обаға жүргізілген қазба

Маусымдық археологиялық қазба нәтижесінде анық болғандай обаның осыған дейін Жетісу аумағындағы ашылған обаларынан біршама құрылымдық ерекшеліктеріне ие екені анықталды. Мысалы қазба жүргізілген кішкентай обаның сыртқы тас қаландысы (панцирь) жоқ және тас сақинасы жер бетінен 30-40 см төмен орналасқан (мұны екі себеппен байланыстыруға болады: не сақинаның тастары алдын ала қазылған шұңқырға салынды немесе соңғы кездегі қарқынды жүргізілген суару кезінде пайда болды) және қабірі (жерлеу камерасы) ерекше үлкен. Алайда ішкі құрылым жағынан Өрнек жерлеу орнының структурасына сай. Бұл тікбұрышты пішінді (алуан түсті), малта тастардан қаланған (тас жәшік). Тастан қаланған қабір өлшемдері: 4,2х2,4 м әдеттегідей ұзынша келге, батыс-шығысқа қарай бағытта (сур. 11). Қазба барысында «бұл адаммен жылқыны қоса жерлеген немесе құрбанды орны қабірге қатарлас қазылған ба?» деген ойға келдік. Сонымен қатар әр деңгейден қыш ыдыстардың сынығы табылды. Табылған сынықтар негізінде ыдыс қалпына келтірілді. Ыдыстың диаметрі 17,5 см, биіктігі 4,5 см.

Оба құрылымы тонаушылардан әбден бүлінеген. Шұңқырға шығыс жағынан ор арқылы енген. Мұнда адам қаңқа сүйегі табылмады. Бұл марқұмның денесі ыдырап үлгермеген уақытта тонау мүмкін деген болжам жасалды. Бір қызығы құрбандыққа шалынған жылқы сүйегінің бөлшектері табылды (сур. 12). Яғни бұл мәйітке жылқы арнау ғұрпының көрінісі.

Сурет 11 – № 2 обаның қабырға көрінісі

Қыш ыдыстарының сынықтары жергілікті бұған дейін табылған материалдарға ұқсас.

Қазба жұмыстары кезінде қорған бірнеше рет тоналғанына қарамастан, жерлеу құрылымының ішіндегі құрылысы (тереңдігі 1,2 м) және оның жасалу реттілігін анықтай алдық деуге болады. Қабір шұңқырының ішінде шеттері орташа өлшемдегі тастар сазбалшықпен қаланған. Бұл аймақтағы саздың тығыздығы жоғары болғандықтан, обаның түрлі-түсті таспен безендірілуі ұрыптық мәнге ие болса керек.

Қорыта айтқанда 2022 жылдың маусымындағы ғылыми-зерттеу жұмыстары барысында Өрнек қорымында обалардың құрылымы және олардың жерлеу архитектурасы бойынша қызықты материалдар жиналды. Бұл ақпарат болашақта ғылыми түсіндірмелер мен талдаулар жасауға жеткілікті.

Сондай-ақ, қорым өзіндік ерекшеліктерге ие және осы маңайдағы жергілікті ескерткіштерден жерлеу дәстүрлерімен, құрылымымен дараланады. Дегенмен Өрнек қорымының мұндай обаларын толық қанды Жетісу аумағында кездесетін ерете темір дәуіріне тиесілі жерлеу орнындарының дәстүрлі құрылымынан алшақтата алмаймыз. Олар өз ара байланысы бар және ішін-ара ерекшеліктеріде байқалатын жерлеу жоралғыларымен қызықты мәліметтер беріп отырған нысандыр.

Өрнек және Түрген қорымындағы «түрлі-түсті» қорғандардың жерлеу ұрпын–ың құрылыс-құрылымдық ерекшеліктері мен семантикасын зерттей келе, олардың типологиясы өте жақын, сондай-ақ өзен жайылмасында орналасқан деген қорытындыға келдік. Сонымен қатар, жоғарыда аталып өткен ғылыми-археологиялық зерттеулер нәтижесі бойынша болашақта көлемді еңбектер жазып, жарыққа шығарамыз деген ойдамыз.

Сурет 12 – жылқының жақ сүйегінің төменгі бөлігінің фрагменті

Жетісу жері ежелден әртүрлі аймақтарының мәдениетінің тоғысқан, төрт жол торабына айналған аймақ болып табылады. Тарих-мәдениет ескерткіштеріне өте бай болып келеді [4. 3 б.]. Себебі өңір ежелден адамзаттың мекен етуіне қолайлы табиғи ортаға ие, суармалы және жайылымдық жерлері кең, халықаралық қатынас жолдарының бойында жатқандықтан сан түрлі мәдениет өкілдерінің ізі қалған аумақ болғандықтан Қазақстан археологиясына, Қазақстан тарихнамасына қосатын үлесі әлі де мол екеніне көзімізді жеткізіп отырмыз. «Есік» музей-қорығы жүргізген археологиялық зерттеулер мен барлаулар барысында бүгінге бейін белгісіз болып келген ескерткіштер мен жерлеу құрылымдары ерекше нысандар ашылды. Мұнда мәдени байланыс, өз ара ықпалдастық үдерісі қарқынды дамыған және. осы ықпалдастықты ежелгі тұрғындарының жерлеу дәстүрін де көре аламыз.

Жұмыс Қазақстан Республикасының Мәдениет және спорт министрлігі Мәдениет комитетінің ЖТН: №BR10164228/БНҚ – «Рахат археологиялық кешенін зерттеу: қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі тарихты реконструкциялау» және ЖТН: №BR08555232/БНҚ – «Шелек-Талғар қосөзені аралығындағы ерте көшпелілер қорғандарының конструктивті ерекшеліктері» жобалары аясында дайындалды.

Әдебиеттер

1. «Есік» қорық-мұражайының алғашқы қадамдары // «Есік» Мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы: Альбом-отчет / бас редактор: Г. Р. Мухтарова [және басқалары]. Алматы, 2015. 5 б.
2. Зікірия Д.Қ. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ археологиясының бір бөлігі ретіндегі «Есік» музей-қорығының археологиялық жұмыстары // «Қазақстандағы музей ісінің дамуы мен археологиялық зерттеулердің жаңа тенденциялары мен перспективалары» атты I Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Саумалкөл 2021. 52-59 бб.
3. Рахат археологиялық кешенін зерттеу: қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі тарихты реконструкциялау: ҒЗЖ есебі (аралық): жетекшісі Г. Р. Мухтарова; орынд: Х. А. Айтқұл [және басқалары]. Есік., 2022. 126 б. Инв. № BR10164228.
4. Тулегенов Т. Ж., Амаргазиева А. Ж. Жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау жұмысы: Есік қорымының қазіргі таңдағы техникалық жай-күйі// әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. №3 (98). Алматы, 2020. 108-114 бб.
5. Шелек-Талғар қосөзені аралығындағы ерте көшпелілер қорғандарының конструктивті ерекшеліктері [Мәтін]: ҒЗЖ есебі (аралық): жетекшісі Ғ. Қ. Омаров; орынд: Т. Ж. Тулегенов [және басқалары]. Есік., 2022. 159 б. Инв. № BR08555232.

ТОПОПЛАН ГОРОДИЩА ТАЛГАР 2021 Г. НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ТИПОЛОГИИ ПАМЯТНИКА

Железняков Б. А.[1], Жумай Г. [1], Железнякова В. Л. [2]
Казизов Е. С.[2]

[1]Государственный историко-культурный музей-заповедник «Есік»
г. Есик, Казахстан.
[2]Институт археологии им. Ә. Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан.
e-mail: [1] boriszheleznyakov@mail.ru, [1] jboti@mail.ru, [2] jeweller_22.06.05@mail.ru,

ТАЛҒАР ҚАЛАШЫҒЫНЫҢ 2021 ЖЫЛҒЫ ТОПОЖОСПАРЫ ЕСКЕРТКІШТІҢ ТИПОЛОГИЯЛЫҚ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Железняков Б. А.[1], Жумай Г.[1], Железнякова В. Л. [2],
Казизов Е. С.[2]

[1]«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы
Есік қ., Қазақстан
[2]Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институты
Алматы қ., Қазақстан

Түйіндеме. Баяндаманың иллюстрациялық бөлімінде В.Д. Городецкий қалашықты бірінші зерттегеннен кейін тура бір ғасыр өткен соң Талғар қалашығының 2021 жылғы топографиялық түсірілімінің нәтижелері ұсынылған. В.Д. Городецкий сақталған қабырға төртбұрышынан басқа шахристанның Талғар қалашығының негізгі бөлігінен солтүстікке қарай 70-ке жуық қабырғаның төртбұрышын да атап өтті. 2014 ж. ескерткіш ортағасырлық қалалық мәдениет басқа да жеті танымал қазақстандық ескерткіштерімен қатар, ЮНЕСКО талаптарына жауап беретін «Жібек жолы: Чаньань-Тянь-Шань дәлізі маршруттарының желісі» трансшекаралық номинациясының құрамында ұсынылды. Мақалада ескерткіштің зерттелу тарихы, зерттеулер мен цифрлық технологиялардың дамуына қажеттілігі туралы егжей-тегжейлі баяндалған. 1924 жылы В.Д. Городецкий жасаған алғашқыдағы қалашықтың барлық белгілі жоспарлары келтірілген. Әрбір тәжірибелі құжаттама өзіндік ақпарат береді, «төрткүл» типті ескерткіштерді зерттеу материалдары өзекті болып табылады. Аралдан Таримге дейінгі типология мен құрылым, олардың бекініс ерекшеліктері мәселелері қысқаша қарастырылды. Ұқсас ескерткіштер біздің дәуірімізге дейін пайда болды, VI ғасырдан бастап кең тарала бастады.және жаңа уақытқа дейін өмір сүрді. Іле алқабы мен Жетісу өңірінің төрткүлінің пайда болуы мен өмір сүруінің неғұрлым тар хронологиясы бар: X-XIII ғғ.Талғар ауылдық округі Т. В. Савельеваның еңбектері бойынша да елеулі кеңістікті алып жатты. Талғардан қысқа қашықтықта егіншілік-мал шаруашылығымен айналысатын тау етегіндегі оазиске кіретін қоныстар тізбегі болды.

Түйінді сөздер: Талғар қалашығы, төрткул, шахристан, аудан, оазис, қарлұқтар, топожоспар.

TOPOPLAN OF THE TALGAR SETTLEMENT 2021. SOME QUESTIONS OF THE TYPOLOGY OF THE MONUMENT

Zheleznyakov B. A.[1], Zhumay G.[1], Zheleznyakova V. L. [2]
Kazizov E. S.[2]

[1]State Historical and Cultural Museum-Reserve «Esik»,
Esik, Kazakhstan.
[2] A. Kh. Margulan Institute of Archeology,
Almaty, Kazakhstan

Abstract. The illustrative part of the report presents the results of the topographic survey of the Talgar settlement in 2021, carried out exactly a century after the first survey of the settlement by V.D. Gorodetsky.

In addition to the preserved quadrangle of the ramparts of the walls, V.D. Gorodetsky also mentioned a rectangle of walls 70 to the north of the main part of the Shahristan Talgar settlement. In 2014 The monument, along with seven other famous Kazakh monuments of medieval urban culture that meet UNESCO requirements, were nominated as part of the cross-border nomination "Silk Road: a network of routes of the Chang'an-Tien Shan Corridor. The publication provides the history of the study of the monument, its well-known plans are given, which were detailed as research was carried out and digital technologies developed. All known plans of the settlement are given, starting with the first known one made in 1924 by V.D. Gorodetsky. Each documentation experience carries its own information. The materials of research of monuments of the "tortkul" type are updated. The issues of typology and structure, features of their fortification from the Aral Sea to the Tarim are briefly considered. Such monuments appeared before BC, began to spread widely from the VI century and existed until Modern times. The Tortkuls of the Ili Valley region and Zhetysu have a narrower chronology of origin and existence: X- XIII centuries. The rural district of Talgar occupied considerable spaces, which are localized, including according to the works of T.V. Savelyeva. At a short distance from Talgar, there was a chain of settlements that were part of an agricultural and cattle-breeding foothill oasis.

Keywords: Talgar settlement, tortkul, shakhristan, districts, oasis, karluki, topoplan.

Статья посвящена светлой памяти очень добросовестного и крайне разностороннего археолога Ерлана Сатыбалдиевича Казизова, очень рано ушедшего от нас в текущем 2022 г. Осенью 2021 г., обсуждая с Е.С. Казизовым вопросы, связанные с проведением исследований и возможности обучения новым технологиям документации археологических памятников, было решено заново отснять топографию городища Талгар с помощью дрона, преследуя главную цель – зафиксировать состояние этого культурного ландшафта на этот момент. Это было сделано по внедряемой уже более десятилетия методике, в дальнейшем обработано в ПО Agisoft Metashape. Проведению полевой документации способствовало время – самый конец октября, когда природа готовится к зиме: трава не растет, а старая была выкошена в определенной степени. Статья на стыке нескольких археологических отраслей: новых методов документации, ее практического применения в мониторинге памятников, включенных в Список Всемирного наследия и теоретического осмысления топографии памятника и его типологии на основе весьма длительной истории изучения памятника, к которой были причастны виднейшие представители археологической науки. Проводится теоретическое осмысление памятников «торткуль», выделяемых квадратом валов – оплывших стены из глины. Кроме того, эти памятники имеют четкие хронологические и определенные географические границы.

Светлой памяти соавтора. Е. С. Казизов – постоянно учился, интересовался всеми новшествами в археологии, в документации археологических исследований. Он был энергичным, умным, открытым для научного и человеческого общения молодым археологом, подававшим огромные надежды. Безусловно из него бы получился большой ученый. К своим годам он уже стал очень хорошим специалистом в самых разных областях полевой археологии и разных периодах истории многих регионов Казахстана, где он проводил исследования о самого севера до юга. У коллег формировалось убеждение в том, что новая сфера интересов, заинтересовавшая его самые последние годы – археология последнего тысячелетия, особенно его второй половины, отечественной истории интересовало его больше, чем его коренные интересы – эпоха бронзы Центрального и Восточного Казахстана. Его всемирно известные соавторы (К. М. Байпаков., И. В. Ерофеева), не сговариваясь называли в первую очередь одним из немногих специалистов Института археологии, с кем можно было обсудить квалифицированно разные проблемы по археологической и исторической тематике: от эпохи бронзы до самого Нового времени. Главное – был светлым человеком. Хотелось бы отметить его человеческую сторону и опять же желание достичь поставленной научной цели. Его отличал постоянный поиск возможностей решить проблемы археологических исследований и достижения результата. Чуть более года назад Е. С. Казизову необходимо было отреставрировать важный артефакт, что явилось важнейшим (наглядным) результатом одних из его раскопок. За это взялась В. Л. Железнякова – профессиональный реставратор и

художник и это ее вклад в полученный результат. Когда артефакт был отреставрирован по всем правилам научной реставрации: три крупных фрагмента железного акинака были очищены, закреплены и склеены в единое боевое орудие, то радости Ерлана не было предела и в свою очередь он не только сделал то о том, чем мы с ним договаривались: но и сделал подробную топографию городища Талгар, внося туда дополнения, например, нанес раскопы на план. Ерлан Сатыбалдиевич был опытным археологом – полевиком. Видимо в последнее время он много времени провел, исследуя эталонные памятники позднего средневековья: городище Культобе в Туркестане и Нового времени: ламаистский монастырь Аблайхит и всерьез заинтересовался тематикой, связанной с историей и археологией Казахстана последних 4-5 веков. Наша совместная работа была лишь крохотным эпизодом в его не очень продолжительной, но насыщенной исследованиями научной жизни. У нас были планы по проведению совместных исследований одного из памятников ламаизма на территории Алматинской области. При этом, эти, как и многие планы могли быть реализованы не за счет грантов, а на исследовательском интересе, волонтёрской основе. Накопленный Ерланом Сатыбалдиевичем материал необходимо, по мере возможности вводить в научный оборот, в том числе и для сохранения светлой памяти об этом ученом-археологе. У каждого ученого остается неизданное наследие. Данная публикация не просто констатация состоявшейся еще одной документации памятника.

Кратко об истории изучения топографии Талгарского городища. Важнейшими и наглядными характеристиками археологического памятника, в особенности, сложно структурированного, в первую очередь городской или поселенческой культуры является его топография, подробный план, который может быть презентован в различных масштабах, с различным разрешением и т.д., в том числе с последующими дополнениями. По нему наглядно представляется сохранность памятника, его структура, по которой обычно понятна широкая хронология, фортификационные сооружения и многие дополнительные детали, включая самое базовое – размеры, высоты. В условиях цифровой эпохи последнего десятилетия, необходимо в первую очередь применять новые технологии на памятниках, включенных в Список Всемирного наследия. Данные объективного контроля представляют особую значимость, чтобы мониторить его текущее состояние на определенный момент времени. Памятник, находится в зоне активного хозяйственного освоения территории и формирования инфраструктуры туризма. Несмотря на физическую охрану памятника и ограду по всему периметру объекта ВН мониторинг его состояния остаётся крайне актуальным.

Помимо привычных антропогенных воздействий на городище Талгар, как на памятник археологии, значительно прогрессировавших во всем XX веке. Естественные процессы разрушения памятников, например, крупный сель 1921 г., подмывший, очевидно, уже не раз разрушавшуюся центральную и северную часть западной городской стены, вскрывшей несколько ремесленных помещений под стенами города с их внешней стороны [10. С. 51]. Именно стихийное бедствие спровоцировало приезд известного верненского и алма-атинского археолога[1]. Тем самым, обследованиям В. Д. Городецкого и, предпринятому им совместно с М. Е. Массоном комплексу мер, о чем также упомянуто в статье В.Д. Городецкого по охране от существовавшей тогда в Талгаре коммуны бедноты прошло около века. Одно из важнейших направлений статьи – описание структуры Талгарского городища.

[3] Владимир Дмитриевич Городецкий (1878-1957), дендролог, археолог, библиограф. Окончил Верненскую мужскую гимназию. В 1916 г. – коллежский секретарь, наставник Верненской учительской семинарии (в 1921 г. Верный переименован в Алма-Ату). В 1922-1925 гг. работал председателем краеведческого Общества по изучению Семиречья. В 1922 г. на территории современного Военного института КНБ в междуречье Малой Алматинки (Киши Алматы) и Весновки (Есентай) открыл городище «Алматы 2».

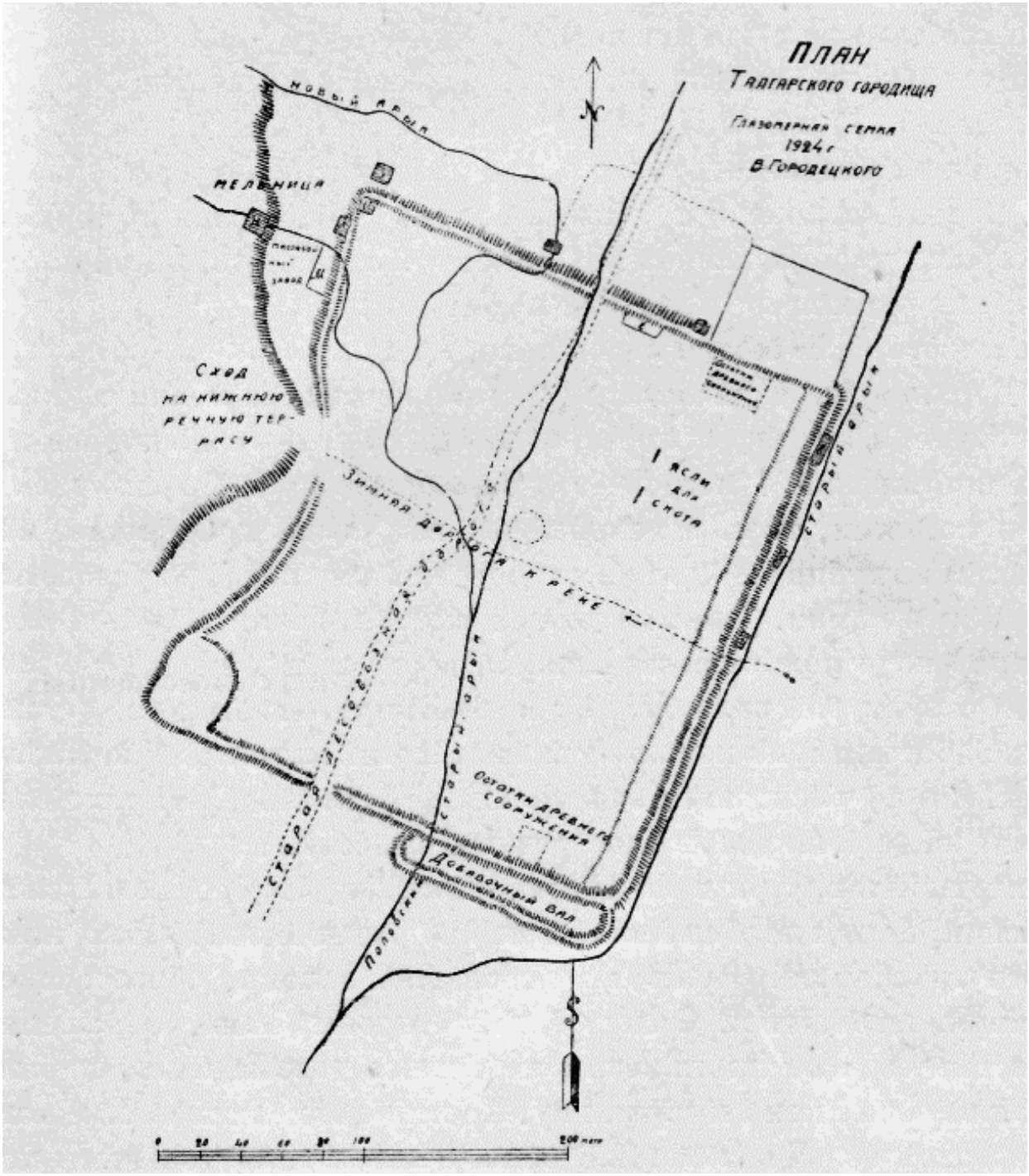

Рисунок 1 – План городища Талгар по В. Д. Городецкому, 1928 г.

Относительно структуры топографии городских стен Талгара сообщение В. Д. Городецкого любопытно тем, по данным современного на тот момент ручного обмера стен – они представляли собой четырехугольник, приблизительными размерами от 250 до 300 м. [10. С. 50], он приводит и составленное им подробное описание памятника. В реалии же от 280 до 303 м. (еще две другие стены: 300 и 298 м). После подробного описания особенностей топографии: высоты стен, высот холмов культурных напластований, дополнительной фортификации в южной части памятника следует описание еще одного четырехугольника стен чуть меньшей высоты валов размером 180х160 м. Который, очевидно, был утрачен вскоре после 1920-х гг. Арык, протекавший на север вдоль восточной стены городища далее протекал вдоль вала следующего городища [10. С. 49]. Сейчас это частная территория, где незаметно никаких топографических ориентиров. В дальнейшем на городище проводились масштабные

работы, притом они проводились ежегодно и системно И. И. Копыловым, К. М. Байпаковым, Т. В. Савельевой. К. М. Байпаковым публиковался эскизный графический план Талгара [3. С. 257. Рис. 112, 3.], а также более подробный графический план с нанесенными раскопами, на некоторых их них указывались авторы раскопов [3. С. 60. рис. 28.]. С небольшими изменениями они публиковались и Т. В. Савельевой, приоритет в этих планах отдавался числу и форме башен городской стены, которую к настоящему времени трудно проследить отчетливо, во многих местах башни просто не сохранились. Эти планы неоднократно приводились и в ранних публикациях автора по Талгару. На этих и первых планах отчетливо прослеживается структуры «дополнительного» вала, пристроенного с юга от юго-восточного угла до центра южной стены. Наиболее четко она совпадает с их остатками, отраженных на современных планах в структуре, приведенных К. М. Байпаковым.

Интересно упомянуть такую деталь, связанную с тематикой нашего исследования. В 1981 г. Талгарская археологическая экспедиция (ТАЭ) под руководством И.И. Копылова приступила к изучению темы: «Историческая топография и городская планировка древнего Талгара». К сожалению, топоплан городища не был в графическом приложении, к отчетам по проекту, очевидно, что использовался один из предыдущих планов: В. Д. Городецкого или А. Х. Маргулана. Были приведены планы раскопов. В заключение содержалась информация о том, что была проверена гипотеза В. Д. Городецкого, в том числе в упомянутой статье и А. Х. Маргулана о том, что чуть ниже центральной части городища мог находиться водоем – хауз [15. С. 3]. Тем самым, к 1950-му г. – моменту публикации А. Х. Маргулана Талгар не выходил из поля зрения ведущих археологов Казахстана и страны. План городища Талгар, приведенный в публикации А.Х. Маргулана примечателен тем, что с определённым развитием археологии городской культуры в этом плане памятника, еще не подвергнутого раскопкам содержится графическая информация о возвышениях – жилищах, явно выделяющихся в топографии городища, об основных дорогах и другом, ее можно назвать структурированной.

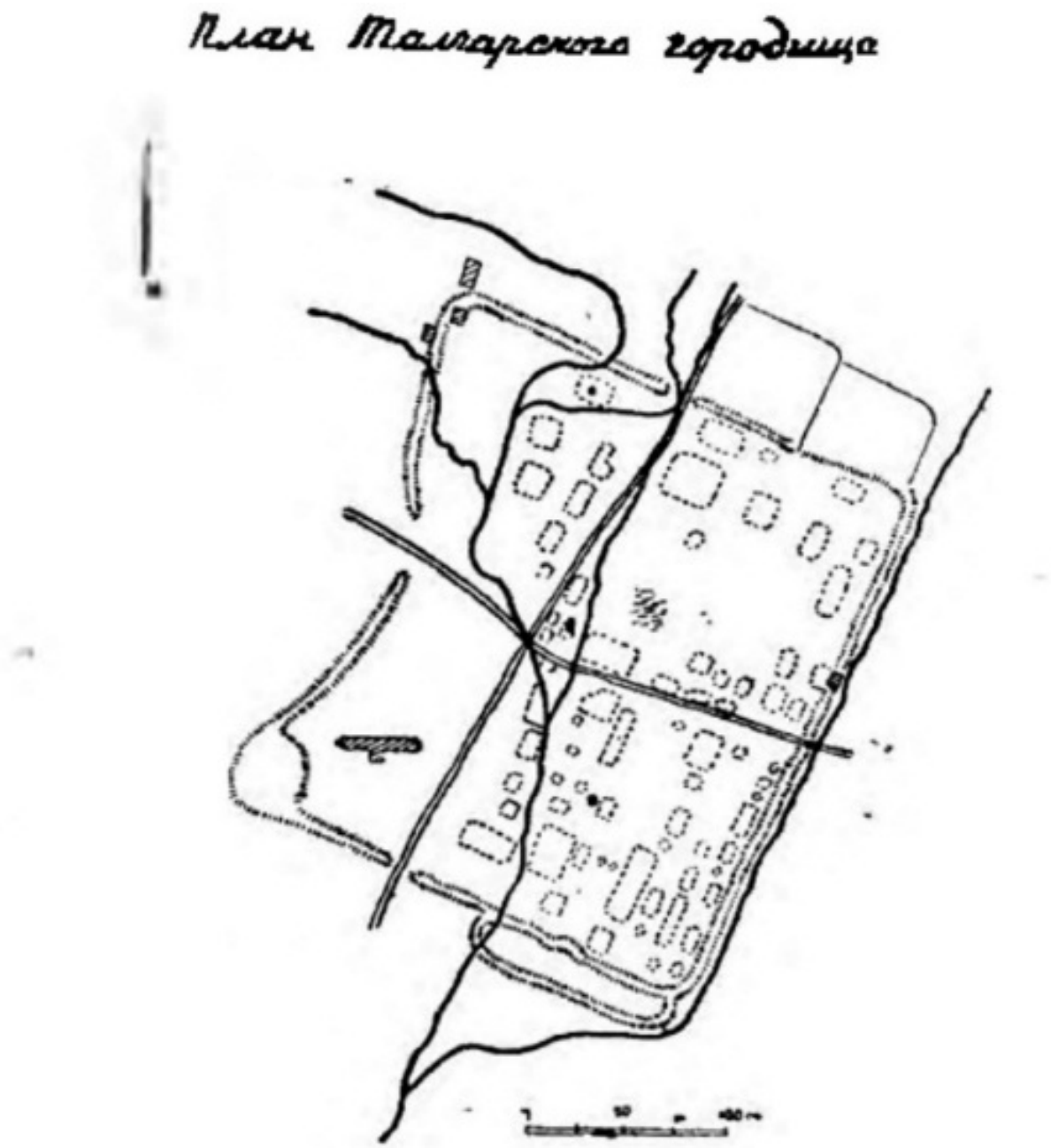

Рисунок 2 – План городища Талгар, по А.Х. Маргулану, 1950

Долгие годы основными исследователями памятника были и остаются К. М. Байпаков и Т. В. Савельева.

Опубликованные ими топопланы городища во многом схожи, но имеют и определенную разницу. Топоплан Т.В. Савельевой приведен в ее известной монографии [20. Рис. 2.]. Там же дается информация по другим торткулям долины Или: Теренкара, Чилик, Лавар, Киикпай, Карамерген, Актам. Краткая информация по параметрам фортификации этих торткулей, особенностям строительства оборонительных стен городов и поселений этого региона [20. Рис. 12, 13, 15, 16, 19, 20.]. Планы городищ региона Северо-Восточного Жетысу, публикуемые К.М. Байпаковым еще более известны [2. С. 256-257]. Тем самым, происходило накопление информации о городище у каждого исследователя. Это отражалось в том числе на планах. Большинство планов было сделано вручную с использованием доступных для измерения инструментов.

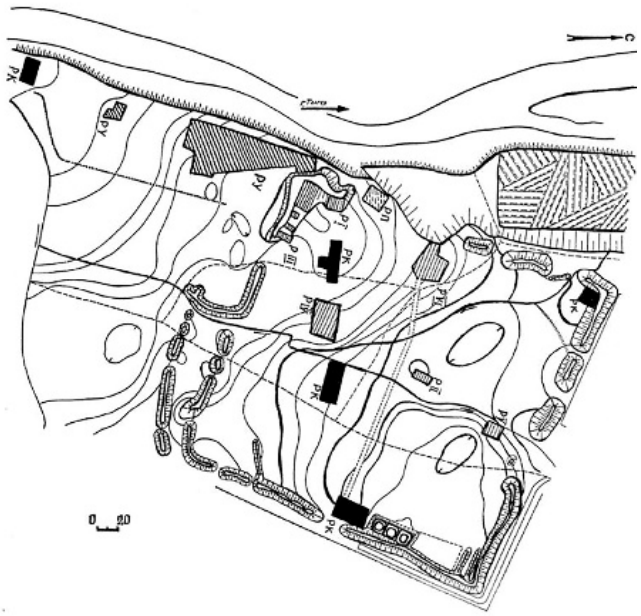

Рисунок 3 – План городища Талгар, по К.М. Байпакову, 2013

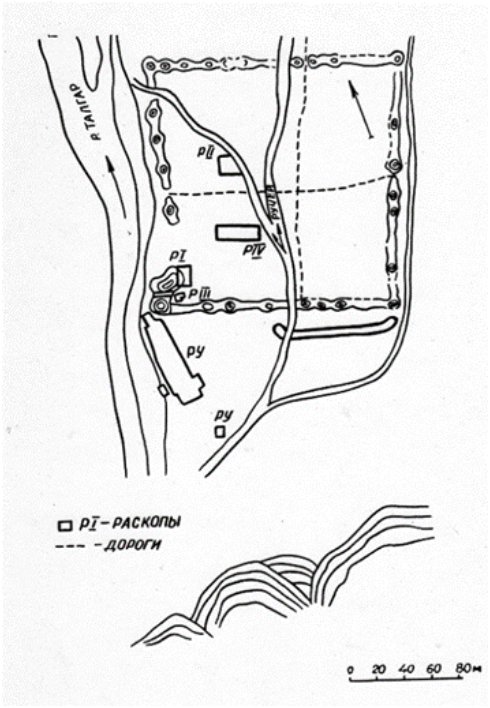

Рисунок 4 – План городища Талгар, по Т.В. Савельевой, 1994

В связи с подготовкой Досье трансграничной номинации объекта городище, успешно номинированной в 2014 г. проведенным исследованиям на памятнике в 2010-х гг. был получен топоплан полученный уже с применением новых технологий.

Рисунок 5 – План городища Талгар, отснятый под руководством Д. А. Воякина. 2010

В 2021 г. несмотря на имеющийся топоплан городища Талгар, в который вошла вся территория памятника городища Талгар, включенного в Список Всемирного наследия, в ходе комплексных исследовательских и реставрационных работ, проведенных К. М. Байпаковым, Т. В. Савельевой и Д. А. Воякиным. Итоги изучения Талгарского оазиса средневекового времени были недавно опубликованы [13].

О сохранности топографии городища. К сожалению, некоторые структуры городища претерпели изменения в результате антропогенных воздействий. Иногда не всегда четко на основе плана можно разделить отвалы раскопов и средневековые конструкции. К настоящему времени раскопано до 70 процентов верхнего горизонта культурного слоя толщиной до 1 м (исходя из проведенного изучения отчетов и сличения с планами и ректифицированным фото городища Талгар). Вся эта масса земли – изученных культурных слоев отложилась на территории, прилегающей к раскопам. Видимо, после вывоза отвалов можно будет проводить дополнительные исследования многих территорий под отвалами, которые также занимаю весьма значительные территории внутри стен. В 1950-е гг. на глубину свыше двух метров в культурный слой была закопана водопроводная труба. По всей длине городища с юго-востока, практически через центральную

его часть проходит ветка с колодцами из бетона. Верхняя часть памятника изменена арычной системой советского времени, но ее основу составляет еще дореволюционная ирригация, которая возобновила предыдущую. Очевидно, что хозяйственная жизнь на городище не прекращалась. Свой след оставила известная попытка провести дорогу на Акбулак через ближайший южный рабад городища. Территория была возвращена, однако отмечается некоторая просадка грунта и изменения в растительности этого участка. Далеко не все раскопы нанесены на карту, только основные и известные. Видимо, в ближайшем будущем предстоит работа по нанесению всех раскопов на схему памятника, исходя из имеющихся данных из публикаций, архивных данных по раскопкам 1955-2020 гг., шурфов А. Н. Бернштама 1939 г. [8. С. 172].

Развитие археологической документации. Последующий план знаменовал определенный этап в исследовании этого памятника и в применении новых технологий. Первый план был опубликован В. Д. Городецким по результатам ручных замеров в 1924 г. этого первого профессионального археолога из г. Верного-Алма-Аты, побывавшего на городище Талгар с «научными целями». От посещения Талгарского городища первыми исследователями остались лишь их упоминания о посещении этого памятника, например, Ч. Ч. Валихановым [5. С. 16]. Значительную часть последующих лет защищал памятник от местной бедноты.

С XIX в. Императорская археологическая комиссия работала в Императорском Эрмитаже в Санкт-Петербурге и контролировала все археологические исследования [11]. Некоторые рисунки были выполнены в ходе раскопок знаменитыми художниками. Например, Н. К. Рерих проводил археологические раскопки в Петербургской губернии вблизи своего поместья в Изваре, в ходе которых выполнил много рисунков. Одна из его акварелей была использована Б.В. Фармаковским для доклада в Лондоне в 1913 г. [11. С. 102]. С развитием технологий происходило совершенствование и археологической документации, были разработаны стандарты этой документации. Документация археологического памятника начала XXI в. предусматривала тщательную инструментальную съемку с четко установленными рамками погрешности. Наиболее масштабно в Казахстане она была применена в ходе реализации проекта «Сохранение и реставрация городища Отрар» ЮНЕСКО-Казахстан-Япония, одним из соруководителей проекта был К. М. Байпаков. Тогда были документированы все основные памятники Отрарского оазиса, в том числе и узел ирригационных каналов на длительном ее протяжении. Съемки топографии самого городища Отрар заняли два года. В результате были получены данные о цитадели, шахристане и, даже длинных стенах этого города [15]. Проведение масштабных раскопок проектом не предусматривалось, однако, тщательное документирование округи Отрара дало явно положительный результат. Результаты изучения и документирования Отрарского оазиса были также опубликованы коллективом ученых и документалистов [4]. М.Б. Кожа упоминал о сведениях Джувейни о значительных укреплениях города, в частности о внешних стенах [15]. Стены были построены до XIII в., иначе было бы трудно понять как внутри сне было размещено 60 тысяч войска с горожанами при осаде Отрара.

В настоящее время доступно и такое современное незатратное решение по получению топографии значительных площадей памятников с помощью съемки дронами и обработки полученной серии снимков на компьютере (упрощается не только задействованные навыки, но и оборудование). Документация должна проводиться сообразно возможностям и необходимости в том числе и мониторинга состояния памятника. В конце октября 2021 г. был снято более 300 снимков городища Талгар с высоким разрешением личным дроном Е.С. Казизова.

Рисунок 6 – Ерлан Казизов, Гулмира Жумай, съемки городища Талгар, 2021

Рисунок 7 – Ректифицированное фото Талгарского городища, полученное Б.А. Железняковым под руководством Е.С. Казизова

В результате было получено ректифицированное фото памятника, представленное в публикации и чуть позже Е.С. Казизовым был получен топоплан городища Талгар.

В дальнейшем была проведена исследовательская работа по изучению истории топографических планов этого памятника которой исполнилось сто лет. Также и теоретическое осмысление материалов, в первую очередь, связанное с типологией подобных памятников.

Рисунок 8 – Городище Талгар, топоплан, выполнен Е.С. Казизовым, март 2022 г.

Об особенностях формирования города Тальхир. Споров о принадлежности городища Талгар по своей типологии к торткулям никогда не было: это «читается» из четырехугольника его фортификационных стен. Основная по площади часть городища – его северные рабады были застроены в конце XIX в. современными постройками и остались неизученными. Этот факт никак не влияет на определение типологии памятника. Но явно влияет на определение численности населения, влияние города, занятия его жителей. Как предполагает Т.В. Савельева: в 3 км к северу от городища, при случайных обстоятельствах, был найден известный антропоморфный кувшин из Талгара на примыкающем к нему некрополе [1]. Тем самым протяженность неукрепленных рабадов Талгара на пике его развития, предположительно в X-XI вв. исчислялась 3-4 км, при ширине до 1 км вдоль берега реки с налаженной ирригацией участков и жилищ. Соответственно, весьма значительной была и численность населения, однако, она должна быть меньшей, нежели принятой для Средней Азии. Шахристан Талгара – территория внутри квадрата стен: торткуля – удалось сохранить и

изучить. Это был самый распространенный в X в. тип городской фортификации и структуры городской организации. Все исследователи отмечали развитие города Тальхира в X – начале XIII вв. И.И. Копылов отмечал его развитие перед 60-ми годами XI в., потом, примерно два десятилетия запустения и возрождение в самом конце XI в. [17, С. 125].

Археолог Т. В. Савельева отмечала: «В отличие от Юго-Западного Семиречья (Чуйская и Таласская долины), где в формировании городской культуры важную роль играли согдийцы и торговля по Великому шелковому пути, в Илийской долине города сложились исключительно на местной экономической основе, а населением их были перешедшие к оседлости тюркские племена» [21]. То есть, бурное развитие города Тальхира происходило в караханидский период. Основную часть X в. этот город был под управлением карлуков и лишь, ближе к концу власть в нем могла перейти к Караханидам. Если источник «Границы мира» верно интерпретируется относительно к городищам Талгар – Талхизэ и Тон – Тунк: «два селения, расположенные среди гор на границе между чигилями и карлуками» [17. С. 123]. Неоднократно приходилось встречать мнения не согласных с подобным отождествлением, однако, достаточных доводов не приводилось. Н.М. Зиняков и Т.В. Савельева, ссылаясь на более раннюю совместную с целым коллективом соавторов монографию писали о том, что «как свидетельствуют археологические материалы, город Тальхир сформировался в VIII-IX вв., своего расцвета достиг в X-XI вв., а во второй половине XIII в. пришел в упадок [14. С. 176].

Время возведения городских стен Талгарского городища пока датировано несколько условно. Во-первых, был еще один прямоугольник стен, меньших размеров чуть севернее, который логичнее было бы датировать раньше возведения основных стен Тальхиза, о чем уже упоминалось в свете работы В.Д. Городецкого. Во-вторых, исследователями отмечалось наличие ранних слоев внутри стен, то есть по керамике и не только, нижние слои датируются второй половиной VIII в. Это можно встретить в большинстве работ по теме у И.И. Копылова, К.М. Байпакова и Т.В. Савельевой. Территория внутри стен – это наиболее исследованная часть памятника. Однако, вопрос о датировке времени строительства стен вокруг, возможно уже давно обжитых жилищ, хозяйств, мастерских и усадеб остается открытым.

Логично предположить, что датировка возведения стен относится к дате, непосредственно предшествующей расцвету города Тальхира / Тальхиза в X в. Это предположение коррелируется с одним из выводов Р. Сала и Ж.-М. Деома относительно развития торткулей на огромной территории Центральной Азии на основе статистики. В регионах, где была не очень развита городская культура до X в. количество и площадь торткулей караханидского периода сравнительно со всеми памятниками городской культуры всего периода ее существования очень высока: регион Жетысу – 79 % по числу, 53 % по площади на втором месте после региона Иссык-Куля, далее по убывающей следуют другие историко-культурные области: верховья Или, долина Таласа, Восточного Тянь-Шаня и далее к дельте Сырдарьи [12. С. 281] – самой развитой области по числу и площади городских образований до VIII в. По-видимому, значительная часть неукрепленных поселений, возникла также в караханидскую эпоху. Их нельзя рассматривать вне культуры торткулей, они несли вспомогательные функции, например, на переправах через реки, которые было непросто пересечь.

Тем самым, начальный период истории городской культуры региона Илийской долины карлукский этап VIII−X вв. связан в Семиречье с существенными переменами: усилилась оседлость, начали появляться города, складывалась более органичная связь тюркских кочевников с оседлым населением, наступила стабилизация караванных путей [6]. При этом явно заметно китайское влияние, в том числе и на искусстве, Картина резко меняется к концу X в. при сложении в Семиречье караханидской династии. Происходит органичное включение Семиречья в среднеазиатскую общность, сочетающееся с сохранением в Семиречье местных черт: на востоке региона сохранялись лучше.

К типологии памятников типа «торткуль». Исследования «торткулей» в рамках общей средневековой тематики исследований городов и поселений проводилось несколько десятилетий. Надо отметить, что ей не уделялось первостепенного внимания, особенно, что

касается небольших тортколей, разбросанных на путях караванных дорог. На территории Илийской долины и Жетысу этот тип памятников получил господствующее распространение среди других памятников средневековой поселенческой культуры; были и другие типы памятников, например, неукрепленные поселения. Наоборот, крупные города, например, Каялык**,** возникший в VIII в., ставшим столичным городом в X в., когда это была столица Карлукского ханства не развивался по законам памятников типа торткуль. Судя по топографии, в городе была цитадель, которая была нивелирована в монгольское время, там была выстроена мечеть, работал базар, по-видимому, кварталы, населенные элитой города, располагались в двух сотнях метров к северу от мечети. В настоящее время группой археологов Института археологии им. А.Х. Маргулана, под руководством Е. Ш. Акымбека реализуется проект по всестороннему изучению подобных памятников городской культуры в Таласской долине,[1] которые продолжают исследования предыдущие подобные исследования в Чуйской. Очевидно, что будут сделаны определенные теоретические выводы по результатам исследований. К.М. Байпаков в свое время высказал предположение о том, что подобные памятники, выявленные в Жетысу позволяют проследить развитие городской цивилизации от кочевий к городам [3. С. 131]. Справедливости ради, необходимо упомянуть и о том, что процесс оседания карлуков во второй половине VIII в. на пространствах от Алакуля до Испиджаба был отмечен разного рода миссиями: религиозными, например, в сторону Тибета и дипломатическими и династийными в сторону Южной Сибири [19]. Династийные связи укрепляли торговые договоры между кыргызами, карлуками, тибетцами и арабами [19. С. 59]. Старые связи не забывались, новые налаживались исходя из преимуществ географического положения, политического влияния в регионе сохранявшегося до 814 и 818 г.

В монографическом исследовании, классифицирующем типологию торткулей Илийской долины и Жетысу К.М. Байпаков писал, что первая попытка типологизации городищ Илийской долины принадлежит А.Н. Бернштаму, который выделил малые – с длиной стен до 50 м и большие с длиной стен 100 и более м. Первые рассматривались им как караван-сараи, вторые – как поселения полугородского типа [8]. Вся Илийская долина являлась своеобразной сельской округой шуйских городов [9. С. 124]. К. М. Байпаков не был согласен с подобным утверждением, поскольку в Илийской долине также имеются городские центры с развитыми ремеслами, торговлей и культурой [2. С. 256-257].

Кроме традиционного обобщения данных по торткулям казахстанскими археологами, была проделана и аналитическая работа. статистические, так и хронологические и географические исследованиям памятников типа «торткуль»: опубликованы в статье Р. Сала и Ж.М. Деома [22]. Значительный интерес представляет работа этих же исследователей по урбанизации Северо-Восточного Тянь-Шаня, имевшая основой проведенный анализ археологических данных, полученных из археологических архивов и публикаций Синьцзяна [12]. В обеих работах внимание уделяется не только торткулям, сколько процессам урбанизации. Итоги нескольких лет исследований по японскому гранту подведены также этими исследователями с учетом всех имеющихся данных по урабанизации, в том числе по типу памятников «торткули» в широком географическом регионе от Приаралья и Сырдарьи, от Западного Тянь-Шаня, включая Шаш к Восточному Притяньшанью [23]. Серию публикаций отличает системный подход, имеющий фундамент в создании базы данных по каждому региону и микрорегиону и каждому отдельному памятнику; хорошим знанием материала, в том числе исследований китайских археологов, отчеты Синьцзянского Института археологии. Все памятники были разбиты по хронологии и по площади. Как попытка систематизировать материал производится периодизация урбанизации региона Восточного Притяньшанья: Первый период: до VII в. – не оставил следов. Второй – правление династии Тан: карлуки, уйгуры, Караханиды – VII-XII вв. урбанизация всех подгорных зон. Третий период – каракитайский и Чагатаидский (XII-XV вв.): новая волна урбанизации. Далее следуют еще три периода, которые не имеют отношения к нашей теме [12. С. 238], как и первый. Тем самым,

[1] AP09260358 «Средневековые торткули и культурный ландшафт Таласской долины»

можно справедливо отметить, что исследователями был систематизирован материал по имеющейся в отчетах и публикациях материал по торткулям с огромной территории. Исследователи констатируют, что первые квадратные или прямоугольные крепости, или города в дельте Сырдарьи появляются в VI в. до н. э. Отмечаются и другие характерные черты торткулей: слабость культурного слоя на многих из них или его отсутствие. Приведя описание типологии торткуля по К.М. Байпакову эти исследователи значительно хронологически, а возможно и географически расширили границы «традиционного» понимания этого типа памятников. Вместе с тем, анализ по хронологии и по площади представленности этих памятников на огромной территории на 14 макрорегионов. Из которых с огромным преимуществом лидирует Шаш и Чу. Торткули региона Жетысу, исходя из опубликованного обобщения Р. Сала и Ж.-М. Деома являются преобладающим памятником городской культуры региона – до 79 % в известных хронологических границах [12. С. 238]. Исследования скрупулезно презентуют факты, полученные археологами на территории четырех стран более, чем за столетие. Возможно, необходима менее «обтекаемая» типология памятников Таласа, Чу, Иле с присущими лишь им характерными чертами и хронологией: IX-начало XIII в. Признание именно этого типа памятников «классическим торткулем», исходя из продолжения разрабатываемой типологии начиная с А.Н. Бернштама и К. М. Байпакова.

К памятникам региона типа поселения со стеной, длиной более 100 м. К. М. Байпаков относил Талгар, где имеются культурные слои VIII-XIII вв. Структура городов, а главное толщина культурных слоев, действительно отличаются у раннесредневековых городищ и поселений в Илийской и Шуйской долинах, главным образом: это может объясняться временем возникновения. Цитадели городищ Шуйской долины существовали уже более столетия к моменту зарождения Талгара, Чилика и Каялыка. Там был накоплен значительный докарлулкский культурный слой, связанный прежде всего с согдийской «колонизацией» – инфраструктурой торговых и иных связей, в которой согдийцы играли весьма значительную роль. В карлукское время (с централизацией власти?) необходимости в возведении цитадели на каждом крупной торткуле – не было. Во всем виде памятников – «торткулей» заметна массовость и серийность этих построек. Относительно небольшие размеры большинства памятников, возводимых на путях, в том числе вдоль водных источников, а также относительно крупные – свыше 200-300 м длины стены возводились в IX-XI вв. по общей строительной методике, во-многом, и тип жилища в караханидское время на этих памятниках был единым и отличался от античного или китайского Нового времени.

Мысль А. Н. Бернштама сводится к тому, что сами тюрки становятся жителями городов, что связано с принятием ислама [7. С. 48]. «Не случайно, что в тюркском лексиконе XI в. в сочинении Махмуда Кашгарского тюркские термины ремесленного производства уже не единичное явления, а в сочинении «Кудатгу Билиг» также XI в. , в нравоучениях о лучшем управлении государством, статьи о ремесленниках и городской жизни вообще занимаю весьма значительное место», тем самым сравнивая отношение тюрок к городской жизни VIII и XI в. А.Н. Бернштам наблюдал значительную разницу. «Подготовленные саманидской эпохой интерес и тяга к городской жизни неизбежно привели эту массу кочевников-карлуков и других тюркских племен к поддержке и защите ислама… Вот почему в Семиречье, равно как и в Таразе, эта мусульманская культура в XI-XII вв. не ослабевает и городская жизнь.» [7. С. 49].

Памятники городской и поселенческой культур, со структурой торткуля, в Илийской долине возникли в короткий период X-XII. В Таласской и Чуйской долине могут быть датированы чуть более ранним временем, вероятно, большинство из них возникло в X в. Этот тип памятников получил наибольшее распространение в этот период благодаря острой необходимости возведения серий типовых городов, поселений, караван-сараев, благодаря резко возросшим процессам урбанизации. В последующую эпоху порядка в континентальных масштабах Монгольской империи и улусов стены были редким явлением. Да и городская культура региона была принесена в жертву иному хозяйственному типу, который на долгие столетия установился в регионе.

Возможно, первая стена вокруг шахристана Талгара была небольшой и имела прямоугольную форму, знаменовала определенный этап развития города в карлукскую эпоху, о чем упоминалось выше, по свидетельствам В. Д. Городецкого [10. С. 51]. В дальнейшем, на рубеже IX-X вв. была построена, предположительно «караханидская» стена на том месте, на котором она сохранилась в значительном объеме до нашего времени: регулярной, практически квадратной в плане форме. Будущие исследования структуры Талгара подтвердят или опровергнут это предположение, в том числе и взятие проб, возможно дадут точную, узкую датировку. Проведение трассы Великого Шелкового пути, вовлечение в мир аграрного и ремесленного производства, обмен всеми современными на тот момент достижениями свидетельствует о подобной «революционности» в подходе к формированию городской структуры, как поселения и города типа «торткуль». В результате меньшей длиной стены оборонялась большая площадь города. Структура города стала регулярной, не стена строилась вокруг жилья или усадьбы, а наоборот. Развитие и упорядочение городской структуры было одним из явных достижений караханидского этапа развития городской культуры. Новая элита «вписывалась» в новую структуру города, во-многом, видимо, благодаря мусульманской культуре. Можно рассматривать и влияние Восточного Туркестана, на территории которого торткули известны с VIII в. Иволгинское городище хуннского времени имеет прямоугольную форму. Тем самым, типологию «торткулей» необходимо далее систематизировать, исходя из полученных данных по этому разнообразию памятников, хронологии, географии.

Топоплан и ректифицированное фото войдут в базу данных для мониторинга городища Талгар. Безусловно, подобная методика мониторинга будет совершенствоваться и отчеты о состоянии памятников культурного наследия будут приближаться к данным объективного контроля, за которым будущее. Опыт широко внедряться. Даже небольшая совместная работа, выполненная с Е.С. Казизовым принесла огромный результат и опыт в деле современной документации. Современные технологии упрощают, но главное уточняют документацию археологических памятников. Позволяют мониторить состояние памятников объективно и, фактически в режиме реального времени.

Литература

1. Байпаков К. М. Антропоморфный кувшин из Талагара //Археологические открытия 1973 года. М.: Наука, 1974. 560 с.
2. Байпаков К. М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана. Книга II. Урбанизация Казахстана в IX – начале XIII в. (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Алматы: Археологическая экспертиза, 2013. 514 с.
3. Байпаков К. М. Древние города Казахстана. Алматы: Аруна Ltd, 2007. 384 с.
4. Байпаков К. М., Воякин Д. А., Акылбек С. Ш., Антонов М. А., Сорокин Д. В. Историческая география Отрара и Отрарского оазиса: основа сохранения и защиты // Известия НАН РК Сер. обществ. наук. 2006, № 1. С. 3-33.
5. Байпаков К. М. Таймагамбетов Ж. К. Археология Казахстана. Алматы: Казак университеті, 2006. 355 с.
6. Баринова Е. Б. Влияние Китая на культуру кочевых народов Средней Азии // Российская Археология. 2012. № 3. С. 63-71.
7. Бернштам А. Н. Памятники старины Таласской долины. Историко-археологический очерк. Алма-Ата: Казахское объединенное Государственное издательство, 1941. 66 с.
8. Бернштам А. Н. Памятники старины Алма-Атинской области // Известия АН КазССР. Серия археологическая. Вып. 1. Алма-Ата. 1948. С. 79-91.
9. Бернштам А. Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая / МИА № 26. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1952. 348 с.
10. Городецкий В. Д. Талгарское городище // Известия Средазкомстариса. Ташкент: Средазкомстарсис. 1928. Вып. 3. С. 49-55.
11. Гук Д. Ю. Документирование археологических раскопок в цифровую эпоху// Историческая информатика. № 2 (24). С. 101-114.
12. Деом Ж.-М., Сала Р. Урбанизация Северо-Восточного Тянь-Шаня в средние века (Синь-Цзян, КНР) // Роль номадов в формировании культурного наследия Казахстана. Научные чтения памяти Н.Э. Масанова. Сб. мат-лов. Медж. науч. конф. Алматы: Print-S , 2010. С. 235-251.

13. Железняков Б. А., Жумай Г., Суатаева Д. С. Ортағасырлық Талғар аумағындағы ескерткіштер туралы археологиялық деректер // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршы «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы. 2021. № 1 (68). С. 272-282.
14. Зиняков Н. М., Савельева Т. В. Палеоэкономика средневековых городов Илийской долины VIII-XIV вв. (по археологическим источникам). Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, 2020. 520 с.
15. Кожа М. Б. Обнаружение остатков «длинной» внешней стены городища Отрартобе // Роль номадов в формировании культурного наследия Казахстана. Научные чтения памяти Н. Э. Масанова. Сб. мат-лов. Медж. науч. конф. Алматы. 2010. С. 347-251.
16. Копылов И. И. Отчет об археологических раскопках на Талгарском городище в 1981 году. Алма-Ата, 1982. // Архив ИА им. А.Х. Магулана. Фонд 11. Опись 15. Дело № 1887. 22 с.
17. Копылов И. И., Керекеша Л. И. Талкир (древний Талгар) – развилка Великого Шелкового пути // Археологические памятники на Великом Шелковом пути. Алматы. 1993. С. 122-136.
18. Маргулан, А. Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1950. 122 с.
19. Рыбаков Н. И. Дипломатические контакты карлуков Семиречья и кыргызов Енисея: начало IX в. // Народы и религии Евразии. 2017, 1-2 (10-11). С. 56-66.
20. Савельева Т. В. Оседлая культура северных склонов Заилийского Алатау в VIII-XIII вв. Алматы: Гылым, 1994. 216 с.
21. Савельева Т. В. Формирование средневековых городов у кочевников (по материалам раскопок городища Талгар) // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. Алма-Ата: Наука. 1989. С. 432-438.
22. Сала Р., Деом Ж.-М. Средневековые торткули Северного Тянь-Шаня и среднего течения Сырдарьи // Роль номадов евразийских степей в развитии мирового военного искусства. Научные чтения памяти Н. Э. Масанова. Алматы: Print-S.. 2010. – С. 263-286.
23. Sala R. The Medieval Urbanization of Northern Central Asia and the International Monetary System // Геология в 21 веке. Материалы научно-практической конференции «Сатпаевские чтения». Алматы 14-15 Апреля 2011 г. Алматы: Алматы: КазНИТУ имени К. И. Сатпаева, 2011. С. 425-430.

РАЗВЕДОЧНО-ПОИСКОВЫЕ РАБОТЫ НА ПРИЛЕГЕАЮЩИХ К ИССЫКСКОМУ МИКРОРЕГИОНУ ТЕРРИТОРИЯХ, ВКЛЮЧАЯ ВЫСОКОГОРЕ УРОЧИЩА КЫЗЕМШЕК В ВЕРХОВЯХ Р. ЕСИК

Тулегенов Т. Ж., Сычева Н. С.
Государственный историко-культурный музей-заповедник «Есік»
г. Есик, Казахстан

ЕСІК ӨЗЕНІНІҢ ЖОҒАРҒЫ САҒАСЫНДАҒЫ ҚЫЗЕМШЕК ШАТҚАЛЫ МЕН ЕСІК ЫҚШАМАУДАНЫНА ІРГЕЛЕС АУМАҚТАРДА ЖҮРГІЗІЛГЕН БАРЛАУ-ІЗДЕСТІРУ ЖҰМЫСТАРЫ

Тулегенов Т. Ж., Сычева Н. С.
«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы,
Есік қ., Қазақстан

Түйіндеме. «Есік» мемлекеттік тарихи мәдени музей-қорығы 2021 жылы «Шелек-Талғар қосөзені аралығындағы ерте көшпелілер қорғандарының конструктивті ерекшеліктері» атты ғылыми жобасы аясында, Есік өзенінің жоғарғы ағысындағы Қыземшек шатқалының биік тауларымен қоса Есік шағын аймағына іргелес аумақтарға археологиялық барлау жұмысын жүргізді. Есік археологиялық кешенінің ұзақ уақыт бойы зерттелуіне қарамастан, ондағы қорымдардың шекарасы нақты анықталмаған. Оң жағалаудағы бөлігі мен биік таулы аймақтағы ескерткіштер жоспарға енбеген. Музей-қорық қызметкерлері «Тасгүл» саяжайының аумағынан, «Құлжа тасжолының» бойынан, «Төлеби» ауылының маңынан обалы үйінділердің үш бірдей шоғырын тауып, құжаттады. Кейбір қорғандардан қазіргі заманғы тонаудың іздерінің анықталуына байланысты оларды есепке алу өзекті мәселеге айналып отыр. Есік қаласының жоғарғы бөлігінде, Сальников-Микушино маңындағы террассада көлемді үш элиталық қорған сипатталып жазылды. Қарама-қарсы бетінен елді-мекеннің іздері анықталды. Жалпы, қорық-музейдің қорғау аймағынан басқа жартас бетіндегі ескерткіштер, тау бөктеріндегі қоныстар мен қорымдар және Есік өзені аңғарының ескерткіштерін толықтай қамтитын «Есік археологиялық кешені» туралы нақты айтуға болады. Бұл зерттеу жобасының басты мақсаттарының бірі –

ескерткіштердің құрылымдық ерекшеліктерін зерттей отырып, ерте көшпенділер дәуіріндегі қоғамның стратификациясы (әлеуметтік құрылымы), сондай-ақ олардың тайпалық ерекшелігі туралы көбірек мәлімет алуға болады.

Түйін сөздер: Іле Алатау, барлау, биік таулар, обалар, елді-мекен.

EXPLORATION AND PROSPECTING WORKS IN THE TERRITORIES ADJACENT TO THE ISSYK MICRODISTRICT, INCLUDING THE HIGHLANDS OF THE KYZEMSHEK TRACT IN THE UPPER REACHES OF THE ESIK RIVER

Tulegenov T. Zh., Sycheva N. S.
State Historical and Cultural Museum-Reserve «Esik»
Esik, Kazakhstan

Abstract. In 2021, within the framework of the scientific project "Constructive features of early nomad mounds between the Shelek-Talgar confluence", the "Esik" state historical and cultural museum-reserve carried out archaeological exploration in the areas adjacent to the small area of Esik, including the high mountains of the Kyzemshek gorge in the upper reaches of the Esik river. Despite the long-term study of the Esik archeological complex, the boundaries of the cemeteries there have not been clearly defined. Monuments in the part of the right bank and in the highlands are not included in the plan. The museum-reserve staff found and documented three identical clusters of rubble in the territory of the "Tasgul" country house, along the "Kulzha highway" near the village of "Tolebi". Due to the detection of traces of modern looting in some mounds, their accounting is becoming an urgent issue. In the upper part of the city of Esik, on the terrace near Salnikov-Mikushino, three large elite mounds were described. Traces of the settlement were found on the opposite side. In general, in addition to the protected area of the reserve-museum, it is possible to speak clearly about the "Esik archeological complex", which includes monuments on the rock face, settlements and cemeteries on the hillsides, and monuments of the Esik river valley. One of the main goals of this research project is to learn more about the stratification (social structure) of the early nomadic society, as well as their tribal characteristics, by studying the structural features of the monuments.

Keywords: Ile Alatau, reconnaissance, highlands, burial mounds, settlements.

В полевом сезоне 2021 г. в рамках научно-исследовательского проекта «Конструктивные особенности курганов ранних кочевников Шелек-Талгарского междуречья» были проведены разведывательные археологические работы в верховьях реки Есик с целью выявления новых и повторной фиксации уже исследованных памятников. Основными маршрутами археологической экспедиции являлись разведочно-поисковые работы на прилегающих к Иссыкскому микрорегиону территориях, включая высокогорье урочища Кыземшек.

— Есикский археологический комплекс включает в себя все памятники левобережной и правобережной части поймы реки Есик от среднего течения до ее истоков. Здесь встречаются палеолитическая стоянка Рахат (верхний палеолит) и этнографическая древность (ране мусульманские кладбища).

Несмотря на свою, довольно длительную историю изучения, границы некрополя археологического комплекса Есик были определены не вполне четко – правобережная часть верховья реки Есик и памятники высокогорной зоны не вошли в план комплекса. По результатам археологических работ были обнаружены и задокументированы скопления курганов сакского периода Орикти, Кызылжар, Толе би, письмена тюркского времени и культовый объект наскальной живописи в урочище Кыземшек. Пройденный отрядом круговой (с радиальными выходами) маршрут общей протяженностью 100 км, с кратковременной остановкой, зафиксировал и зарегистрировал 30 археологических памятников в 10 пунктах.

Имеющиеся сведения по ранее изученным объектам отражали данные 10-15 летней давности, без указания их местоположение. Позднее, на основе данных маршрута и космо-аэрофотоснимков, был составлен подробный план зафиксированных памятников с привязкой к точным GPS – географическим координатам.

Ниже приведем краткое описание некоторым исследованным могильникам:

— памятники в районе дачного массива *«Тасгуль» и по Кульжинской трассе:*

1. Два кургана (правобережная часть могильника Иссык) – находятся в 100 м от трассы вдоль БАКа Енбекшиказахского района Алматинской области (N 43°25'40,0"; E 077°23'42,0"). Курган расположен на предгорной равнине у подножия северного склона хребта Иле-Алатау на подъезде в дачный массив Тас-Гуль. Насыпи курганов сложены из земли и камней, задернованы. Диаметры насыпей курганов 32 м, высотой 3 м. В насыпи кургана в центре прослеживается след от воронки диаметром 8-9 м и следы современного ограбления. С западной стороны яма грабителей 3х3 м, глубиной 1.7 м. В центре воронки растет дерево урючной породы. Предварительная датировка V-III вв. до н. э.

2. Одиночный курган находятся в 250 м от трассы вдоль БАКа Енбекшиказахского района Алматинской области (N 43°25'40,0"; E 077°23'42,0"). Курган расположен на предгорной равнине у подножия северного склона хребта Иле-Алатау на пашне в 30 м от головного арыка. Насыпь кургана сложена из земли и камня, задернована. Диаметр основания насыпи 45 м, высота 2 м. В центре кургана оплывшая грабительская воронка. По периметру встречаются крупные валуны из гальки? (возможно крепиды). Предварительная датировка V-IV вв. до н. э.

3. Два кургана находятся в 500 м от трассы вдоль БАКа Енбекшиказахского района Алматинской области (N 43°25'37,0"; E 077°23'33,0"). Курганы расположены на предгорной равнине у подножия северного склона хребта Иле-Алатау на пашне в 25 м от головного канала. Курганы вытянуты цепочкой, ориентированную по оси юго-восток – северо-запад. Насыпи курганов сложены из земли и камней, задернованы. Диаметры насыпей курганов по 17 м, высота 1,5 м. Расстояние между курганами 14 м. К западу от курганов расположен фермерский домик. Предварительная датировка IV-III вв. до н. э.

4. Курган раннего железного века в 50 м от трассы Кульжинка и в 1 км от поворота на г. Есик Енбекшиказахского района Алматинской области (N 43°25'11,0"; E 077°21'46,0"). Курган расположен на предгорной равнине у подножия северного склона хребта Иле-Алатау на пашне. Оплывшая насыпь кургана сложена из земли и камней, сильно задернована. Диаметр насыпи кургана 35 м, высота 2 м. Предварительная датировка V-IV вв. до н.э.

5. Курган раннего железного века в 10 м от трассы Кульжинка-Хоргос Енбекшиказахского района Алматинской области, в 90 м к востоку от Кульжинской трассы (N 43°25'20,6"; E 077°21'03,1"). Курган расположен на предгорной равнине у подножия северного склона хребта Иле-Алатау на пашне. Насыпь кургана сложена из земли и камней пологая, оплывшая, сильно задернована. Диаметр насыпи кургана 35 м, высота 3 м. Предварительная датировка V-IV вв. до н. э.

6. Курган раннего железного века в 100 от трассы Кульжинка-Есик Енбекшиказахского района Алматинской области, в 90 м к востоку от Кульжинской трассы (N 43°25'20,6"; E 077°21'03,1"). Курган расположен на предгорной равнине у подножия северного склона хребта Иле-Алатау на пашне. Оплывшая насыпь кургана сложена из земли и камней, сильно задернована. Диаметр насыпи кургана 45 м, высота 2,5 м. Предварительная датировка V-IV вв. до н. э.

7. Курган раннего железного века в 542 от трассы Кульжинка-Есик Енбекшиказахского района Алматинской области, в 1 км к северу от Кульжинской трассы (N – 43°24'50,0", E – 077°21'38,0"). Курган расположен на предгорной равнине у подножия северного склона хребта Иле-Алатау на пашне. Насыпь кургана сложена из земли и камней сильно задернована. Диаметр насыпи кургана 40 м, высота 1,5 м. Предварительная датировка V-IV вв. до н.э.

— памятники на территории *автотрассы Есик-Талгар* (курганные могильники Орикти 1, 2 и т.д.):

1. Одиночный курган расположен в предгорной долине по оси СЗ-ЮВ, на территории п. Орикты, по улице Алматинская, северо-западней и в 35м от ул. Пролетарская, Енбекшиказахского района Алматинской области (N 43°24'56,0", E -077°36'16,7"). Насыпь кургана в верхней части уплощена, сложена из земли и камней. Диаметр насыпи кургана 20 м,

высота 2 м. Южная сторона насыпи частично разрушена. Предварительная датировка V-IV вв. до н.э.

2. Могильник Өрікті (группа 1). Алматинская область, Енбекшиказахский район, с. Рахат (в 0,9 км. к ЮВ). Географические координаты: N: 43°21.940′; E: 077°22.373′. Три кургана из пяти относятся к числу крупных. Наземные конструкции из земли возможно имели панцирное покрытие. Насыпи курганов густо заросли кустарником, имеются воронки. Максимальный диаметр курганов до 40 м, высота – 2,8 м. Большие курганы расположены с юго-востока на северо-запад, а малые север-северо-восток. По внешним признакам можно отнести к эпохи ранних кочевников.

3. Могильник Өрікті (группа 4). Алматинская область, Енбекшиказахский район, с. Рахат (в 0,5 км. к ЮВ). Географические координаты: N: 43°21.942′; E: 077°22.374′. Состоит из семи курганов, расположенных цепочкой с юга на север. Наземные конструкции из земли и камня имеют следы древних грабительских воронок. Диаметры курганов от 5 до 26 м, высота от 0,5 до 1,75 м. По внешним признакам можно отнести к эпохи ранних кочевников.

— памятники на территории *автотрассы Есик-Байдибек би* (Маловодное):

1. 1.Одиночный курган. Курган находится в 5 м от трассы Есик-Маловодное в поселке Кызылжар Енбекшиказахского района Алматинской области (N 43°21'55,0"; E 077°30'04,0"). Насыпь кургана, сложенная из земли, имеет повреждение с северной и восточной стороны. Диаметр насыпи кургана 45 м, высота 1,5 м. Верхняя часть кургана уплощена, курган сильно задернован. По периметру насыпи пристроены жилые дома, вследствие чего нарушена охранная зона. Диаметр насыпи кургана 45 м, высота 1,5 м. Предварительная датировка V-IV вв. до н.э.

— памятники *у поселка Толе би* (часть курганов имеют следы современного ограбления, что делает, особенно актуальным их постановку на учет):

1. Группа курганов расположен в 300 м от трассы Есик-Маловодное в районе мусульманской кладбище. Географические координаты: N: 43°21.942′; E: 077°22.374′. Бессистемный, компактный могильник, состоящий из 5-ти курганов, уплощенных с окольцовкой и выкладками из камня. Предварительная датировка III-II вв. до н.э.

2. Два кургана раннего железного века – находятся в 250 м от трассы Есик-Маловодное к северо-западу от с. Толе би Енбекшиказахского района Алматинской области (N – 43°13'48,9", E – 077°49'97,6"). Курганы расположены на искусственной возвышенности. Насыпи курганов в верхней части уплощены, сложены из земли и камней, сильно задернованы. Диаметр большого кургана 35 м, высота 1.5 м. В центре насыпи – грабительская воронка диаметром около 3 м и глубиной 0,5 м. Расстояние между курганами 10 м. Второй курган, диаметром 15-18 м, высотой 1 м, возможно использовался как землянка – с северо-восточной стороны имеется проход. На противоположной стороне обнаружены следы поселения.

В верхней части реки Есик, на надпойменной террасе возле щели Сальникова-Микушино были описаны *три элитарных кургана,* довольно внушительных размеров, а также зафиксированы следы поселения.

1. Три кургана раннего железного века находятся при входе у щели Сальникова-Микушино (N 43°19'10,0"; E 077°30'31,8"). Курганы расположены на вершине сопки правого берега р. Есик и вытянуты в цепочку, ориентированную по оси северо-запад – юго-восток. Насыпи курганов сложены из земли и камней, пологие и оплывшие, сильно задернованы. Диаметры насыпей курганов от 20 до 30 м, высота от 1 до 1,8 м. Расстояние между курганами 30 и 45 м. В основании и в верхней части насыпей курганов прослеживаются кольцевые каменные выкладки. Предварительная датировка IV-III вв. до н.э.

Еще один маршрут археологического отряда проходил от верховья реки Есик до урочища Кыземшек, где так же были обнаружены несколько курганов, предположительно сакской эпохи.

Гора Кыземшек узловая для нескольких ущелий Есик-Талгарского междуречья. Небольшое плато, расположенное здесь, по сути, являлось местом встречи древних племен кочевавших в низовьях рек. Древние скотопрогонные трассы и пути для гужевого транспорта

хорошо известны местным туристам и охотникам как оптимальные пути прохождения из Талгарского ущелья в Иссыкское. Вдоль трасс нередко встречаются следы стоянок и могильники. Наличие разновременных памятников и их отчетливая связь с особенностями географии места предполагает перспективность дальнейших исследований.

В заключении хотелось бы отметить особую актуальность разведки, как особой и крайне важной составляющей работы археологов. Сотрудники музея-заповедника «Есік» провели не только визуальный осмотр прилегающих к могильнику Иссык территорий, но и провели опрос местных жителей, по результатам которого было установлено нахождение нескольких памятников археологии. Так, один из жителей верхней части города Есик (пожелавший остаться неизвестным) передал в фонд музея большое количество случайных находок, найденных им в предгорьях. Находки датируется IX-XI вв. н.э. В другом случае, по результатам опроса было определено нахождение тюркской надписи, что само по себе уникальная находка, с учетом ее расположения.

Перспективы разведочных работ очень велики, однако, к сожалению, разведка часто финансируется по остаточному принципу, что не позволяет масштабировать поисковые работы. На данный момент крайне необходимо зафиксировать именно высокогорные памятники (петроглифы на маренах вблизи озера Акколь, курганы, могильники), которые в условиях резких климатических изменений разрушаются более интенсивно. Эти данные помогут в значительной степени дополнить границы Есикского археологического комплекса.

Работа выполнена при финансовой поддержке Министерства культуры и спорта Республики Казахстан, проект №BR08555232/ПЦФ: «Конструктивные особенности курганов ранних кочевников Шелек-Талгарского междуречья».

Литература

1. Акишев К. А. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. М.: «Искусство», 1978. 142 с.
2. Бейсенов А. З. Археолог Б. Нұрмұханбетов және Есік өңірі ескерткіштерін зерттеу мәселесі // «I Есік оқулары: Алтын адам және Еуразияның дала белдеуінің көшпенділер археологиясының мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференция материалдары. Алматы, 2020. 34-52 бб.
3. Бернштам А. Н. Памятники старины Алма-Атинской области (По материалам экспедиции 1939 г.) // Известия АН КазССР. Сер.археол. 1948. Вып. 1. № 46.
4. Государственный список памятников истории и культуры Казахской ССР республиканского и местного значения. Сб. Документов. Алма-Ата, 1983. С.23.
5. Григорьев Ф. П., Камалова Г. М. Исследовательские работы по определению охранных зон могильника Иссык // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы: материалы международной научной конференции, посвященной 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А. Х. Маргулана КН МОН РК. Алматы, 2011. Т. 2. С.89-96.
6. Загородний А. С., Григорьев Ф. П. Дополнительные данные о могильнике Иссык // Вопросы археологии Казахстана. Алматы, М., 1998. Вып.2. С. 117-119.
7. Максимова А. Г. Еще один курган Иссыкского могильника // Археологические памятники Казахстана. Алма-Ата,1978. С.188-193.
8. Нұрмұханбетов Б. Н., Ахатов Г. А., Бермағамбетов А. Ж. Есік қорымындағы археологиялық зерттеулер // Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2004 жылғы Археологиялық зерттеулер жайлы есеп. Алматы: Алматы кітап, 2005. Б.17-18.
9. Нурмуханбетов Б. Н., Бейсенов А. З., Бояубаев Б. Поиски и раскопки а Алма-Атинской области за 1988 г. Алма-Ата, 1988 г.
10. Нурмуханбетов Б., Мухтарова Г.Р. Могильник Иссык – некрополь Иссык – Археологический комплекс Есик-Рахат – Республиканский государственный историко-культурный заповедник-музей «Иссык» // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии. Караганды: Technology of Imaging, 2011. С.54-57.
11. Тулегенов Т. Ж., Амаргазиева А. Ж. Жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау жұмысы: Есік қорымының қазіргі таңдағы техникалық жай-күйі // Хабаршысы «Тарих сериясы» / Вестник «Серия историческая»/ JOURNAL «of history» ғылыми журналы. № 3 (98), 2020. С. 108-114.
12. Омаров Ғ. Қ., Тулегенов Т. Ж., Бесетаев Б. Б. Есік қорымы және оған іргелес жатқан Оңтүстік Шығыс Жетісудың ерте көшпелілердің жерлеу кешендері // Bulletin of history. Al-Farabi Kazakh National University. 2022. № 2 (105). С. 195-202.

МАТЕРИАЛЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАЗВЕДОК, ОБЪЕКТОВ ПОЛУОСЕДЛОЙ КУЛЬТУРЫ ЗАЙСАНСКОЙ КОТЛОВИНЫ, ПРОТОТЮРКСКОГО И ТЮРКСКОГО ПЕРИОДА

Баймуханов Н. Б.
«Almaty Radiocarbon» ТОО,
г. Алматы, Казахстан

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУДІҢ МАТЕРИАЛДАРЫ, ЗАЙСАН САУЫ, ПРОТҮРКІ ЖӘНЕ ТҮРКІ ДӘУІРІ ЖАРТЫЛАЙ ОТЫРЫҚШЫЛЫҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ОБЪЕКТІЛЕРІ

Баймұханов Н. Б.
«Almaty Radiocarbon» ЖСШ,
Алматы қ.,Қазақстан

Түйіндеме. 2020-2021 жж. кезеңінде жүргізілген археологиялық барлау нәтижесінде Шығыс Қазақстан облысының Зайсан, Күршім және Тарбағатай аудандарының аумағында, Қара Ертіс сағасы аңғарында және оған іргелес аумақтарда Бошықтыхан-хит тарихи-мәдени мұра объектілерінің бұрын белгісіз кешені (Қалжыр өзенінің бойындағы Қытай бекінісі деп те аталады) анықталды және зерттелді. Сарыжыра, Ақжар, Ақарал секілді дамыған қоныстардың шоғырлану элементтері, бекініс құрылыстарының жүйесі, ирригациялық және ғибадат сарайы құрылыстарының кең желісімен ұсынылған, сондай-ақ, кеме арналары болуы мүмкін орындарда анықталды.

Ұсынылған зерттеу Қазақстан Республикасының ғылымы мен «ұлттық идеясы» тұрғысынан неғұрлым өзекті болып табылатын кешенді кең ауқымды археологиялық ізденістердің бағытын айқындаудың негізгі мақсатын қояды, оның нәтижелері ерте орта ғасырлардағы болған процестер мен тарихи оқиғалардың бейнесін толық көлемде қайта жасауға көмектеседі және ежелгі түркі этносаяси құрылымдарының жоғалған даму эпизодтарын қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: ерте орта ғасырлар, хунну, теле тайпалары, ежелгі түріктер, Оңтүстік Алтай, Шығыс Қазақстан, Ақарал, Сарыжар, Бошуктухан-хит, ирригациялық каналдар, Зайсан көлі.

MATERIALS OF ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS, OBJECTS OF THE SEMI-SETTLEMENT CULTURE OF THE ZAYSAN BOWL, PROTO-TURKIC AND TURKIC PERIOD

Baymukhanov N. B.
«Almaty Radiocarbon» LLP,
Almaty, Kazakhstan

Abstract. The result of archaeological exploration in the period 2020-2021 on the territory of the Zaysan, Kurchum and Tarbagatai districts of the East Kazakhstan region presents in article. Previously unknown complex of sites of historical and cultural heritage of Boshoktuhan-hit was identified and studied (also called the Chinese Fortress along the Kalzhir River), the area of Saryzhyra, Akaral, Akzhar, represented by elements of a developed settlement agglomeration, a system of fortifications, an extensive network of irrigation, palace and religious buildings, and, possibly, shipping canals. Are in the valley of the mouth of the Black Irtysh and adjacent territories.

The presented study sets the main goal of determining the most relevant from the point of view of science and the "National Idea" of the Republic of Kazakhstan. The direction of complex large-scale archaeological research, the results of which will help to recreate the picture of the processes and historical events of the early Middle Ages in its entirety and will make it possible to restore the lost episodes of the development of ancient Turkic ethno-political formations.

Keywords: Early Middle Ages, Hunnu, tribes of Tele, ancient Turks, southern Altai, East Kazakhstan, Akaral area, Saryzhara, Boshuktuhan-hit, irrigation canals, Zaisan Lake**.**

Материалы и методы. Для написания данной научной статьи была организована разведка на археологические объекты, с целью сбора органического материала для выявления возраста

радиоуглеродным методом и первичного археологического анализа строительных гарнизонов. На основе выявления возраста археологических объектов была сконструирована историческая реконструкция, которая связывает исследуемую территорию с теми или иными народами и их историческую значимость в качестве предкового наследия.

Данные археологической разведки

Исследуемый регион находится в юго-восточной части Восточно-Казахстанской области. Большая часть территории расположена в Зайсанской и Шиликтинской впадинах, которые представляют собой обширный горный прогиб. Поверхность Зайсанской котловины сложена кайнозойскими речными и озёрными песками и глинами. В некоторых местах над наклонными равнинами котловины возвышаются останцовые горные массивы. В дельте Чёрного Иртыша встречаются участки тугайных лесов. В регионе преобладают пустынные и полупустынные ландшафты. Озеро Зайсан и южная часть Бухтарминской плотины расположены в самой низкой части впадины. Климат резко континентальный. На территории впадины дуют сильные ветры с запада и юго-запада. Почва коричневая, розовато-коричневая, в восточной части преобладают песчаные почвы.\

В результате обобщения и систематизации данных о регионе Зайсанской котловины и сборе различных информации исторических документов и анализа космоснимков в 2020-2021 годах формируется научно-исследовательский отряд, и проводится ряд археологических экспертиз с целью сбора материалов для проведения радиоуглеродного анализа, и изотопного датирования культурных слоев и напластований, интересующих нас объектов.

В итоге проведения археологических разведывательных экспедиций, обширная часть Зайсанской котловины была обследована на предмет обнаружения локальных участков концентрации археологических обьектов.

Таким образом, выделено несколько перспективных мест: местность Акарал (расположена южнее устья Черного Иртыша, в том месте, где он впадает в озеро Зайсан), Строительно-архитектурный комплекс Сарыжара (расположен в 4,5 км на северо-запад от одноименного поселка Саржыра, Зайсанского района), и памятник историко-культурного наследия Бошокту-хан-хит (китайская крепость), расположенный на территории Курчумского района Восточно-Казахстанской области.

Акарал. При провидении археологической разведки в 2020-2021 годах в окрестностях у п. Акарал, была частично исследована пойменная долина, в районе урочища Кенарал, площадь территории составила более 1000 га.

Сама пойменная долина расположена южнее устья Черного Иртыша, в том месте, где он впадает в озеро Зайсан. Пойменная долина имеет относительно ровный рельеф, на открытых песчаных участках которого произрастает низкорослый кустарник редуцированного типа.

Тип почвы состоит из серого и желтого суглинка с содержанием лессовых отложений, на поверхности открытых участков, фиксируется речной галечник мелкой фракции разного оттенка. Рельеф данной местности относительно ровный, на его поверхности повсеместно фиксируются упорядоченные сети частично сохранившихся ирригационных систем, в виде арычно-поливных каналов. На территории данной местности обнаружены фрагменты станковой керамики от станковых керамических сосудов. И поэтому в этом на месте обнаружения керамических фрагментов среди руин жилища заложен шурф, который имеет прямоугольную форму, ориентирован по оси север-юг. Размер – 2х1 м, глубина шурфа составляет – от 25 до 50 см, относительно поверхности дернового горизонта, в грунтовом заполнении шурфа, отобран материал в виде древесного угля на радиоуглеродное датирование. Результат образца FTMC-ХК17-5 1571+26 82.23+0.27, показал датировку, соотносимую с – 450 годом.

При визуальном осмотре данной местности путем пешего обхода и снимков с беспилотного летательного аппарата, в окрестностях, небольшими локациями фиксируются развалины и фундаменты хозяйственно-жилищных комплексов вдоль рукотворных арычно-поливных каналов, на всей охваченной нами территории.

Сарыжара. Строительно-архитектурный комплекс Саржыра, расположен в 4,5 км на северо-запад от одноименного поселка Саржыра, на пологой равнине правого берега реки Бесенька, западнее крепости на расстоянии 700 м, расположено устье р. Шолакбулак, где она впадает в р. Бесеньку**.**

Памятник историко-культурного наследия раннесредневековый строительно-архитектурный комплекс Саржыра представляет собой, крупный центр развитой городской агломерации, состоящий из цитадели, рабада и шахаристана, огороженными мощными внешними стенами на которых, фиксируются фортификационные сооружения в виде восьми башен уплощенной конусной формы с расширенным основанием. Крепость в планиграфии имеет подквадратную форму, размером – 135х135 м, средняя высота внешней стены составляет около – 2 м, относительно поверхности дневного горизонта, территория крепости сильно задернована.

В северной и южной части крепости, в теле стен, параллельно друг другу, выявлены, ярко выраженные проемы входных ворот. В центральной части памятника расположена цитадель подквадратной формы размером – 75х75 м. Между цитаделью и шахристаном фиксируется крупный ров, возведенный в эстетических целях.

В окрестностях близлежащей территории, фиксируются элементы сложной ирригационной системы в виде каналов и арычно-поливных комплексов, длинна сохранившихся арыков варьируется от 1 до 20 км, и более, занимая обширную площадь восточной части Зайсанской котловины.

Для описания ярусов строительных горизонтов в юго-восточной части цитадели, заложена рекогносцировочная разведывательная траншея размером 20х2 м, траншея ориентирована длинными сторонами по линии запад-восток.

Стратиграфия памятника состоит из двух ярусов строительных горизонтов. Первый ярус представлен гумуссированными, суглинистыми напластованиями серого оттенка с включением древесного угля, и вкраплением паксовой крошки желтого оттенка. С обнаруженными паксовыми стенами.

В профиле восточной стенки на отметке 1,5 м, относительно поверхности дернового горизонта в центральной части раскопа, выявлены паксовые стены, размером 2х1,4 м, высотой 0,7 м. На уровне пола в юго-восточной части зафиксированы фрагменты ганчевой обмазки с частицами покрытия амальгамы золота. Рядом обнаружены два фрагмента гипсовой штукатурки белого насыщенного оттенка, размером от 34х25х0,4 мм, до 31х23х0,28 мм. С лицевой стороны, на которых фиксируется частично сохранённое, золочение в виде небольших фрагментов золотой фольги. Здесь же выявлены несколько крупных фрагментов канеллюрового резного штука с частично сохранившейся охрой розоватого оттенка на его поверхности. Второй ярус заполнен перемешенным суглинком темно-серого оттенка с включением карбонатных отложений и мелкодисперсного песка. Выше уровня пола фиксируются глинобитные стены размером 1,6х1м, с фрагментами оплывших строительных структур в виде развалов паксы.

В западной части разведывательной траншеи со стороны северного внутреннего фаса, на втором строительном горизонте, на отметке 0,5 м зафиксирована более ранняя кирпичная стена, имеющая длину – 3 м, ориентированная по линии север-юг, сложенная сырцовыми блоками, в метре западнее выявлен фрагмент аналогичной стены, сложенной сырцовыми блоками.

У фаса паксовой стены в восточной части на уровне пола второго горизонта, выявлены фрагменты алтарных протом, и фрагменты резного штука частично инкрустированные золотой фольгой. Здесь же обнаружены 32 археологически целых элемента терракотовой лепнины полусферической уплощенной формы с ярко выраженным спиралевидным орнаментом, и фрагмент керамического изразца, применявшийся в обрамлении внутренней части помещений культовых религиозных сооружений. Визуальный осмотр найденных материалов, говорит о, их принадлежности к месторасположению культового храмового комплекса, строительные конструкции которого скрыты под толщами грунтовых отложений.

С каждого яруса строительного горизонта произведен сбор материалов в виде древесного угля, для радиоуглеродного анализа, собранного в 2021 году, результаты которого датируют

слои несколькими хронологическими периодами обживания. Первый строительный горизонт – FTMC-XK17-3 1462+28 83.36+0.29, датируется – 558 годом. Второй строительный горизонт – FTMC-XK17-4 1709+27 83.83+0.27, датируется – 311 годом.

В 2020 году, при исследовании строительного горизонта, изучаемого археологического памятника, заложен шурф № 1, размером 2х2 м, расположенный в 15 метрах юго-восточнее разведывательной траншеи 2021 года, отобранный образец на радиоуглеродный анализ FTMC-SI52-1 1465+27 83.32+0.28, показал датировку, соотносимую с – 555 годом. Это подтверждает целостность образования первого строительного горизонта как единый период строительства и реконструкции данного дворцово-храмового комплекса на всей его площади.

По мимо, этого в шурфе № 2 заложенном в 2021 году на территории рабада, который имел размер 2х2 м, обнаружены материалы из металла, керамики и камня представленные предметами хозяйственного быта человека, в виде целой портальной медной бляшки стрельчатой формы от поясного набора, развалом станкового орнаментированного сероглинного керамического сосуда, и верхней целой части каменного дермена. Данные предметы обнаружены в грунтовом заполнении шурфа №2, датируются на основе радиоуглеродного анализа, сделанного из обнаруженного в слое древесного угля FTMC-XK17-5 1571+26 82.23+0.27 – 450 годом.

Исходя из полученных данных визуального осмотра территории, опираясь на результаты радиоуглеродного анализа и мониторинга спутниковых и аэрофотоснимков, и обнаруженных вещественных источников.

Строительно-архитектурный комплекс Сарыжара, является весьма развитой раннесредневековой городской агломерацией IV-VI вв., с наличием культового дворцово-храмового комплекса, и сложной ирригационной системой каналов, на северных отрогах Великого Шелкового пути.

Уникальность данного архитектурно-строительного комплекса, заключается в выявлении ранних периодов градостроительства, с хорошо сохранившимися элементами строительных конструкций и коммуникаций, раннее не изученных, на территории Восточного Казахстана.

Бошокту-хан-хит (Китайская крепость). Памятник историко-культурного наследия Бошокту-хан-хит, расположен на территории Курчумского района Восточно-Казахстанской области. Бошокту-хан-хит размещен, на низкой подтапливаемой первой надпойменной террасе левого берега р. Калжыр, в 3,8 км юго-восточнее одноименного поселка Калжыр.

Через весь памятник с севера-на юг протекает безъимянная речка, в нескольких местах находятся небольшие заболоченные участки, из-за чего все территория задернована луговой растительностью. С трех сторон территория комплекса окружена прямоугольником стен, только в западной части со стороны реки стена не фиксируется. Стены длинными сторонами ориентированы с севера на юг, размеры 602х440 м. В центральной части объекта фиксируются два руинированных сооружения, стены которого сложены из сырцового кирпича.

Сооружение 1, предположительно монастырь, представляет собой в плане квадрат, размерами 89х85 м, и высотой 2-3 м. В центре сооружения фиксируются оплывшие внутренние стены. Поверхность сооружения сильно разрушена из-за природных и антропогенных факторов. Во многих местах фиксируются грабительские воронки.

Сооружение 2, предположительно храм расположен ближе к северной части комплекса, представляет собой в планеграфии квадратное сооружение, размерами 92х89 м и высотой 1,5-2 м. В восточной части сооружения фиксируется небольшой объект типа субургана округлой формы, диаметром 20 м, высотой 1,2 м. В центре которого фиксируется грабительская воронка округлой формы.

В результате научно-исследовательских разведочных работ в 2021 году заложены несколько шурфов. Стратиграфический шурф № 1 расположен в западной части памятника, у края руин домовладения, заложен разведывательный шурф, размером – 1х1 м, глубина шурфа равна – 1 м. Грунтовое заполнение шурфа сложено наносными гуммированными суглинками серого оттенка с включением продуктов горения в виде фрагментов древесного угля. На дне шурфа обнаружены фрагменты от керамики от станкового керамического сосуда с орнаментацией в виде орнамента гребенки, и целое керамическое пряслице округлой формы

со следами лощения. Отобранный образец, в виде фрагмента древесного угля, на радиоуглеродный анализ FTMC-ХК17-2 1567+28 82.28+0.29, показал датировку, соотносимую с – 453 годом.

Второй стратиграфический шурф был заложен у внешнего фаса сырцовой комбинированной кирпичной стены центрального храмового комплекса, в северо-восточной части. Шурф № 2 имел квадратную форму, размером 1х1 м, заполнен грунтовой субстанцией перемешенного серого суглинка светлого оттенка. У дна шурфа в стенке, обнаружен археологически целый терракотовый жертвенник, чашеобразной формы, вместе с фрагментом древесного угля, который отобран на радиоуглеродный анализ, образец показал датировку, FTMC-ХК17-1 1670+29 81.23+0.29, соотносимую с – 350 годом.

Исходя из полученной информации радиоуглеродного датирования, данный архитектурно-строительный комплекс относится к существованию IV-VI веках, периода раннего средневековья.

Заключение археологической разведки

Исходя из материалов проведенных археологических разведок 2020-2021 годов, осуществленных на нескольких участках Зайсанской впадины, и анализируя данные топографических карт и спутниковых снимков. Авторы статьи предполагают, что обследованная местность, в особенности прибрежно-пойменная зона озера Зайсан со всех его сторон, имеет обширную территорию локальной застройки, на которой фиксируются фундаменты и руины строений как жилищно-хозяйственных, так и погребальных комплексов различных форм и очертаний. С наличием ярко выраженной и тщательно продуманной ирригацией, в виде полноценных судоходных каналов и участков арычно-поливной системы. Элементы, которых, выявлены в восточной части Зайсанской котловины, на памятниках историко-культурного наследия в местности Акарал, в районе месторасположения архитектурно-строительного комплекса Сарыжара, и Бошукту-хан-хит (Китайской крепости).

Что в идее, подразумевает существование на данной территории высокоразвитого древнего центра оседло-кочевой цивилизации, как важнейшего стратегического пункта ответвлений южной и северной веток участков Великого Шелкового пути.

Обобщая полученные данные, результатов радиоуглеродного анализа, мы выяснили тот факт, что отобранные образцы путем изотопного датирования, у обследованных нами объектов, свидетельствуют о наличии, и присутствии нескольких разновременных строительных горизонтов на каждом обследованном объекте. Возраст которых практически идентичный, и совпадает с одним и тем же временным промежутком застройки, что связывает данные памятники в единый архитектурно-строительный кластер раннесредневековой городской агломерации, и позволяет нам судить о возникновении в Зайсанской котловине, единого высококультурного и оседло-кочевого политического объединения.

Историческая реконструкция

Район черного Иртыша, озера Зайсан и вообще северо-восток Казахстана довольно скуп на какие-то исторические источники данной местности. Находясь под естественной природной защитой в виде Алтайских хребтов, путешественники не отваживались заходить в данную местность, а до китайских летописей доходили лишь какие-то отголоски о племенах, которые там жили. Подробные сведения мы получаем только в работе арабского географа аль-Идриси, жившего в 12 веке, и писавшего об обитавших там кимаках и их городах. Причем одним из источником, на который он ссылался, была рукопись, очевидно, сына кагана кимаков – Джанаха ибн Хакана ал-Кимаки [1]. Однако, казалось бы, стратегически важная местность, как черный Иртыш вблизи озера Зайсан, откуда можно было контролировать торговые пути, до появления, собственно, кимаков – была малоизучена, в силу скудности исторических данных. Задавшись определить историческую важность региона, авторы статьи организовали археологическую разведывательные экспедиции 2020-2021годы и собрали материал с целью определить возраст археологических объектов. В итоге, полученные результаты радиоуглеродным методом датирования, оказались неожиданными, и в какой-то мере сенсационными.

Ориентируясь на полученные возрасты объектов, нами была сконструирована историческая часть докимакского периода, которые мы разделили на 3 эпохи связывая их с возрастом археологических объектов, исследуемые в данной научной работе.

Эпоха северных хунну и Юэбань (151-490гг н. э.). В 1 веке нашей эры держава хунну после упадка от гражданской войны, разделилась на южные и северные кочевья. Южные хунну стали вассалами Имерпии Хань. Северные хунну постоянно терпели поражения от динлинов, сяньбийцев и южных хунну. Фань Е пишит: «В это время северные варвары ослабли, их сообщники отложились, южные кочевья нападали на них спереди, динлины совершали набеги сзади, сяньбийцы нападали с левой, а владения западного края теснили с правой стороны. Они не могли больше сохранять самостоятельность и поэтому ушли в отдаленные земли».

93 г.н.э. северный шаньюй попытался восстать и вернуться на север, но китайское войско его убило и уничтожило всех его сторонников. Между 120 и 150 годом хунну еще совершали набеги на оазисы Таримского бассейна. В 137 году отряд их воинов был изрублен правителем Дуньхуана у озера Баркуль, а в 151 году хунну совершили неудачное нападение на Хами и бежали, спасаясь от войск, посланных все из того же Дуньхуана [2]. Н. Я. Бичурин о пребывании северных хуннов локализовал их «в Урумци и Тарбагтае». Если в Восточном Туркестане они с течением временем исчезли или переселились в Тарбагатай, после неудачных набегах, то «некоторые поколения Гуннов долго еще существовали в Тарбагтае под другими именами, и в последствии учинились известными по своим военным подвигам» [3]. Записанная в VII веке китайская хроника «Бэй-ши» сообщает, что бежавший северный шаньюй перешел через хребет Гинь-вэй-шань (предположительно современный хребет Тарбагатай, расположенный на границе Китая и Казахстана) и «ушел на запад в Кангюй» (в сторону Сырдарьи) с теми, кто мог идти. А «малосильные, которые не в состоянии были следовать за ним» остались жить на своих прежних землях и образовали «Владение Юебань» (Юэбань). Согласно мнению ряда специалистов, именно осколки северных хунну, продвигаясь на запад и увлекая за собой встреченные по пути племена и народы, в 70-е годы IV века появились в степях Приазовья и Прикубанья, чтобы оттуда, покорив аланов, двинуться на города Боспора и готскую державу и уже в 376 году подойти к границам Римской империи[2]. Что касается Юэбань, то в Бэй-ши говорится: «Владение Юебань лежит от Усуня на северо-запад…». Это дало основание некоторым исследователям поместить Юэбань к северу от восточной части озера Балхаш. С другой стороны, в той же «Бэй-ши» сообщается, что Юэбань находилась «по северную сторону Кучи», — исходя из этого, русский этнограф и востоковед Н. А. Аристов считал, что Юэбань лежала в восточной Джунгарии, в районе озера Эби-нур. Возможно, в текст «Бэй-ши» вкралась ошибка, автор хроники имел в виду не «северо-запад», а «северо-восток». Впрочем, если принять во внимание, что, согласно «Бэй-ши», жители этой страны «занимают несколько тысяч ли пространства», их владения вполне могли включать в себя и берега Эби-нура, и берега Балхаша [2]. Археологическое исследование данной работы, и полученный возраст объектов (городов) позволяет определить, что центром Юэбань вероятней всего был вблизи озера Зайсан. О том, что хунны строили города, упоминается в Бань Гу, и найденный археологами хуннский город на левом берегу современной реки Селенги в Забайкалье «Иволгинское городище» в виде квадрата [2], позволяет предположить, что северные хунны могли и умели строить города и укрепления. Таким образом связь археологических объектов данной научной работы с Юэбань очевидна как по структуре, так и во возрасту объектов. Другим не маловажным доказательством расселение Юэбань по востоку Казахстана (от Тарбагатая до Береля), является найденный захоронение сяньбийцев, (по мнению авторов данной статьи – хуннские), радиоуглеродная датировка которых 3-4 век н. э. [4].

Самым знаменательным в сообщениях о Юэбань является упоминание об одинаковости языка населения этого государства, потомков «северных» хунну, с языком гаогюйцев, т. е. с языком древних тюркских племен. Таким образом, вполне осведомленный письменный источник, информация которого почерпнута из отчетов о личном общении китайских чиновников династии Северная Вэй с юэбаньскими послами, впервые фиксирует совершенно определенную, а именно тюркскую языковую принадлежность населения одного из древних государств, существовавшего на территории Казахстана и Джунгарии во II—V вв. Можно с

уверенностью утверждать, что с этого времени на огромном пространстве казахстанских степей вместе с племенами «северных» хунну появляется население, говорившее на древнем языке из тюркской языковой семьи [5].

Эпоха теле (гоацзюй, гаогюй). (492-546гг.н.э.). В конце IV-V в. все большее влияние на военно-политическую обстановку в монгольских и джунгарских степях стало оказывать самое значительное по численности и самое слабое по структурным связям объединение кочевников, которое вэйский историограф обозначал либо иероглифами гаоцзюй «высокие телеги», либо называл «гаоцзюйскими динлинами». Именно в «Истории династии Вэй» содержится наиболее полное описание этого племенного объединения, которое в китайской историографии устойчиво связывается с хунну и по происхождению, и по языку, и по образу жизни и обычаям. Воспроизводя одну из генеалогических легенд о происхождении гаоцзюй, Вэй Шу рассказывает: «Некоторые говорят, что родоначальником гаоцзюйцев является внук по дочери сюннуского [шаньюя]». Отцом же родоначальника был волк, который, по легенде, был «чудесным существом, посланным Небом». Непосредственно с принцем-родоначальником связываются 6 родов (племен) гаоцзюйцев, но об их числе в конце V в. говорится: «в это время среди гаоцзюйских родов имелись еще 12 фамилий» [5].

Синолог Н. Я. Бичурин пишет: «Гаогюйцы суть потомки древнего поколения Чи-ди. Вначале они прозывались Дили, уже на севере прозваны гаогюйскими динлинами. Язык их сходен с хуннуским, но есть небольшая разница» [6]. К началу VII в. прозвище гаоцзюй в китайских хрониках было вытеснено другим прозвищем, *теле*, обозначившим тот же самый гаоцзюйский племенной союз. Как показал Дж. Гамильтон, слово теле является китайской транскрипцией древнемонгольского слова *tegreg, вошедшего и в тюркские языки, с первоначальным значением «обод, колесо», а также «телега, тележник». Иными словами, китайцы позаимствовали из монгольской (сяньбийской или жуаньжуаньской) среды тот термин, который в этой среде использовался, но уже не в переводе, а в оригинальном звучании. И в связи с заменой термина в китайских исторических сочинениях танского времени (618-907 гг.), т. е. прежде всего в Цзю Тан шу («Старой истории Тан») и Синь Тан шу («Новой истории Тан»), впервые была дана справка о предках гаоцзюй/теле и их иных названиях, а также о названиях племен, составлявших эту степную конфедерацию [5].

В 485 г. каганом жуаньжуаней стал Доулунь, отличавшийся, свирепостью и склонностью к убийствам. Он жестоко расправился со своими сановниками, настроенными на мир со Срединной империей, и развязал военные действия (487 г.) [5]. В 492 году император (Вэй) Гао-цзу отправил 12 военачальников и 70 тысяч всадников выступить в карательный поход против Доулуня. В связи с этим гаоцзюйский [вождь] Афучжило, входивший в число доулуньских кочевий, бежал на запад во главе более 100 тыс. юрт и объявил себя правителем [7]. Н.Я. Бичурин писал: «Дэулунь предпринял напасть на пределы Китая. Афучжило убедительно отсоветывал, но Дэулунь не послушал. Афучжило, рассердившись, ушел с своим народом на запад и отложился от него. По прибытии от переднего поколения на северо-запад объявил себя независимым государем. Вельможи дали ему наименование Хэу-лэу-фулэ, что на языке Дома Вэй значит: Великий сын Неба» [6]. Однако, возникает вопрос, в какие именно места перекочевали племена теле? С. Г. Кляшторный, опираясь на данные Тан шу и другие первоисточники, где приводятся списки племен, входивших в конфедерацию теле, подметил «что все они начинаются с упоминания уйгуров как главенствующего племени» [5]. В этом случае, точную локацию племен теле, после откочевки от жуаньжуаней, может дать сочинение Абуль-Гази, в разделе об уйгурах. «Около трехсот лет Уйгуры жили в оном месте; после того они пришли в расстройство, будучи уводимы в плен и в рабство. Некоторые из них остались на месте жительства; другие перешли на берега Иртыша, разделившись здесь на три общины. Одна из этих общин пришла к городу Биш-балыку и, занявшись земледелием, составила здесь хорошо устроенную державу; другая, разводя коней и овец, вела кочевую и частию оседлую жизнь вблизи Биш-балыка; третья община, при верховье Иртыша, не занимаясь ни сколько скотоводством, ловила рыбу, бобров, соболей, куниц, белок,

употребляя их мясо в пищу, а шкуры на одежду себе; хороших нарядов, шелковых, бумажных, они не видали на своем веку» [8].

Таким образом, видно, что племен теле заняли места восточного Казахстана и северную часть восточного Туркестана. Вероятней всего вытеснив или присоединив к себе хунну Юэбань.

Эпоха Тюркского каганата (551-604 гг.н.э.). История тюрков начинается с историей дома Ашина. Согласно Тан-шу: «Предки тукюеского Дома обитали от западного моря на запад и одни составляли аймак. Это есть отдельная отрасль Дома Хунну, по прозванию Ашина». «Когда Тхай-ву [440-451], император из Дома Вэй, уничтожил Цзюйкюя (северная Лян), то Ашина с 500 семейств бежал к жужаньцам, и, поселившись по южную сторону Алтайских гор, добывал железо для жужаньцев. Естественное положение Алтайских гор походит на шлем; почему и принял слово шлем — на монгольском тукюе (дугла) — наименованием своему Дому» [6]. Таким образом, только после переселения на Алтай племя приняло наименование «тюрк», а старое название племени стало династийным именем правящего рода. Разразившаяся в 537 г. война между двумя частями некогда единой империи Вэй (на западною и восточную) оказалась тяжелым испытанием для обоих табгачских государств и заставила их вождей искать себе новых союзников. Если Восточная Вэй начала переговоры о союзе с жужжаньями, то в 545 году, посольство Западной Вэй прибыло в ставку Бумына. С этого момента государство тюрков, получив признание одной из крупнейших держав того времени, обрело международный статус. Вот как описывает китайский историограф состоявшееся событие: «Тюрки поздравляли друг друга и говорили: «Теперь наше государство будет процветать. Ведь к нам приехал посол великого царства!»». В следующем году тюркское посольство прибыло в Чанъань. Военный союз состоялся. Обретя столь сильную опору на юге, Бумын начал покорение севера. Первыми были покорены 50 тысяч семей племен теле (546 год). Объединенными силами Бумын обрушился на главного врага, на жужан. Их государство было уничтожено, Анагуй кончил жизнь самоубийством. В 551 г. Бумын был поднят на белой кошме и провозглашен каганом Тюркского эля. Начался отсчет дней новой империи Великой степи [5]. С этого времени племена теле стали основной тюрков, так как были многочисленней племен Ашина, но не имея централизованной власти, были легко покорены и включены в тюркское объединение. О том, что племена теле обитали на своих же местах в тюркском объединении, северного части Восточного Туркестана и восточного Казахстана, мы получаем из сведения у Пэй Цзюй, политического агента династии Суй (581-618 гг.) в Западном крае, следующим образом рисовавши северную ветвь Пути — из Дуньхуана до Иу (Хами), а из «Иу проходит у озера Пулэй (Баркуль), [через земли] теле, ставку тюркского кагана» [5]. В этом сообщении, можно заметить, что ставка тюркского кагана находилась на западе, пройдя северную часть Восточного Туркестана. Данная локация наводит на мысль, что ставкой мог быть археологический объект «Сарыжыра», возраст, первого строительного гарнизона, которого приходится на 555-558гг, в начале становления Тюркского каганата. А найденные 2021 году в Тарбагатайском районе, восточного Казахстана, уникальные золотые артефакты, на которых изображены главы каганатов в коронах [9], дают косвенные факты о значимости данного региона в эпоху Тюркского каганата. В момент своей наибольшей территориальной экспансии (576 г.) Тюркский каганат простирался от Маньчжурии и Боспора Киммерийского (Керченского пролива), от верховьев Енисея до верховьев Амударьи [5]. А исследуемые, в данной научной работе, археологические объекты (города) находились ровно в центре всей территории включенные в Тюркский каганат.

Выводы и дискуссии. Получение результаты возрастов археологических объектов, и историческая реконструкция на основе первоисточников и авторитетных авторов, дает права обозначить историческую важность исследуемых объектов и территорию восточного Казахстана. В качестве культурного предкового наследия, в первую очередь для тюркоязычных народов, от прототюрских племен, до тюркского каганата, дает право переосмыслить культурно-бытовое аспекты, оседло-кочевого образа жизни, отказаться от

клише «диких кочевников», и поэтапную реконструкцию становлении тюркской цивилизации в полном объеме. Историческую важность несет определения в качестве «колыбели тюркского этноса», в частности в качестве места консолидации конфедерации племён теле, кои являются предками современных тюркоязычных народов, в частности огузкой и кипчакской языковой группы, а также народов Алтая, дает импульс к исследованию во всех научных аспектах, и в перспективе определение регион Зайсанкой котловины центром Тюркского каганата.

Таблица 1.

Возраст археологических объектов и определение исторических переодов

Археологический объект	Материал	Возраст		Исторический период
Акарал	Древесный уголь	1571+26	450 г.н.э. (424-476)	переходной Юэбань – теле
Сарыжыра	Древесный уголь	1709+27	311 г.н.э. (284-338)	Юэбань (северные хунну)
	Древесный уголь	1571+26	450 г.н.э. (424-476)	переходной Юэбань – теле
	Древесный уголь	1465+27	555 г.н.э. (528-582)	Тюркский каганат
	Древесный уголь	1462+28	558 г.н.э. (530-585)	Тюркский каганат
Бошокту-хан-хит (Китайская крепость)	Древесный уголь	1670+29	350 г.н.э. (321-379)	Юэбань (северные хунну)
	Древесный уголь	1567+28	453 г.н.э. (425-481)	переходной Юэбань – теле

Радиоуглеродный анализ был выполнен в Государственном научно-исследовательском институте Центра физических и технологических наук г. Вильнюс (Литва) (ответственный за исследование Жилвинас Ежеринскис)[1].

Литература

1. Сообщение ал-Идриси (XII в.) о странах кимаков и карлуков // Казахстан в эпоху феодализма (Проблемы этнополитической истории). Алма-Ата. Наука. 1981
2. Ивик О., Ключников В. Сюнну, предки гуннов, создателей первой степной империи. Из. «Ломоносовъ». Москва 2014.
3. Бичурин Н. Я. Записки о Монголии, сочиненные монахом Иакинфом: С приложением карты Монголии и разных костюмов. Санкт-Петербург: Тип. Карла Крайя, 1828.
4. Самашев З., Жунисханов А. Новые радиоуглеродные даты по сяньбийскому периоду. Қазақстан археологиясы № 3 (13) 2021.
5. Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Степные империи древней Евразии. — СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005.
6. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М-Л. АН СССР, Институт этнографии им. Миклухо-Маклая. 1950.
7. Вэй шу. История династии Вэй // Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху. пер. В. С. Таскина. М. Наука. 1984.
8. Родословное древо тюрков. Сочинение Абуль-Гази, Хивинского хана // Известия общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете, Том XXI, Вып. 5-6. Казань. 1906.
9. В ВКО обнаружили золотые артефакты эпохи древних кочевников. URL: https://newtimes.kz/obshchestvo/132957-zolotye-artefakty-epokhi-drevnikh-tiurkov-obnaruzhili-v-vko/amp (дата обращения: 12.10.2022)

[1] Reimer, P., Austin, W., Bard, E., …, Talamo, S. 2020. In: Radiocarbon, 62, 1-33. DOI: 10.1017/RDC.2020.41

YEDİSU BÖLGESİ SAKA KABİLELERİNİN DEFİN GELENEKLERİ
(ESİK KURGAN MATERYALLERİ ÖRNEĞİNDE)

Cinar S.
Ankara Üniversitesi,
Ankara, Turkey
e-mail: serhancinar@mail.ru

ЖЕТІСУ АЙМАҒЫНДАҒЫ САҚ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ЖЕРЛЕУ ДӘСТҮРЛЕРІ
(ЕСІК ОБАСЫ (ҚОРҒАНЫ) МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА)

Cinar S.
Анкара университеті
Анкара қ., Түркия

Түйіндеме. Шығыста Алтай таулары мен батыста Каспий теңізі аралығындағы кең жазықтар, тарихи кезенде «қазақ даласы» деп аталды. Қазақстандағы алғашқы тайпалық одақтар мен ерте мемлекет құру процесі сақ тайпалары дәуірінен басталды. Тарихи деректерде скиф, сақ, сай-уан деп аталатын бұл тайпалық одақтардың ең маңызды орталықтары Жетысу мен Батыс Алтай өңірлері болып табылады. Жетісу өңірінде Сақ қаған қорғандары (обалары) көп кездеседі. Солардың ішіндегі ең маңыздысы – Есік обасы (қорғаны). Есік обасы (қорғаны) тиграхауда Сақ тайпаларының жерлеу дәстүрі жағынан да, жерлеу аймағынан табылған археологиялық олжалар тұрғысынан да ең маңызды қорым болып табылады. Қазақстандағы сақ тайпаларының қоғамдық және діни өмірі Есік қорғанындағы (обасындағы) олжалар арқылы белгілі болды. Бұл зерттеуде сақ қоғамының ерекшелерін нақты түсіну үшн, 1970 жылы ашылған Есік обасындағы (қорғанындағы) археологиялық олжаларға археологиялық интерпация жұмыстары жүргізілді. Зерттеуде тарихи құжаттар мен археологиялық олжалар бірге пайдаланылған пәнаралық әдіс қолданылды.
Түйінді сөздер: Жетісу, оба (қорған), Есік, Алтын Адам, руна жазуы.

BURİAL TRADİTİONS OF THE SAKA TRİBES OF THE YEDİSU REGİON
(IN EXAMPLE OF ESİK KURGAN MATERAL)

Cinar S.
Ankara University
Ankara, Turkey

Abstract. Kazakh steppes are the wide plains between the Altai mountains in the east and the Caspian Sea in the west . The first tribal unions and the early state formation process in Kazakhstan began during the Saka tribes period. The most important centers of these tribal unions, which are mentioned as Scythian, Saka, Sai-Wang in historical sources, are Yedisu and Western Altai regions. There are many Saka Royal kurgans in the Yedisu region. The most important of these is the Esik kurgan. The Esik kurgan is the most important burial site of the Tigrahauda Saka tribes in terms of both the burial tradition and the archaeological finds found in the burial area. The social and religious life of the Saka tribes in Kazakhstan is illuminated through the findings in the Esik kurgan. In this study, in order to understand Saka society, the archaeological findings in the Esik Kurgan, which was discovered in 1970, was interpeted. In the study, an interdisciplinary method was used in which historical documents and archaeological findings were used together.
Keywords: Zhetysu, kurgan, Esik, Golden Man, runic inscription.

Avrasya bölgesinde Geç Bronz çağı itibariyle atın evcilleştirilmesi ve tekerleğin icadıyla sürülerini daha geniş meralarda otlatmak için yaylak ve kışlaklar arasında yer değiştiren yeni bir yaşam biçimi keşfedildi. Konar- göçerler olarak adlandırılan olan bu topluluklar, Avrasya steplerinde daha fazla mesafe kat ederek bölgesel kültürleri birbirlerine yakınlaştırarak bozkırdaki ilk aşiret birliklerini oluşturdular. Bu yeni göçerler zamanla Altay ve Ural dağlarında fazlaca bulunan altın, demir vb. metal ürünlerini işleyerek kendi gündelik yaşamlarında kullanmaya başladılar. Demirin

döküm ocaklarında işlenerek sosyal yaşama kazandırılması, onların savaş sanatında oldukça ilerlemelerini sağladı. Özellikle üzengi ve demir kılıçlar imal ederek atlı süvarilerden oluşan güçlü ordular kuran bu topluluklar, komşuları olan yerleşik toplumlara üstünlük sağlamaya başardı. Aşiretlerden konfederasyonlara ulaşan mezkur birleşkeler, zamanla Avrasya mıntıkasında kendine özgü dili, sanatı ve yaşam anlayışı olan bozkır imparatorluklarına dönüştü. Arkeoloji literatüründe Kazakistan'da Erken Demir Çağı olarak adlandırılan bu devirde tarih sahnesine çıkan topluluklar, Yunan tarihçilerince Skythai-İskit [Kretschmer, 1921, s 923], Asur dönemine ait Asarhaddon'un (M.Ö 680-668) döenmi vesikasında, Aşquzai [13. 517 s.], Çin kroniklerinden Tsan Tsien'in Biyografisi ve Batı Ülkeleri adlı eserlerde, Sai ve Sai-Wang [8. 137 s.] ismiyle, Persler tarafından ise Saka-Massaget olarak tanındılar. İskit-Saka kabileleri hakkındaki en detaylı bilgiler ise, Ahameniş Kralı Dairus'a ait olan Behistun Kitabesi'dir. Bu vesikada Saka kabileleri Tigrahauda (sivri başlıklı Sakalar, Saka tiay para daray (deniz ötesindeki Sakalar) ve Saka Haumavarga olmak üzere üç grupta incelenmektedir [6, 4 s.].

Bozkır imparatorlukların kurucusu olan Saka- İskit kabileleri doğal yaşam ile iç içe yaşamaktaydılar. Bu durum onların tasavvurlarında sıklıkla karşılaştığı hayvan mücadelelerini, kutsal olan ongunları ve tanrılarının ikamet merkezi olduğunu düşündükleri efsanevi dağları, özgün sanat üsluplarına ustalıkla aktardılar. Bozkırın doğal yaşantısını başarıyla tasvir eden bu süslemeler, erken dönem Avrasya Türk sanatına, "*İskit Üçlüsü"* ya da "*Saka Hayvan Üslubu*" olarak geçmiştir [5. 50 s.]. Arkeolojik bulgular da, Demir Çağı'nın en güzel süslemelerini üreten Saka kabilelerinin, değerli taş işlemeciliğinde oldukça ileri bir seviyeye ulaştığını gösterir. Tarihi kaynaklarda İskit ve Saka'ların savaş sanatında olduğu kadar güzel sanatlarda da oldukça maharetli olduklarına dair bilgiler bulunur. Grek tarihçisi Aristeas, Altay bölgesinde yaşamış olan Saka kabilelerini Arimaspi yani Altın avcıları olarak adlandırır. İskit ve Saka'larda var olan altının bilgi ve estetikle buluştuğu en güzel sanat örneklerine göçebelerin hükümdarlarını edebi yolculuğa uğurladıkları kurgan tipi mezar alanlarında görmekteyiz.

İskit, Saka ve Hun akraba toplulukları, önderlerine ait mezar alanlarını korunaklı (korugan) hale getirip yığma toprak tepeler aracılığıyla oluşturdukları mezar odalarına defnetmişlerdir. Hükümdarlara, ölümden sonraki yeni çıkacağı yolculukta eşlik etmek üzere en değerli eşyaları, hizmetkarları ve at koşumları ve silahları eşlik etmiştir. Taş lahitlerden veya ahşaptan oluşturulan mezar odaları, ekseriyetle yer altına veya yığma tepeler olan toprak dolguların içerisine yerleştirilmekteydi. Herodot İskit ve Saka topluluklarındaki ölüm ritüelleri hakkında detaylı bilgiler verdiği Historia'sında, İskitler arasındaki defin gelenekkerini "*Hükümdar öldüğü zaman, büyük bir mezar kazılır, kazılan bu çukurun içi çimenle doldurulur, hükümdar üzerine konur, ölü yere saplanmış mızraklar aracılığıyla çevrilir, üzerine ağaçtan bir gölgelik kurularak üzeri sazlarla örtülür; mezarın içine kullandığı değerli eşyaları da konur. Bu tören tamamlanınca mezarın üzerine kürek ile toprak atar ve en yüksek tümseği yapmak için birbirleriyle yarış ederler"*, sözleriyle tanımlamaktadır [11. IV. 71, 73 s.].

Konar- göçer topluluklar olarak İskit ve Saka'lar için atalarının edebi istiratgah alanı olan kurgan(korugan) adlı korunaklı mezar alanlarının korunması, kendileri için bir onur vazifesiydi. Herodot, İskit önderlerinin öldüğünde, mumyalanarak 40 gün boyunca yurd içinde gezdirildiğini ve sonrasında ise açılan toprak içerisine ülkenin dört bir yanından getirilen toprakların eklenmesiyle gömü işlemi sonlandırılırdığı belirtilir [11. IV. 71 s.]. Biz bu bilgilere Persler'in Karadeniz'in kuzeyindeki İskit yurduna gerçekleştirdikleri sefer sırasında Pers kralı Darius'un aşağılayıcı hitabına karşı, İskit hükümdarı İdanthyros'un vermiş olduğu "*bizim elden gidecek ne bir kentimiz var ne de dikili bir ağacımız vardır; ama siz eğer ille de savaşmak istiyorsanız, uzaklarda atalarımızın mezarları bulunur; onları bulun, ve el kaldırmayı deneyin, o zaman göreceksiniz*" [11. IV. 127 s.] cevabında görmekteyiz. Herodot ayrıca Saka kabilelerinin yılın belirli dönemlerinde atalarının mezarlarını kutsal bir şekilde onurlandırdıklarını ve mezarda kılıca ve güneşe kurban ettiklerini, kraliçeleri olan Zarina'nın küllerinin üzerine görkemli bir mezar inşa edip üzerine altın bir heykel koyduklarını aktarmaktadır [7. 22-29 s.].

Arkeolojik tetkikler ışığında, İskit ve Saka kabilelerine ait abidevi kurgan yapılarına en erken tarihi devir itibariyle; Tuva'daki Arjan 2 kurganında [Gryaznov, 1978, s.l8], Moğolistan'daki Noin

Ula buluntularında, Altay bölgesindeki Pazırık ve Berel gömü alanlarında [16. 105 s.], Kırım'daki Kuloba ve Ukrayna'daki Çertomlık mezar alanlarında ulaşılmıştır[15. 62, 67 s.]. Bu kurganlar içerisinden İskit ve Saka zanaatkarlarının altını ustalıkla işleyip kendi sanat üsluplarında kullandıklarına dair en güzide buluntular tespit edilmiştir [7. 27 s.].

Yedisu Bölgesi Saka Kraliyet Kurganı Esik

Altın Elbiseli buluntuların bulunduğu tümülüs, kurgan tipi dolgu toprakla oluşturulan mezar odalarına dair bilgilere ilk olarak antik ve ortaçağ devri seyyah ve coğrafyacıların kayıtlarında rastlamaktayız. Bunlar arasında Herodot ve Ebu Reyhan El Biruni, içerisinde Esik bölgesi kurganlarının da bulunduğu Yedisu bölgesindeki kadim mezar anıtları hakkında kendi eserlerinde oldukça detaylı bilgiler bulunur. Bilimsel anlamda Esik kurganlarının araştırılmasına Türkistan Arkeoloji Severler Cemiyeti ve Rus Coğrafya Cemiyeti üyelerinin Yedisu bölgesinin Antik tarihinin aydınlatılmasına yönelik tetkiklerle başlamıştır. Bu dönemde kurganlar üzerinden yapılan incelemelerde, mimari yapısının dromos formlu olduğunu ve kendi çağlarında yağmalanmış oldukları tespit edilmiştir. Esik kurganları üzerindeki ilk kazı çalışmaları ise Sovyet döneminde, A.N Bernştam önderliğindeki Yedisu Arkeoloji Tetkik Heyeti'nin 1936 ve 1939 yıllarındaki çalışmaları oluşturur. Heyet bu 2 kazı sezonunda Almatı'nın antik dönemine yönelik yürüttüğü çalışmalarda, Esik bölgesindeki Saka devri kurganlarını da tetkik etmiş ve bu yığma mezar odalarını M.Ö III ve M.S I. yy'a tarihlemiştir [Bernştam, 1940, s. 1-2]. Çalışmalar kısa bir süre sonra cereyan eden II. Dünya savaşının başlaması sebebiyle yarım bırakılmıştır. 1950'li yıllar itibariyle savaş sonrasında Sovyet ve Kazak arkeolojisinin Kazakistan'daki çalışmalarının temel yönelimi, "*Bakir Toprakların Tarıma Kazandırılması*" projesi doğrultusunda inşa edilecek olan Hidro Elektrik Santrelleri (Hes) baraj alanlarında, su altında kalacak olan bölgelerin arkeolojik zemin etüdünün yapılması üzerine olmuştur [1. 10-50 s.].

Esik Kurganında Tespit Edilen Bulgular

1969 ve 1970 yıllarında yürütülen kazı çalışmaları sırasında aynı kurgan içerisinde tespit edilen merkezi mezar odasının yağmalanmış olması sebebiyle içerisinden küçük formda etrafa dağılmış altın folyo ve insan kemiklerine ulaşılmıştır. Bilim dünyasını asıl ilgilendiren güney doğu kısmındaki yan kurganda yürütülen ön tetkikler sırasında mezar odasının kapısına genildiğinde tavanın karaçam kütükleriyle çevrelendiği görüldü. Kurganın çatısı açılıp gömü alanı aydınlatıldığında ise tahta tabutun kuzey kısmında, 1.65 boylarında yaklaşık 20 yaşllarında sırt üstü uzanmış ve yüzü doğuya dönük, sağ eli göğsünde diğer eli kemerine uzatılmış şekildeki İskit Tigini'ne ait bir mezar odasına ulaşıldı. Tigin'in üzerine giydiği elbiseleri, çeşitli hayvan imgeleriyle süslenmiş altın plaklarla 4000'den fazla altın süsleme ile oluşturulmuş gömlek, kaftan, kemer ve deri pantolondan oluşmaktaydı [1. 24-32 s.].

Tigin'in başlığı konik formlu ve 65 cm'dir. Çeşitli üç ana temel kısımla doğal hayatın canlandırıldığı başlığın ön alın kısmında dağ keçisi, koç, geyik ve grifon at kabartmaları bulunur. Buradaki boynuzlu kanatlı at diğer figürlere göre daha büyük ve mitolojik bir şekilde resmedilmiştir. Başlığın orta kısmında ise, dünyayı simgeleyen ve altın kurdelalar ile örülmüş 4 ok ve güneşi temsil eden 2 kanatlı at motifi bulunur. Bu motifleri çevreleyen hizada ise, toplam 5 adet karlı dağları andıran yassı motifli altın levhalar yer alır. Dağların zirvesine ölümü ve yaşamı temsil eden dallarına kuşlar konmuş hayat ağacı tasvirleri dikilmiştir. Hayat ağacının etrafını ise yılkı, kar leoparı, dağ keçisi ve kuş figürleri şeklinde yapılmış çok sayıda altın plak kabartması bezendirilmiştir. Tigin'in boynunda ise uçları kabartma kaplan kafalarıyla biten büyük bir altın gerdanlığı bulunur [1. 24-32 s.].

Tigin'in deri kaftan ceketi, sağdan sola doğru kapanan v yakalı, uçları yukarıya dönük, alt uçları birbirile ile temas eden yüzlerce üçgen altın levhanın birbirine geçirilmesiyle pullu formda olup adeta altından zırh şeklinde dokunmuştur. Zırh, plakaların kenarlarına açılan deliklerden altın ip geçilerek birbirine tutturulmuş olup gömlek sola doğru düğmelenmektedir. Kaftanın yakası, omuz hizası, kolun alt taraflarına dörtgen şeklindeki plakalara bezenmiş yırtıcı pars figürü ile süslenmiştir [1. 30 s.].

Tigin alt kısmında dar bir süvari pantolonu giymiştir. Pantolonun iç ve dış dikişlerinin üzeri farklı dikdörtgen biçimli boylamasına kenar çizgisi şeklinde dikilmiştir. Pantolonun altında diz altında kalan kısa model renkli çizme, deriden imal edilmiş ve tozluk kısmı üçgen motiflerle süslenmiştir. Pantolonun üzerinde yatay pozisyonda ve çift boynuzlu geyik süslemeleriyle

oluşturulan 16 adet altın plakalarla dekore edilmiş bir kemer takılıdır. Kemerin sol kısmında bir hançer asılıdır. Hançerin kabzasında gagaları oldukça belirgin ve birbirine dönük 2 grifon kartal kafasının imgeleri yer alır. Kemerin sağ kısmında ise bir demir kılıç bulunur. Kılıcın ağzı oluklu olup yüzeyi ise farklı türdeki boncuklu altın plaklarla kaplanmıştır Tigin'in parmağında iki büyük altın yüzük bulunur. Yüzüklerden biri yüzük içe doğru oyuk başlıklı halka insal silüetini andırır. Yüzüğün kil üzerine bastırıldığında tüylü başı ortaya çıkmaktadır. Bu buluntu bizlere Altın Elbiseli Adam'ın mühür kullandığını gösterir. Son olarak Tigin'in mezarında altın kaplı kamçısı bulunmuştur [1. 24-32 s.].

Esik buluntusundaki İskit tigini ile birlikte gömülmüş değerli eşyalarda bulunmaktadır. Mezar odasının güney ve batı kısımlarında belirli bir nizama göre tasniflenmiş ve sıralanmış ahşap tabaklar, kil kaplar, kaseler, bir kepçe, iki gümüş kase bi bir kaşık, bir bronz ayna olmak üzere toplam 31 adet kap bulunmaktadır. Bu kaplar arasında sapı kırılmış gümüş bir kepçenin üzerinde 26 Runik harflerle oluşturulmuş iki satırlık bir yazı da tespit edilmiştir [1. 53-61 s.].

Esik kurganındaki buluntuların soyulmamış ve korunmuş olarak günümüze ulaşmış olması bakımından bilim dünyası için oldukça önemlidir. Dövme, damgalama, oyma ve granül teknikleriyle oluşturulan ve her bir süslemede farklı bir imgenin kullanımı, yüksek bir algı ve yorumlamayla birlikte İskit ve Saka'ların altın işleme ustalığındaki maharetin anlaşılması bakımından önemlidir. Altın Elbiseli Adam'ın her detayı her bir süslemesinde ayrı bir simge ile temsil edilir. Başlığındaki dağ keçisinden ayakkabısına her bir parçada ayrı bir anlam ifade etmektedir. Bütün buluntuyu bir arada değerlendirdiğimzide adeta farklı bir yazı dili ile yazılmış bir üslup ortaya çıkmaktadır.

Arkeolojik objeler arasında altın süslemelerden çok daha önemli olan bulgu ise hiç şüphesiz ki, sapı kırılmış gümüş bir kase üzerindeki üzerindeki 2 satırlık yazıdır. Kepçe üzerindeki yazıt dil bilimciler tarafından farklı biçimde okuma teklifleri verilmiştir. Türk bilim insanları yazıtın tarihi Runik-Göktürk alfabesi ile yazıldığını ve okumanın Türkçe yapılması gerektiği bildirmişlerdir [2. 31-39 s.]. Türkologlar arasında yazıtın ilk Türkçe okuma girşimi Kazak bilgini, Oljay Süleymanov tarafından sağdan sola doğru, "*hanzade 23 yaşında vefat etti, halkın adı kayboldu*" şeklinde okunmuştur [17. 3 s.] Kemal Akişev yazıtı "*Tabak kutsaldır, arpayı namuslı yap sen. Azığın çoğalır, dövüş akımın ağzı"* şeklinde okur [1. 53-55 s.]. Avrupalı ve Rus bilim insanları yazıtı Arami olarak değerlendiriyorlar ve Arami alfabesi ile yazıldığını teklif etmişlerdir. Macar bilgini J. Harmatta, metnin Hotan Sakacası olduğunu ileri sürerek "*Bu kap üzüm şarabı, pişmi gıda ve taze tereyağı içerir. O kadar çok ki ölümlü*" olarak okuma girşiminde bulunur [10. 420 s.]. Ancak bu yazının okunması günümüzde de kesinleşmiş değildir. Türkçe okuma denemesi yapan bilim insanlarının hepsi sondaki "*Azuk*" kelimesi ile aynı görüştedir. Divan'ül Lügat'it Türk'de yiyecek olan geçen "*azuk*" [14. I. 66 s.] belki de mezar içerisindeki bir kap üzerine yazılabiecek en uygun kelimedir. Sadece bu kelime bile metnin Türkçe olduğuna güçlü bir kanıt olabilir. M. S 4-5. yy'a tarihlenen bu 2 satırlık yazıtın ile Türkçe okunabilinmesi, Türk dilinin de yazısının da tarihini 1200 yıl eskiye götürmektedir.

Kaynakça

1. Akişev K. Kurgan Issık İsskustvo Sakov Kazakhstana. Moskva: A.N SSR, 1978.
2. Amancolov. A. Turkic Runic Graphics, T.3.-, Alma-Ata: AN KazSSR, 1985, s. 31-39.
3. Amancolov A. Runic-like İnscription from Saka's Burial Near Alma-Ata // Bulletin of Academy of Sciences/ No 12. Alma-Ata: AN KazSSR, 1971, s.64-66.
4. Bernştam A. N, Pamyatniki Starını Alma-Atinskoi Oblasti Po Materialam Ekspeditsii 1939 goda, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, F. 2, O, 55 D, belirtilmemiş. Alma-Ata. A. Margulan Arkeoloji Arşivi. 1940. s.1, 2.
5. Çernikov. S.S. Zagadka Zolotovo Kurgana Gde i Kogda Zarodilos Skifskie İsskustvo.-. Moskva: İzdanie İstroii Mirovoi Kultur, 1965.
6. Durmuş İlhami. İskitlerde Ölü Gömme Geleneği/ Milli Folklor // 2004 Y. 16, S. 61. s.22-29.
7. Durmuş İlhami. Sakalar. Ankara: Genel Kurmay Yay Evi, 2008.
8. Eberhard W. Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbı Asya Halklarının Medeniyeti. //Türkiyat Mecmuası. / VII-VIII. Ankara:1942, s.137-139.
9. Gryaznov, M. P. K Voprosu o Slojenii Kultur Skifo-Sibirskovo Tipa v Svyazi s Otkrıtiem Kurgana Arjan. //Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı / Vıpusk 154, AN SSR. Moskva 1978. s 15-30.
10. Harmatta.J. History of Civilizations of Central Asia: The Development of Sedentary and Nomadic Civilization. Unesco, Publising, 1994, s. 420-430.

11. Herodotos. Herodot Tarihi. Çev. Müntekim Ökmen.-. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1973.
12. Kretschmer. K. Schythae// Paulys Real Encyclopâdie der Classichen Altertumswissenschaft / A 1, Stuttgart 1921, s. 920-930.
13. Luckenbill D. D. Ancient Records of Assyria and Babylonia. C.II, , New York: Greengood Press, 1968, s. 517.
14. Mahmud Kaşgarlı. Divanül Lügat'it Türk Tercümesi, Çev. Besim Atalay. Ankara: TTK, Ankara 1985.
15. Rolle R. Totenkult, der Skythen. New York: Walter de Gryuter, 1979.
16. Samashev Z. İssuers of Socio-Economic, Cultural and Ethnic History of Ancient Nomads of The Kazakh Altai // Historical and Cultural İmage Of The Great Steppe / Scientific Exhibition Catalog. Central Museum Almatı: 2018, s.105.
17. Süleymanov O. Jetisudıng Köne Jazbaları // Kazak Edebiyatı /. Alma-Ata: Akademia Nauk, Eylül, 1970. 25 s.

КӨНЕ ШЫМҚАЛАНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Касымова Г. Г.
«Шым қала» тарихи-мәдени кешені
Шымкент қ., Қазақстан
e-mail: gauharkasim79@mail.ru

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ДРЕВНЕГО ШЫМКАЛА

Касымова Г. Г.
Историко-культурный комплекс «Городище Шым»
г. Шымкент, Казахстан.

Аннотация. В данной статье рассказывается о том, что 2200 – летняя история города Шымкент берет свое начало на территории историко-культурного комплекса «Шым қала». «Старый город» востребованным регионом сохранившим многовековой истории и требующим изучения. Замок старого города в Шымкенте находится в центре города, хорошо сохранившимся виде. Форма замка дугообразная, простирающаяся, высота 25 м над рельефом, размеры арки 30-45 м [1,126 б.].

Прошлое Шымкента имеет очень глубокие корни. Сегодня одним из старейших городов Центрально-Азиатского региона являются Туркестан, Тараз, Ташкент, Бухара, Самарканд и многие другие, город Шымкент занимает особое историческое место [2,187 б.]. Случайные находки и вещественные материалы найденные в ходе археологических раскопок городища Шымкент, проведенных в 2003-2020 гг. свидетельствуют о 2200-летии города. Огромное место занимает историко-культурный комплекс «Шым қала», где можно найти экспонаты, хранящие в себе тайны.

Первые письменные данные о Шымкенте, известный китайский ученый Монах Сюань Цзянь описал это как государство Нуджикет, описав регион между Таразом, Аксу, Кунгу и Ташкентом в своих записях о своем путешествии в Индию в 629 году [1, 47 б.].

Ключевые слова: культура, археология, городища Шымкент, Шымқала.

«HISTORY OF THE STUDY OF THE ANCIENT CITY OF SHYMKENT»

Kasymova G. G.
Historical and cultural complex «Shym Settlement»
Shymkent, Kazakhstan

Abstract. This article tells that the 2200–year-old history of the city of Shymkent originates on the territory of the historical and cultural complex "Shymkent", the "Old Town" is a sought-after region that has preserved centuries of history and requires study.

The castle of the old town in Shymkent is located in the center of the city, well preserved. The shape of the castle is arched, extending to a height of 25 m above the relief. The dimensions of the arch are 30-45 m. In the corner corner you can see the towers, the entrance gate on the wall on the south side. The castle of the old town is located in the center of the city, well preserved. The shape of the castle is arched, extending to a

height of 25 m above the relief. The dimensions of the arch are 30-45 m. In the corner you can see the towers, the entrance gate on the wall on the south side.

The past of Shymkent has very deep roots. Today, Turkestan, Taraz, Tashkent, Bukhara, Samarkand and many others are one of the oldest cities in the Central Asian region, Shymkent occupies a special place among geographical and historical places. Ancient physical data accidentally found in the Shymkent city area and artifacts found during archaeological excavations conducted specifically for the city in the period from 2003 to 2020, testify to the 2200th anniversary of the city. A huge place is occupied by the historical and cultural complex "Shym Kala", where you can find exhibits that hold secrets, natural data of centuries–old history, where you can still see antiquity, where the features and qualities of history are revealed. The first written data about Shymkent, the famous Chinese scholar Monk Xuan Jian described it as the state of Nudjiket, describing the region between Taraz, Aksu, Kungu, Tashkent in his notes about his journey to India in 629.

Keywords: culture, archeology, Shymkent settlement, Shymkent.

«Шымқала ескі қалашығы» – жергілікті маңызы бар, тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілген ҚР археологиялық нысаны. Қазақстандағы өзінің тарихи негізін сақтаған, құшағына талай жұмбақ сырларды сыйдырған, жалғыз қалалық құрылым болып табылады. Қазіргі заманғы қала құрылысының орталығында цитадель бар қалашық. Шаһардың қаншама ашылмаған тарихы бар, зерттеу еңбектерден, ақиқат анықтамалардан сыртқалған сырлы дүниелері де мол.

Сурет 1 – Шымкент қала жұрты. Аэрофотосурет.

Көне Шымкент қала жұртының көлемі 4,5 га. (сур. 1). Қазіргі мегаполистің оңтүстік бөлігінде қаланың жалпы деңгейінен биік орналасқан көне қаланың пайда болуымен дамуын зерттеу үшін, мұнда үздіксіз археологиялық қазба жұмыстары жүргізілген. 2003-2004 жылдары әкімшіліктің қолдауымен, 2004-2008 жылдары «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы және «Шымкенттің орта ғасырлық кезеңін археологиялық қазбалар бойынша зерттеу» жобасы аясында жүргізілген қазба жұмыстары кезінде табылған көне жәдігерлер бұл қаланың өте ескі шаһар екенін айқындап берді [5. 15-16 бб.]

Қазба кезінде топырақтың үстінгі қабатынан VIII ғасырға жататын бетінде «Әл-Махди» деп жазылған жазуы бар монета, VII-X ғғ. және Қараханидтер дәуіріне жататын керамикалық заттар қолға ілікті. Ал терең жерден б. з. д. II ғ. б. з. II-III ғғ. тиесілі аса құнды жәдігерлер табылды. Ғылымда мұндай жәдігерлер көне Соғды жұртына тән екені белгілі [5. 19 б.].

Осыған қарап, ғалымдар көне Шымкент тұрғындарының Самарқан жұртымен тығыз байланыста болғанын нақтылаған. Осыдан кейін, археолог ғалымдар Шымкен қаласының жасын 2200 жылға тең деген тұжырымға келді. Андрон мәдениеті мен сақтар дәуірі кезеңінің заттай айғақтары аталмыш ескерткіштегі қазба барысында табылған бұйымдаға сәйкес келіп, Шымкенттің (Шым қаланың) өте көне қоныс екені анықталды.

Сурет 2 – 2003-2007 жылдар аралығындағы археологиялық қазба жұмыстар [4]

Б. Ә. Байтанаев көп жылдық зерттеулердің нәтижесінде 2012 жылы «История Шымкента» атты көлемді ғылыми еңбегінде өзі жетекшілік еткен экспедиция 2003-2008 жж. қазба барысында табылған жәдігерлерге сүйене отырып, қаланың 2200 жылдық тарихы бар екендігін дәлелдеген. 2019 жылдың 12-27 қараша айында ЮНЕСКО-ның шешімімен қаланың 2200 жылдық тарихи жасы мойындалып, 2020 жылғы Халықаралық іс-шаралардың тізіміне енгізілді.

2017-2020 жылдар аралығында Шымкент қала жұртында кең көлемдегі қазба жұмыстар мен қайта жаңғырту, реставрацияға бағытталған ғылыми-зерттеу және музейлендіру жұмыстары жүргізіліп, нәтижесінде қалашық ашық аспан астындағы музейге айналды [2. 187 б.].

Шымкент қала жұрты өз заманында цитадель, шахристан және рабатымен бірнеше шақырымға, Қошқар ата өзенінің бастауынан Бадам өзеніне құйылған жеріне дейінгі аралыққа созылып, аумағы 85 гектардан асты, бүгінгі таңда, *«Шым қала» тарихи-мәдени кешенінің* аумағы кішірейіп 4,5 гектарды құрайды. Бұл, археологиялық нысан жасалуы мен дизайны жағынан өзінің түпнұсқасын, бастапқы келбеті мен бекініс жүйесін сақтаған. Өз заманында Орта Азия қалалары құрылымына қарай, аумақтық жағынан нақты шектелген цитадельден, жеке адамдарға тиісті шахристаннан және қала маңы рабадтардан тұрған. Шахристанның оңтүстік-шығыс бөлігіне 2003-2008, 2018-2019 жж. аралығында экспедиция жетекшісі Д.В. Сорокин мен ғылыми жетекшісі Д. А. Воякин қазба жұмыстарын жүргізді [9. 2-71 бб.].

IX-XVII ғғ. жататын, 519 қыш ыдыс материалдар коллекциясын және 281-ге жуық нумизматикалық материалдарын тапса, 2008 жылы М. Ауезов атындағы ОҚМУ археологиялық экспедициясы, Шымкент қала жұртында өз қазба жұмыстарын жүргізу барысында, шығысқа қарай еден деңгейінен 4 тандыр орнын тапқан. Тандырлардың жоғары бөліктері ертеде бұзылып, 25-45 см тереңдігі ғана сақталған. Оның сақталуы орташа, құрлымы күрделірек [2. 6-7 бб.].

Сонымен қатар, XII-XIII ғғ. Қарахан мемлекеті тұсындағы тұрғын үй кварталындағы үйлердің қабырғалары мен орындары ашылған. Суфалары бар тандыр пештер, яғни суфаны адамдар жылы орындық немесе жатын-төсек ретінде қолданған, оған тандырдан жағылған оттың жылуы, төменгі ішкі бөлігіндегі құбыр немесе мұржа арқылы берілген. Бөлмелердің ішінде Г-тәрізді немесе П-тәрізді суфаларды пайдаланған. Бұдан басқа қазбаның шығыс бөлігінде шаруашылық мақсатта қолданылған іші сыланған кішкене екі шұңқыр, Орта ғасырлардағы хұм, түбі тесілген хұм және құмыра түптері, еден деңгейінде бір-біріне жақын орналасқан екі хұм, төменгі мәдени қабаттарында VII-XIX ғғ. жататын архитектуралық қалдықтар, тандырлар, аздаған көлемде шағатай кезеңінің қыш ыдыстары табылған [7. 64 б.].

Жоғарыда аталып өткендей, қазбаның оңтүстік-батыс бөлігі ашылып монғол шапқыншылығынан кейінгі шағатай кезеңінің өмір сүрген деңгейі зерттелген. Мұнда, кірпіштен және тастан қаланған кішкене дуалдың іргесі және оңтүстік-шығыс бөлігінде биіктігі 10 см, қабырғалары күйдірілген кішкене шұңқыр ашылды. Шұңқырдан XIII ғ. ыдысының сынықтары, тандырдың түп жағынан ауыр үш жақтаулы садақтың ұшы табылды. Сондай-ақ, осы жердегі зерттеулер шахристанның бұл бөлігінде 2 хронологиялық дәуірдің қалдықтары жатқандығын көрсетті. Төменгісі шағатай дәуіріне, ал одан кейінгісі қала жұртының қараусыз қалу мерзімі. Уақыт өте қала өзгереді, ал ежелгі қала жұртының аумағынан қазіргі таңда төбе үсті ғана сақталып қалды. Қала жұртына сулар шахристанның оңтүстік-шығыс бұрышынан жүргізілген канал арқылы келіп, іштегі қалдық сулары шахристанның батыс бөлігінен сыртқа қарай шығарылғанға ұқсайды. Шахристанның суарылу жүйесі, оның ауданын екіге бөліп диагональ бойымен жүргізген [8. 42 б.].

2003-2005 жж. экспедиция жетекшісі Р. Сүлейменовпен ғылыми жетекшісі Ә. Байтанаев далалық маусымында алғашқы қазба жұмыстарын жүргізіп, шахристанның оңтүстік-батыс бөлігі XVI-XVII ғғ. жататын тұрғын үй кварталы толығымен ашылған. Бұл аймақ Қазақ хандығы тұсында гүлдену шарқына жеткен. Шахристанның 2017 жылы 4 қазба жұмыстары, 2018 жылы батыс бөлігіне қазба жұмысы жалғасын тауып, 2019 жылы шахристанның тұрғын үй бөлігінен жоғарғы қабаты XVIII-XIX ғғ., орта қабаты VI-VIII ғғ. және төменгі қабаты V-VI ғасырларға жататыны анықталып, 682 металл және басқа материалдар коллекциялары және 106 нумизматикалық монеталар табылған. 2005-2006 жж. қалашықтың батыс жақ беткейіндегі дуалдарды ашу, оңтүстік-батыстан, солтүстікке қарай жүргізілген. Нәтижесінде 80 метр қорғаныс дуалына іштей жанасқан казарма тектес бөлмелер мен әрқалай сақталған жартылай дөңгелек мұнаралар және осы жылдарда дуалдар бойынан барлығы 4 жартылай дөңгелек қорғаныс мұнаралары да ашылған.

2005 жылы шахристанның оңтүстік-батыс бұрыштарында ашылған алғашқы мұнара мүлде сақталмаған: екіншісі 2007 жылы бірінші мұнарадан 40 м солтүстікте ашылған. Ол салыстырмалы түрде жақсы сақталған. Соңғысы солтүстікке қарай қала жұртының батыс жақ беткейін шектеп, шахристан қақпасын батыстан қорғап тұрған қорғаныс мұнарасы ашылған. 2004-2007 жж. оңтүстік және солтүстік қорғаныс сызығының бойында ашылған мұнараның жалпы саны 5-еу, ал оңтүстік-батыс бұрыштағы мұнара (сақталмаған). 2007 жылы қазба жұмыстары шахристанның солтүстік-батыс жақ беткейінде 800 ш.м. көлемінде жүргізілді. Нәтижесінде ұзындығы 50 м қорғаныс дуалы, екі мұнара және 9 бөлме қалдықтары ашылып, анықталған [4. 56 б.].

Цитадель шахристанның солтүстік бөлігінде орналасқан. Цитадельдің тарихы б. з II-XIX ғасырлар аралығын қамтиды. Қаланың ең көне бекініс бөлігі. Ертеректегі б.з.д. II ғасырға жататын зороастралық ғибадатхана, дахма және айналма галерея табылған. Қаңлы дәуірінің діни кешені, осы аумақта 2200 жыл бұрын, қалалық қоныс пайда болған [2. 16 б.]. Археологиялық қазба деректер арқылы зерттеушілер, жерленген адамдардың сүйегінен олардың нанымдарын анықтаған. Мысалы, адамдар ерте кезде мәйітті өртеген немесе сүйектерін хұмдарға салып арнайы орындарда сақтаған. Бұдан ежелгі адамдардың отқа табынғанын байқайуға болады. Ежелгі адамдардың, әсіресе қола дәуірінде өмір сүрген адамдардың, өлгендердің аруақтарына табынуы туралы деректер көп кездеседі. Ежелгі дәуірде орта ғасырларда қазақ халқының арасында түрлі діни наным-сенімдері қалыптасқан.

Ата-бабаларынан келе жатқан дәстүрлі діні –тәңірге табыну, шаманизм болса, екінші жағынан, бұл өңірде зороастризм дінінің, буддизмнің, христиандықтың ықпалдары болды. Қазақ жеріндегі ең көне діндердің бірі – *зороастризм*. Аталған дінді өлке халқы ұстанғанын, осы аумақтан табылған заттай деректер айқындайды. 2018 жылы экспедиция жетекшісі Д. В. Сорокин мен ғылыми жетекші Д. А. Воякин цитадельге қазба және консервация жұмыстарын жүргізді. 2019-2020 жж. қазба жұмыстары жалғастырылып цитадель аумағынан төменгі қабаты б. з. I ғ., ортаңғы қабаты XIII-XVII ғғ., жоғарғы қабаты XVIII-XIX ғғ. жататын фортификациялық тұрғын жайлар ашылған. Нәтижесінде, әр түрлі тарихи кезеңдерге жататын әсіресе, Қазақ хандығы (XVI-XVII ғғ.) және Қоқан хандығы (XVIII ғ. соңы) биліктері тұсында монета сарайларында соғылған 263 нумизматикалық материалдар, 2491 металл емес материалдар, 248 металдан жасалған материалдар, 40685 қыш ыдыс фрагменттер, оның ішінде 58 археологиялық бүтін, 10 тандыр пештер сонымен қатар, жуан қабырғалы діни орталықтың қабырғасы, сүйекхана және адам сүйегі салынған құмыраның 25-ке жуығы табылған [6].

Қазіргі уақытта цитадель шахристанның солтүстік-батыс бұрышына жақын жерде орналасқан көлемі 40х50 метр, биіктігі орта есеппен солтүстік және батыс бөліктерінде 25 м астам, оңтүстік және шығыс бөліктерінде цитадельдің қалдықтары ерекшеленеді. Төбенің биіктігі 25 метрге дейін жеткен. Бүгінгі таңда «ескі қала» – бұл бесінші, жетінші буындағы отбасылар тұратын саман үйлерін көруге болатын ерекше және әсем орын [4. 11 б.].

Монғол шапқыншылары қала дуалдарын бұзып жергілікті халықты қорғансыз кішкентай қала жұрттарында тұруға мәжбүр еткені белгілі. Одан әрі Шымкент кала жұртының шахристаны қазақ хандығы кезеңінде жандана түседі. XVI ғасырда ірі тарихи оқиғалар орын ала бастайды. Шабаниханның осы қалаларды басқару мақсатындағы күресі сәтсіздікке ұшырағаннан кейін қазақ хандары Сырдарияның орта ағысындағы қалаларға өз үстемдігін орнатады. Шымкент және Сайрам қала жұрттары қайта жанданып, қарқынды түрде кәсіпкершілік пен сауда дами түседі. Мұның барлығы жоңғар шапқыншылығы және Ресей экспансиясының нәтижесінде қазақ хандығы дағдарысқа ұшырауымен аяқталды. Орыс әскерлерінің Сырдарияның орта ағысындағы аудандарды алу кезеңінде, Қоқан ханы Сырдарияның сол жағалауын қоршауға тырысады. Ол Ақмешіттен Таразға дейін қорғандар тұрғызып, оның ішінде Шымкент пен Ташкенттің шахристандарын бекіте түседі. Соған қарамастан XIX ғ. орта шенінде бұл территориялар Ресей империясының қол астына кіргізілді [9. 49 б.].

Ресей империясының императорлары Александр II (1855-1881жж.) және Александр III (1881-1894 жж.) биліктері тұсында Санк-Петербор монета сарайында соғылған мыс теңгелердің шағын тобы шахристанның шығыс бөлігінен табылғаны, Ресей империясының әскерлерінің осы аумақта болғандығын көрсетеді.

Шығыс шахристанның аумағы, төртбұрышты пішінді, ось бойымен батыстан шығысқа қарай бағытталған, осы сызық бойымен ұзындығы 21 м, солтүстіктен оңтүстікке қарай ось бойынша ені 14,7 м, қазбаның жалпы ауданы 310 м. Шахристанның шығыс бөлігіне 2008-2017 жж. дала маусымында экспедиция жетекшісі Д. В. Сорокин мен ғылыми жетекші Д. А. Воякиннің бастамасымен алғашқы қазба жұмыстары жүргізіліп, 2018-2020 жж. аралығында жалғасын тауып, нәтижесінде жоғарғы қабаты XVII-XIX ғғ. ортаңғы қабаты XVI-XVII ғғ. төменгі қабаты XVI ғасыларға жататыны анықталып, 149 экземпляр металдан жасалған материалдар, қыш материалдардың 38 бөлшегі, нумизматикалық материалдардан барлығы 118 монета, 1748 мал сүйектері, 51 бөлмелер мен тандыр пештер 6 фрагмент Нейлердің оқтары және т. б. табылған. Атап айтар болсақ, археологтар қазба кезінде шахристанның ең төменгі қабатынан б. з. д. III ғасырға жататын, урбанизацияланған (қалалық) соғдылардың қоныстарына тән қыш ыдыстар кешені, б. з. д. III-II ғғ. жататын қызыл түсті ангобпен әрленген ыдыстардың, Самарқан қаласының қалалық мәдениетімен ұқсастықтары бар екені анықтаған, бұл Самарқан мен Оңтүстік Қазақстан арасындағы байланыстардың болғандығын көрсетеді [10. 55 б.].

Сурет 3 – Шығыс шахристандағы археологиялық қазба жұмыстары [5]

Нумизматикалық материалдарға келетін болсақ, XVI-XVII ғасырларда Қазақ хандығы билігі тұсында, мыс сымнан соғу техникасымен жасалған монеталар, нумизматикалық материалдың үлкен тобы 1277-1278 жж. 1860-1862 жылдары аралығында Мұхаммед Молл ханның билігі тұсында, Қоқан хандығының аумағындағы, Қоқан монета сарайында, соғылған монета түрлері және Сейіт сұлттанның (1280-1282 жж. / 1863-1865 жж.) билігі тұсында Қоқан хандығының аумағындағы Қоқан монета сарайында соғылған бірнеше дөңгелек пішінді мыс теңгелер табылған. Бұл, монеталардың табылуы, құрылыс құрылымдарының бастапқыда осы аумақты қоқандықтардың жаулап алуы кезінде пайдаланылғанын және мұнда әскери горнизондарының орналасқанын көрсетеді [6].

Қазба, зерттеу жұмыстарының жүргізілу нәтижесінде үш құрылыс горизонтының мәдени қабаттары және үй-жайлардың ішінде суфалары бар тандыр пештері, шағын ошақтар, кірпіш төсемдер мен ташнау кіретін құрылыс құрылымдарының элементтері, кейінгі ортағасырлық құрылыстар, ашылған кварталдар мен шаруашылықтар, сондай-ақ көшелер мен аллеялар анықталған. Кварталдың ішінде тар аллеялар, сондай-ақ саз аралас қыш ыдыстардың, тастар мен сүйектердің сынықтарынан тұратын негізгі көшелер болған. Үй-жайлардың сипаты бойынша әртүрлі, болған. Көбінесе бұрыштардағы бөлмелерде бағандарға арналған негіздер болды – әртүрлі мөлшердегі тас блоктар. Үй-жайлардың ішкі жабдықталуы нашар. Әдетте бұл тұрғын үй немесе коммуналдық ғимарат болған. Тұрғын үйлерде тікбұрышты, Г-тәрізді және П-тәрізді суфа жүйелері болған. Үй-жайлардың кіреберістері нашар бекітілген, бұл олардың жартылай жер асты орналасуына байланысты, олардан есіктер аман қалғаны жоқ. Көбінесе үйдің шаруашылық және тұрғын үй ауданы бір бөлмеде аяқталды, бұл соңғы ортағасырлық кезеңде шахристанда халықтың жоғары тығыздығын және артық тұрғын үй алаңының жоқтығын көрсетеді. Құрылыс кезеңі деңгейінде ашылған құрылымдар мен материалдар XVI-XVIII ғғ. жатады және қазақ хандықтары дәуіріндегі шахристанның даму ізімен берілген. Елді мекеннің оңтүстік бөлігінен табылған құрылымдар мен материалдар қаланың белсенді дамуы IX ғасырдан бері жалғасып келе жатқанын көрсетеді [8. 49 б.].

Қорғаныс дуалына іштей жанасқан казармалар мен үй-жайлардың орналасуына келетін болсақ, олар кейінірек азық-түлік пен оқ-дәрілерді т. б. сақтауға арналған қойма ретінде қосылған болуы мүмкін және т. б. олардың орналасуына қарағанда, казармалық кешенге

ұқсайды. Казарманың бұл бөлігінде осы казармаларды жылыту жүйесі қызметін атқарған пеш пен мұржаның жобасы анықталған. Бөлмеде түтін құбырының құрылымы толығымен сақталған [9. 65 б.]. 1864 жылы генерал Черняев әскерлері бұл бекіністі азат еткеннен кейін Шахристан бекінісінің шығыс бөлігінің казармалық кешені мен Шымкент қала жұрты жөндеуден өтіп, қайта абаттандыру жұмыстары жүргізілді. Шымкент қаласының аймағы ғасырлар бойы көптеген тарихи оқиғалардың куәсі болғаны заттай деректер айғақтап тұр.

Шымқала туралы алғашқы жазба мәліметтерге сүйенсек, Шымкент қала жұрты Бадам мен Қошқарата өзендерінің ортасында орналасқан. Қытайдың әйгілі ғалымы Монах Сюань Цзянь 629 жылы Үндістанға жасаған саяхаты туралы жазбаларында Тараз, Ақсу, Кунгу, Ташкент арасындағы аймақты сипаттай отырып мұны Нуджикет мемлекеті деп суреттеген. Ол былай деп жазады: «Жері құнарлы, егіншілікке қолайлы, от-шөп, орман-тоғай, гүл-бәйшешек пен жеміс-жидекке аса бай, сондай-ақ, тым құнды бағаланатын жүзім де көп өндіріледі. Бұл елде жүзге тарта елді мекен (кент) бар, олардың әрқайсысының өз билеушісі бар. Әр қаланың өз билігі өзінде, бір-біріне өзара тәуелді емес. Әр қаланың өз алдына жеке шекарасы болғанымен, алайда, олар біртұтас Нуджикет мемлекеті деп аталады» [5. 16 б.]. Өз заманында Оңтүстік Қазақстанның ірі қала орталығы Испиджаб-Сайрам қаласы болды. Сол кезеңдерде Испиджабтың аумағы және іргелес жатқан Шымкент туралы X ғасырдың атақты араб географы Әл- Мақдиси былай деп жазды: «Бұл даңқты шекаралық бекініс және сенім соғысының орны. Олар егіннің шықпай қалуын білмейді және хараж (егін салығы) салығын төлемейді». Бұл мәліметтен X-ғасырда Шымкент қалашығының дамығандығын байқаймыз [3. 20 б.].

Шымқала туралы Шарафаддин Йаздидің Ақсақ Темір жорықтары туралы жазған «Зафар-наме» (Жеңіс кітабы) атты еңбегінде де кездеседі. Ол еңбекте Ақсақ Темір 1365-1366 жж. Моғолстанға бара жатқан жорығында алдында жүріп кеткен әскері мен жүк артылған көліктерін Сайрам маңындағы Шымқала деген қоныста кездестірді деп жазады. Көптеген зерттеушілер осы жазбаға қарап, қаланың бастапқы өмір сүру кезеңін сол ғасырдан басталғанын жазған [3, 19 б.]. Оңтүстік Қазақстанның тарихи ескерткіштері мен қалалары туралы мәлімет беретін еуропалық алғашқы географиялық еңбектердің бірі – «Үлкен сурет кітабы». Онда, атап айтқанда, Түркістан, Отырар қалаларымен қатар көп ғасырлар бойы Сайрам көлеңкесінде тұрған Шымкент қаласы көрсетілген.

XVII-XVIII ғғ. бастап Шымкент қаласы үлкен тарихи-мәдени аймақтың орталығы ретінде бұрын осындай мәртебеге ие болған Сайрамнан басым түсіп, аймақта үстемдік ете бастады. Сондықтан бұл кезеңде әртүрлі ақпарат көздерінен келген хабарламалардан Шымкент қаласы туралы мәліметтерді кездестіреміз. Осы орайда XIX ғасырдың басында Шымкентте болған М. Поспелов пен Т. Бурнашевтың жазбаларын айта кеткен жөн. Олар Шымкенттің Ташкенттен кейін аймақта жетекші орын алатынын жазған. Қалада ол кезде 700-ге жуық үй болса, оның айналасында оншақты шағын тұрғын жайлар болғанын, олар өздерінің топографиясында бұл тұрғын жайлар төбелерде орналасқанын және олардың айналасы саман қабырғалармен қоршалғанын атап өтті [2. 33 б.].

1813 жылы Қазақстанның оңтүстігінде болған жеке Сібір корпусының аудармашысы Филипп Назаров кейінгі ортағасырлық Шымкентті барынша толық сипаттаған. Оның еңбегінде: «Чимкент Бадам өзенінің жанында орналасқан, ол биік жерде тұрғызылған және өте биік дуалмен қоршалған. Қалаға өзен жағасынан бір атқа жүруге мүмкіндік бермейтін тар жолмен кіреді. Қабырғаға салынған терезелер арқылы өзеннен ағып жатқан су қалада қазылған арналарды диірмендер толтырады. Үйлер қытайлар сияқты піспеген кірпіштен тұрғызылған, терезелері жоқ, үйге жарық көшеге қараған есіктерден түсіп тұр. Олардың әйелдері өте мейірімді, әдепті және ер адамдардан жасырынып жүрмейді» делінген. 1864 жылы Шымкентті басып алу және мұнда орыс әскери гарнизонының пайда болуы, шенеуніктерден басқа, ерекше тапсырмалар мен азаматтық тұлғаларды өлкеге тартты, олар түрлі міндеттермен қатар Оңтүстік Қазақстанның қалалары, атап айтқанда Шымкент туралы мәліметтер қалдырды. Олардың ішінде П. И. Пашино, А. К. Гейнс, В. В. Верещагин, Ю. Скайлерді атап айтқан жөн [2. 33-34 бб.]. 1866 жылдың көктемінде Шымкентке сол кездегі

публицист, болашақта белгілі шығыстанушы П. И. Пашино саяхаттаған. Ол Орынбордан Ташкентке баратын жол бойымен жүріп келе жатып, жолында Оңтүстік Қазақстанның кейінгі ортағасырлық қалаларын сипаттады. Онымен бірге осы саяхатта жас ресейлік суретші Д. В. Вележев жүріп, Шымкент қалашығының топографиясы мен фортификациясы ерекшеліктерін бейнелей отырып бізге құнды суреттер қалдырды [2. 34-35 бб.].

Археологиялық нысан ретінде ежелгі Шымкент қалашығының тағдыры Орталық Азияның ірі, ежелгі дамыған орталықтарына айтарлықтай тән. Ежелгі Шымкент қалдықтары XIX-XX ғасырлардағы қаланың қарқынды өсуі кезінде тез бұзылған. Сонымен қатар XX ғасырдағы өнеркәсіптік және тұрғын үй құрлыстарының нәтижесінде ескерткіштің шеткі бөліктері айтарлықтай жойылған. Қазіргі уақытта Шымкент қалашығының шахристаны мен орталықтағы биік цитадель салыстырмалы түрде жақсы сақталған, тек оңтүстік қасбетінің бойында жергілікті тұрғындар өздерінің құрылыс қажеттілігіне байланысты мұнда балшық өндірген, соның салдарынан XX ғасырдың екінші жартысында шахристанның айтарлықтай бөлігі жойылған. 1986-1987 жылдары Шымкент қалашығында археологиялық жұмыстар жүргізген А. О. Итенов өткен ғасырдың 60-70 жылдары Шымкент қалашығының аумағы Шымкент әскери гарнизонының оқу-жаттығу сабақтары үшін полигон ретінде пайдаланылғанын, оның барысында ескерткіштің жоғарғы қабаттары бүлінгенін атап өтті. Ескерткіштің белсенді жойылуы өткен ғасырдың 90-шы жылдарында орын алған [2. 77 б.].

Сурет 4 – «Шым қала» тарихи-мәдени кешені [5]

Шымкент қалашығын музейлендіру, археологиялық саябақ ескерткішін сол жерде құру, оны туризм инфрақұрылымына қосу үлкен жетістік. Шымкент – сәулеті мен әлеуеті қатар дамыған, күннен күнге құлпырып келе жатқан көрікті де құтты мекен, Ұлы даланың шырайлы шаһары. «Шым қала» тарихи-мәдени кешені еліміздің сан ғасырлар тарихын сақтаған көне мұрасы.

Әдебиеттер

1. Шымкент қаласының тарихы және өркениеті. Аймақтық ғылыми-тәжірибелік конференция жұмысының материалдары. Шымкент, ОҚМПУ, 22 қараша 2019. 256 б.
2. Байтанаев Б. А. История Шымкента. Алматы, 2012. 77-187 бб.
3. Әбдіәкімұлы М. Шымкент қаласының тарихы. Алматы, 2021.

4. Отчет № AR-12/95 «Разработка ПСД по научной реставрации и музеефикации городища Шымкент с проведением научно- исследовательских работ» (заключительный) том 1.
5. Отчет о научно – исследовательской работе» № AR-06 /6 9
6. Отчет № RT-20-5/1 «Археологические исследования, консервация, рестоврация и регенерация городище Шымкент» Том 4.
7. ТОО «Инженерная археология» научно – исследовательские работы по теме: «Археологические исследования, консервация, реставрация и регенерация городища Шымкент». (Комплексные археологические исследования территории Юго-Восточной части Шахристана городища Шымкент в 2020г.). II-том, 2020 жыл.
8. ТОО «Инженерная археология» научно – исследовательские работы по теме: «Археологические исследования, консервация, реставрация и регенерация городища Шымкент». (Комплексные археологические исследования территории Восточной части Шахристана городища Шымкент в 2020 г.). III-том, 2020 жыл.
9. ТОО «Археологическая экспертиза» Отчет «Разработка ПСД по научной реставрации и музеефикации городища Шымкент с проведением научно – исследовательских работ» IY-том, Воякин Д. А. 2018 г.
10. Отчет о научно-исследовательской работе по теме: «археологические исследования, консервация, реставрация и регенерация городища Шымкент» (Комплексные археологические исследования территории юго – западной части шахристана городища Шымкент в 2020 г.). I том. 23-25бб.
11. ТОО «Rutrum». Отчет. «Археологические исследования, консервация, реставрация и регенерация городища Шымкент». «Цитадель» городища Шымкент. Гурулев М. В., Воякин Д. А. 2020 жыл. 52 б.

«МИЯЛЫ» САВРОМАТ-САРМАТ ҚОРЫМЫНЫҢ 2022 ЖЫЛҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ АЛҒАШҚЫ ҚОРЫТЫНДЫЛАРЫ

Оралбай Е. Қ. [1], Қариев Е. М. [2] , Қалшабаев А. Ж.,[3] Қасенов М. С.,[3] Тілекқабылов Е. Қ., Хамитов М. Д.,[1]

[1]«ЕРДЕН» ЖК,
[2]«Астана» халықаралық университеті,
[3]Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейі
Алматы, Астана, Атырау ққ., Қазақстан
e-mail: [1]oralbai79@mail.ru, [2] eldos.05.82@gmail.com,
[3] atyrau-museum@mail.ru, [1] xamitov.98@bk.ru

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ САВРОМАТО-САРМАТСКОГО НЕКРОПОЛЯ «МИЯЛЫ» В 2022 ГОДУ

Оралбай Е. Қ.[1], Кариев Е. М.[2], Калшабаев А. Ж.[3], Қасенов М.С.[3],
Тілекқабылов Е. Қ.[3], Хамитов М. Д.[1]
г. Алматы, г.Астана, г.Атырау, Казахстан.
[1]«ЕРДЕН» ИП,
[2]Международный университет «Астана»,
[3]Атырауский областной историко-краеведческий музей
Алматы, Астана, Атырау ққ., Қазақстан

Аннотация. В статье представлены предварительные результаты исследований некрополя савромато-сарматского времени Миялы в пределах административной территории одноименного районного центра Кызылкогинского района Атырауской области. В статье описывается ход полевых изысканий, погребальные конструкции и инвентарь погребений, подводятся предварительные итоги научных изысканий.

Ключевые слова: савроматы, сарматы, некрополь Миялы, погребально-поминальные памятники, археологические исследования

PRELIMINARY RESULTS OF THE SAUROMAT-SARMATIAN NECROPOLIS «MIYALY» IN 2022 STUDIES

Oralbai E. K., Kariev E. M., Kalshabaev A. Zh., Kasenov M. S.,
Tilekkabylov E. K., Khamitov M. D.
[1]«ERDEN» IE,
[2]International University «Astana»,
[3]Atyrau Regional Museum of History and Local Lore
Almaty, Astana, Atyrau, Kazakhstan

Abstract. The article presents preliminary results of the Miyaly Savromato-Sarmatian time necropolis studies in the Kyzylkoga district of Atyrau region. The article describes the course of field surveys, funerary structures and burial inventory, summarizes the preliminary results of scientific research.

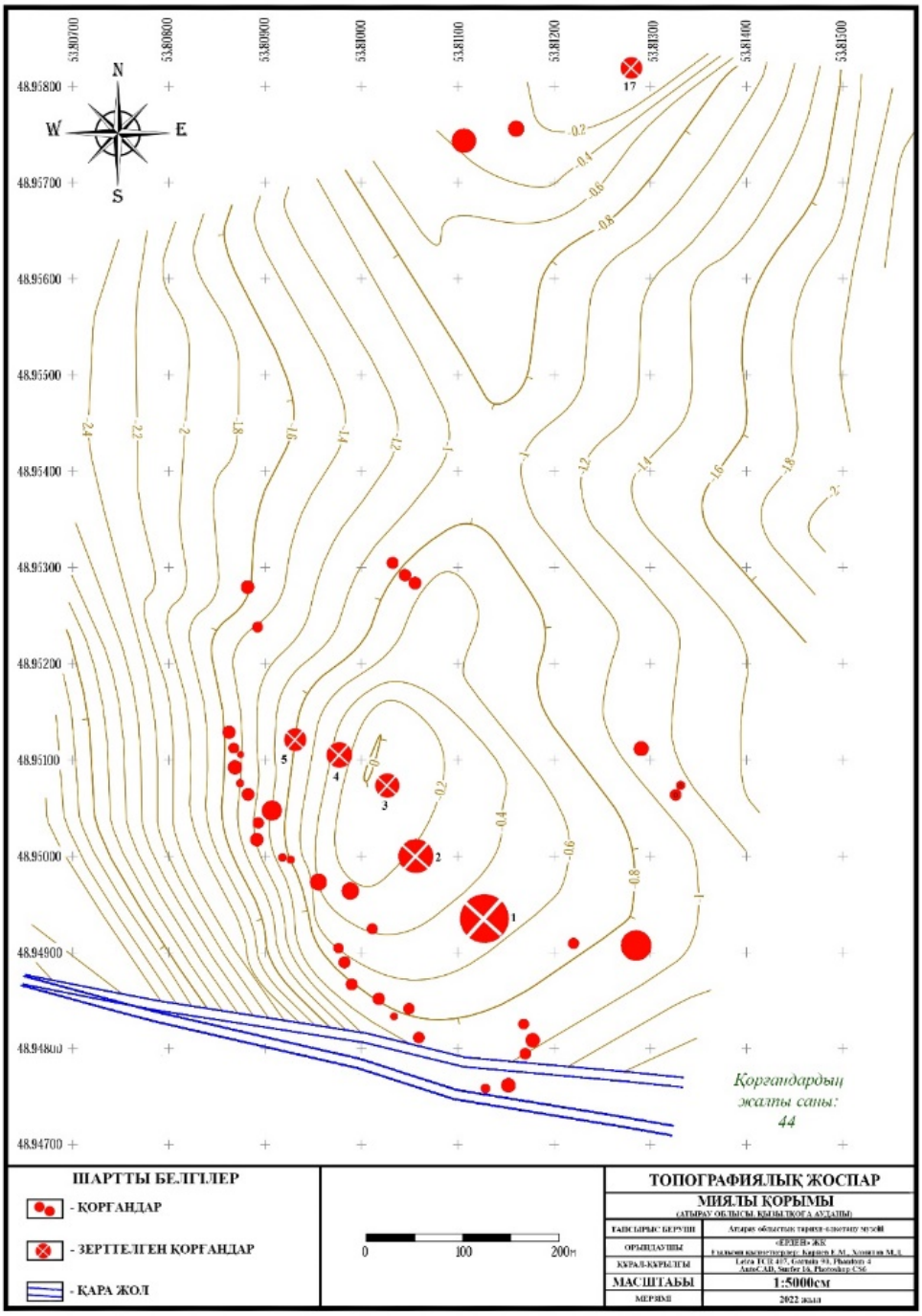
Keywords: Sauromats, Sarmatians, Miyaly necropolis, funerary and memorial monuments, archaeological research

Еліміздің бірқатар өңірлерінің мамандарынан тұратын біріккен ғылыми-зерттеу топ 2022 жылдың мамыр-маусым айларында Атырау облысы Қызылқоға ауданының Миялы елді мекенінің әкімшілік аумағында археологиялық зерттеу жұмыстарының кешенін жүзеге асырды.

Миялы обаларының тополандшафттық орналасу ерекшеліктері

Ғылыми зерттеулерге белгіленген қорым аталмыш Қызылқоға ауданының орталығы Миялы ауылынан солтүстік-шығысқа қарай 6 шақырым (тіке бағытпен) жерде, Миялы-Індер автокөлік тасжолының 8,6 шақырымынан шығысқа қарай 2,4 км, Жангелдин ауылынан шығысқа қарай 4,5 км, Кіндіксай ауылынан батысқа-солтүстік-батысқа қарай 3 км, Ойыл өзенінен солтүстікке қарай 2,5 км жерде, жергілікті халық «Қабаққұдық» деп атайтын өлкенің аумағында орналасқан.

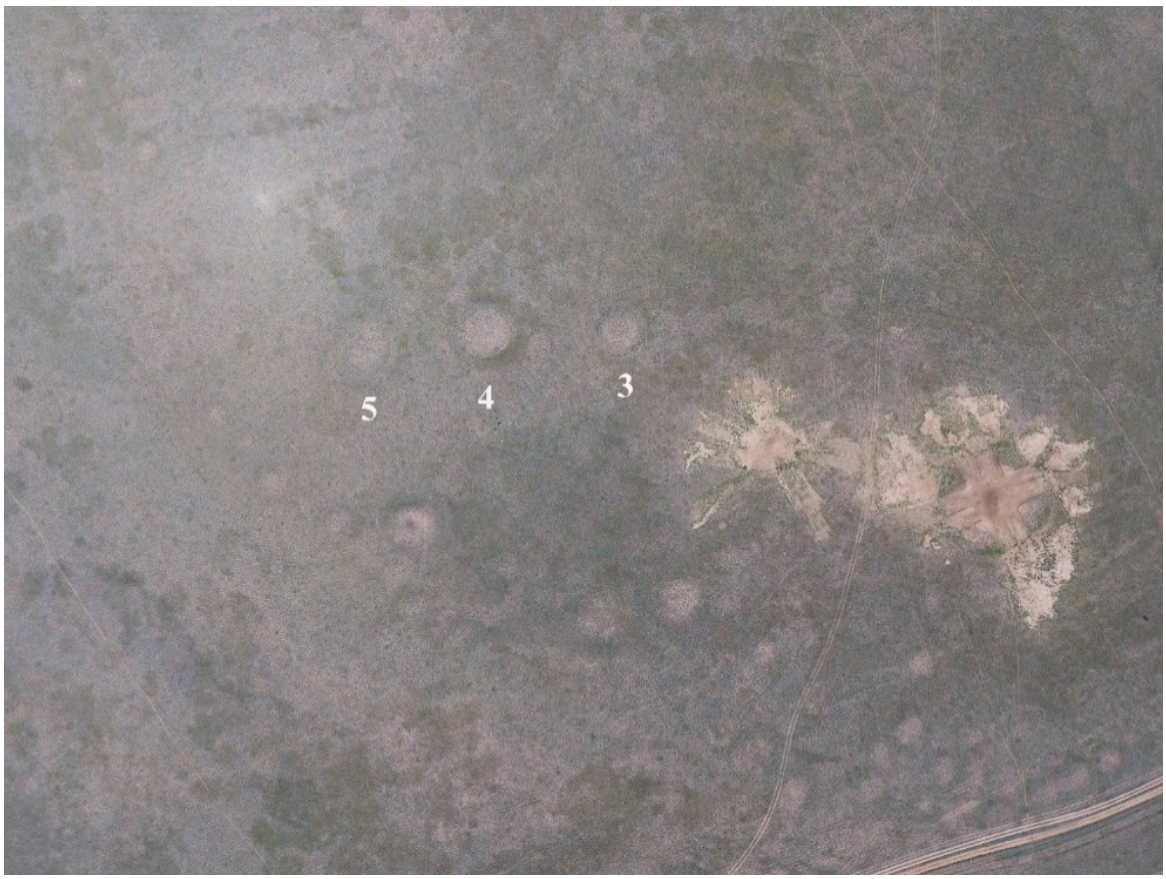
Назардағы зерттеулер барысында бірінші кезекте ескерткіштің жоспары мен аймақтың топографиялық түсірілімі жасалды. Осы жұмыстардың нәтижесінде әр-түрлі көлемдегі топырақ оба түріндегі жалпы саны 44 нысан айқындалып, түсіріліп, топографиялық жоспарға еңгізілді (сур. 1).

Сурет 1 – Миялы ескерткішінің топографиялық жоспары

Есеп берілудегі жылдың зерттеулері үшін № 3, 4, 5 обалар таңдалған. Осы үш археологиялық нысан СБ-ОШ бағытымен тізбектеліп тұр. Аралары 30-45 м.

Оба № 3 зерттеулері

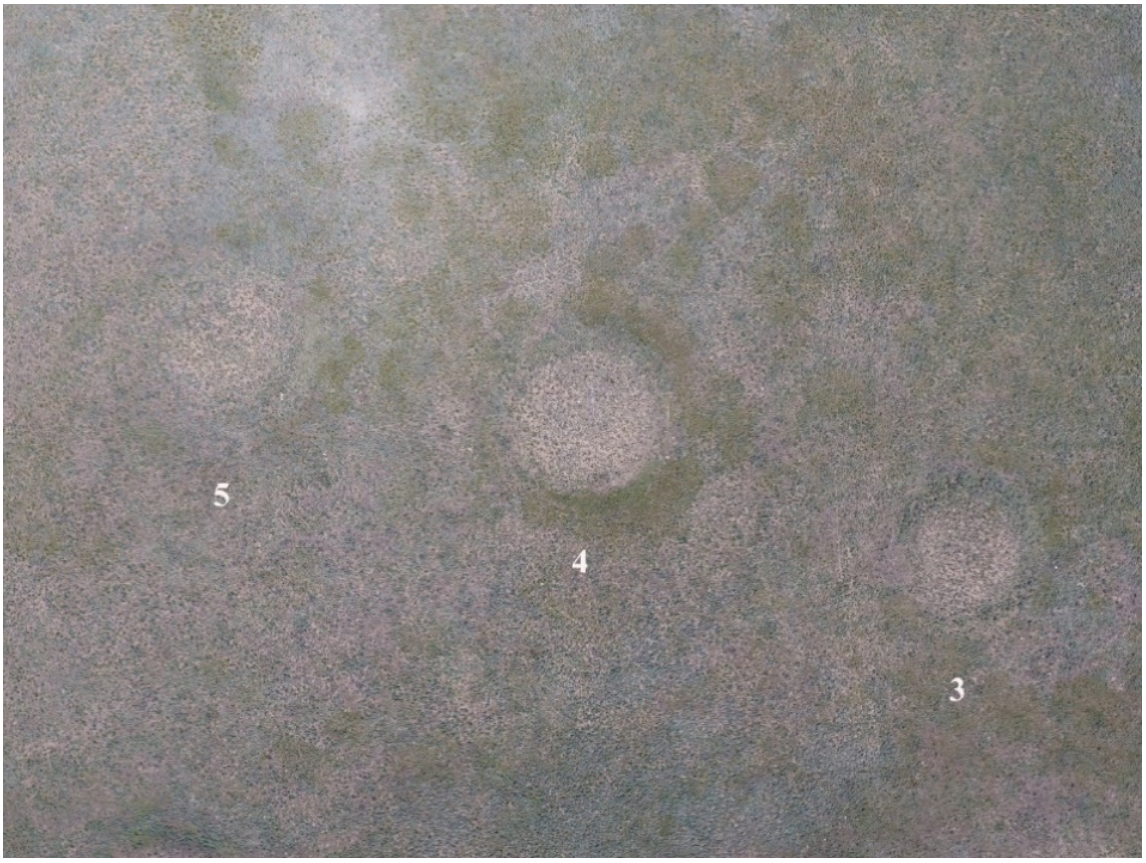

Сурет 2 – Миялы қорымының № 3, 4, 5 обаларының биіктіктен көрінісі

Аталмыш үштік шағын тізбекте оңтүстік-шығыс жақтан шеткі нысан болып келеді (сур. 1-3). Жалпы қорымның шығыс жақтан шеткі нысанының бірі десе болады. Жер үсті құрылысы орташа көлемді: диаметрі 22 м, биіктігі 0,6 м, пішіні домалақтау келген төмпешік түрінде, бетіндегі өсімдік қабаты орталық ландшафттағыдай, дегенмен біршама сиректеу. Нысанда айқын тонау іздері қазба жұмыстарына дейін аңғарылмады (сур. 3).

Обада С-О және Ш-Б бағыттары бойынша ені 1 метр стратиграфиялық жал-дар белгіленіп А, В, С, D деп (солтүстік шығыстан бастап сағат айналымымен) бөлінген секторлар бойынша қазба жүзеге асырылды. Осының барысында С секторында СО жалының бойымен 50 см тереңдікте, ені 70 см, ұзындығы 2,1 м қара дақ көрінді. Бұл тонау ізі немесе кейінгі қосалқы жерлеудің көрінісі болуы мүмкін деп пайымдалған болатын.

Барлық секторлар бойынша топырақ көне жер деңгейіне дейін алынған еді. Осының барысында бірқатар жерден сүйек және қыш ыдыс сынықтары табылған болатын. С секторында соңғы топырақ қабатын алу барысында орталық нүктеден 7 м, ШБ жалынан оңтүстікке қарай 50 см қашықтықта бүтін қыш ыдыс табылды:

Сурет 3 – Миялы қорымы № 3, 4, 5 обаларының жер үсті құрылыстарының қазбаға дейінгі күйі

Ыдыс тік тұрған күйінде ашылды, тек батысқа-оңтүстік-батысқа қарай біраз ауытқуы бар. Бүйірі шар тәрізді түбі тегіс ыдыс – мойны қысқа, ернеуі сыртқа қарай шығарылған. Түсі қара-сұр, сақталымы орташа. Көлемдері: бүйірінің диаметрі 11,8 см, аузының диаметрі 8,9 см, мойнының диаметрі 8 см, түбінің диаметрі 5 см, қалыңдығы 10-20 мм (сур. 4, 5). Аталған ыдыстан оңтүстік-батысқа қарай 25 см қашықтықта тағы бір қыш ыдыс ашылды (сур. 4), бірінші ыдысқа қарағанда үлкендеу, бүйірінде орналасқан, ауызы батысқа (оңтүстік-батысқа біршама ауытқумен) қараған, күйі нашар – топырақ салмағынан езілген. Ыдыс бүйірі шар тірізді, түбі жұмыр, ернеуі төртбұрышты етіліп бөлінген, түсі қара-сары-сұр. Мойын тұсында көлденеңінен салынған жолақтар және олардан төмен ұшы төменге қаратылған және аумағында тіс тәрізді ойықтары бар үшбұрыштар түріндегі ою бар (сур. 6). Көлемдері: бүйірінің диаметрі 14 см, мойнының диаметрі 9,5 см, түбінің диаметрі 6 см, қалыңдығы 15-30 мм. Екінші қыш ыдыстан оңтүстікке қарай 45 см қашықтықта адамның зақымдалған бассүйегі табылды, аумақтағы орын алудағы археологиялық жағдайды толық анықтау мақсатымен жоғарыда аталған олжалар маңайында көлемі 3х4 м, тереңдігі 20 см шурф салынған еді. Осы қазба еденін көрсетілген тереңдікте тазалау келесі жағдайды анықтаған болатын: көлемі шағын зақымдалған бас сүйектің солтүстігінде жас баланың күйі нашар қаңқасының қалдықтары бар екені белгілі болды – осы аталмыш деңгейде қол-аяқ сүйектері, бірқатар сынған қабырғалар көрініі жатқан еді. Қыш ыдыстар және бала сүйегінен оңтүстікке, батысқа және оңтүстік-батысқа қарай пішіні бұрыштары домалақтанған тік төртбұрыш түріндегі, солтүстік-батыс – оңтүстік-шығыс бағытымен созылған дақ айқындалды. Қоршаған қоңыр-ақ алапес топырақта бірқалыпты қоңыр және ақшыл түсімен ерекшеленіп тұр. Осы дақтың оңтүстік-шығыс бұрышының пішінінде басқа жерлерге қарағанда ауытқуы бар – бұл бұрыш аталмыш бағытқа созыңқы келіп, шурфтың шегінен шығып тұр. Ол кеміргіш жануарлардың іздері болуы ықтимал деп шешілді. Дақ көлемдері: СБ-ОШ бойынша ұзындығы 2,2 м, ені 1,4

м. Алдында сипатталған қыш ыдыстар және бала сүйектері дақтың батыс-солтүстік-батыс жағында орналасқан (сур. 4).

Жас бала қаңқасын тазалау жұмыстары жалғасып, нәтижесінде оңтүстікке (СШ-ОБ бойынша кішігірім ауытқумен) бағытталған мәйіт толықтай ашылды – сүйек сақталымы айтқандай нашар, бірқатар бөліктері шіріп кеткен және кейбіреуін кеміргіштер сүйреп әкетіп немесе жылжытқан сияқты. Бала мәйіті арқасына жатқызылған, басы езілген, айта кететіні – бассүйек көлемі тым үлкен секілді көрінеді, яғни, денесіне пропорционалды емес, бұл жас баланың рахит сырқатынан көз жұмғанына сілтеуі мүмкін. Басы сол жақ баурайында сол иыққа біршама еңкейген күйінде жатыр. Сол қолының тоқпан жілігі орнынан жылжытылып, қазір жоғарғы жағы бассүйектің астында орналасқан. Осы тоқпан жіліктің астында шынтақ шыбығының бір бөлігі анатомиялық тәртіпте жатыр, бұл сол қолды жылжыту мәйіт толық бұзылғанға дейін орын алғанына сілтеуі мүмкін. Оң қолынан тек қана тоқпан жіліктің сынығы бар. Қабырғаларының оң қатары біршама сақталған, сол жақтағы жойылып кетті десе болады – бірең-сарең сынықтары ғана аңғарылады. Омыртқасының да астыңғы және біраз орта буындары ғана орнында, жоғарғы жағы сақталмаған. Жамбасының да күйі нашар – біраз жері шіріп, желінген, сегізкөзі және құйымшақ жағы жойылып кеткен. Оң аяғынан тек ортан жілігі орнында, ол екінші аяққа қарай ығысумен жатыр. Сол аяқтың ортан жілік және асықты жілік сақталған, асықты жіліктің шыбығы табылмады. Екі аяқтында табаны жоқ – кейбір бақай, өкше сүйектері мәйіттің бұт арасынан шыққан еді, бұл табан сүйектерін кеміргіштер шашып тастады дегенді білдіруі ықтимал. Сол аяғының асықты жілігінің төменгі жағы жоғарыда сипатталған екінші ірілеу ыдыстың етегінде жатыр. Жалпы екі аяқтың орналасу ретіне қарап олар бастапқыда асықты жіліктің астыңғы жағында айқасып жатқан деп болжауға болады. Мәйіттің оң тоқпан жілігінің жоғарғы жағының сыртқы тұсына жақын жерден тастан жасалған сақинатәріздес бұйым табылды – ірі моншақ болса керек (сур. 7). Жалпы түр-түрпатына қарап бұл бұйым қазақ және басқада әлем халықтарында кең тарған көзмоншаққа ұқсайтынын айта кеткен жөн (сур. 4). Аталмыш бұйымдардан басқа мәйіт маңында қандай да бір заттар мен бұйымдар табылмады.

Сурет 4 – № 3 обаның № 2 қабірі

Сурет 5 – № 2 қабірге тиесілі бірінші табылған ыдыс

Сурет 6 – № 2 қабірге тиесілі екінші табылған зақымдалған ыдыс

Сурет 7 – № 3 обаның № 2 қабірінен табылған көзмоншақ

Әрі қарай, жоғарыда сипатталған дақтың аңғарылатын сұлбасы бойынша қазбасы жүзеге асырылды. Осының барысында қазбаның шығыс жағында, 12 см тереңдікте темір қанжар табылды, шығыс-батыс (СБ-ОШ біршама ауытқумен) бағытымен жалпағынан жатыр, екі жағыда өткір түзу жүзі сап тұсында айтарлықтай кең, бірақ ұшына қарай бірте бірте тарылады. Балдағы (перекрестие) тік түзу. Сабының диаметрі жүзіне қарағанда кішірек, пішіні біршама домалақтанған. Қанжар сабының ұштамасы (навершие) жарты ай түрінде орындалған, сақталу дәрежесі орташа. Көлемдері: жалпы ұзындығы – 26 см (соң иірігін есептегенде), жүзінің ұзындығы – 16,5 см, ені – 0,5 см (ұшы) балдақ тұсы 4 см, балдағының ұзындығы – 5,5 см, ені – 0,3-0,5 см, сабының ұзындығы 5,5-6 см, ені 1,5-2 см, сап соңының иілген күйіндегі ұзындығы 10 см, ені 1,7-1,9 см, қанжар қалыңдығы 10 мм ден 1 сантиметрге дейін (сур. 8, 9).

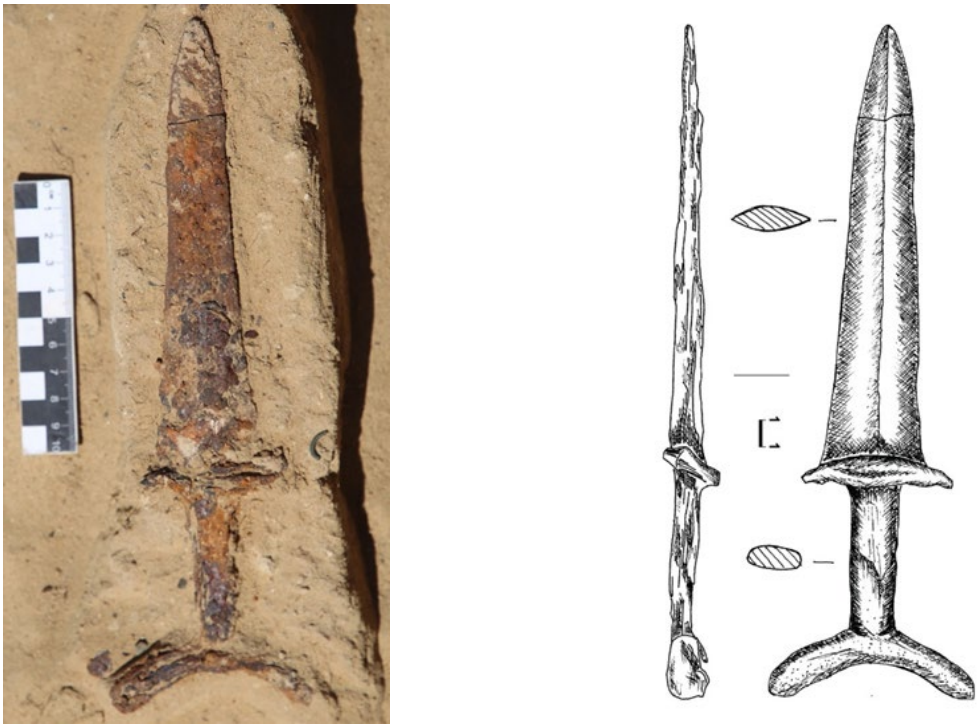
Сурет 8 – № 3 обаның № 3 қабірі

Қазба аумағында аталған қанжардан басқа зат және т.б. табылмады. Осы қанжар орналасқан қазба қабір № 3 деп белгіленіп, жым-жылас жоғалған адамға арналған және ырымдап қанжары қойылған кенотаф немесе рәсімдік орын болуы мүмкін деп пайымдалды.

Зерттеу үстіндегі № 3 обаның орталық қабірін анықтау мақсатымен жер үсті құрылысының стратиграфиялық жалдардың орта тұсы әр бағытта 3,5 метр көлемінде алынды. Осының барысында, жалдардың қиылысу орнында, яғни обаның дәл ортасында айтарлықтай бұзылған қыш ыдыстың қалдықтары табылған еді (сур. 10). Бұл не аза тұту көрінісі не орталық қабірдің тоналғанның белгісі деп тұжырымдалған болатын.

Жалдар көрсетілген мөлшерде алынғаннан кейін көне еден деңгейінде қабір дағы және басқада мүмкінді жерлеу-аза тұту құрылымдарды анықтау үшін тазалау-тегістеу жұмыстары жүзеге асырылды. Бұл жұмыстар нәтижесінде обаның орта аумағының D секторында тиесілі жағында түсі қоршаған топырақтан біршама қаралау келетін және шеттері анық емес бір дақ

айқындалды. Оның пішінін және сипатын толықтай анықтау үшін обаның ортасында, жоғарда аталған дақтың аумағын қамтумен көлемі 2х2 м шурф салынды. Төмендеу барысында топырақтың құрылымына қарап шурф ең басында шығыс және батыс бағыттары бойынша 1 метрге жылжытылып, кейін тағы сол 1 метрге кеңейтілген еді. Аталған тереңдікте қазба еденінің бетін тиянақты тазалау және сыпыру пішіні доғал (біршама жұмыртқа пішініне ұқсас) көлемді дақты бар екенін көрсетті, айта кететіні – дақтың солтүстік бөлігі шурф-қазбаның шегінен шығып тұрды, осы жағын толық ашу мақсатымен солтүстіктен шурф-қазбаға көлемі 2х3 м болатын жалғама қосылды.

Сурет 9 – № 3 обаның № 3 қабірінен табылған темір қанжар

Тазалау-тегістеу жұмыстары келесі жағдайды көрсеткен болатын: айтқандай пішіні доғал дақ СО бағыты бойынша созыңқы болып жатыр, шеттері иірік, яғни, түзу емес, солтүстік жағынының сұлбасы өзгешелеу – дұрыс емес тіктөртбұрыш пішінінде, көлемдері 0,7-1 м. Бұл, не тонаушылық шұңқырдың көрінісі, не қосымша жерлеу-аза тұту құрылысының орны болуы ықтимал деп пайымдаймыз. Айқындалған дақтың көлемдері: СО -3,86 м, ШБ -1,2 ден 2,5 м дейін (сур. 10).

Орталық дақтың қазбасы жүзеге асырылды. Осының барысында, дақ аумағы бойынша тереңдеу басталысымен, оңтүстік жа-ғында қабырға сүйектерінің екі сынығы табылды, биологиялық тиесілілігі белгісіз. Қазбаның солтүстік-батыс жағында, обаның көне еденінен 20 см тереңдікте адамның ортан жілігі, қазба ортасына жақын жерде адам жілігінің шыбығы ашылды.

Дақ қазбасының толтырымы шет жақтарында жұмсақтығымен, ал орта тұсында айтарлықтай қаттылығымен ерекшеленеді, құрамы – майда тасы бар аралас топырақ. Қазбаның оңтүстік бөлігінде, обаның көне еденінен 80 см тереңдікте адамның ортан және асықты жілігі табылды, осы аумақта 90 см тереңдікте тағы бір асықты жілік шықты. Сонымен қатар, аталмыш аумақта бірқатар тиесілілігі белгісіз сүйек қалдықтары ашылғанын айта кету керек.

Сурет 10 – № 3 обаның орталық (№1) қабірінің дағы

Қазбаның солтүстік тұсында (жоғарыда сипатталған пішіні өзгеше келген құрылым аумағында), 90 см тереңдікте ағаш төсеніш іздері айқындалған болатын, СБ-ОШ сызығымен жатыр, қазбаның солтүстік қабырғасына кетіп жатыр, көлемі 20х70 см. Осы жерде қазба солтүстікке қарай кеңейтіліп төсеніш құжатталды. Бұл тонау кезінде жылжытылған адам астындағы төсеніш, немесе қосымша рәсімдік дәліздің не құдықтың астыңғы төсеніші болуы ықтимал. Қазбаның негізгі аумағында 1 метр тереңдікте келесі жағдай тіркелді: оңтүстік жақта пішіні домалақ-доғалдау келетін, көлемі 1,2х2,1 м болатын алаңша ашылды, оған солтүстіктен пішіні тіктөртбұрышты болып келетін «дәліз» секілді құрылым түйісіп тұр, осы дәліз тәрізді құрылым солтүстікке қарай, жоғарыда сипатталған төсенішке 20-50 см жетпей, созылып жатыр. «Дәліздің» көлемі – ұзындығы 1,4 м, ені 1-1,1 м. Сипатталғанның бәрі қабір және тонау қазбасының қалдықтары болуы мүмкін. Әрі қарайғы қазба барысында сан алуан сипаттағы көптеген сүйектер қалдықтары табылды – омыртқа, қабырға, шыбық және т.б. Басым бөлігі адам қаңқасына тиесілі, кейбіреулерінің қатыстылығы түсініксіз, бірқатары жануардікі болуыда ықтимал. Сонымен қатар, қазба кезінде табылған моншақтар қара түсті домалақ, арасында бір моншақ ерекше назар аударады – қызыл тастан жасалған домалақ пішінді ірілеу келген (шие жемісіне ұқсас), (сур. 11 А).

Сурет 11 А – № 3 обаның орталық (№1) қабірінен табылған моншақтар

Қазба жалпы алғанда 2,2-2,3 метрге дейін тереңдетілді, шашылған сүйектен басқа айтарлықтай табылым болмады. Солтүстіктегі төсеніш астын қазуда біршама қара түсті моншақтардан басқа олжа әкелмеді. Солтүстіктегі осы құрылым тонау жолының орны болған секілді (сур. 11).

Бұл қазба көне заманда тоналған қабір екені айқын. Барлық құжаттау шаралары жүзеге асырылған соң оба № 3-гі зерттеулер аяқталды.

Оба № 4 зерттеулері

Миялы қорымының сипатталған үштік шағын тізбегінің орталықтағы нысаны. Үшінші обадан батысқа-солтүстік батысқа қарай 41 метр қашықтықта орналасқан (сур. 1-3). Осы үштік тізбектің ең ірі нысаны болып келеді, диаметрі – 25 м, биіктігі– 0,8 м. Жер үсті құрылысының төбесі жалпақтау, бөктері жатық, бірақ солтүстік және батыс жақтарындағы беткейлері біршама тік. Шөп қабаты, әсіресе солтүстік аумағында сиректеу, бұл және жоғарыда аталған беткейлердің біраз тіктігі ортадан лақтырылған топырақтың салдары болса керек – солтүстік және батыс жақтарда сары түсті топырақтың лақтырымдары анық көрінеді. Осы лақтырымнан оңтүстікке қарай деңгейі аса төмен емес

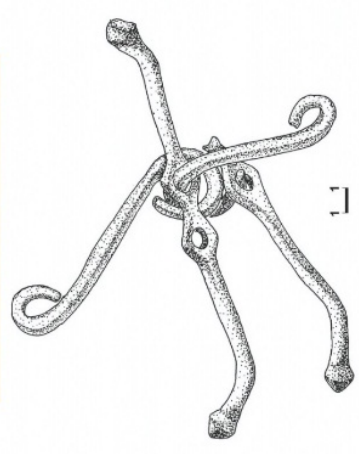
ойпат байқалады Осының бәрі ескерткіштің тоналуының көріністері деп танылды (сур. 3). Обаның жер үсті құрылысында С-О және Ш-Б бағыттары бойынша ені 1 метр стратиграфиялық жалдар белгіленіп А, В, С, D деп (солтүстік шығыстан бастап сағат айналымымен) бөлінген секторлар бойынша қазба жүргізілді. Қазба, тереңдігі 20 см қабаттарды кезектеп қазу әдісімен жүзеге асқан болатын. Қабаттарды алу барысында бірнеше сүйек және қыш ыдыс сынығы табылған болатын.

Сурет 11 – № 3 обаның орталық (№1) қабірі қазбадан кейін

Екінші қабатты алу барысында С секторында, орталық нүктеден ОБ қарай 6,5 м, СО жалынан 2,47 м қашықтықта төрт бөліктен тұратын құрамалы металл бұйым табылды – біреуі бітімдері қарама қарсы жақа қаратылған екі тесікті сулық болса, қалған үшеуі ауыздықтың үзбелері болса керек (сур. 12), бұл жылқы жүгені бөлшектерінің жиынтығы марқұмға сый не аза-тұту рәсімдерінің көрінісі болуы мүмкін.

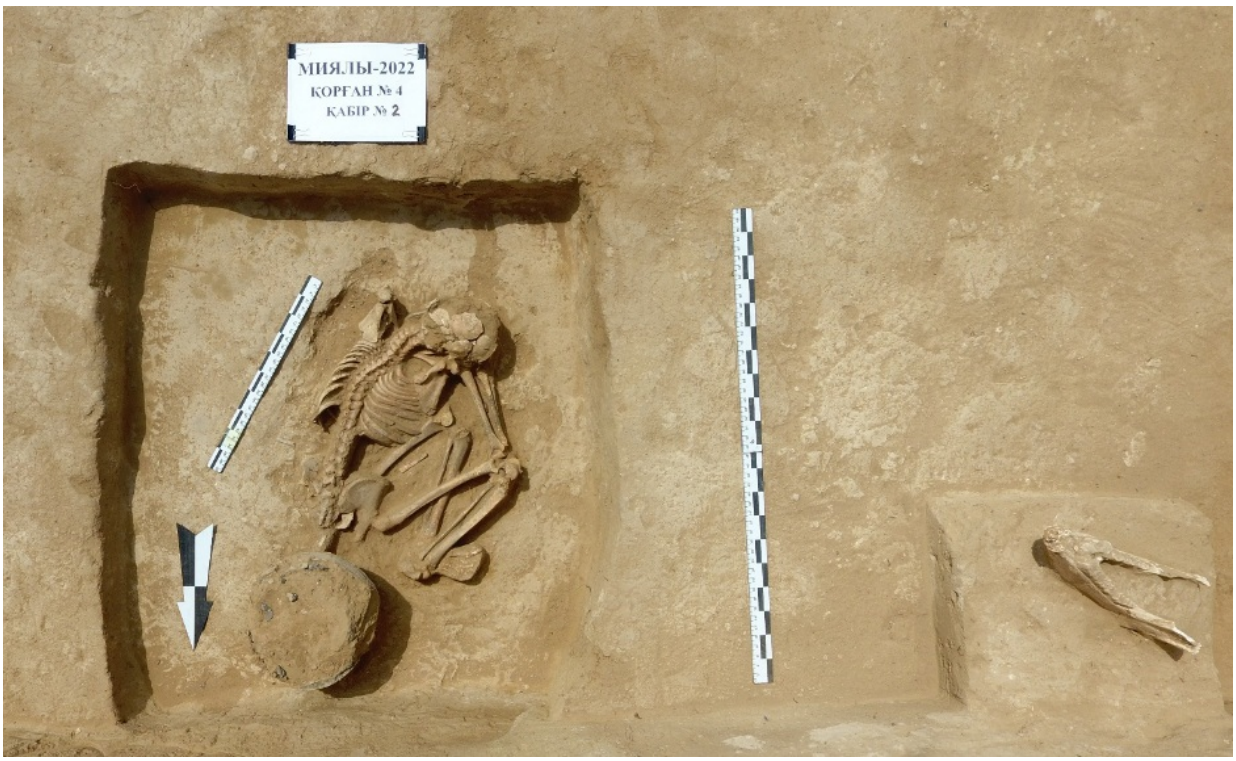

Сурет 12 – № 4 обаның С секторында табылған ат әбзелінің бөлшектері

Үшінші қабатты алу барысында В секторында, орталық нүктеден шығысқа-оңтүстік-шығысқа қарай 4,8 м, ШБ жалынан 17 см қашықтықта, жылқының астыңғы жақсүйегі ашылды. ШБ жалының бойымен ОШ-қарай біраз ауытқумен жалпасынан жатыр, алды сол ОШ-қа бағытталып қайқақталып жоғарға қаратылған (сур. 13).

Төртінші қабаттың астыңғы жағында, С секторында, жоғарыда сипатталған жылқы жақсүйегінен оңтүстікке қарай 1,3 м қашықтықта зақымдалған қыш ыдыс ашылды (сур. 13). Толық тазаланғаннан кейін бұл ірі ыдыс екені, мойнынан жоғары бөлігі сақталмаған, пішіні жұмыр тәрізді – орта тұсы кең, астына және жоғарғы жағына қарай тарлайтыны анықталды. Осы қыш ыдыстың түб жағын тазалау кезінде адамның жамбас және аяқ сүйектері ашылды – оларды қуалай бара толықтай тазалау бүтін адам қаңқасының бар екенін көрсетті. Жасөспірім қыз баланың мәйіті ерекше бір дене қалыпында тазаланды – ет бетімен жатыр, бассүйегінің дүмбі жағы қатты зақымдалған – сүйектері топырақ салмағымен езілген, оң қолы сыртқа қарай ауытқумен буындары бойынша бүктелген күйде, яғни, тоқпан және кәрі жіліктер қосарланып жатыр және кәрі жілік бассүйекке бағытталып, алақан сүйектері беткі жақтың астында. Сол қолының тоқпан жілігі тігінен біраз қиғашталып тұр, кәрі жілігі мен алақаны дененің астында. Жауырындары әр-түрлі бұрышпен төменге қарап, сыртқа қарай жылыжыған түрде ашылды. Омыртқасы мойын және жауырын тұстарында біршама иәләген күйде, төменгі жағы түзі, бірақ қабырға жақта жалпы оң жақа қарай ауытқу аңғарылады.

Сурет 13 – № 4 обаның № 2 қабірі

Қабырғалары салыстырмалы түрде бүтін – бірнешеуі сынғаны болмаса, дегенмен бәрі өз орындарында. Жамбас сүйегінің оң қанаты айтарлықтай бүтін, сол қанаты қираған, сегізкөзі және құйымшағыда біраз зақымдалған көрінеді. Аяқтары буындары бойынша 20-30° бүгіліп дененің оң жағының маңында жатыр: сол аяғының ортан жілігі қабырға және оң жауырын тұсында, оң ортан жілік сол тоқпан жіліктің үстінде. Оң аяғы тізе тобығы жағында мәйіт оң қолының шынтағымен түйісіп жатыр. Оң аяғының табан сүйектері өз орнында, жалпағынан жатыр, сол табан сүйектері соның астында көрінеді. Мәйіттің жату күйі жалпы «ренжіп жылап жатқан бала» қалыпына келеді. Өлшемдерге сай мәйіт бойы 149-150 см. Жоғарыда сипатталған қыш ыдыс мәйіттің құйымшағынан 7 см қашықтықта тұр (сур. 13).

Аталғаннан басқа қандайда бір зат қабір аумағында табылмады. Құжаттау шаралары жасалғаннан кейін, сүйектер және қыш ыдыс жиналып бақылау қазбасы жүзеге асырылды – еш бір табылым болмады.

Құжаттау жұмыстары біткеннен кейін орталық қабірді анықтау мақсатымен стратиграфиялық жалдардың орта тұсы әр бағытта 4 метр қашықтықта көне еденге дейін алынды. Осының барысында, ШБ жалдың шығыс қанатын алу кезінде жоғарда сипатталған жылқы жақ сүйегінің астында сармат тектес мәдениеттерге тән құрбандық үстелдің бөлігі (мүмкін?) – төменге қаратылған жылқы басы түріндегі аяғы табылды (сур. 14).

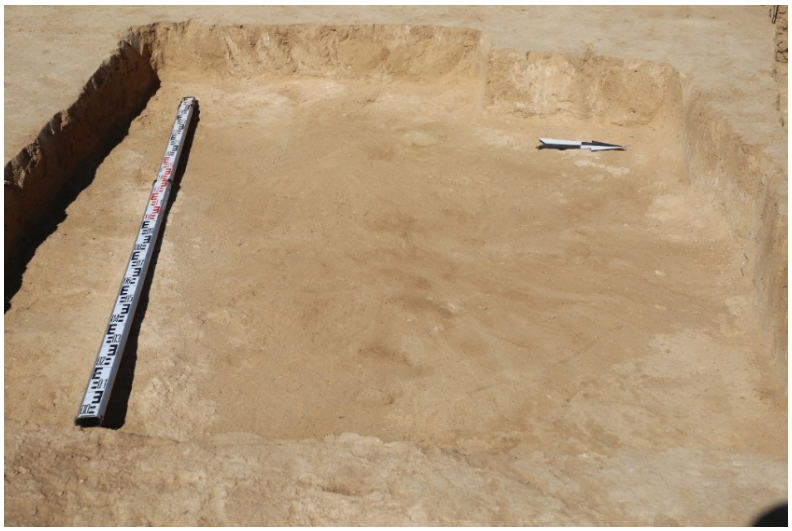

Сурет 14 – № 4 обаның В секторында табылған тас құрбандық үстелінің аяғы

Сурет 15 – № 4 обаның ШБ жалының шығыс тұсында тазаланған дақ (қабір № 4)

Осы құрбандық үстелдің бөлігі табылған жерде пішіндері бұлыңғыр бір дақ байқалған болатын, оның нақты сипатын анықтау үшін көлемі 2х3 м құраған шурф-қазба салынды, ол қазу барысында солтүстік және оңтүстік жақтардан 1 және 1,5 метрге кеңейтілді. Нәтижесінде СО (СШ-ОБ бағытымен біраз ауытқу бар) сызығымен созылып жатқан тіктөртбұрышты пішіндегі дақ ашылған еді, көлемі: СО ұзындығы – 2,1 м, ШБ ені – 1,4 м (сур. 15).

Сурет 16 – № 4 обаның СО жалының оңтүстік тұсында тазаланған дақ (қабір № 3)

Оба секторларының көне еден деңгейін тазалау барысында В секторында, жоғарыда сипатталған дақтан ОБ қарай 2 м қашықтықта, пішіні бұлыңғыр тағы бір дақ аңғарылды, оның сипатын анықтау мақсатымен 2х3 метр аумақты қамтыған шурф-қазба салынып, 25 см тереңдікте тазалау жұмыстары көлемі 2,4х1,3 м дақты айқындаған болатын – ШБ батыс бағытымен біраз СШ-ОБ-қа қарай ауытқумен орналасқан, айта кететіні дақтың тек оңтүстік жағы нақты көрініп жатқан, қалған жақтары біршама бұлыңғыр болды (сур. 16).

Бұл дақ «қабір № 3» деп белгіленіп қазылды. Осының барысында, қабір толтырымында, көне еденнен 50 см тереңдікте адамның азу тісі табылды – бір ерекшелігі тістің басым бөлігін жасыл түсті тат басқан, бұл, бәлкім, тіс қола немесе мыс затпен бірге ұзақ жатқанына сілтейді. Әрі қарайғы қазба кезінде қабірдің орта тұсына жақын жерде үш қанатты ұңғымалы (жебе сабы орнатылатын бұл жері жасырын, яғни, жебе ұшы ішінде) қола жебе ұшы табылды, айта кететіні ұшта ағаш жебе сабының сынығы сақталған. Қабірдің шығыс жағында, 1 м тереңдікте адамның аяқ сүйектері және саптары сақталған қола жебе үштары тазаланды – толықтай батысқа қарай тазалау бүтін адам қаңқасының жатқанын көрсеткен еді: ересек адамның мәйіті, шалқасынан жатқызылған, оң қолы дене бойымен түзу жатыр, сол қолы біршама алшақ қойылған және шынтақ жағында сәл бүгілген, жалпағынан жатқан оң алақан сүйектері толық дерлік сақталса сол алақанының

сүйектерінің көбісі жоқ – мүмкін кеміргіштер тасып алып кеткен болар. Бассүйегі бүтін, түзу жатыр – дүмбі жағында біраз көтеріңкі және сол иыққа қарай сәл еңкейген астыңғы жақ сүйегі орнында, бірақ төмен түсіп кеткен. Бұғана сүйектері бүтін және орнында, төс сүйегі жылжып кеткен. Жамбас сүйегі, сегізкөзі және құйымшағы бүтін десе болады, дегенмен бірқатар шытынаулары және сынықтары анық аңғарылады. Аяқтары түзу жатыр, тек қана тізе тұсында бір біріне ауытқуы байқалады, аяқтардың ретіне қарағанда сыртқы қапталында орналасқан, яғни, мәйіт қойылғанда екі аяқ бақайлары екі сыртқы жаққа қаратылып жатқызылған сияқты. Оң асықты жілігі орнынан сәл жылжып кеткен секілді. Құйымшақтың астыңғы тұсында, ортан жіліктердің жоғарғы жағында (ортан жіліктердің жоғарғы басының тура астында) көлденең қойылған темір қанжар ашылды: сақталу дәрежесі нашарлау, қатты тот басқан, тік тұрпатта, айқасы және төбешігі тіктөртбұрышты. Қанжар сақталымы нашар – қатты тот басқан және осы себептен оның нақты пішінін сипаттау қиындау. Сол жақ тізеден сыртқа қарай 12 см қашықтықта тас қайрақ және қабанның азу тісі (тұмар?) ашылды. Екеуі қосарланып жатыр. Осы екі заттан батысқа қарай 15 см қашықтықта жасыл тат іздері бар жалпақша келген сүйек бұйым тазаланды – бұл кеміргіштер орнынан жылжытқан қорамсаның бөлшегі болуы мүмкін. Бұл заттан оңтүстік-батысқа қарай 6 см қашықтықта (қаңқаның оң алақан сүйектерінің маңайында) қола жебе ұшы табылды, бәлкім, көртышқан жылжытқан болар. Сол жақ асықты жіліктің орта тұсында және сыртқы жағында ағаш саптары біршама сақталған 20-дан астам қола жебе ұштары ашылды. Мәйіттің оң табан сүйектері салыстырмалы түрде жақсы сақталған, тек бақайлары ғана қозғалтылған. Оң табанның өкше жағы ғана орнында қалғаны ретсіз маңайында жатыр. Мәйіт оңтүстік-батысқа бағытталып жатыр.

Сүйек сақталымы қанағаттандырлық. Мәйіт бассүйегінен оңтүстік-батысқа қарай 40 см қашықтықта, қабір қабырғасының оңтүстік бөлігінде тағы бір адамның аяқ сүйектері (асықты жіліктер) ашылды (сур. 17, 18). Осыған және жоғарыда айтылған басқа адам бассүйегінің сынықтарына (олар бүтін мәйіттен оңтүстікке қарай 41 см қашықтықта жатыр) қарап бұл жерде ертедегі жерлеудің үстінен біріншіні толықтай дерлік қиратқан екінші мәрте жерлеу орын алғанын айтуға болады. Алдында қабір толтырымында табылған сүйек және басқада заттар осы бірінші жерлеуге тиесілі болса керек, бірақта олар кеміргіштердің тасыған бүтін жерлеудің заттарыда болуы ықтимал екенін айта кеткен жөн. Бірінші ертеректеу жерлеу аталмыш асықты жіліктерге қарағанда солтүстікке бағытталған болатын. Жоғарыда сипатталғаннан жәдігерлерден басқа зат табылмады.

Сурет 17 – № 4 обаның № 3 қабірінің тиісілмеген жерлеуі

Жылқы жақ сүйегі астындағы жоғарыда сипатталған дақ қабір №4 деп белгіленіп, қазбасы жүзеге асырылды. Осының барысында көне еден деңгейінен 1,25 метр тереңдікке дейін биологиялық тиесілілігі және басқада сипаттары белгісіз екі сүйек сынығы ғана табылды. Аталған тереңдікте қазбаның батыс жағында көлемі 20х65 см белгісіз бір органикалық материалдың бөлек бөлек дақтары тазаланды – ағаш төсеніш қалдықтарына ұқсайды. Қазба шегімен әрі қарайғы төмендеу 1,9 м тереңдікте батыс жақта көлемді тиісілмеген жер қабатының астына кетіп жатқан органикалық төсеніш анық аңғарылды.

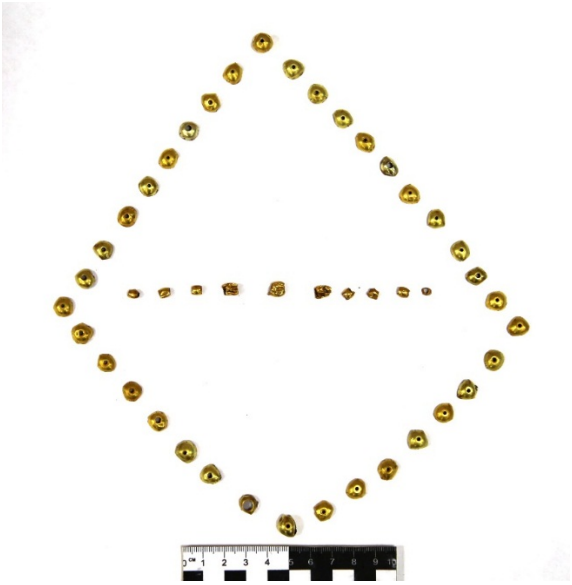
Сурет 18 – № 4 обаның № 3 қабіріндегі екі жерлеу

Бұл дақ ақымдық қабірдің белгісі болуы мүмкін деп пайымдалып, қауіпсіздік шараларын сақтау мақсатымен аталмыш тиісілмеген топырақ батысқа қарай 2,5-3 метрге алынды, яғни бастапқы қазба кеңейтілді. Жалпы алғанда аралас топырақ пен органикалық затты қуалай отыра тағы екі кеңейті орын алды – 2 метрден. Соңғы кеңейтуден кейін көне еден деңгейінен 3 м тереңдікте қазбаның батыс жағынан жас әйел адамның тиісілмеген жерлеуі ашылды. Қанқаны және сақталған қабір құрылыстарды толық тазалау келесі бейнені айқындады: қабірдің кірме шұңқыры шығыс жағынан жасалса ақым батыс жақтан істелген болып тұр. Адам қаңқасы арқасына шалқасынан жатқызылған. Бассүйегі дүмбі жағында көтеріңкі, яғни, иегі мойын омыртқаларыға тиіп тұратындай, бастың сол иыққа еміс еміс байқалатындай ауытқуы бар, ал бет тұсы дененің сол жағына бұрылып тұрғаны анық аңғарылады. Мәйіттің мойын тұсын тазалау барысында алтыннан орындалған моншақтар ашылды, пішіндері біркелкі емес, негізінен домалақтау. Екі қолыда түзу жатқан жоқ: оң қолының тоқпан жілігі сыртқа қарай біраз ауытқуына қарамастан салыстырмалы түрде тура бағытта жатса, кәрі жілігі денеден айтарлықтай алшақтау, жалпы алғанда оң қолы денеден түзу емес диагональмен біршама алыстап тұр. Кәрі жілік және шынтақ шыбығы орындарынан қозғалған секілді. Алақан сүйектері орнында – жалпағынан төмен қарап жатыр. Сол қолының сүйектері, сонымен бірге сол бұғана және иық, оң қолға қарағанда биіктеу жатыр, мәйіт қойылу барысында оны тарлау ақымда орналастырғанда сол иығы біраз жоғарлау қалып қалған сияқты. Сол тоқпан жілігі асты сәл ішке қарай ауытқуына қарамаса түзу жатыр, кәрі жілігі шынтақ тұсында бұрылып қиғашынан сыртқа қарап жатыр. Сол алақан сүйектері тігінен қапталында сәл бүгіліп жатыр. Мәйіттің екі қолындада темір білезіктер болған, сақталымы нашар, тек қана қалпына келтіруден кейін құжаттауға келеді. Оң бұғана өз орнында, сол жағы жылжып кеткен, төстің күйі нашарлау, дегенмен өз орнында, қабырғалардыңда сақталу деңгейі нашар – қатты зақымдалған және көбісі жылжыған. Омыртқа бағанасы түзу жатыр, бірақ сақталу күйі қанағаттандырылықсыз – айтарлықтай желінген. Жамбас сүйегінің қанаттары салыстырмалы түрде жақсы сақталған, дегенмен бірқатар шытынау және сынықтар көрінеді – сол қанатында көбірек. Сегізкөзі сақталмады десе болады, құйымшағы сынған және өз орнының маңайында шашылып жатыр. Аяқтары түзу орналасқан және ішке қарай бұралып жатыр, яғни, бақайлары бірі біріне қаратылған. Табан сүйектері орнында және тігінен қапталында орналасқан. Оң табан сүйектерінен солтүстік-шығысқа қарай 13 см қашықтықта тұтқасы бар қола айна ашылды, күйі нашарлау – шытынаған және сынған, бетінде алтынмен жалату іздері және органикалық зат (былғары қабы?) қалдықтары аңғарылады. Осы айнадан шығысқа қарай 30 см қашықтықта ұсақ малдың (қойдың?) жалпағынан жатқан қабырғасы және жіліктері (қосарланған) орналасқан. Бұл, сөзсіз, марқұмның о дүниелік асы.

Сурет 19 – № 4 обаның № 4 қабіріндегі жерлеу

Мал сүйегінен, нақты айтса жіліктен оңтүстікке қарай 17 см қашықтықта тігіншілік құрал-сайман болып келетін тіз қатар жатқаг үш зат тазаланды – біріншісі (батыстан шеткі) жуандау келген (бәлкім тоттың салдарынан) темір біз немесе тескіш, екіншісі (орта тұста), иірік келген кішігірім темір пышақ, үшіншісі (шығыс жақтан шеткі), аталған заттармен салыстырғанда жұқалау келген қола ине (сур. 19-22).

Қабір № 4 шегінде басқа қандайда бір табылым болмады.

Сурет 20 – № 4 қабірдегі мәйіттің мойнындағы алтын моншақтар

Сурет 21 – № 4 қабірдегі мәйіт маңайындағы қола айна

Обаның орталық жағындағы тазалау-тегістеу жұмыстары қабір дағын айқындамады, сондықтан орталық жақта көлемі 4х4 м шурф-қазба салынды, 25 см тереңдікте тазалау жұмыстары шурфтың солтүстік жағында дақтың шетін айқындады, оны толықтай ашу үшін аталған бағытта 1,5х3 м көлемімен кеңейту жүзеге асырылды.

Сурет 22 – № 4 қабірдегі мәйіт маңайындағы ине, біз, пышақ

Сурет 23 – № 4 обаның орталық қабіріндегі шашылған айна

Осы жұмыстардың нәтижесінде қоршаған ақшыл топырақта қараңғылау реңімен ерекшеленіп тұрған пішіні домалақтау келген дақ толық ашылды. Дақ, оба орта тұсынан ССБ бағытқа қарай ауытқумен жатыр, көлемі: СО – 2,5, ШБ – 1,8 м. Дақтың қазбасы жүзеге асырылды, осының барысында көне еден деңгейінен 2,8 м тереңдікке дейін шашылған адамның сүйектері және белгісіз сүйек қалдықтары көптен кездесті, сонымен қатар бірнеше үшқанатты қола жебе ұшы мен сынған қола айна шашылған бөлшектері әр-түрлі тереңдікте табылған болатын (сур. 23). Аталған 2,8 м тереңдікте қабір шұңқырының солтүстік жағында адамның in situ (тиісілмеген күйі) жатқан асықты жіліктері және табан сүйектері ашылды, оларға қарап адам мәйіті басымен оңтүстік-батысқа бағытталғаны белгілі болды (сур. 24). Тізеден төмен сүйектерден басқа адам қаңқасы сақталмаған, яғни, ойсырата тонау әрекеті орын алғаны сөзсіз. Аяқ сүйектері құжаттау жұмыстарынан кейін жиналып астында ақ түсті органикалық материал аңғарылды – бұл, мүмкін, сармат мәдениеттерінде жиі кездесетін бор төсеніш болуы ықтимал. Бақылама қазба барысында аяқ сүйектерінің астындағы аумақта бір үшқанатты қола жебе табылды. Жүзеге асқан бақылама қазба барысында сипатталған негізгі жерлеу астында материк, яғни, табиғи тиісілмеген жер жоқ екені анық байқалды, керісінше аралас сипаттағы топырақ және қара түсті органикалық зат аңғарылған еді. Осы аралас құрылымды қуалау барысында ол 3 м тереңдікте батыс қабырғаға кететіні көрінді, қауіпсіздік техникасын сақтай отыра ұңғып қазу адамның шашылған аяқ сүйектерінің бар екенін көрсетті (одан басқа ештеңе жоқ) – бұл осы обадағы негізгі жерлеу немесе жоғарыда сипатталған жерлеуден ертеректе орын алған қабір болуы мүмкін, яғни, 3-ші обаның орталық қабірі одан ерте жасалған жерлеуге тура келіп түсті немесе екіншісі осы обаның бастапқы жерлеуі болып оған кейінрек үстінен тағы бір адам қойылған болуы ықтимал.

Сурет 24 – № 4 обаның орталық қабірінің мәрелік көрінісі

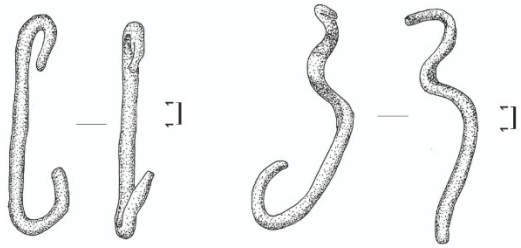
Оба № 5 зерттеулері

Төртінші обадан батысқа қарай 32 метр қашықтықта орналасқан, көлемдері: диаметрі 18 м, биіктігі 0,5 м. Сыртқы сипаты осы кішігірім тізбектегі қалған екі обанікіндей (сур. 1-3). Қазбаға дейін жер үсті құрылысында (үйіндісінде) анық тонау іздері байқалмады (сур. 3).

Обаның үйіндісінде СО және ШБ бағыттары бойынша ені 0,7 метрлік стратиграфиялық жалдар белгіленіп А, В, С, D деп (солтүстік шығыстан бастап сағат айналымымен) бөлінген секторлар бойынша қазба жүргізілді. Қазба, тереңдігі 20 см, қабаттарды кезектеп қазу әдісімен жүзеге асқан болатын.

Бірінші қабатты алу кезінде қандайда бір табылымдар болған жоқ.

Екінші қабатты алу барысында С секторында, орталық нүктеден ООБ-қа қарай 4,3 м, СО жалынан батысқа қарай 70 см қашықтықта бастары бір жаққа бүгілген металл бұйым табылды – жасыл таты оның қола немесе мыс екеніне сілтейді, сипатына қарап бұл ауыздық үзбесі болуы мүмкін деп болжауға болады. Кесіндідегі диаметрі 0,3-0,7 см, иірімін бойлай ұзындығы 14 см, былай 10 см. Осы металл бұйымның маңайындағы топырақты алу кезінде тағы бір ұқсас металл жәдігер қолды болды – бұлда ауыздық үзбесі болуы ықтимал (сур. 25).

Сурет 25 – № 5 обаның С секторында табылған металл бұйымдар

Оба жалдарының орта тұсы әр бағытта 4 метрден алынып, көне еден деңгейі тазаланды, бұл жұмыстар нәтижесінде қабір шұңқырының дағы анықталмады. Қабір дағын айқындау мақсатымен орталықта көлемі 5х5 м болған шурф-қазба салынып, 25 см тереңдікте тегістеу-тазалау жұмыстары жүргізілді, нәтижесінде СШ-ОБ бағытымен жатқан пішіні жұмырлы домалақтау келген дақ анық көрінді. Көлемдері: СШ-ОБ (ұзындығы) СО – 3,1 м, СБ-ОШ (ені) – 2,2 м (сур. 26).

Дақ шектері бойынша қазба жасалды. Осының барысында 70 см тереңдікке дейін жілік сүйектерінің бес сынығы кездесті, биологиялық тиесілілігі белгісіз. Көне еден деңгейінен 95 см тереңдікте, қабірдің ОШ қабырғасынан 45 см қашықтықта адамның қираған бассүйегі ашылды, одан шығысқа қарай адамның жамбасы және екі ортан жілігі мен бір асықты жілігінің сынығы жатқан еді. Жіліктер маңайында омыртқа буыны және басқада белгісіз сүйектер тазаланды. Осы сүйектерден солтүстікке-солтүстік-шығысқа қарай 30-40 см қашықтықта адам жамбасы қанатының сынығы және бір омыртқа буыны жатты, одан батысқа қарай 80 см-де адам бассүйегінің бір сынығы табылды. Қираған бассүйек және аяқ жіліктерінен оңтүстікке қарай 35 см қашықтықта, көне еденнен 1,25 м тереңдікте тұтқасы бар қола айна ашылды, сақталуы орташа – шытынаған (сур. 27, 28). Сипатталған жағдайды құжаттаудан кейін сүйектер және заттар жиналып қазба жалғасты, көп ұзамай 1,5 метр тереңдікте материк шыққан болатын. Бұл аса терең емес жерлеу болып шықты және көне заманда тоналып кеткен.

Бесінші обадағы қазба жұмыстары аяқталды.

Зерттелген ескерткіштердің мәдени-мерзімдік сараптамасына келетін болсақ, біріншіден, олар савромат-сармат мәдениеттерінің бір бөлігі екені сөзсіз.

Сурет 26 – Миялы қорымының № 5 обасының орталық қабірінің дағы

Сурет 27 – № 5 обаның орталық қабірі

Барлық қолға түскен материалдарды алдын ала зерделеулер олар савромат дәуіріне және сармат мәдениетінің Прохор кезеңіне жататынына сілтейді.

Сурет 28 – № 5 обаның орталық қабірінен табылған айна

Бұл бірінші кезекте қыш ыдыстар – өз бойында қола дәуірінің және ерте көшпелілер заманының белгілерін ие, олар кейінгі қоладан савромат уақытына өтпелі кезеңге жатуы мүмкін, нақты айтсақ № 3 обаның №2 қабірі және № 4 обаның № 2 жерлеуі, соңғысының ерте кезеңге жататыны туралы мәйіттің жатқызылу ретіде айтып тұрған сияқты [1. 21-86 бб.; 2. 10-41 бб.; 8. 119-128 бб.; 9. 4-18 бб.; 10. 142-157 бб.]. Қалған жерлеулерді табылған заттарға және жерлеу ғұрпына қарап сол сармат дәуірінің бірінші кезеңіне жатқызуға болады. Қазба барысында табылған қола айналар, жебе ұштары, қанжарлар, құрбандық тасының зооморфты (жануар кейіпіндегі) аяғы және басқада екінші қатарлы олжалар ерте және дамыған сармат кезеңінің жәдігерлері санатына жатады [3. 45-49 бб.; 4. 24-29 бб.; 5. 8-48 бб.; 6. 33-64 бб.; 7. 88-102 бб.]. Қазба барысында бірқатар жерлеулер ертедегі жерлеулердің үстінен жасалағанына қарап сармат кезеңінің қорымы савромат заманының қорымының дәл үстіне келіп орналасқандығы туралы болжам жасауға болады. Бұл жоғарыда айтылған қорым орналасу жерінің ерекшелігіне, яғни, қоршаған ландшафтта биіктеп тұрағанына байланысты болуы мүмкін немесе ата-ұрпақ сабақтастығы нышаны ретінде сарматтар өз қорымын савроматтардың жерлеу орнына қойғаныда әбден ықтимал.

Толыққанды және нақты дәлелге ие тұжырымдар зертханалық сараптамалар нәтижелері алынғаннан кейін мүмкін болатыны анық.

Әдебиеттер

1. Гуцалов С. Ю. Древние кочевники Южного Приуралья VII-I вв. до н.э. Уральск, 2004. 136 б.
2. Железчиков Б. Ф. Ранние кочевники Южного Приуралья и Нижнего Поволжья в VI-II вв. до н.э. // Научный доклад, представленный в качестве диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Москва 1997. 56 б.
3. Зуев В.Ю. Периодизация археологических памятников центральной части евразийского пояса степей I тыс. до н. э. (по материалам Южного Приуралья) // Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь. СПб., 1998. Б. 45-50.
4. Зуев В. Ю. «Проблема III в. до н.э.» в периодизации памятников сарматской эпохи (по материалам Поволжья и Приуралья) // Эрмитажные чтения памяти Б. Б. Пиотровского. СПб., 1999. Б. 24-30.
5. Мошкова М.Г. Происхождение раннесарматской (прохоровской) культуры Москва 1974. 52 б.
6. Самашев З., Оңғар А., Оралбай Е., Қиясбек Г. Қызылүйік ғибадатханасы Астана: «Археология» ЖШС баспа тобы 2011. 200 б.
7. Скрипкин А. С. Этнические проблемы сарматской культуры // Вопросы древней и средневековой истории Южного Урала. Уфа 1987. Б. 88-104.
8. Скрипкин А. С. Раннесарматская культура (проблемы периодизации и терминологии) // Региональные особенности раннесарматской культуры: материалы семинара Центра изучения истории и культуры сарматов. Вып. II. Волгоград: Изд-во Волгогр. гос. ун-та. 2007. Б. 119-128.
9. Смирнов К. Ф. Проблема происхождения ранних сарматов // СА. № 3. М., 1957. Б. 3-19.
10. Таиров А.Д., Гаврилюк А.Г. К вопросу о формировании раннесарматской (прохоровской) культуры // Проблемы археологии Урало-Казахстанских степей. Челябинск, 1988. Б.141-159.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САҚТАРДЫҢ АҢ СТИЛІ

Қалыбай М. Ә.[1], Мадалимова Л. М.[2]
[1]Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
[2]Алматы гуманитарлық-экономикалық университеті,
«Сымбат» Дизайн және технология институты.
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: [1]maulenabzhamiy@mail.ru, [2] lunara.mm@mail.ru

ЗВЕРИНЫЙ СТИЛЬ САКОВ В КАЗАХСТАНЕ

Калыбай М. А.[1], Мадалимова Л. М.[2]
[1]Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
[2]Алматинский гуманитарно-экономический университет,
Институт дизайна и технологии «Сымбат»
г.Алматы, Казахстан

Аннотация. Проводя археологические раскопки сакских курганов, мы можем изучить и узнать их мировоззрение, верования, погребальные традиции. По представлениям саков, смерть была продолжением жизни в загробном мире. Поэтому покойника одевали в лучшую одежду, оружие, украшения, предметы быта складывали вместе и хоронили. Объем могилы и количество надгробий указывают на имущественное положение умершего. Богатые могильники принадлежали знатным людям, вождям, старейшинам рода, предкам.

В этой связи наша статья будет посвящена изделиям, выполненным в зверином стиле, возникшим в регионе Казахстана в I тысячелетии до нашей эры. В основном звериный стиль является выражением традиции тотемизма, согласно которой в ранние времена определенный вид животных считался предком людей. Во-вторых, изделия с изображением зверя использовались саками в качестве амулетов для защиты от злых духов. Среди сакских племен широко распространено использование в украшении изделий, животных и птиц, перьев и стрел, снежных барсов, изображений архаров и лошадей выставленных при погребении умершего. Все технологии того времени и драгоценные камни, такие как золото, серебро и т. д., использовались для создания изделий с изображениями декоративного изобразительного искусства.

Согласно нашей тематике, изделия, выполненные в зверином стиле, относящиеся к сакскому периоду, найденные в регионах Казахстана, в настоящее время встречаются в Есикских курганах, селениях Катон-Карагайского района, чирикрабатской культуры и т.д.

Ключевые слова: звериный стиль, Иссыкские курганы, чирикрабатская культура, золотые бляшки, грифон.

ANIMAL STYLE OF SAKS IN KAZAKHSTAN

Kalybai M. A.[1], Madalimova L. M.[2]
[1]Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
[2]Almaty Humanitarian and Economic University, Institute of Design and Technology «Symbat»
Almaty, Kazakhstan

Abstract. By conducting archaeological excavations of the Saka mounds, we can study and learn their worldview, beliefs, burial traditions. According to the Saks, death was a continuation of life in the afterlife. Therefore, the deceased was dressed in the best clothes, weapons, jewelry, household items were put together and buried. The volume of the grave and the number of tombstones indicate the property status of the deceased. Rich burial grounds belonged to noble people, leaders, elders of the family, ancestors.

In this regard, our article will be devoted to products made in the animal style that originated in the region of Kazakhstan in the I millennium BC. Basically, the animal style is an expression of the tradition of totemism, according to which in early times a certain type of animal was considered the ancestor of humans. Secondly, products with the image of the beast were used by the Sakas as amulets to protect against evil spirits. Among the Saka tribes, it is widely used in the decoration of products, animals and birds, feathers and arrows, snow

leopards, images of argali and horses exhibited at the burial of the deceased. All the technologies of that time and precious stones, such as gold, silver, etc., were used to create products with images of decorative fine art.

According to our theme, products made in the animal style, belonging to the Saka period, found in the regions of Kazakhstan, are currently found in the Yesik mounds, villages of the Katon-Karagai district, Chirikrabat culture, etc.

Keywords: animal style, Issyk mounds, Chirikrabat culture, golden plaques, griffin.

Қазақстанның көркемдік өнері – көптеген ғасырлар бойы (палеолит дәуірінен бүгінгі күнге дейін) Қазақстан аймағын мекен еткен халықтардың қалдырған өнері. Соның ішінде, ерте темір дәуірінің тайпалары – сақ, ғұн, үйсіндерде аң стилінде жасалған бұйымдар көптеп таралды. Сақ обаларына археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу барысында табылған зергерлік бұйымдар, тұрмыстық заттар мен қару-жарақтарда, негізінен, аңдар бейнеленгендігімен ерекшеленеді.

Еуразияның далалық аймақтарында тараған аң стилі өнерде де, күнделікті өмірде де, ең алдымен сәндік мақсатта қолданылған. Қару-жарақ, киім-кешек, ат әбзелдері, интерьер заттары, қола қазан сияқты ыдыс-аяқтар әртүрлі жануарлардың бейнелерімен безендірілген. Сақтар өздерінің Иран мен Кіші Азияға жорықтары кезінде аң стиліне тән дәстүрлерді аталмыш аймақтарды мекендеген халықтардан қабылдады. Жалпы, сақтардың өнерінде өмір ағашының символы ретіндегі арыстан бейнесі кең тарады. Сонымен қатар, сақтардың мәдениетінде арыстанның орнын басқа да жануарлар алмастырды: барыс, жолбарыс, жылқы т.б. [1. 24-26 бб.]

«Скиф-сақ дәуірінің аң стилі» ұғымы дәстүрлі түрде ғылыми әдебиеттерде б.з.д. VII-II ғасырларда Еуразия жерін мекендеген халықтардың өнер туындыларына қатысты тікелей қолданылады. Сол кезеңде Шығыс Еуропа, Арал маңы, Оңтүстік Орал, Қазақстан, Оңтүстік Сібір, Саян-Алтай аймағына қоныстанған көшпелі тайпалардың мәдениеті мен шаруашылық жүргізу дәстүрлері ұқсас болды. Осыған байланысты, мәдени жиынтықтарды белгілеу үшін, ғалымдармен бірқатар терминдер ұсынылды. Мысалы, «скиф әлемі», «скифтік қоғам», «скиф-сібір мәдени-тарихи бірлестігі», «скифтік еуразиялық әлем» т.б. Жалпы, «скиф» және «сақ» терминдерінің ұқсастығына байланысты И.В. Куклина өзінің еңбектерінде шығысеуропалық көшпелілерді – скифтер, ал, азиаттық көшпелілерді – сақтар деп көрсетеді [2. 107, 111-112 бб.; 3. 43-58 бб.]. Алайда, көптеген ресейлік ғалымдар Таулы Алтай мен оған шектесіп жатқан аймақтардағы ерте көшпелі халықтарды «скифтер» деп атауды ұсынады [4]. Кейбір жағдайларда «скиф-сақ», «сақ-массегет» терминдері бірлескен түрде қолданылады [5. 721-722 бб.].

Жалпы, аң стилі – сақтар мәдениетінде болған бейнелеу өнерінің ерекше стилі. Зерттеушілердің пікірінше, аң стилі – бұл «белгілі бір аңдарды (негізінен жыртқыштар, тұяқтылар, құстар және фантастикалық тіршілік иелері-грифондар) белгілі бір жолмен (канондық кейіпте, көздері, құлақтары, тырнақтары, тұмсықтары суреттелген) бейнелейтін дүниетанымдық идеялар, ежелгі адамдардың құндылық бағдарлары болып саналады».

Сондай-ақ, зерттеушілер аң стилін тек қасиетті ғана емес, сонымен бірге шынайы, яғни табиғи және әлеуметтік шындықты көрсететін әмбебап код деп санайтындығын да атап өткен жөн [6. 60 бб.]. Б. Т. Тұяқбаеваның айтуынша, сақтардың өнеріндегі бұл стиль, олардың, әдет-ғұрыптары мен әртүрлі рәсімдерінен келе жатқан жан мен ақыл туралы ойлардың көрінісі. Осы идеяларға сәйкес, қайтыс болғаннан кейін, адамның жаны жануар немесе құсқа айналады деген наным-сенім болған [7]. Бұл идеяларды полиморфты мифтік жаратылыстардан: грифондар, қанатты барыстар мен пырақтар сондай-ақ, жылқы-бұғы-грифондардың аралас бейнесін суреттейтін жануарлардан байқауға болады.

Аң стилінде жасалған сақ мәдениетінің ең танымал ескерткіштерінің біріне – Есік обасынан табылған «Алтын адамның» киімі жатады. 1969-1970 жылдары Алматы қаласынан 53,5 км жерде орналасқан Есік өзенінің жағалауына археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу барысында анықталды [8]. Жалпы, жерленген адамның киімі, бас және аяқ киімі алтын әшекейлермен әсемделген. Сол қолының жанына алтын жебе ұшы, тұтқасы алтын баумен

оралған қамшы, сондай-ақ, қола айна мен қызыл бояуы бар сөмке қойылды, обадан көптеген басқа тұрмыстық заттар мен қару-жарақтар табылды.

Аң стилінде жасалған «Алтын адамның» әшекейлері өте құнды. Мәселен, қанжардың екі жағындағы алтын тақтайшада жиырма бір жануар бейнеленген: қасқыр, түлкі, ақбөкен, қоян, тау қошқары, жылан және т. б. Сонымен қатар, обадан табылған алтын бұйымдардың ішінде, мысық тұқымдас жыртқыштардың пішіндерін, жыртқыш аңдар бейнеленген салпыншақтарды көптеп кездестіруге болады [9. 12 бб.]. Арыстанның басы бейнесіндегі жапсырма. Пішіні дөңгелек, алдыға қарай шығыңқы келген. Өлшемі: 2,2х2,6 см. Жалпы, осындай 6 дана жапсырма анықталды. Сыртқы жарты шар тәріздес пішіні рельефтік техниканы пайдаланып жасалған және толық жүзді арыстанның бейнесі суреттелген. Сонымен қатар, аталмыш кескін антропоморфты бейнеге де ұқсайды. Тұмсығы, ауызы, мұрты, көзі мұқият салынып, өңделген. Жапсырманың шетінде матаға немесе киім бөлшегіне бекітуге арналған 6 тесік сақталған, ал, оның ішкі жағынан мыс оксидінің іздері кездеседі. Жапсырмалардың барлығы дерлік бірдей жасалған, бірақ өңдеу нәтижесінде пайда болған ұсақ айырмашылықтар да бар [10. 186 б.].

Сондай-ақ, Есік обасынан б.з.д. V-IV ғғ. мерзімделетін жолбарыстың бет пішіні бейнеленген цилиндрлі әшекейлер де табылды. Жапсырма қалыпталу тәсілңмен жаслаған. Оның көзі, ауыз қуысы, тұмсығы мен жағы, қасы және маңдайдағы әжімі анық, құлақтары симметриялы орналасқандығы кескінделген. Аталмыш әшекейді шекпен матаға тігу үшін, жапсырманың бұрыштарына 4 саңылау түсірілген. Және жыртқыштың тұмсықтарындағы жолақтардың қойылуына байланысты ерекшеліктері бар: тұмсық, тік жолақтардың ішінде (59 дана) созылыңқы кездессе, ал, көлденең жолақтарда (54 дана) тегістелген [11. 31, 32 бб]. Осы жолбарыс пішіндегі жапсырмаға аналог ретінде Шірік Рабат қалашығы, № 2 обадан анықталған, қалыпталу техникасы арқылы жасалған, жолбарыс бейнесіндегі жапсырманы жатқызуға болады. Ол жақсы деңгейде сақталған және Шірікрабат мәдениетінен анықталған жапсырмаға да 5 саңылау салынған. Жыртқыштың ашулы түрде бейнеленгендігін көздерінің қысыңқы болғандығынан, ауыз бөлігіндегі қатпарлардан және маңдайындағы әжімдердің терең түсірілгендігінен байқауға болады. Сонымен бірге, жапсырмадан антропоморфты бейнелердің белгілері де кездеседі. Оның биіктігі 1,6 см, ені 1,7 см [12. 12-15 б.].

Келесі аң стилінде жасалған бұйымдар Шығыс Қазақстан облысы, Қатон-Қарағай ауданында шоғырланған обалардан анықталды. Соның ішінде, №11 қорғаннан скифтік аң стилінің алтайлық нұсқасына тән олжалар табылды: грифондар, муфлондар, бұландар және т.б. Алайда, бұл жерде Алтай өнерінің үлгілеріне тән белгілермен қатар, сирек кездесетін стильдік элементтер де байқалады. Осыған орай, грифонның ағаш мүсіні, жылқы маскасының бөлігі, тау ешкісінің шынайы өлшемдегі ағаш мүйіздері, зерттеушілердің қызығушылықтарын тудырады. Жыртқыш мысықтың дене тұрқы бейнеленген грифон мүсінінде, қисық тұмсығы, доғал ауызы, бүркіттің басы суреттелген. Үлкен шығыңқы көздері дөңгелек пішінді, рельефті жағамен қоршалған. Сыртына қойылған құлақтары жапырақ тәрізді болып келеді және теріден жасалған мүйіздері мойынның үстіне қарай созылған, ұштары дөңгелек. Грифонның денесінде қанаттарды бекітуге арналған ойықтар (тері болуы мүмкін) сақталған. Бұл бұйымның толық аналогтары әлі де белгісіз. Бірақ грифон бейнесіндегі тегіс, кесілген тарақ сияқты бөлшектер, қарастырылып отырған тарихи дәуірдегі Таяу Шығыс өнерінде кеңінен таралған. Ал Берел грифонынының тұмсығы шамалы ашылған болуы және төбесінің жоқтығы – жергілікті, Алтайлық белгі екендігін көрсетеді [13].

Сонымен, аң стилі Қазақстандағы бейнелеу өнерінің алғашқы стильдерінің бірі болды деп айта аламыз. Негізінен, Қазақстан аймағындағы өнерлер өз бастауын қола дәуірінен алады. Петроглифтерден бастап, бейнелеу өнері бірте-бірте дамып, жетілдірілді. Соның ішінде, «аң стилі» деп аталатын түрі Қазақстанның ежелгі бейнелеу өнерінің ерекше үлгісіне жатады.

Бастапқыда «аң стилі» декоры қару-жарақ пен ат әбзелдеріне тән болса, кейінірек ол алқаларға, білезіктерге және т. б. зергерлік өнерлерде кеңінен таралды. Жалпы, «аң стилі» скифтерде, сақтарда, ежелгі алтайлықтарда, фракиялықтар мен сарматтарда кездеседі және бірқатар зерттеушілердің пікірінше, Батыс Азияның ежелгі өнерінен бастау алады. Халықтардың әрқайсысының «аң стиліндегі» көркем шығармаларында өзіне тән ерекше

сюжеттері бар, мысалы, сақтардың арасында жыртқыштар, негізінен мысық тұқымдасына жататын бейнелер жиі кездеседі.

Әдебиеттер

1. Кажимова А. К., Степанская А. Г. Особенности звериного стиля в изобразительном искусстве Казахстана // Культурное наследие Сибири. № 2 (32). Барнаул: Изд-во Алт.унив-та, 2021. С. 22-27.
2. Куклина И. В. Этногеография Скифии по античным источникам. Л.: Наука, 1985. 208 с.
3. Акишев К. А. Саки азиатские и скифы европейские (Общее и особенное в культуре) // Археологические исследования в Казахстане. Алма-Ата: Наука КазССР, 1973. С.43-58.
4. Руденко С. И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. М.-Л.: АН СССР, 1953. 402 с.
5. Самашев З. С., Боковенко Н. А., Чотбаев А. Е., Кариев Е. М. Культура саков и скифов Великого Пояса Евразийских степей // Мир Большого Алтая / отв.ред. З.С. Самашев. №2(4.1). 2016. С. 719-736.
6. Артамонов М. И. Происхождение скифского искусства // СА. 1968. № 4. С. 27-45.
7. Туякбаева Б.Т. Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмеда Яссави. Алма-Ата: Онер, 1989. 172 с.
8. Джумабекова Г. С., Базарбаева Г. А., Онгар А. Есік. Иссык. Esik. Алматы:Таймас, 2011. 200 с.
9. Акишев А. Интервью // Тайны «Золотого человека»: сб. матер. –Алматы: Таймас, 2011. 200 с.
10. Акишев К.А. Курган Иссык. Искуство саков Казахстана // Евразийский народ саки «анналы истории, археологии и космогонических представлений народов Евразии. –Алматы: «Болашақ балапандары», 2006. 248 с.
11. Акишев К. А. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. М.: Искусство, 1978. 129 с.
12. Аққалиева А.Ш., Несіпбай А.Т. Шірікрабат мәдениетіне тән аң стиліндегі бейнелер // Марғұлан оқулары – 2021: Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына және Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының 30 жылдығына арналған «Этномәдени зерттеулер контекстіндегі Ұлы Дала» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (Алматы қ., 26-27 қазан 2021 ж.) 3 томдық. Алматы: Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2021. 3 том. 11-17 б.
13. Самашев З. С., Базарбаева Г. А., Джумабекова Г. С. Берельские курганы Казахского Алтая // Казахская культура: исследование и поиски. Сборник научных статей. Алматы, 2000. С. 66-91.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

1. **Абдиев Таалай Камбарович**, Қыргыз-Түрк «Манас» университетінің доценті филология ғылымдарының кандидаты. Қырғыстан, Бишкек қ.
Абдиев Таалай Камбарович, кандидат филологических наук, доцент Кыргызско-Турецкого Университета «Манас». Кыргызстан, г. Бишкек.

2. **Әбсеметов Марат Оралбайұлы**, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Түркология және алтаистика орталығының бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы, профессор. Қазақстан, Астана қ.
Абсеметов Марат Оралбаевич, главный научный сотрудник Центра тюркологии и алтаистики Еуразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева, доктор исторических наук, профессор. Казахстан, г. Астана.

3. **Айтқұл Хамит Амантайұлы**, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының аға ғылыми қызметкері. Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты. Қазақстан, Алматы қ.
Айткул Хамит Амантайулы, старший научный сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік», PhD докторант Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева. Казахстан, г. Алматы.

4. **Амаргазиева Әсел Жаксылықбайқызы**, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының аға ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар магистрі. Қазақстан, Есік қ.
Амаргазиева Асель Жакслыкбаевна, старший научный сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік», магистр гуманитарных наук. Казахстан, г. Есик.

5. **Ахмедов Жасурбек Зокиржонович**, Камолиддин Бехзода атындағы Ұлттық өнер және дизайн институтының «Музееведение» кафедрасының меңгерушісі, PhD доктор, доцент. Өзбекістан, Ташкент қ.
Ахмедов Жасурбек Зокиржонович, заведующий кафедрой «Музееведение» Национального института искусств и дизайна имени Камолиддина Бехзода, PhD доктор, доцент. Узбекистан, г.Ташкент.

6. **Байдаралы Асылгүл Мақсутқызы,** «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының суретші-экспозиционері. Қазақстан, Алматы қ.
Байдаралина Асылгуль Максутовна, художник-экспозиционер Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есик». Казахстан, г. Алматы.

7. **Байдаралы Данияр Жанатұлы**, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының ғылыми қызметкері. Қазақстан, Алматы қ.
Байдаралин Данияр Жанатулы, научный сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік», магистр гуманитраных наук. Казахстан, г. Алматы.

8. **Баймұханов Нұрбол Болатұлы**, «Almaty Radiocarbon» ЖШС жетекшісі, тәуелсіз зерттеуші. Қазақстан, Алматы қ.
Баймуханов Нурбол Болатович, руководитель ТОО «Almaty Radiocarbon», независимый исследователь. Казахстан, г. Алматы.

9. **Байсабаева Айгерім Дәулетқызы,** «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының қызметкері. Қазақстан, Есік қ.
Байсабаева Айгерим Даулетовна, сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік». Казахстан, г. Есик.

10. **Бейсенбаева Гульназ Қанышқызы**, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты. Қазақстан Алматы қ.

Бейсенбаева Гульназ Канышевна, PhD докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая. Казахстан, г. Алматы.

11. **Бесетаев Бауыржан Берканович**, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті археология, этнология және музеология кафедрасының аға оқытушысы, археология және этнология магистрі. Қазақстан, Алматы қ.
Бесетаев Бауржан Берканович, старший преподаватель кафедры археологии, этнологии и музеологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, магистр археологии и этнологии. Казахстан, г. Алматы.

12. **Биқұмаруұлы Өмірбек**, Моңғол Алтайының петроглифтер кешенін қорғау басқармасының директоры. Моңғолия, Баян-Өлгей қ.
Бикумарулы Умирбек, директор Управления охраны Алтайского комплекса наскальной живописи Монголии. Монголия, г. Баян-Улгей.

13. **Бобомуллоев Мухсин Гиёсович,** Тәжікстан Ұлттық музейінің археология және нумизматика бөлімінің бас маманы. Тәжікстан, Душанбе қ..
Бобомуллоев Мухсин Гиёсович, главный специалист отдела археологии и нумизматики Национального музея Таджикистана. Таджикстан, г. Душанбе.

14. **Бобомуллоев Бобомулло Саидмуродович**, Тәжікстан Ұлттық ғылым академиясы Тарих, археология және этнография институтының ғылыми қызметкері. Тәджікстан, Душанбе қ.
Бобомуллоев Бобомулло Саидмуродович, научный сотрудник Института истории, археологии и этнографии Национальной академии наук Таджикистана. Таджикстан, г. Душанбе.

15. **Ерсариев Алтынбек Манақұлы**, Ә. Х. Марғұлан атындағы археология институтының кіші ғылыми қызметкер. Қазақстан, Алматы қ.
Ерсариев Алтынбек Манакулы, младший научный сотрудник Института археологии им. А. Х. Маргулана. Казахстан, г. Алматы.

16. **Жәкей Ғабиден Әділбекұлы,** Ұлы Дала Республикалық қоғамдық бірлестігінің төрағасы, тарих ғылымдарының кандидаты. Қазақстан, Астана қ.
Жакей Габиден Адильбекулы, председатель Республиканского общественного объединения «Ұлы дала», кандидат исторических наук. Казахстан, г. Астана.

17. **Железнякова Вера Леонидовна,** Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының суретші-рестовраторы. Қазақстан, Алматы қ.
Железнякова Вера Леонидовна, художник-реставратор Института археологии имени А. Х. Маргулана. Казахстан, г. Алматы.

18. **Железняков Борис Анатольевич**, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы Талғар қалашығын зерттеу және сақтау бөлімінің жетекшісі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторы. Қазақстан, Алматы қ.
Железняков Борис Анатольевич, руководитель отдела охраны и исследования городища Талгар Государственного историко-культурного музей-заповедника «Есік», PhD доктор Казахского Национального университета имени аль-Фараби. Казахстан, г. Алматы.

19. **Жеменей Ислам Ақмұратұлы**, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті «Иран-Тұран зерттеу орталығының директоры, профессор, филолология ғылымдарының докторы. Қазақстан, Алматы қ.
Жеменей Ислам Акмуратулы, директор Исследовательского центра «Иран-Туран» при Казахском национальном университете имени аль-Фараби, профессор, доктор филологических наук. Казахстан, г. Алматы.

20. **Жұмай Гүлмира**, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының аға ғылыми қызметкері, филология магистрі. Қазақстан, Талғар қ.

Жумай Гульмира, старший научный сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік», магистр филологии. Казахстан, г. Талгар.

21. **Жылқыбаева Мағрипа Шөжеғұлқызы**

Физика-математика ғылымдарының кандидаты, доцент. Қазақстан, Алматы қ.

Жылқыбаева Мағрипа Шөжеғұлқызы

Кандидат физико-математических наук, доцент. Казахстан, г.Алматы.

22. **Зікірия Досым Қуатұлы**, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының директор орынбасары. Қазақстан, Есік қ.

Зикирия Досым Куатулы, заместитель директора Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік». Казахстан, г. Есик.

23. **Ибайдуллаев Хайрулло Хабибуллаевич**, «Сулайман-Тоо» Ұлттық тарихи-археологиялық музей кешені бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары. Қырғыстан, Ош қ.

Ибайдуллаев Хайрулло Хабибуллаевич, заместитель генерального директора по науке Национального историко-археологического музейного комплекса «Сулайман-Тоо». Кыргызстан, г. Ош.

24. **Кембаева Әсем Қадырхановна**, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының ғылыми қызметкері, өнертану ғылымдар магистрі. Қазақстан, Алматы қ.

Кембаева Асем Кадырхановна, научный сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік», магистр искусствоведческих наук. Казахстан, г. Алматы.

25. **Қазизов Ерлан Сатыбалдыұлы**, Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері

Казизов Ерлан Сатыбалдиевич, научный сотрудник Института археологии имени А.Х.Маргулана

26. **Қалыбай Мәулен Әбжамиұлы**, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 2 курс магистранты. Қазақстан, Алматы қ.

Калыбай Маулен Абжамиұлы, магистр 2 курса Казахского национального педагогического университета имени Абая. Казахстан, г. Алматы.

27. **Қалшабаев Айдос Жеңісбайұлы,** Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейінің ғылыми қызметкері. Қазақстан, Атырау қ.

Калшабаев Айдос Женисбайулы, Научный сотрудник «Атырауского областного историко-краеведческого музея» КМКК. Казахстан, г. Атырау.

28. **Кариев Елдос Мақсатұлы,** «Астана» Халықаралық университетінің PhD докторы Қазақстан, Астана қ.

Кариев Елдос Максатович, доктор PhD Международного университета «Астана», Казахстан, г. Астана.

29. **Қасенова Әсемгүл Дәуренқызы**, тарих ғылымдарының кандидаты, PhD докторы, Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы. Қазақстан, Алматы қ.

Касенова Асемгуль Дауреновна, кандидат исторический наук, доктор PhD, ведущий научный сотрудник Института археологии им. А. Х. Маргулана. старший преподаватель Казахского национального педагогического университета им. Абая, Казахстан, г. Алматы

30. **Қасенов Марат Сейтжанұлы,** «Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейінің ғылыми қызметкері. Қазақстан, Атырау қ.

Қасенов Марат Сейтжанұлы, научный сотрудник Атырауского областного историко-краеведческого музея. Казахстан, г. Атырау.

31. **Қасымова Гаухар Гуламовна**, «Шым қала» тарихи – мәдени кешенінің Ғылыми–зерттеуді және экспозициялық көрмелік қамтамасыз ету бөлімінің меңгерушісі. Қазақстан, Шымкент қ.

Касымова Гаухар Гуламовна, начальник отдела научно-исследовательского и экспозиционно-выставочного обеспечения Историко-культурного комплекса «Шым Кала». Казахстан, г. Шымкент.

32. **Қиясбек Ғалымжан Қиясбекұлы**, Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының аға ғылыми қызметкері. Археология магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты. Қазақстан, Алматы қ.

Киясбек Галымжан Киясбекович, старший научный сотрудник Института археологии имени А. Х. Маргулана, магистр археологии, PhD докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби. Казахстан, г. Алматы.

33. **Қосжанова Анар Мұхаметжанқызы,** «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының экскурсоводы. Қазақстан, Есік қ.

Косжанова Анар Мухаметжановна, экскурсовод Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік». Казахстан, г. Есик.

34. **Құрбанәлі Жазира,** «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының бөлім жетекшісі, гуманитарлық ғылымдар магистрі. Қазақстан, Есік қ.

Курбанали Жазира, руководитель отдела Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік», магистр гуманитарных наук. Казахстан, г. Есик.

35. **Мадалимова Лунара Митхатовна,** Алматы гуманитарлық-экономикалық университеті, «Сымбат» дизайн және технология институтының оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі. Қазақстан, Алматы қ.

Мадалимова Лунара Митхатовна, преподаватель Алматинского гуманитарно-экономического университета, Института дизайна и технологии «Сымбат», магистр педагогических наук. Казахстан, г. Алматы.

36. **Мектеп-тегі Аманқос Құлтанұлы,** әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология, ғылымының кандидаты доценті. Қазақстан, Алматы қ.

Мектеп-тегі Аманкос Култанулы, доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби, кандидат филологических наук. Казахстан, г. Алматы.

37. **Мәрт Қожан**, Аңкара университеті, тіл және тарих факультеті, ортағасырлар тарихы бөлімінің профессоры. Түркия, Аңкара қ.

Mert Kozan, Ankara üniversitesi dil ve tarih coğrafya fakültesi tarih bölümü ortaçağ tarihi anabilim dalı. Türkiye, Ankara.

38. **Мұхтарова Гүлмира Райылқызы**, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының директоры, тарих ғылымдарының кандидаты. Қазақстан, Есік қ.

Мухтарова Гульмира Раиловна, директор Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік», кандидат исторических наук. Казахстан, г. Есик.

39. **Мүшелханұлы Әділбек**, Моңғол Алтайының петроглифтер кешенін қорғау басқармасының қызметкері. Моңғолия, Баян-Өлгей қ.

Мушелханулы Адильбек, сотрудник Управления охраны Алтайского комплекса наскальной живописи Монголии. Монголия, г. Баян-Улгей.

40. **Нұрпейсов Мұрат Мұғалұлы**, Алматы қаласы музейлер бірлестігінің аға ғылыми қызметкері. Қазақстан, Алматы қ.

Нурпейсов Мурат Мугалович, старший научный сотрудник Объединения музеев города Алматы. Казахстан, г. Алматы.

41. **Омаров Ғани Қалиханұлы**, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті археология, этнология және музеология кафедрасының доцентінің м. а., тарих ғылымдарының кандидаты. Қазақстан, Алматы қ.

Омаров Гани Калиханович, и. о. доцента кафедры археологии, этнологии и музеологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, кандидат исторических наук. Казахстан, г. Алматы.

42. **Оралбай Ердан Қуанышбекұлы**, ЖК «Ерден» директоры. Қазақстан, Алматы қ.
Оралбай Эрдан Куанышбекулы, директор ИП «Ерден». Казахстан, г. Алматы.

43. **Петров Павел Николаевич**, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейінің жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты. Қазақстан, Алматы қ.
Петров Павел Николаевич, ведущий научный сотрудник Центрального государственного музея Республики Казахстан, кандидат исторических наук. Казахстан, г. Алматы.

44. **Пешков Антон Владимирович,** «ProfiColor» шығармашылық зертханасының директоры, нумизматикалық нысандарды қалпына келтіруші. Қазақстан, Алматы қ.
Пешков Антон Владимирович, директор творческой лаборатории «ProfiColor», реставратор нумизматических объектов. Казахстан, г. Алматы.

45. **Подушкин Александр Николаевич**, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің археология орталығының меңгерушісі, дүниежүзі тарихы және дінтану кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы. Қазақстан, Шымкент қ.
Подушкин Александр Николаевич, профессор кафедры мировой истории и религиоведения, руководитель Центра археологии Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, доктор исторических наук. Казахстан, г. Шымкент.

46. **Сағындықова Ляззат Кудайбергенқызы**, Алматы қаласы музейлер бірлестігінің директоры, мәдениеттану магистрі. Қазақстан, Алматы қ.
Сагындыкова Ляззат Кудайбергеновна, директор Объединения музеев г. Алматы, магистр культурологии. Казахстан, г. Алматы.

47. **Самашев Зайнолла Самашевич**, Ә. Х. Марғұлан атындағы археология институтының бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы. Қазақстан, Астана қ.
Самашев Зайнолла Самашевич, главный научный сотрудник Института Археологии им. А.Х. Маргулана, доктор исторических наук. Казахстан, г. Астана.

48. **Сураганова Зубайда Қабиқызы,** «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының ғалым хатшысы, тарих ғылымдарының кандидаты. Қазақстан, Астана қ.
Сураганова Зубайда Кабиевна, ученый секратарь Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік», кандидат исторических наук. Казахстан, г. Астана.

49. **Сычева Надежда Сергеевна,** «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының экскурсоводы. Қазақстан, Есік қ.
Сычева Надежда Сергеевна, экскурсовод Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік». Казахстан, г. Есик.

50. **Табалдиев Кубатбек Шакиевич,** «Манас» Қырғыз-түрік университетінің профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты. Қырғыстан, Бишкек қ.
Табалдиев Кубатбек Шакиевич, профессор Кыргызско-Турецкого Университета «Манас», кандидат исторических наук. Кыргызстан, г. Бишкек

51. **Төлегенов Төрәлі Жаксылықұлы,** Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының аға ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар магистрі. Қазақстан, Есік қ.
Тулегенов Туралы Жаксылыкович, старший научный сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік», магистр гуманитраных наук. Казахстан, г. Есик.

52. **Төлемісова Динара Қашқынбайқызы,** Алматы технологиялық университетінің «Химия, химиялық технология және экология ғылымы» кафедрасының оқытушысы, химия ғылымдарының кандидаты**.** Қазақстан, Алматы қ.

Толемисова Динара Кашкынбаевна, преподаватель кафедры химии, химической технологии и экологии Алматинского технологического университета, кандидат химических наук. Казахстан, г. Алматы.

53. **Тілеккабылов Ерлан Қоныскерейұлы**, Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейінің ғылыми қызметкері. Қазақстан, Атырау қ.

Тилеккабылов Ерлан Коныскереулы, научный сотрудник Атырауского областного историко-краеведческого музея. Казахстан, г. Атырау.

54. **Утубаев Жанболат Райымқұлұлы**, Ә. Х. Марғұлан атындағы археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты, доктор PhD. Қазақстан, Алматы қ.

Утубаев Жанболат Райымкулович, ведущий научный сотрудник Института Археологии им. А. Х. Маргулана, кандидат исторических наук, доктор PhD. Казахстан, г. Алматы.

55. **Хамитов Мақсұт Дулатұлы,** «Ерден» ЖК ғылыми қызметкері. Қазақстан, Алматы қ.

Хамитов Максут Дулатулы, научный сотрудник АО «Ерден». Казахстан, г. Алматы.

56. **Херманн Люк**, тәуелсіз зерттеуші, филология докторы, PhD доктор. Бельгия, Арлон қ.

Hermann Luc, Independent researcher, doctor of philology, PhD Doctor. Belgium, Arlon.

57. **Ходжаев Шерали,** Тәжікстан Ұлттық музейінің археология және нумизматика бөлімінің меңгерушісі, тарих ғылымдарының кандидаты. Тәжікстан, Душанбе қ.

Ходжаев Шерали, заведующий отделом археологии и нумизматики Национального музея Таджикистана, кандидат исторических наук. Таджикистан, г. Душанбе.

58. **Чинар Серкан**, Жалпы тарих доктор Phd. Түркия, Анкара қ.

Чинар Серкан, доктор Phd всеобщей истории. Турция. г. Анкара.

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Мухтарова Г. Р.

Кіріспе сөз..... 3

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС БАЯНДАМАЛАРЫ
ДОКЛАДЫ ПЛЕНАРНОГО ЗАСЕДАНИЯ

Подушкин А. Н.

Кангюйская письменность: археологический аспект в контексте обнаружения новых эпиграфических артефактов на городище Культобе Арысское I-IV вв..... 5

Жеменей И. А.

«Бабырнама» қазақ және түркі тарихының жазба дерегі..... 25

Абсеметов М. О.

«Золотой человек» и хунно-тюркские символы..... 36

Жәкей Ғ. Ә.

Ежелгі түркі әліппесі..... 40

Мектеп-тегі А. Қ.

Руна пішігі – ұлттық рухани мәдениетіміздің қайнар көзі..... 43

Табалдыев К. Ш.

Раннесредневековые руноподобные памятники письменности Кыргызстана..... 47

I-СЕКЦИЯ
ЕЖЕЛГІ ЖАЗУ МӘДЕНИЕТІ: АҢЫЗ, ТАҢБА (БЕЛГІ)
ДРЕВНЯЯ КУЛЬТУРА ПИСЬМА: ЛЕГЕНДА, СИМВОЛ, ЗНАК

Петров П. Н., Пешков А. В.

Клад медных монет XIII в. из Койлыка..... 55

Бобомуллоев Б. С., Ходжаев Ш., Бобомуллоев М. Г.

Наскальные надписи ущелья Алмоси (предварительные результаты исследований)..... 59

Мүшелханұлы Ә.

Моңғол Алтай жартас сұлба суреттерінің зерттелу мәселелері..... 66

Ибайдуллаев Х. Х.

Наскальные рисунки горы Сулайман-Тоо..... 71

Hermann L.

A rock art site at bulan-segettu (Issyk-Kul oblast) in Kyrgyzstan..... 74

Мухтарова Г. Р., Сураганова З. К.

Qïz-er, ičiŋ: статус и роль воительниц в древности (социокультурная интерпретация надписи на Иссыкской чаше)..... 79

Железняков Б. А., Кембаева А. К.

Нумизматический материал городищ Сауран и Самсы (фондовый материал музея-заповедника «Есік»)..... 90

Amargazieva A. Zh., Baidaraly D. J., Baidaraly A. M.

The methods and challenges of semantical and artist's interpretations of the argali sheep depictions on petrogliphs of Nauakesren and Uzynkungei archeological sites..... 99

Касенова А. Д., Бейсенбаева Г. К.

Отражение древних каменных изваяний и оленных камней Центрального Казахстана в школьной программе..... 109

Жылқыбаева М.Ш.

Көктүрік құпиясы..... 112

Жылқыбаева М.Ш.

Ұмай ананың құпиясы..... 116

II-СЕКЦИЯ

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР МЕН ҚАЗБА ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ

РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ИРАСКОПОК

Мухтарова Г. Р., Айтқұл Х. А., Төлемісова Д. Қ., Зікірия Д. Қ., Железняков Б. А., Құрбанәлі Ж.

Рахат шатқалын мекен еткен ежелгі тұрғындардың жүргізген шаруашылығының аспектілері (археозоологиялық зерттеулер – Рахат қонысының 2021-22 жж. остеологиялық материалдар негізінде)..... 121

Биқұмаруұлы Ө.

Моңғолиядағы сақ обаларының зерттелу мәселелері..... 126

Kozan Mert

Arkeolojik veriler işiğinda orta asya-avrupa etkileşimi: chernyakhov kültürü..... 133

Омаров Ғ. Қ., Бесетаев Б. Б.

Бесоба I қорымында жүргізілген зерттеулер (№ 10 оба материалдары негізінде)..... 141

Самашев З. С., Қиясбек Ғ. Қ.

Қызылтас және Бестерек шатқалындағы барлау-іздестіру жұмыстары..... 147

Ерсариев А. М., Утубаев Ж. Р.

Орта Азия қалалары фортификациясының зерттелу тарихы..... 161

Ахмедов Ж. З.

Некоторые выводы об археологическом памятнике Мингтепа..... 164

Нурпейсов М. М., Сагындыкова Л. К.

Новые исследования памятников РЖВ на территории города Алматы..... 167

Айтқұл Х. А., Тулегенов Т.Ж., Зікірия Д. Қ., Амаргазиева Ә. Ж., Қосжанова А. М., Байсабаева А. Д.

«Есік» музей-қорығының 2022 жылғы археологиялық ғылыми ізденіс жұмыстарының қысқаша қорытындылары..... 173

Железняков Б. А., Жумай Г., Железнякова В. Л., Казизов Е. С.

Топоплан городища Талгар 2021 г. Некоторые вопросы типологии памятника..... 183

Тулегенов Т. Ж., Сычева Н. С.

Разведочно-поисковые работы на прилегеающих к иссыкскому микрорегиону территориях, включая высокогоре урочища Кыземшек в верховях р. Есик..... 196

Баймуханов Н. Б.

Материалы археологических разведок, объектов полуоседлой культуры Зайсанской котловины, прототюркского и тюркского периода..... 201

Cinar S.

Yedisu bölgesi saka kabilelerinin defin gelenekleri (Esik kurgan materyalleri örneğinde)..... 210

Касымова Г. Г.

Көне Шымқаланың зерттелу тарихы..... 214

Оралбай Е. Қ., Қариев Е. М., Қалшабаев А. Ж., Қасенов М. С., Тілекқабылов Е. Қ., Хамитов М. Д.

«Миялы» савромат-сармат қорымының 2022 жылғы зерттеулерінің алғашқы қорытындылары..... 222

Қалыбай М. Ә.

Қазақстандағы сақтардың аң стилі..... 241

Ғылыми басылым

ІІІ Е С І К О Қ У Л А Р Ы
«Орталық Азияның жазба ескерткіштері
(аударма және интерпретациялау мәселелері)» **тақырыбындағы**
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференциясының
материалдар жинағы

22 қараша 2022 ж.

Басуға 09.01.2023 ж. қол қойылды. Пішімі 60х84 1/8.
Көлемі 21,0. Таралымы 100 дана.

Алматы қаласы, Сидоркина 109
ЖК «West» баспаханасында басылды